

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ
ΑΓΩΓΗΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ, ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ»**

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

ΗΛΙΑΣ Π. ΜΙΣΚΕΤΗΣ

**ΟΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ
ΠΟΛΗΣ ΕΩΣ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ**

**THE MUSLIMS OF THESSALONIKI FROM THE LIBERATION TO THE TREATY
OF LAUSANNE**

ΦΛΩΡΙΝΑ 2020

Περιγραφή Εξωφύλλου

Λιθόστρωτος δρόμος προς τη Ροτόντα αμέσως μετά την Απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης (Παλιά καρτ ποστάλ).

Πηγή: Απόστολος Παπαγιαννόπουλος, *Θεσσαλονίκη...εν θερμώ. Ο συγκλονιστικός 20^{ος} αιώνας της πόλης, τόμος Α΄*, Εκδόσεις Μαλλιάρης, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 268.

Επιβλέπων Καθηγητής:

Ιάκωβος Μιχαηλίδης

*Στους γονείς μου
Πάυλο και Αικατερίνη*

Περιεχόμενα

	Σελ.
Πρόλογος	6
Α΄. Οι μουσουλμάνοι της Θεσσαλονίκης από την απελευθέρωση της πόλης έως τη Συνθήκη της Λωζάννης (1912-1923). Ιστορικό πλαίσιο.....	11
Β΄. Η μουσουλμανική κοινότητα της Θεσσαλονίκης	44
1. Η διοικητική οργάνωση της μουσουλμανικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης	45
2. Οι Ντονμέδες, μια ξεχωριστή μουσουλμανική κοινότητα.....	47
3. Η θρησκευτική ζωή της μουσουλμανικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης (Τζαμιά, Τεκέδες, Νεκροταφεία και Μαυσωλεία).....	49
Γ΄. Η καθημερινότητα των μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης	57
1. Οι Οικίες, τα Λουτρά, τα Χάνια και τα Καραβάν Σεράγια.....	57
2. Τα επαγγέλματα και οι συντεχνίες των μουσουλμάνων	59
3. Ο μουσουλμανικός Τύπος της Θεσσαλονίκης	59
Δ΄. Η στάση των Ελληνικών Κυβερνήσεων στο ζήτημα της εκπαίδευσης του μουσουλμανικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης την περίοδο 1912-1923	63
Ε΄. Η πληθυσμιακή σύνθεση της Θεσσαλονίκης την περίοδο 1912-1923	76
ΣΤ΄. Οι παράγοντες που επηρέαζαν τις διακοινοτικές σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων, γηγενών και προσφύγων την περίοδο 1912-1923	83
1. Περιστατικά βιαιοπραγιών και διαφόρων αντεγκλήσεων ανάμεσα σε μουσουλμάνους και χριστιανούς, γηγενείς και πρόσφυγες	83
2. Η δράση της τουρκικής προπαγάνδας και οι επιπτώσεις στις σχέσεις μουσουλμάνων και χριστιανών.....	136

3. Μεταβολές στη λειτουργία των μουσουλμανικών κοινοτήτων, συγχωνεύσεις συνοικισμών και αναγνώριση νέων κοινοτήτων	147
Z'. Η πολιτική των Ελληνικών Κυβερνήσεων στο ζήτημα της ακίνητης περιουσίας των μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης την περίοδο 1912-1923	154
H'. Οι αιτίες της μετανάστευσης του μουσουλμανικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης την περίοδο 1912-1923 και η πολιτική των Ελληνικών Κυβερνήσεων στο ζήτημα της μετανάστευσης των μουσουλμάνων	194
Συμπεράσματα	250
Πηγές-Βιβλιογραφία	256
Παράρτημα.....	263
1. Πληθυσμιακοί Πίνακες	263
2. Χάρτες.....	266
3. Εικόνες – Φωτογραφίες	268

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη μου πραγματεύεται την ιστορική διαδρομή του μουσουλμανικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης από την απελευθέρωση της πόλης από την Οθωμανική κυριαρχία το 1912 έως τη Συνθήκη της Λωζάννης το 1923.

Η επανεμφάνιση των μουσουλμανικών κοινοτήτων στην ανθρωπογεωγραφία της Θεσσαλονίκης, κυρίως από το 2000 μέχρι σήμερα, δημιουργεί νέες προκλήσεις γόνιμης έρευνας της ιστορίας του μουσουλμανικού πληθυσμού της περιόδου 1912-1923 στον σύγχρονο ερευνητή της ιστορίας της Θεσσαλονίκης. Η μελέτη της ιστορίας του μουσουλμανικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης της περιόδου 1912-1923 παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον, καθώς μπορεί να δώσει απαντήσεις σε σημερινά ζητήματα που απασχολούν την ελληνική κοινωνία και σχετίζονται με τον προσδιορισμό της θέσης των μουσουλμάνων μεταναστών στην Ελλάδα. Η διερεύνηση της ιστορικής υπόστασης του «ετερογενούς», του «αλλόδοξου» και συγκεκριμένα του μουσουλμανικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης της περιόδου 1912-1923, συμβάλλει στην κατανόηση των σύγχρονων ζητημάτων ειρηνικής συμβίωσης των Ελλήνων γηγενών με τους μουσουλμάνους πρόσφυγες και μετανάστες.

Η ιχνηλάτηση της ιστορικής διαδρομής του μουσουλμανικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης την περίοδο 1912-1923, αντικατοπτρίζεται και επικαθορίζεται από τις πολεμικές συγκρούσεις (Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Μικρασιατική Εκστρατεία), τα διπλωματικά και πολιτικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν κατά τη διάρκεια της εν λόγω περιόδου (Συνθήκη του Λονδίνου

της 17^{ης} Μαΐου του 1913, Συνθήκη του Βουκουρεστίου της 28^{ης} Ιουλίου / 10^{ης} Αυγούστου του 1913, Συνθήκη των Σεβρών της 28^{ης} Ιουλίου / 10^{ης} Αυγούστου 1920, Συνθήκη της Λωζάννης της 24^{ης} Ιουλίου του 1923, Εθνικός Διχασμός, Κίνημα Εθνικής Άμυνας).

Τα μεταναστευτικά ρεύματα, συνεπεία των παραπάνω γεγονότων, της περιόδου 1912-1923, καταδεικνύουν την ένταση των γεγονότων που χαρακτήριζε την εν λόγω περίοδο.

Ένα άλλο κίνητρο που με ώθησε στο να ασχοληθώ με την εξιστόρηση του μουσουλμανικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης της περιόδου 1912-1923, είναι και το ότι το συγκεκριμένο θέμα δεν έχει απασχολήσει αρκετά τη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία.

Η δομή της παρούσας εργασίας περιλαμβάνει τα ακόλουθα οκτώ κεφάλαια.

Στο Α' κεφάλαιο εξιστορείται το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου 1912-1923.

Στο Β' κεφάλαιο περιγράφονται η διοικητική οργάνωση της μουσουλμανικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, η μουσουλμανική κοινότητα των Ντονμέδων της Θεσσαλονίκης, καθώς και η θρησκευτική ζωή της μουσουλμανικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης.

Στο Γ' κεφάλαιο περιγράφεται η καθημερινότητα των μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης, οι οικίες, τα Λουτρά, τα Χάνια, τα Καραβάν Σεράγια, τα επαγγέλματα, οι συντεχνίες των μουσουλμάνων και ο μουσουλμανικός Τύπος της Θεσσαλονίκης.

Στο Δ' κεφάλαιο στόχος μου είναι η ερμηνεία του ερευνητικού ερωτήματος: ποια ήταν η στάση των Ελληνικών Κυβερνήσεων στο ζήτημα της εκπαίδευσης του μουσουλμανικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης την περίοδο 1912-1923;

Στο Ε΄ κεφάλαιο περιγράφεται η πληθυσμιακή σύνθεση της Θεσσαλονίκης την περίοδο 1912-1923.

Στο ΣΤ΄ κεφάλαιο αναλύονται οι διακοινοτικές σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης την περίοδο 1912-1923. Αναλύονται περιστατικά βιαιοπραγιών και διαφόρων αντεγκλήσεων ανάμεσα σε μουσουλμάνους και χριστιανούς, γηγενείς και πρόσφυγες, η δράση της τουρκικής προπαγάνδας και οι επιπτώσεις της στις σχέσεις μουσουλμάνων και χριστιανών, καθώς και οι μεταβολές που σημειώνονται στη λειτουργία των μουσουλμανικών κοινοτήτων, οι συγχωνεύσεις συνοικισμών και η αναγνώριση νέων κοινοτήτων. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο στόχος μου είναι η ερμηνεία του ερευνητικού ερωτήματος: ποιοι παράγοντες επηρέαζαν τις διακοινοτικές σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων, γηγενών και προσφύγων την περίοδο 1912-1923;

Στο Ζ΄ κεφάλαιο περιγράφεται το ζήτημα της ακίνητης περιουσίας των μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης την περίοδο 1912-1923. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο στόχος μου είναι η ερμηνεία του ερευνητικού ερωτήματος: ποια είναι η πολιτική των Ελληνικών Κυβερνήσεων στο ζήτημα της ακίνητης περιουσίας των μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης την περίοδο 1912-1923;

Στο Η΄ κεφάλαιο αναλύεται η μετανάστευση του μουσουλμανικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης την περίοδο 1912-1923. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο στόχος μου είναι η ερμηνεία των ακόλουθων δύο ερευνητικών ερωτημάτων: ποιες είναι οι αιτίες της μετανάστευσης του μουσουλμανικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης την περίοδο 1912-1923; Ποια είναι η πολιτική των Ελληνικών Κυβερνήσεων στο ζήτημα της μετανάστευσης των μουσουλμάνων;

Ως προς την επιστημονική δεοντολογία στην παρούσα μελέτη χρησιμοποίησα την Ιστορική-Ερευνητική μέθοδο.

Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για τη συγγραφή της παρούσας μελέτης στηρίζονται σε έρευνα που πραγματοποίησα σε αρχειακό υλικό του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας, του Αρχείου Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (Γενικά Αρχεία του Κράτους) και σε αρχειακό υλικό του Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών.

Στις πηγές που χρησιμοποίησα για τη συγγραφή της παρούσας μελέτης περιλαμβάνεται και βιβλιογραφική έρευνα.

Το αρχειακό υλικό που χρησιμοποίησα, βρισκόταν διάσπαρτο σε φακέλους των Αρχείων που μελέτησα, γεγονός που κατέστησε την έρευνά μου αρκετά επίπονη και χρονοβόρα.

Θέλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον κύριο Ιάκωβο Μιχαηλίδη, Καθηγητή της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ο οποίος ως επόπτης καθηγητής, με τις οδηγίες και τις συμβουλές του με βοήθησε τα μέγιστα στην εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής μεταπτυχιακής μου μελέτης.

Ευχαριστίες, επίσης, θέλω να εκφράσω στον κύριο Στράτο Δορδανά, Επίκουρο Καθηγητή της Νεότερης και Σύγχρονης Ευρωπαϊκής και Βαλκανικής Ιστορίας του Τμήματος Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, καθώς και στον κύριο Πέτρο Παπαπολυβίου, Αναπληρωτή Καθηγητή της Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου, στην κυρία Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, Καθηγήτρια της Νέας Ελληνικής Ιστορίας και της Ιστορίας της Εκπαίδευσης του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Φλώρινας του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, οι οποίοι στάθηκαν αρωγοί καθ' όλη τη διάρκεια των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Ευχαριστώ επίσης για τη διευκόλυνση του έργου μου το προσωπικό του Σπουδαστηρίου του Τομέα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Α.Π.Θ., το προσωπικό της Βιβλιοθήκης της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, της Κεντρικής Βιβλιοθήκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, της Βιβλιοθήκης του Βαφοπούλειου Πνευματικού Κέντρου του Δήμου Θεσσαλονίκης, της Βιβλιοθήκης της Παιδαγωγικής Σχολής Φλώρινας, το προσωπικό του Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών, καθώς και το προσωπικό του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας.

Ευχαριστώ από καρδιάς τους γονείς μου για την ηθική συμπαράσταση και την πολύτιμη συνεισφορά τους στην πορεία των σπουδών και της ζωής μου.

Ηλίας Π. Μισκέτης

Φλώρινα, Σεπτέμβριος 2020

Α΄. ΟΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΕΩΣ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ (1912-1923) – ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η διοικητική οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα ευρωπαϊκά της εδάφη, ακολουθούσε το "γαλλικό σύστημα". Τα "σαντζάκια" αντιστοιχούσαν στους "νομούς" (départements), οι "καζάδες" στις "επαρχίες" (arrondissements) και οι "ναχιέδες" ή "ναχιγέδες" στους "δήμους" (communes)¹.

Το σαντζάκι της Θεσσαλονίκης περιελάμβανε τον Καζά της Θεσσαλονίκης, της Κασσάνδρας, του Αγίου Όρους, του Λαγκαδά, του Κιλκίς, της Κατερίνης, της Βέροιας, της Έδεσσας και των Γιαννιτσών. Επικεφαλής του "σαντζακιού" ήταν ο "μουτασαρίφης". Επικεφαλής των "καζάδων" ήταν ο "καδής".

Σε κάθε "καζά" επικεφαλής ήταν ο "καϊμακάμης", ενώ επικεφαλής του "ναχιγιέ" ήταν ο "μουντίρης". Στην πόλη της Θεσσαλονίκης η πολιτική εξουσία αντιπροσωπευόταν από τον "Πασά", η στρατιωτική εξουσία από τον "αγά" των γενιτσάρων και η δικαστική εξουσία αντιπροσωπευόταν από τον « μολλά».

Τις δικαστικές υποθέσεις του Σαντζακιού της Θεσσαλονίκης διευθετούσαν έξι συνολικά δικαστήρια:

1. Το "Ιδαρέ - μεζλήσι" που δικάζει κυβερνητικές υποθέσεις με πρόεδρο τον "βαλή", διοικητή της Θεσσαλονίκης και μέλη τον "Μουλά", τον "Μουφτή", τον Μητροπολίτη, τον Αρχιρραβίνο και έναν οικονομικό έφορο ("τεφτερδάρης").
2. Το Πρωτοδικείο (πολιτικό)
3. Το Πρωτοδικείο (ποινικό)
4. Το Εφετείο (πολιτικό)
5. Το Εφετείο (ποινικό)
6. Το Εμποροδικείο (καθαρά για τα εμπορικά θέματα).²

Μετά τους Βαλκανικούς πολέμους 1912-1913, την απελευθέρωση και την ενσωμάτωση των "Νέων Χωρών" στο ελληνικό Βασίλειο, συστάθηκε ο Νομός της

¹ Απόστολος Παπαγιαννόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Εκδόσεις Ρέκος, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 164.

² Παπαγιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 168.

Θεσσαλονίκης, με Βασιλικό Διάταγμα της 3^{ης} Μαρτίου/ 1^{ης} Απριλίου του 1915. (ΦΕΚ Α', 120) του 1915 "περί διοικητικής διαιρέσεως των Νέων Χωρῶν" με έδρα τη Θεσσαλονίκη.

Το Διάταγμα αυτό εκδόθηκε "κατ' έξουσιοδότησιν" του υπ.αριθ. 524 Νόμου, της 24ης/31ης Δεκεμβρίου του 1914. (ΦΕΚ Α' , 404 του 1914) "περί διοικητικής διαιρέσεως και διοικήσεως των Νέων Χωρῶν". Με το Βασιλικό αυτό Διάταγμα ο Νομός της Θεσσαλονίκης διαιρέθηκε σε Επαρχίες (τότε Υποδιοικήσεις).

Στην Επαρχία της Θεσσαλονίκης υπάγονταν και οι τέως Υποδιοικήσεις Κατερίνης και Λαγκαδά. Στις Επαρχίες του Νομού Θεσσαλονίκης περιλαμβάνονταν, πέρα από την Επαρχία της Θεσσαλονίκης, οι Επαρχίες της Βέροιας, της Έδεσσας, των Γιαννιτσών, του Κιλκίς, της Χαλκιδικής και της Ενωτίας (Πέλλας).³

Τα Γιαννιτσά ήταν μια από τις ιερές πόλεις των Οθωμανών. Οι Οθωμανοί την αποκαλούσαν "μακεδονική Μέκκα". Στο τέμενος της πόλης των Γιαννιτσών υπάρχει το Μουσουλείο του Αχμέτ Γαζή Εβρενού. Ο Εβρενός ήταν ο πρώτος Οθωμανός κατακτητής της Ευρώπης. Ήταν ο στρατηγός που είχε καταλάβει ολόκληρη τη Θράκη και τη Μακεδονία. Οι Οθωμανοί τον θεωρούσαν ανίκητο Αρχιστράτηγο και γι' αυτόν το λόγο του αποδόθηκε και το όνομα "Γαζής" που σημαίνει τροπαιούχος, νικητής. Η οικογένεια του Γαζή Εβρενού αγιοποιήθηκε στη συνέχεια και η πόλη των Γιαννιτσών έγινε προσκύνημα όλων των μουσουλμάνων της εποχής εκείνης, αλλά και όλων των αιώνων της οθωμανικής κυριαρχίας στη Μακεδονία.

Η οθωμανική κυριαρχία της πόλης ξεκίνησε το 1385, όταν ο Γαζής Εβρενός κατέλαβε τον οικισμό των Γιαννιτσών. Οι Οθωμανοί διατηρούσαν πάντοτε ισχυρές δυνάμεις στην ιερή τους πόλη και τα Γιαννιτσά αποτέλεσαν το ορμητήριό τους για την κατάκτηση των υπόλοιπων χωρών των Βαλκανίων. Από τα μέσα του 15ου αιώνα, η πόλη των Γιαννιτσών, έγινε κέντρο των γραμμάτων και των τεχνών. Στην πόλη, επί κυριαρχίας του Αχμέτ Μπέη, ιδρύθηκαν πολλά τζαμιά, σχολεία και πτωχοκομεία. Στα Γιαννιτσά έδρευαν πολλές οθωμανικές αρχές όπως ο "Κεχαγιάς" των "σπαχήδων", ο "σερδάρης" κ.α.

Ανάμεσα στους Οθωμανούς εποικιστές της πόλης υπήρξαν και σημαντικές προσωπικότητες των γραμμάτων, που συνέβαλαν στο να αποκτήσει η πόλη ιδιαίτερη ακτινοβολία. Η μνήμη του πνευματικού ανθρώπου Σεΐχη Ιλαχή διατηρήθηκε επί αιώνες, σφραγίζοντας πολλά μνημεία της πόλης. Η μάχη των Γιαννιτσών ξεκίνησε

³ Νίκος Μουτσόπουλος, *Θεσσαλονίκη 1900-1917*, α' έκδ. Εκδόσεις Μόλχο, Θεσσαλονίκη 1980, σς. 26-52.

την 19^η Οκτωβρίου του 1912 και διήρκησε δυο μέρες. Η μάχη της 20^{ης} Οκτωβρίου του 1912 αποτέλεσε μια από τις φονικότερες μάχες των Βαλκανικών Πολέμων. Σήμανε την απελευθέρωση της πόλης από τους Τούρκους και άνοιξε το δρόμο για την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης.

Η Βέροια που είχε περιέλθει στην κατοχή των Οθωμανών το 1434, απελευθερώθηκε από τον ελληνικό στρατό στις 16 Οκτωβρίου του 1912. Ο Καζάς της Κασσάνδρας δημιουργήθηκε με τη διοικητική μεταρρύθμιση του 1871. Ο Πολύγυρος ορίστηκε πρωτεύουσα του Καζά της Κασσάνδρας. Ο Πολύγυρος που είχε κατακτηθεί από τους Οθωμανούς το 1430, απελευθερώθηκε από τον ελληνικό στρατό, στις 2 Νοεμβρίου του 1912.

Το Άγιο Όρος απελευθερώθηκε από το ελληνικό Βασιλικό Ναυτικό κατά την διάρκεια του Α' Βαλκανικού Πολέμου. Συγκεκριμένα στις 2 Νοεμβρίου του 1912 κατέπλευσαν και αγκυροβόλησαν στον όρμο της Δάφνης, η ναυαρχίδα του ελληνικού στόλου, το θωρηκτό "Αβέρωφ" μαζί με το αντιτορπλικό "Θύελλα" και τα ανιχνευτικά "Ιέραξ" και "Πάνθηρ", υπό τις χαρμόσυνες κωδωνοκρουσίες των Ιερών Μονών που αντιλήφθηκαν την προσόρμιση του ελληνικού στόλου.

Ο Καζάς των Βοδενών είχε πρωτεύουσα την Έδεσσα, η οποία ονομαζόταν παράλληλα Βοδενά ή πόλη των νερών. Το 1386 τα Βοδενά υποτάχθηκαν στους Οθωμανούς. Στις 18 Οκτωβρίου του 1912 η πόλη απελευθερώθηκε από τον ελληνικό στρατό. Το Κιλκίς απελευθερώθηκε μετά από την τριήμερη και πολύνεκρη μάχη του Κιλκίς - Λαχανά, που πραγματοποιήθηκε στις 19-21 Ιουνίου του 1913.

Η Θεσσαλονίκη κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς στις 29 Μαρτίου του 1430. Η Θεσσαλονίκη εντάχθηκε σε μια ευρύτατη διοικητική και στρατιωτική ενότητα, στο μπεηλερμπεηλίκι (beyerbeylik) ή (από τα τέλη του 16ου αιώνα και εξής) εγιαλέτι (eyâlet) της "Ρούμελης", στο οποίο ως την άλωση της Βουδαπέστης (1541), ανήκαν όλες σχεδόν οι κτήσεις των Οθωμανών. Αυτό το γεγονός έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οικονομική διασύνδεση της πόλης αρχικά με τη μακεδονική ενδοχώρα και σταδιακά με τον γεωγραφικό χώρο της Βαλκανικής Χερσονήσου και της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Από τις αρχές του 16ου αιώνα, η Θεσσαλονίκη άρχισε να εμφανίζει δείγματα δημογραφικής και οικονομικής ανόδου.

Ο Σουλτάνος Μουράτ ο Β' απέσυρε τον οθωμανικό στρατό που στάθμευε στη Θεσσαλονίκη στρατώνιζοντάς τον στο Γαλλικό και στον Αξιό Ποταμό. Υποχρέωσε με διάφορους τρόπους τους χριστιανούς κατοίκους που είχαν καταφύγει μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης, στα γύρω χωριά και στη Χαλκιδική να επιστρέψουν στις

εστίες τους, διασφαλίζοντας παράλληλα τη μουσουλμανική κυριαρχία με την εγκατάσταση στην πόλη περίπου χιλίων γιουρούκικων οικογενειών από την περιοχή των Γιαννιτσών. Ο Μουράτ ο Β' για να τονώσει τους νέους αυτούς εποικισμούς ανανέωσε μερικά από τα προγενέστερα προνόμια των κατοίκων, ιδίως τα σχετικά με τις φορολογικές ελαφρύνσεις. Το 1478 ο αριθμός των κατοίκων της Θεσσαλονίκης, έφτασε στους 10.400 , από τους οποίους υπολογίζεται ότι 4.320 ήταν μουσουλμάνοι και 6.094 χριστιανοί.

Ωστόσο η κατακόρυφη αύξηση του πληθυσμού της Θεσσαλονίκη και η ριζική αλλαγή της εθνικής και θρησκευτικής σύνθεσης πραγματοποιήθηκε την επόμενη πενήνταετία. Κατά την τελευταία δεκαετία του 15ου και ως τα μέσα του 16ου αιώνα έφτασαν στην ανατολική Μεσόγειο δεκάδες χιλιάδες Εβραίοι και κρυπτοϊουδαίοι (marranos) που εκδιώχθηκαν από την Ισπανία, την Πορτογαλία και άλλες περιοχές της δυτικής Ευρώπης. Ήταν οι "sefardim", οι ισπανόφωνοι κυρίως Ισραηλίτες. 15.000 Ισραηλίτες εγκαταστάθηκαν με την ενθάρρυνση των οθωμανικών αρχών στη Θεσσαλονίκη. Μικρότερος εξάλλου αριθμός γερμανόφωνων Εβραίων (Askenazim) κατέφθασε στην πόλη από την κεντρική και ανατολική Ευρώπη.

Η απογραφή του 1519 καταδεικνύει τη δημογραφική και εθνολογική σύνθεση της Θεσσαλονίκης. Η πόλη έχει 29.220 κατοίκους από τους οποίους το 53,8 % (15.715 άτομα) ήταν Εβραίοι, το 23,5 % (6.870) μουσουλμάνοι και το 22,7 % (6.635) χριστιανοί. Η δημογραφική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης παρουσίαζε μεταβολές που οφείλονταν σε πυρκαγιές, σεισμούς, επιδημίες και διάφορα γεγονότα. Οι πυρκαγιές ήταν συνηθισμένο φαινόμενο στις πυκνοκατοικημένες και γεμάτες ξύλινες κατασκευές οθωμανικές πόλεις. Οι αλληπάλληλες επιδημίες χολέρας, σχεδόν μια φορά κάθε τρία χρόνια και σίγουρα μια φορά κάθε δώδεκα χρόνια, επέφεραν σοβαρά πλήγματα στη δημογραφική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης.

Από τα μέσα εξάλλου του 18ου αιώνα και για τρεις δεκαετίες τουλάχιστον η παιδική θνησιμότητα εμφάνιζε σημαντική αύξηση εξαιτίας των επιδημιών ευλογιάς και πυρετών. Τις μεγαλύτερες απώλειες εξαιτίας αυτών των επιδημιών τις εμφανίζουν το μουσουλμανικό και εβραϊκό στοιχείο της Θεσσαλονίκης. Τα αίτια οφείλονται είτε σε κοινωνικούς παράγοντες, είτε στη γεωγραφική θέση των πυκνοκατοικημένων και συχνά ανθυγιεινών συνοικιών τους, προπάντων των Ισραηλιτών. Ο χριστιανικός πληθυσμός διατηρούσε σχέσεις με το ομόθρησκο στοιχείο της μακεδονικής ενδοχώρας και σε κρίσιμες περιόδους, αποτραβιόταν στα γύρω ορεινά χωριά, μειώνοντας τις απώλειες σε ανθρώπινες ζωές.

Εξαιρετικά σοβαρές και μακροπρόθεσμες συνέπειες στο εβραϊκό στοιχείο της Θεσσαλονίκης, είχε η δράση στα 1655 του ψευδο-Μεσσία Σαμπεθαί Σεβί (Sabbethai Sevi, 1627-1676). Ο Σεβί δίκασε τις εβραϊκές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας και με τον εξισλαμισμό του μερικά χρόνια αργότερα (1666) συμπαρέσυρε σε θρησκευτική αποστασία χιλιάδες πλούσιων, κυρίως, Ιουδαίων της Θεσσαλονίκης, των γνωστών αργότερα "ντονμέδων" (dönme ή manim).

Οι καταγραφές του 1560 και του 1613 εμφανίζουν μείωση του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης. Τα δημογραφικά μεγέθη της Θεσσαλονίκη μεταβάλλονται κατά τον 18ο αιώνα. Σύμφωνα με τα δεδομένα που προέρχονται από προξενικές και από περιηγητικές πηγές, υπολογίστηκε ότι μεταξύ του 1734 και 1792 ο συνολικός πληθυσμός της πόλης αυξήθηκε κατά 50%. Στην αύξηση αυτή τη μερίδα του λέοντος κατείχε το μουσουλμανικό στοιχείο.

Η αύξηση αποδόθηκε στον συνυπολογισμό των οικογενειών των χιλιάδων γενιτσάρων και γενικά των στρατιωτών αλβανικής κυρίως καταγωγής, που ήταν πια μόνιμα εγκατεστημένοι στη Θεσσαλονίκη. Στους μουσουλμάνους της Θεσσαλονίκης περιλαμβάνονταν οι Γιουρούκοι, οι γενίτσαροι, οι Αλβανοί, αργότερα οι " ντονμέδες" και από τον 19ο αιώνα κάθε προέλευσης, μικρασιατικής και βαλκανικής.

Τα τρία θρησκευτικά στοιχεία του πληθυσμού της πόλης, δηλαδή το μουσουλμανικό, το ισραηλιτικό και το ελληνοορθόδοξο ήταν σαφώς διαχωρισμένα μεταξύ τους. Ο διαχωρισμός αυτός ξεκινούσε βέβαια από τη δεδομένη ανισότητα ανάμεσα στους κατακτητές μουσουλμάνους που στηρίζονταν στην αποκλειστική γι' αυτούς νομή της εξουσίας, αλλά και στη μεγάλη γεωργική ιδιοκτησία - και στους χριστιανούς και Εβραίους "ραγιάδες", που έμεναν χωρίς πρόσβαση στα κρατικά αξιώματα. Η ανισότητα αυτή διαφαίνεται και στη γεωγραφική κατανομή των τριών κοινοτήτων. Και οι τρεις κοινότητες είχαν τους δικούς τους θεσμούς αυτοδιοίκησης. Η παγίωση του νομικού καθεστώτος που αφορούσε λ.χ. τις συντεχνιακές ενώσεις και άλλες συσσωματώσεις των μουσουλμάνων, συνετέλεσε στην αναδιοργάνωση και των επαγγελματικών ή και των κοινοτικών θεσμών των χριστιανών και των Εβραίων. Στην αναδιοργάνωση των κοινοτικών θεσμών της πόλης συνετέλεσε και η πολιτική των Οθωμανών για την αποδοτικότερη φορολόγηση των ραγιάδων, μέσα από το σύστημα των αυτόνομων κοινοτήτων. (millet)⁴.

⁴ Ιωάννης Κ. Χασιώτης, «Η Τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη: Η πρώτη περίοδος (15^{ος} αι.-1830)», Ιωάννης Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Τοις αγαθούς βασιλεύουσα. Θεσσαλονίκη Ιστορία και Πολιτισμός*, Α' τόμος, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 103-112.

Οι μουσουλμάνοι συγκρότησαν τη δική τους συνοικία - προπάντων μετά τη μεγάλη πυρκαγιά του 1620 - στα περισσότερο ευρύχωρα οικόπεδα της Άνω πόλης (στο "μπαϊρι") και κοντά στο πεδινό τμήμα των ανατολικών τειχών. Η επιλογή δεν ήταν τυχαία, έγινε για λόγους υγείας αλλά και για λόγους ασφαλείας και επιβολής στους "ραγιάδες". Οι τελευταίοι κατοικούσαν στις χαμηλότερες πυκνοκατοικημένες και μάλλον ανθυγιεινές συνοικίες της Κάτω πόλης. Οι Ισραηλίτες κατοικούσαν σε μια ευρεία περιοχή, που ξεκινούσε από το κέντρο (σημερινή Διαγώνιο) με κατεύθυνση προς τα νοτιοδυτικά, ως τις περιοχές της "Μπάρας" και του Βαρδάρη, ενώ ένας άλλος πυρήνας του εβραϊκού πληθυσμού απλώθηκε γύρω από το λιμάνι.

Οι Ελληνοορθόδοξοι είχαν παραμείνει στο κέντρο και στα νοτιοανατολικά, γύρω από την Καμάρα και το Ιπποδρόμιο και κοντά στις νεότερες εκκλησίες του Αγίου Αθανασίου, της Παναγούδας, της Παναγίας Δέξιας, της Υπαπαντής, του Αγίου Αντωνίου και της Νέας Παναγίας, αλλά και σε ορισμένα τμήματα των δυτικών συνοικιών (γύρω από τον Άγιο Μηνά)⁵.

Ο 19^{ος} αιώνας για τη Θεσσαλονίκη ήταν μια περίοδος εκσυγχρονισμού και μεγάλων πολιτικών, διοικητικών και οικονομικών εξελίξεων. Οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις (tanzimat) που εγκαινίασαν οι Σουλτάνοι το 1839 και το 1856 άλλαξαν ριζικά την εικόνα της Θεσσαλονίκης σαν πόλη και επηρέασαν με ποικίλους τρόπους την καθημερινότητα των κατοίκων της πόλης. Με αυτές τις μεταρρυθμίσεις θεσπιζόταν η αρχή της ίσης μεταχείρισης μεταξύ όλων των Οθωμανών και μη υπηκόων σε θέματα που είχαν σχέση με τη φορολογία, τη δικαιοσύνη, τη δημόσια διοίκηση, το στρατό και την εκπαίδευση. Κύριος άξονας των μεταρρυθμίσεων που ωφέλησαν ιδιαίτερα την Θεσσαλονίκη, ήταν ο εκσυγχρονισμός της οθωμανικής διοίκησης και η προσπάθεια πολιτισμικής δυτικοποίησης της ετερόκλητης εθνοτικά οθωμανικής κοινωνίας. Οι μεταρρυθμίσεις του Hattı Serif Gulhane (1839) και του Hattı Humayan (1856) πλην όλων των άλλων, είχαν σαν αποτέλεσμα την ένταξη των προσπαθειών της οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε ένα πνεύμα εξευρωπαϊσμού της.

Χτίστηκαν μεγαλοπρεπή κτήρια του διοικητικού οθωμανικού μηχανισμού (Διοικητήριο, σχολή Δημοσίων Υπαλλήλων, τελωνείο, στρατώνες, νοσοκομεία κ.α). Τα κτήρια αυτά σχεδιάστηκαν από διάσημους αρχιτέκτονες στο ρυθμό του εκλεκτικισμού ή με έντονα κλασικιστικά στοιχεία που αποτελούν την αρχιτεκτονική

⁵ Ιωάννης Κ. Χασιώτης, «Η Πρώτη μετά την Πρώτη», Ιωάννης Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα. Θεσσαλονίκη Ιστορία και Πολιτισμός*, Α' τόμος, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 26

έκφραση του εκσυγχρονισμού και της επιχείρησης δυτικοποίησης της οθωμανικής διοίκησης και κοινωνίας. Σε αυτήν την ανάπτυξη της πόλης συνέβαλαν τρεις ικανοί Τούρκοι αξιωματούχοι, οι βαλήδες Σαμπρί Πασάς και Γκαλίπ Πασάς και ο δήμαρχος Χαμντί Μπέης, που παρέμεινε στο δημαρχιακό θώκο μια δεκαπενταετία.

Το 1869 η Θεσσαλονίκη απέκτησε δημοτική αρχή, με διορισμένο μουσουλμάνο δήμαρχο και με μουσουλμανική πλειοψηφία στο δημοτικό συμβούλιο. Το 1870 στρώθηκε με κυβόλιθους η προκουμαία της πόλης μετά την κατεδάφιση, την προηγούμενη χρονιά, του θαλάσσιου τείχους. Το 1888 έγινε η σιδηροδρομική σύνδεση της πόλης με την Ευρώπη, ενώ το 1896 συνδέθηκε με την Αδριανούπολη και την Κωνσταντινούπολη και δημιουργήθηκε ο σταθμός των Ανατολικών Σιδηροδρόμων, ο παλιός σιδηροδρομικός σταθμός της πόλης. Επίσης το 1890 φωτίστηκαν με φωταέριο κεντρικοί δρόμοι, σπίτια, δημόσιοι χώροι, καταστήματα και εργοστάσια. Η πόλη ηλεκτροδοτήθηκε το 1909. Το 1893 κατασκευάστηκε σύγχρονο υδρευτικό δίκτυο με νερό γεωτρήσεων που έφτανε στο κεντρικό αντλιοστάσιο και από κει προωθούνταν με ατμοκίνητα πιεστικά στις δεξαμενές της Άνω Πόλης για τα δίκτυα διανομής.

Το 1892 ιδρύθηκε η Οθωμανική Εταιρεία Τροχιοδρόμων Θεσσαλονίκης και από την επόμενη χρονιά η πόλη απέκτησε ιππήλατο τραμ που λίγα χρόνια αργότερα, το 1908 ηλεκτροκινήθηκε και παρέμεινε με διάφορες επεκτάσεις στην πόλη έως το 1954. Το 1903 κατασκευάστηκε το νέο λιμάνι με σύγχρονο προβλήτα (ο σημερινός α' προβλήτας) και το 1911 το σύγχρονο κτήριο του τελωνείου στο λιμάνι. Το 1850 κτίστηκε το νοσοκομείο "Άγιος Δημήτριος" . Η παλαιά ονομασία του ήταν αρχικά Gureba Hastahânesi (Νοσοκομείο των Ξένων), στα τέλη του 19ου αιώνα Hamidiye και έπειτα Belediye. Μετά το 1912, ήταν γνωστό ως "Δημοτικό" και τις τελευταίες δεκαετίες ως "Άγιος Δημήτριος" . Στα τέλη του 19ου αιώνα, κτίστηκε το Στρατιωτικό Νοσοκομείο στη σημερινή θέση του 424 Γ.Σ.Ν.

Το 1879 αποξηράνθηκε η "Μπάρα" ήτοι το δυτικό έλος στη βόρεια πλευρά της οδού Μοναστηρίου, που αποτελούσε άλλη μια εστία επιδημιών. Το 1884 η πόλη άρχισε να επεκτείνεται νοτιοανατολικά προς την Καλαμαριά, έξω των τειχών, και να δημιουργείται η συνοικία των Πύργων, όπου έχτισαν τις επαύλεις τους, οι πλούσιοι. Στην περιοχή αυτή χτίστηκαν μετά από λίγα χρόνια, 400 σπίτια και λίγο πιο πάνω άρχισε να οικίζεται και η συνοικία της Αναλήψεως (τέλη 19ου αιώνα). Στον παλαιό σιδηροδρομικό σταθμό εγκαταστάθηκαν σλαβόφωνοι εργάτες από την κεντρική Μακεδονία και στα βορειοανατολικά, κοντά στους δικούς τους, μουσουλμάνοι

πρόσφυγες από την Βοσνία (1878).

Η μεγάλη πυρκαγιά του 1890 κατέστρεψε ολοσχερώς την περιοχή ανάμεσα στην Εγνατία, στην Αγία Σοφία και στη Μητρόπολη. Η περιοχή ξαναχτίστηκε και αναδείχθηκαν η οδός της Αγίας Σοφίας με νέα όμορφα κτήρια και η Carapaca και η Hamam Matalon (Τσιμισκή και Βασιλέως Ηρακλείου) με πλούσια σπίτια. Η ελληνική κοινότητα, με τη βοήθεια του εθνικού ευεργέτη Ανδρέα Συγγρού, έχτισε το γνωστό γυμνάσιο στην Εγνατία και με τη βοήθεια του Ιωάννη Παπάφη, τον Μελιτέα (Παπάφειο). Ο δήμαρχος Χαμντί Μπέης αναμόρφωσε την πόλη με την κατεδάφιση των ιστορικών πυλών, ήτοι της Κασσανδρεωτικής (Καλαμαριάς), της Roma (στον Λευκό Πύργο) και του Τοπ Χανέ (δυτικά) που μεταφέρθηκε στο Τριγώνιο.

Προβλέφθηκε επίσης η δημιουργία ενός δημόσιου πάρκου - χώρου αναψυχής. Επρόκειτο για το παλαιό Μπες Τσινάρ (Πέντε Πλατάνια), που από το 1913 ονομάστηκε "Κήπος Πριγκίπων". Ο Milhat Πασάς, διοικητής της πόλης, διήνοιξε την σημερινή Αγίου Δημητρίου, η οποία ως το 1912 έφερε το όνομα του ως άνω διοικητή, και λίγα χρόνια αργότερα ο Galip Πασάς διήνοιξε την Εγνατία και την Λεωφόρο Νίκης και τοποθέτησε γρανιτένιες πλάκες στους δρόμους της Istira, τα γνωστά Λαδάδικα. Το 1875, άρχισε η κατασκευή του κοιμητηρίου της Ευαγγελίστριας, με πρωτοβουλία του τότε μητροπολίτη Ιωακείμ (1874 - 1878), μετέπειτα Πατριάρχου Ιωακείμ Γ'. Το 1900 εγκαινιάστηκε στο δυτικό μέρος της πόλης το κοιμητήριο της Αγίας Παρασκευής. Ως τότε τα χριστιανικά νεκροταφεία βρίσκονταν α) στο χώρο μεταξύ του ανατολικού τείχους (Φιλικής Εταιρείας) και του πάρκου της ΧΑΝΘ, β) στην πύλη της Καλαμαριάς, γ) παραθαλάσσια, όπου θάβονταν οι φυλακισμένοι στα δεσμωτήρια.

Τα μουσουλμανικά κοιμητήρια βρίσκονταν έξω από τα δυτικά τείχη, ΒΔ από την πύλη του Βαρδαρίου και έφθαναν ως τα συμμαχικά νεκροταφεία, και έξω από τα ανατολικά τείχη, χαμηλότερα από τα εβραϊκά. Οι μουσουλμάνοι έθαβαν τους νεκρούς τους και στους περιβόλους των τζαμιών (π.χ. στο Μεβλιχανέ και στο Χορτατζί Τζαμί - Ροτόντα). Ο Κωστής Μοσκόφ γράφει ότι για ταφές χρησίμευε και η περιοχή από την πλατεία Διοικητηρίου ως το Αλατζά Ιμαρέτ (οδός Κασσάνδρου). Το αλβανικό κοιμητήριο βρίσκεται ακόμη και σήμερα πλησίον του πάρκου της Τριανδρίας και εδώ ήταν θαμμένος ο Ταχσίν Πασάς Μεσσαρέ που παρέδωσε τη Θεσσαλονίκη στον

Διάδοχο Κωνσταντίνο⁶.

Το 1868 μια ομάδα Τούρκων πολιτικών με αρχηγό τον Μιδχάτ Πασά δημιουργεί με τις ευλογίες του Άγγλου υπουργού Εξωτερικών Ντισραέλι, την οργάνωση Νέα Τουρκία. Σκοπός της οργάνωσης ήταν να εισαγάγει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τους θεσμούς που ίσχυαν στις Ευρωπαϊκές χώρες. Η οργάνωση ανέτρεψε τον Σουλτάνο Αβδούλ Αζίζ (29 Μαΐου 1876), που δολοφονήθηκε μέσα στο λουτρό του από τον υπουργό των Στρατιωτικών Χουσεϊν Αβνή Πασά. Σουλτάνος έγινε ο ανιψιός του προηγούμενου Μουράτ Ε', που παραιτήθηκε έπειτα από τρεις μήνες και αντικαταστάθηκε από τον αδελφό του, Αβδούλ Χαμίτ στις 29 Αυγούστου του 1876. Ο Χαμίτ υποσχέθηκε να παραχωρήσει σύνταγμα, αλλά ανέβαλε την εφαρμογή του με αφορμή τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1878 και συνέχισε να κυβερνά απολυταρχικά. Εξόρισε στην Υεμένη τον Μιδχάτ Πασά και τον δολοφόνησε το 1883⁷.

Το Μάιο του 1889 δημιουργήθηκε στο Παρίσι το Κομιτάτο Ένωση και Πρόοδος που έβαλε και αυτό ως σκοπό του να επιφέρει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία συνταγματικές μεταρρυθμίσεις. Το 1908 ο βαλής της Θεσσαλονίκης Χιλμή Πασάς μνήθηκε στην συνομοσία των Νεότουρκων. Το εκτελεστικό όργανο του νεοτουρκικού κινήματος γνωστό και ως Κομιτάτο, διατήρησε την εξουσία στην Αυτοκρατορία για μια δεκαετία, έως το 1918. Η περίοδος αυτή υπήρξε η σημαντικότερη περίοδος της οθωμανικής Ιστορίας. Από την μια μεριά οδήγησε στη διάλυση της Αυτοκρατορίας με την απώλεια όλων σχεδόν των εδαφών της στην Ευρώπη και στη Μέση Ανατολή, στη ριζική αναδιάρθρωση των συνόρων στη Βαλκανική, στη δημιουργία νέων ανεξάρτητων κρατών στη Μέση Ανατολή και στη συντριπτική ήττα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Από την άλλη μεριά, έθεσε τις βάσεις για τη δημιουργία της νέας πλέον Τουρκίας, αφύπνισε το μουσουλμανικό στοιχείο, έδωσε υπόσταση στην τουρκική έως τότε, μειονότητα, εδραίωσε τον τουρκικό εθνικισμό και επέβαλε την πολιτική της απεθνικοποίησης, δηλαδή την δια της βίας απομάκρυνση ή εξολόθρευση των μη τουρκικών πληθυσμών από τα εδάφη της χώρας.

Η εκδήλωση της επανάστασης των Νεότουρκων απέτρεψε την πιθανή αυτονομία της Μακεδονίας, που ίσως να την οδηγούσε στα χέρια της Βουλγαρίας, ενώ η αδιαλλαξία

⁶ Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης 323 π.Χ.-2012*, Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2012, σσ. 159-169.

⁷ Κώστας Τομανάς, *Χρονικό της Θεσσαλονίκης, (1875-1920)*, α' έκδ. Εκδόσεις Εκδοτικές Νησίδες, Σκόπελος 1995, σ. 147.

και ο άκρατος εθνικισμός των ηγετών της ανάγκασαν τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες να συμμαχήσουν και να απελευθερώσουν τις οθωμανικές κτήσεις στην περιοχή. Ο ρόλος της Θεσσαλονίκης στην επανάσταση υπήρξε ουσιαστικός και όχι τυχαίος. Το κοιτάτο δημιουργήθηκε, οργανώθηκε και έδρασε στην πιο φιλελεύθερη και κοσμοπολίτικη πόλη της Αυτοκρατορίας, όπου υπήρχαν οι κατάλληλες συνθήκες και όπου οι τοπικές εθνικές κοινότητες βοήθησαν λίγο ή πολύ στο έργο του. Η επανάσταση των Νεότουρκων ήταν δημιούργημα του κοινωνικού, πολιτιστικού και οικονομικού υπόβαθρου που πρόσφερε η Θεσσαλονίκη, ως πόλη, με ηγετική θέση στα Βαλκάνια.

Εξίσου σημαντικός παρέμεινε ο ρόλος της Θεσσαλονίκης και μετά την επανάσταση, ως η έδρα πλέον του Κομιτάτου και η άτυπη πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα προσωνύμια της πόλης την εποχή εκείνη ήταν: "κοιτίδα της επανάστασης", "το λίκνο της ελευθερίας", "η Κάαμπα του έθνους", "η μητέρα της νέας Τουρκίας", κ.α.

Η νεοτουρκική επανάσταση ήταν ένα περίεργο φαινόμενο χωρίς καμία σχέση με τις επαναστάσεις, όπως η ελληνική, η γαλλική ή η ρωσική, γιατί στο στάδιο της εκδήλωσής της δεν είχε την παραμικρή λαϊκή συμμετοχή και γιατί στην ουσία ούτε το κατεστημένο ανέτρεψε, ούτε οδήγησε σε ανακατανομή του πλούτου. Η νεοτουρκική επανάσταση έφερε σταδιακά νέα πρόσωπα στην εξουσία, εισήγαγε την πολιτική του τουρκικού εθνικισμού και της απεθνικοποίησης, που σημαδεύουν έως και σήμερα την Τουρκία και μετέτρεψε σιγά - σιγά μία πολυεθνική απόλυτη μοναρχία σε ένα μονοεθνικό κράτος.

Το Μάιο του 1889, μια ομάδα σπουδαστών στην αυτοκρατορική στρατιωτική ιατρική σχολή δημιούργησε μια μυστική, πατριωτική επαναστατική ομάδα με την επωνυμία Οθωμανικό Κομιτάτο Ένωσης (İttihât - osmanî Cemiyeti) με σκοπό την εκθρόνιση του Αβδούλ Χαμίτ . Κινητήριο δύναμη της ομάδας αυτής ήταν ο Αλβανός Ιμπραήμ Τέμο. Τα πρώτα μέλη και φίλοι του Τέμο ήταν οι Κούρδοι Αμπντουλάχ Τζεβντέτ και Ισχάκ Σουκιουτί και ο Κιρκάσιος Μεχμέτ Ρεσίτ. Σύντομα προστέθηκαν και άλλα μέλη, με πιο γνωστό τον σαλονικιο γιατρό Ναζίμ Μπέη. Ο πρίγκιπας Σαμπαχαντίν ηγούνταν της φιλοδυτικής, φιλελεύθερης παράταξης των Νεότουρκων της Ευρώπης, υποστήριζε την ευρεία αποκέντρωση της Αυτοκρατορίας και ήταν αντίθετος σε κάθε σύστημα ελεγχόμενης οικονομίας και συγκεντρωτικού κράτους.

Ο Αχμέτ Ριζά, ο οποίος αποτελούσε ηγετική φυσιογνωμία του νεοτουρκικού

κινήματος στην Ευρώπη, ανέπτυξε τη θεωρία του τουρκικού εθνικισμού και έθεσε ως προτεραιότητα την αντικατάσταση του Χαμίτ με άλλο μέλος της ίδιας οικογένειας και την επαναφορά του συντάγματος του 1876. Ο Ριζά πρέσβευε ότι οι χριστιανικές μειονότητες δεν έπρεπε να έχουν την ψευδαίσθηση των ίσων δικαιωμάτων και ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις ήταν απευθείας υπεύθυνες για τα προβλήματα της Αυτοκρατορίας. Ο Κεμάλ (Ατατούρκ) δεν είχε μάθει ποτέ να είναι δευτέρος και επιπλέον δεν συμπαθούσε κανένα από τα ηγετικά στελέχη των Νεότουρκων. Η επανάσταση τον βρήκε στο περιθώριο. Ο ρόλος του ήταν όχι απλά ανύπαρκτος, αλλά και σε μετωπική σύγκρουση με τους πρωτεργάτες της επανάστασης, ενώ ποτέ δεν υπήρξε μέλος της κεντρικής ή οποιασδήποτε άλλης τοπικής επιτροπής του Κομιτάτου. Όλα τα ιδρυτικά μέλη του Κομιτάτου, με εξαίρεση τον Μεχμέτ Ταχίρ, ανήκαν σε μασονικές στοές και γνώριζαν τις διαδικασίες μυστικών συγκεντρώσεων.

Η οργάνωση του Κομιτάτου, ακολουθώντας γνωστές επαναστατικές τακτικές, είχε ως βάση το κύτταρο, δηλαδή μια ομάδα τεσσάρων ή πέντε ατόμων, όπου κάθε μέλος αναλάμβανε να δημιουργήσει ένα νέο κύτταρο κι ούτω καθεξής. Έτσι η οργάνωση διευρύνθηκε με γεωμετρική πρόοδο, ενώ κάθε ομάδα είχε επαφή με την προηγούμενη μέσω ενός μόνο μέλους της, που λάμβανε διαταγές από τον εισηγητή του. Με αυτόν τον τρόπο η αποστασία ή η σύλληψη ενός μέλους οδηγούσε στην αποκάλυψη πολύ λίγων μελών και ποτέ στην εξολόθρευση του δικτύου. Το Κομιτάτο κατευθυνόταν από την Εκτελεστική Επιτροπή και τα ιδρυτικά μέλη, άγνωστα στην υπόλοιπη οργάνωση που αποφάσισαν να μην υπάρχει ένας αρχηγός για να αποφευχθούν αρχηγικές διαμάχες. Σε κάθε σύγκλιση της οργάνωσης οι παρόντες εξέλεγαν τον πρόεδρο της συνάθροισης, ενώ για πλήρη μυστικότητα δεν κρατούσαν ούτε πρακτικά, ούτε αρχείο. Όλα ήταν απρόσωπα και ανυπόγραφα.

Στη Μακεδονία, το Κομιτάτο ήρθε σε επαφή, με ηγετικές μορφές των ελληνικών κοινοτήτων, και μέσω αυτών με τις ελληνικές προξενικές αρχές και με στελέχη του Μακεδονικού αγώνα. Η αντίδραση των ελληνικών προξενικών αρχών ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτική, κυρίως λόγω της δυσπιστίας προς τις όποιες ενέργειες καλής θέλησης και τις όποιες υποσχέσεις των Τούρκων, καθώς και στη διαίσθηση των εθνικιστικών τάσεων των Νεότουρκων. Η επιφυλακτικότητα των ελληνικών προξενικών αρχών διαφαίνεται στα επανειλημμένα τηλεγραφήματα του Κανελλόπουλου από τη Θεσσαλονίκη, του Δημαρά από το Μοναστήρι και του Σακτούρη από τις Σέρρες. Η εν γένει στάση του ελληνισμού και των ελληνικών προξενικών αρχών απέναντι στο Κομιτάτο, δικαιολογείται και από τον εγγενή

κίνδυνο που προερχόταν από τη Βουλγαρία και τις βλέψεις της για τη Μακεδονία.

Το καθεστώς του Χαμίτ, παρ' όλες τις αδυναμίες του διατηρούσε στο μακεδονικό ζήτημα μια ισορροπία ανάμεσα στις δυο αντιμαχόμενες πλευρές. Η αμέριστη υποστήριξη των Βούλγαρων Κομιτατζήδων και της Βουλγαρίας προς το Κομιτάτο, δημιουργούσε έντονες ανησυχίες στις ελληνικές προξενικές αρχές, καθώς προδιέγραφαν ένα ανεξέλεγκτο μέλλον που θα έθετε σε κίνδυνο το μέλλον του ελληνισμού. Το Κομιτάτο είχε δημιουργήσει σοβαρούς διαύλους επικοινωνίας με ισχυρούς οικονομικούς παράγοντες, κυρίως με Εβραίους επιχειρηματίες, μέλη μασονικών στοών και μέλη θρησκευτικών οργανώσεων, εκμεταλλευόμενο τις σχέσεις που είχε αναπτύξει με τους κύκλους αυτούς στη Θεσσαλονίκη. Επικεφαλής των Νεότουρκων ήταν η "Τριανδρία", Ισμαήλ Ενβέρ Πασάς, Μεχμέτ Ταλαάτ Πασάς και Τζεμάλ Αχμέτ Πασάς. Ο Ενβέρ, στρατιωτικός φανατικός γερμανόφιλος και λάτρης του Πρωσικού милитарισμού, υπήρξε ένας από τους πρωτεργάτες του νεοτουρκικού κινήματος, κερδίζοντας τη φήμη του εθνικού ήρωα. Ο Ταλαάτ, με στοιχειώδη μόνο μόρφωση, προσλήφθηκε ως κατώτερος υπάλληλος στην υπηρεσία ταχυδρομείων και τηλεγραφείων και το 1908 υπηρετούσε στη Θεσσαλονίκη, κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης του κινήματος των Νεότουρκων. Ο Ταλαάτ, αργότερα, ως υπουργός των Εσωτερικών της Τουρκίας, πρωτοστάτησε στους διωγμούς κατά των Ελλήνων της Θράκης και ήταν ο κύριος υποκινητής και οργανωτής των σφαγών των Αρμενίων. Ο Τζεμάλ, ήταν στη συνέχεια ο "εκτελεστής" όλων των πολιτικών αντιπάλων των Νεότουρκων, όταν αυτοί κατέλαβαν την εξουσία. Το έναυσμα για την επανάσταση των Νεότουρκων έδωσαν επείγουσες πληροφορίες που έφτασαν στην ηγεσία του Κομιτάτου των Νεότουρκων, ότι στη συνάντηση που είχαν ο βασιλιάς της Αγγλίας Εδουάρδος Ζ' και ο τσάρος της Ρωσίας Νικόλαος Β' στο Ρεβάλ (νυν Ταλίν) της Εσθονίας, στις 9 Ιουνίου του 1908, είχαν συμφωνήσει και αποφασίσει έπειτα από πρόταση του Άγγλου υπουργού Εξωτερικών Έντουαρντ Γκρέι, να απαιτήσουν από τον Σουλτάνο την άμεση "αυτονομία" της Μακεδονίας. Η είδηση αυτή ώθησε τους Νεότουρκους στο να επισπεύσουν το κίνημά τους με τόπο εκδήλωσης τη Θεσσαλονίκη

Η επανάσταση των Νεότουρκων ξέσπασε την Πέμπτη, στις 23 Ιουλίου του 1908. Από πολύ πρωί αξιωματικοί έσπευσαν σε διάφορα σημεία της πόλης και τοιχοκολλούσαν προκηρύξεις σε όλες τις γλώσσες, όπου ανάγγελλαν την κατάλυση του απολυταρχικού καθεστώτος και την ανακήρυξη νέου συνταγματικού πολιτεύματος, που θα παρείχε στο λαό ισότητα απέναντι στο νόμο, ανεξαρτήτως

θηρσκείας και εθνικότητας. Το κέντρο βάρους των εκδηλώσεων των Νεότουρκων αποτέλεσε το Διοικητήριο. Στα προπύλαιά του εμφανίστηκαν εκπρόσωποι των πολιτικών και θρησκευτικών αρχών. Ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, ο εξαρχικός μητροπολίτης και ο Μουφτής έσφιγγαν τα χέρια, προτρέποντας τους ομόθησκούς τους να κάνουν το ίδιο. Ο Δήμαρχος της πόλης Αντίλ καλούσε το λαό, από τα σκαλιά του δημαρχείου, να συνταχθεί με την επανάσταση. Έτσι ξεκίνησε μια φρενίτιδα ζητωκραυγών, γύρω από ένα κατακόκκινο λάβαρο, που έγραφε στις τέσσερις γωνίες "Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφότητα, Δικαιοσύνη".

Ο Σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ στο μεταξύ είχε συγκαλέσει στην Κωνσταντινούπολη το συμβούλιο του Κράτους, παρουσία όλων των υπουργών και αποφάσισε να επαναφέρει σε ισχύ το Σύνταγμα της 11^{ης}/23^{ης} Δεκεμβρίου του 1876. Ανακοίνωσε επίσης ότι η Γενική Συνέλευση (Βουλή και Γερουσία) θα συγκληθεί σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου. Ακολούθησαν ενθουσιώδεις διαδηλώσεις στην πλατεία Ελευθερίας και τους γύρω δρόμους. Οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης έβλεπαν Τουρκάλες, όρθιες σε άμαξες να κουνούν με ενθουσιασμό τα λάβαρα της ελευθερίας χωρίς το φερετζέ τους. Το θέαμα άφησε εμβρόντητους πολλούς μουσουλμάνους. Ακόμη πιο συναρπαστική ήταν μια μικρή πομπή από δυο άμαξες που πραγματικά ξεσήκωσε τα πλήθη. Στην πρώτη άμαξα που την έσερναν τέσσερα άσπρα άλογα, στεκόταν όρθια μια πανέμορφη κοπέλα, ντυμένη με άσπρο μακρύ φόρεμα, τυλιγμένη σε μια βελούδινη κάπα και με τα μακριά καστανά μαλλιά της να φθάνουν έως τη μέση της. Τριγύρω της και στην πίσω άμαξα υπήρχαν εκατοντάδες βενετσιάνικα φαναράκια. Η παρθένα κόρη ήταν η προσωποποίηση του Συντάγματος⁸.

Ο Σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ κατάλαβε ότι δεν μπορούσε να πατάξει την επανάσταση των Νεότουρκων, επανέφερε στις 24 Ιουλίου του 1908 το παλιό Σύνταγμα. Η τουρκική Ιστοριογραφία καταγράφει αυτό το γεγονός ως η Μεταρρύθμιση του 1908. Η προτεραιότητα που έδωσε ο Αβδούλ Χαμίτ στις αραβικές επαρχίες δημιούργησε στους Τούρκους των Βαλκανίων το αίσθημα της εγκατάλειψης. Επίσης ορισμένοι εκπαιδευμένοι αξιωματικοί ένιωσαν πληγωμένη την υπερηφάνειά τους από τη συμπεριφορά των Ευρωπαίων αξιωματικών που εντάχθηκαν στους κόλπους της χωροφυλακής της Μακεδονίας, μετά το 1904 με σκοπό την αναδιοργάνωση της περιοχής. Αυτοί οι αξιωματικοί θεώρησαν υπεύθυνο γι' αυτό τον Σουλτάνο.

⁸ Γιάννης Μέγας, *Η επανάσταση των Νεότουρκων στη Θεσσαλονίκη*, Εκδόσεις UNIVERSITY STUDIO PRESS, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 13-24.

Μέσα σε αυτό το κοινωνικό - ψυχολογικό κλίμα δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι τα 319 από τα 505 μέλη της οργάνωσης του Κομιτάτου στην Θεσσαλονίκη ήταν αξιωματικοί. Στις εκλογές που έγιναν το Νοέμβρη - Δεκέμβρη του 1908, το κόμμα της "Ένωσης και Προόδου" κυριάρχησε στη Βουλή με συντριπτική πλειοψηφία, έναντι του κόμματος Osmanlı Ahrar Firkasi (κόμμα των Ελεύθερων Οθωμανών) του πρίγκιπα Σαμπαχατίν. Οι εργασίες της Βουλής ξεκίνησαν στις 17 Δεκεμβρίου και πρόεδρος εξελέγη ο Αχμέτ Ριζά. Μερικούς μήνες μετά μια ομάδα οπαδών του Σουλτάνου που αντιπολιτευόταν τους Ενωτικούς οργάνωσε ένα κίνημα στην Κωνσταντινούπολη. Το περιστατικό αυτό καταγράφηκε στην τουρκική ιστορία ως το "επεισόδιο της 31^{ης} Μαρτίου του 1909" (31 Mart Vakasi) και αποτέλεσε μια καλή πρόφαση για να κατακτήσουν οι Ενωτικοί την πρωτεύουσα. Η "κατάκτηση" της Πόλης, που παρέμεινε πιστή στο Σουλτάνο, και η απομάκρυνση του Αβδούλ Χαμίτ από την εξουσία ολοκληρώθηκαν με την άνοδο στο θρόνο του πιο άχρωμου ηγέτη στην ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, του Σουλτάνου Ρεσάτ (Resat).

Στη συνέχεια εφαρμόστηκε μια πολιτική καταπίεσης και τρομοκρατίας της αντιπολίτευσης. Η αντιπολίτευση άρχισε να κάνει συγκεκριμένα βήματα ενάντια στο Κομιτατζίδικο πρόσωπο των Ενωτικών. Ιδρύθηκαν τα κόμματα Ahali Firkasi (κόμμα του Λαού, 1910) και Hürriyet ve Itilaf (κόμμα της Ελευθερίας και της Συμμαχίας, 1911), εξαιτίας των οποίων οι Ενωτικοί έχασαν την απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή. Στην πραγματικότητα όπως αναφέρει εύστοχα ο Suavi Aydın το επίμαχο θέμα ήταν δυο διαφορετικές ομάδες: η ομάδα που σχηματίστηκε στην Πόλη το 1889 και η ομάδα που σχηματίστηκε στη Θεσσαλονίκη τον Σεπτέμβριο του 1906. Η πρώτη ομάδα στην οποία μετείχαν πολίτες και διανοούμενοι από όλες τις εθνότητες της Αυτοκρατορίας, είχε σαν πρότυπο τη Γαλλία και υποστήριζε τον οθωμανισμό. Η δεύτερη ομάδα απαρτιζόταν από Εβραίους, Ντονμέδες και Τούρκους. Η πλειοψηφία της ήταν αξιωματικοί και χαμηλόβαθμοι υπάλληλοι, και είχε σαν πρότυπο τη Γερμανία και υποστήριζε τον Τουρκισμό.⁹

Μετά την εκδήλωση του Νεοτουρκικού κινήματος άρχισε σε σύντομο χρονικό διάστημα να καταλαγιάζει ο ενθουσιασμός σε όλους τους υπόδουλους λαούς για το "Χουριέτ" (Σύνταγμα). Τα συνθήματα που εκφωνούσαν από τα μπαλκόνια των

⁹ Φουάτ Ντουνάρ, *Ο Κώδικας της Σύγχρονης Τουρκίας, Η μηχανική των εθνοτήτων της «Ένωσης και Προόδου» (1913-1918)*, μεταφραστική επιτροπή: Νίκος Ουζούνγλου, Λιάνα Μυστακίδου, Αλεξάνδρα Μωυσίδου, Εκδότες: greekworks.com, Nw York-USA, Pressious Arvantidis, Athens-Greece, Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών, Αθήνα-Ελλάς, πρώτη ελληνική έκδοση: Αθήνα Οκτώβριος 2014, σσ. 52-57.

ξενοδοχείων της Θεσσαλονίκης "Κρυστάλ" και "Όλυμπος Παλάς" οι Ταλαάτ, Τζαβήτ και Νιαζίμ Μπέης, όπως "Γιασασίν", "Χουριέτ", "Ανταλάτ", "Μουσαβάτ" (Ζήτω η Δημοκρατία, η Δικαιοσύνη, η Ισότητα) άρχισαν να ξεθωριάζουν, καθώς οι Νεότουρκοι, μετά την παγίωση της εξουσίας τους, επέβαλαν περιορισμούς στις εργατικές ενώσεις, θέσπισαν την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία και υποχρέωσαν όλους τους άνδρες να φορούν φέσι ενώ καταργούν κάθε ένδειξη ισότητας των εθνικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁰.

Τα τέλη του 19ου αιώνα και οι αρχές του 20ου αιώνα ήταν μια περίοδος που σφραγίστηκε από την αφύπνιση του εθνικισμού των βαλκανικών κρατών, που επιζητούσαν την κατάκτηση των ευρωπαϊκών εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Βουλγαρία προσδοκούσε την κάθοδο προς τη Θεσσαλονίκη, με τη βοήθεια της Ρωσίας, έχοντας ήδη προσαρτήσει πραξικοπηματικά, παραβιάζοντας κάθε έννοια του διεθνούς δικαίου, την Ανατολική Ρωμυλία, το 1885. Η Σερβία επίσης, δεν έπαυε να τρέφει ελπίδες για τη Μακεδονία ή τη Θεσσαλονίκη. Βλέποντας την επεκτατική δυναμική της Βουλγαρίας και προκειμένου να την εμποδίσει στην πραγματοποίηση των σχεδίων της, της κήρυξε τον πόλεμο. Όμως στον πόλεμο αυτό ηττήθηκε.

Η Βουλγαρία εκμεταλλευόμενη την πολιτική αστάθεια στην Ελλάδα, εκπόνησε σχέδιο αλλοιώσεως αρχικά της πληθυσμιακής φυσιογνωμίας της Μακεδονίας, με οργανωμένες εγκαταστάσεις Βούλγαρων χωρικών στη μακεδονική ενδοχώρα. Ο Μακεδονικός Ελληνισμός βρέθηκε σε κίνδυνο, και την αδυναμία του εκμεταλλεύθηκαν τόσο η ρουμανική προπαγάνδα, που προσπαθούσε να παρασύρει με το μέρος της τους βλαχόφωνους Έλληνες, όσο και η σερβική και μολονότι στα πλαίσια δράσης τους ιδρύθηκαν σχολεία στη Θεσσαλονίκη, εν τέλει αμφότερες απέτυχαν στους στόχους τους.

Το 1897 ξέσπασε ο ατυχής για την Ελλάδα ελληνοτουρκικός πόλεμος. Η βουλγαρική επιχείρηση στη Μακεδονία εκφράστηκε με τη δράση των Κομιτατζήδων, την εξέγερση του Ίλιντεν (Ιούλιος 1903) και τις δυναμιτιστικές ενέργειες Βούλγαρων αναρχικών στη Θεσσαλονίκη (δολιοφθορά στο γαλλικό ατμόπλοιο Guadalquivir, ανατίναξη οθωμανικής Τράπεζας κ.α). Στην εν λόγω περίπτωση, ενεργούσε μια βουλγαρική αναρχική ομάδα, συνεργαζόμενη με την Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση (Ε.Μ.Ε.Ο), που συστήθηκε στις 3 Νοεμβρίου του 1893 από

¹⁰ Καραθανάσης, ό.π., σ. 170.

απόφοιτους του βουλγαρικού γυμνασίου, και από την οποία προήλθε η ως άνω αναρχική οργάνωση "Θαλασσόλυκοι". Στη Θεσσαλονίκη, πάντως η Ε.Μ.Ε.Ο απέκτησε μεγαλύτερη απήχηση, καθοδηγούμενη από το Βουλγαρικό Εμπορικό Πρακτορείο, που λειτουργούσε εν είδει προξενείου.

Η αρχική ονομασία της Ε.Μ.Ε.Ο ήταν "Εσωτερική Μακεδονική Αδριανοπολιτική Επαναστατική Οργάνωση" (Ε.Μ.Α.Ε.Ο). Το σύνθημα της οργάνωσης είναι "η Μακεδονία στους Μακεδόνες". Η Ε.Μ.Α.Ε.Ο θα πάρει την ονομασία Επαναστατική Μακεδονική Οργάνωση και αργότερα θα ονομαστεί Εθνική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση (Ε.Μ.Ε.Ο). Η Ε.Μ.Ε.Ο θα ιδρυθεί στη Θεσσαλονίκη στις 3 Νοεμβρίου του 1893 και θα πάρει δυο μορφές που αλληλοκαλύπτονται και θα έχουν στόχο την ένωση της Μακεδονίας με τη Βουλγαρία. Η πρώτη μορφή με τίτλο "Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση" έχει σαν στόχο τη δημιουργία ανεξάρτητου μακεδονικού κράτους. Η δεύτερη μορφή της Ε.Μ.Ε.Ο με τίτλο "Εξωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση" έχει σαν στόχο την άμεση προσάρτηση της Μακεδονίας στη Βουλγαρία.

Η Ε.Μ.Ε.Ο σταδιακά απέκτησε κεντρική επιτροπή την "Σέντραλ Κομιτάτ" προοδευτικά μέσα στην κεντρική επιτροπή δημιουργήθηκαν δυο κυρίαρχες τάσεις: οι "Σεντραλιστές" και οι "Βερχοβιστές". Οι "Σεντραλιστές" αντιπροσώπευαν μια ηπιότερη ομάδα ανθρώπων που δεν πίστευαν στην ένοπλη δράση για την κατάκτηση της Μακεδονίας από τη Βουλγαρία. Θεωρούσαν πιο πιθανή τη λύση της ανεξάρτητης Μακεδονίας, και γι' αυτό απέβλεπαν στην τακτική του προσηλυτισμού με στόχο να πάρουν πολλούς ανθρώπους με το μέρος τους. Οι "Βερχοβιστές" ήταν πιο ριζοσπαστικοί, αντιπροσώπευαν τους κύκλους που πίστευαν σε μια δυναμικότερη λύση, που δεν ήταν άλλη από την ένοπλη αντίδραση. Οι δυο αυτές ομάδες ήρθαν σε σύγκρουση, γιατί καθεμιά ήθελε να επικρατήσει η δική της πολιτική στην Ε.Μ.Ε.Ο. Όταν επικράτησε η άποψη των "Σεντραλιστών" οι "Βερχοβιστές" αποσπάστηκαν ιδρύοντας άλλη οργάνωση με σκοπό να εφαρμόσουν τη δική τους πολιτική. Αυτοί εξόπλισαν τους Βούλγαρους αντάρτες που έδρασαν στη Μακεδονία από το 1895¹¹.

Ο Μακεδονικός Αγώνας (1904-1908) είχε ήδη αρχίσει. Η Αθήνα αφυπνίζεται, και ιδρύεται το Μακεδονικόν Κομιτάτον από τον διευθυντή της εφημερίδας "Εμπρός" το Δημήτρη Καλαποθάκη. Κέντρο συντονισμού του Μακεδονικού Αγώνα ήταν το Ελληνικό Προξενείο με τον πρόξενο Λάμπρο Κορομηλά. Ο Κορομηλάς είχε ως κύριο

¹¹ Δημήτριος Α. Δρογίδης, *Θεσσαλονίκη 1897-1997. Τα 100 χρόνια της νεώτερης πολιτιστικής πρωτεύουσας της Ευρώπης*, Εκδόσεις UNIVERSITY STUDIO PRESS, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 36-41.

σύμμαχο την ενδυναμωμένη εθνική συνείδηση σε μεγάλο τμήμα της ελληνικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, πολλά μέλη της οποίας, γύρω στα 5.000, ήταν υπήκοοι του ελληνικού βασιλείου. Έλειπε, ωστόσο, η συστηματική οργάνωση της κοινότητας, την οποία ανέλαβε ο ανθυπολοχαγός Αθανάσιος Σουλιώτης, που, με το ψευδώνυμο Νικολαΐδης και ενεργώντας ως υπεύθυνος ασφαλιστικής εταιρείας ίδρυσε στη Θεσσαλονίκη, το 1906, τη δημιουργική Οργάνωση Θεσσαλονίκης.

Ανάμεσα στους Θεσσαλονικείς που εργάστηκαν κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα, στο κέντρο του συντονισμού του (ήτοι στο Ελληνικό Προξενείο) στη Θεσσαλονίκη, ήταν οι: Δημήτριος Ζάννας, Μάρκος Θεοδωρίδης, Αλκιβιάδης και Κωνσταντίνος Μάλτος, Δημήτριος Μαργαρόπουλος, Περικλής Χατζηλαζάρου, Κωνσταντίνος Τουρνιβούκας κ.α. Σκοπός της οργάνωσης του Σουλιώτη ήταν να αποδυναμώσει τη δράση της βουλγαρικής εξαρχίας στη Θεσσαλονίκη¹². Η βουλγαρική Εξαρχία απευθυνόταν στους βουλγαρίζοντες, που στην πλειοψηφία τους ήταν μικροέμποροι και εργάτες, εγκατεστημένοι στις περιοχές του παλαιού σιδηροδρομικού σταθμού και της Αγίας Τριάδας, στο νοτιοανατολικό άκρο της πόλης και αριθμούσαν 8.000 ψυχές

Σημειωτέον δε, ότι ο αριθμός αυτός, αυξημένος για τα δεδομένα της εποχής, οφειλόταν τόσο στην εφαρμογή του σχεδίου της βουλγαρικής Εξαρχίας για την πληθυσμιακή ενίσχυση του βουλγαρικού στοιχείου στη Θεσσαλονίκη, όσο και στη συρροή Βουλγάρων εργατών στην πόλη, σε μια περίοδο οικοδομικής ανάπτυξης, που απαιτούσε εργατικά χέρια. Η βουλγαρική κοινότητα ίδρυσε σχολείο το 1871, εκκλησία το 1876, γυμνάσιο το 1880, στους κόλπους του οποίου αναπτύχθηκε η βουλγαρική προπαγάνδα, Παρθεναγωγείο και Εμπορική Σχολή το 1904. Στην ακμή του Μακεδονικού Αγώνα η θυσία του Παύλου Μελά συγκλόνισε τον ελληνικό λαό και δημιούργησε ισχυρό ρεύμα αντίστασης και αναχαίτισης του εκβουλγαρισμού της Μακεδονίας, στον οποίο είχαν επιδοθεί οι Βούλγαροι Κομιτατζήδες¹³.

Η επανάσταση των Νεότουρκων σήμανε και το τέλος του Μακεδονικού Αγώνα¹⁴. Στις 15 Αυγούστου του 1909 ξεσπά στην Αθήνα το κίνημα στο Γουδί. Οι

¹² Καραθανάσης, ό.π., σ. 171.

¹³ Ιωάννης Μαζαράκης, «Η Μακεδονία στις Παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 ως το 1913, τόμος ΙΔ'*, Εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, 2000, σσ. 220-254.

¹⁴ Αθανάσιος Βερεμης, «Το κίνημα των Νεότουρκων και οι άμεσες συνέπειές του», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 ως το 1913, τόμος ΙΔ'*, Εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, 2000, σσ. 254-257.

κατώτεροι αξιωματικοί αγανακτισμένοι από την ταπείνωση που είχε υποστεί η Ελλάδα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, ίδρυσαν τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο με αρχηγό τον συνταγματάρχη Νικόλαο Ζορμπά. Ο Σύνδεσμος απαιτεί την αναδιοργάνωση του στρατού και του στόλου, την απομάκρυνση του Διαδόχου και των πριγκίπων από το στρατό και την ανάθεση της πρωθυπουργίας στον Κρητικό πολιτικό Ελευθέριο Βενιζέλο¹⁵.

Η κοινωνία της Θεσσαλονίκης ήταν δομημένη κατά έναν τρόπο που αντανάκλασε το σύστημα των Millet. Ξεχωριστές συνοικίες, συντεχνίες, τράπεζες, δικαστήρια, σχολεία και νοσοκομεία διαιώνιζαν την καχυποψία και τις αντιπαλότητες, σε διάφορους τομείς των κοινοτήτων της πόλης. Ωστόσο κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, άρχισαν να αναπτύσσονται διάλογοι επικοινωνίας ανάμεσα στις κοινότητες της πόλης. Το 1869 εκλέχθηκε το Πρώτο Δημοτικό Συμβούλιο, αποκλειστικά από τους ιδιοκτήτες ακινήτων, μουσουλμάνους στην πλειοψηφία τους, και ορίστηκε από τον Βαλή ο πρώτος δήμαρχος ο Suleiman Soudi. Μολονότι το μουσουλμανικό στοιχείο διατήρησε τον απόλυτο έλεγχο της δημαρχίας, ωστόσο το όργανο αυτό ήταν το μοναδικό που μεριμνούσε για το σύνολο των κατοίκων της πόλης, αφού είχε την εξουσία να παρεμβαίνει ευεργετικά για τη μείωση της τιμής ειδών ευρείας κατανάλωσης.

Το σημαντικότερο βήμα ενοποίησης των κοινοτήτων της πόλης έγινε με την ίδρυση διαφόρων ευρωπαϊκών ιδιωτικών σχολείων, τα οποία δέχονταν μαθητές, όλων των θρησκευμάτων και εθνοτήτων και με τη συνακόλουθη διείσδυση και την κυριαρχία της ευρωπαϊκής κουλτούρας σε θέματα ιδεολογίας, λογοτεχνίας και διασκέδασης. Οι εξελίξεις αυτές έτειναν να δημιουργήσουν μια κοσμοπολίτικη τάξη με κοινά οικονομικά συμφέροντα. Εύποροι χριστιανοί και Εβραίοι, μαζί με τους Ντονμέδες κυριαρχούσαν στο Εμπορικό Επιμελητήριο, και με την υποστήριξη των δυτικών προξένων, διέθεταν άπειρες δυνατότητες για την άσκηση πιέσεων και την προαγωγή των οικονομικών τους συμφερόντων. Η ίδρυση λεσχών, όπου συμμετείχαν όλοι οι επιφανείς και η πρόοδος των μασονικών στοών καταδείκνυαν τη γέννηση μιας πολυεθνικής μεγαλοαστικής τάξης στη Θεσσαλονίκη.

Παρόμοια σημάδια προσέγγισης ήταν εμφανή και στις σχέσεις των εργατικών τάξεων της πόλης. Η άνοδος του συνδικαλιστικού κινήματος, από τις αρχές του 20ου

¹⁵ Αθανάσιος Βερεμης, «Το στρατιωτικό κίνημα του 1909», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 ως το 1913, τόμος ΙΔ'*, Εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, 2000, σσ. 258-266.

αιώνα και οι επιτυχείς απεργίες που ακολούθησαν το κίνημα των Νεότουρκων, οδήγησαν στην ίδρυση από τον Αβραάμ Μπεναρόγια μιας εβραϊκής εργατικής λέσχης (Σεπτέμβριος του 1908), που σύντομα (Απρίλιος του 1909) εξελίχθηκε σε πολιτική οργάνωση με την ονομασία "Εργατικός Σύνδεσμος Θεσσαλονίκης". Ο "Σύνδεσμος" μαζί με τη βουλγαρική "Σοσιαλδημοκρατική Ομάδα" που είχε ιδρυθεί από τη σοσιαλιστική πτέρυγα της Ε.Μ.Ε.Ο - τους λεγόμενους "στενούς" – το Φεβρουάριο του 1908, μετά τη διάλυση του παλαιότερου σοσιαλδημοκρατικού σχήματος, ενώθηκαν στα τέλη της άνοιξης του 1909 στη "Σοσιαλιστική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης", γνωστότερη ως "Φεντερασιόν".

Την 1^η Μαΐου του 1909 θα πραγματοποιηθεί στη Θεσσαλονίκη η πρώτη μαζική εργατική διαδήλωση στην ιστορία της πόλης. Θα ακολουθήσει το συλλαλητήριο της 20^{ης} Ιουνίου, στο οποίο θα συμμετάσχουν οι εργάτες των εργοστασίων τσιγαρόχαρτου, οι σαπωνοποιοί, οι εμποροϋπάλληλοι, οι τυπογράφοι, οι ξυλουργοί, οι υποδηματοποιοί, οι καπνεργάτες, οι αχθοφόροι, οι υπάλληλοι των ανατολικών σιδηροδρόμων, υπάλληλοι της εταιρείας του τράμ, του γκαζιού, οι ράφτες, δηλαδή ένα μεγάλο μέρος του Προλεταριάτου της Θεσσαλονίκης. Οι εκπρόσωποι του "στενού" σοσιαλισμού υποστήριζαν τον ορθόδοξο μαρξιστικό προσανατολισμό του Προλεταριάτου.

Υπήρχαν, ωστόσο, και οι εκπρόσωποι μιας άλλης ομάδας προερχόμενη από τον "αναρχοφιλελευθερισμό". Οι Βούλγαροι αποτελούσαν την πλειοψηφία σε αυτή την ομάδα, ωστόσο στην ίδια ομάδα ανήκαν και κάποιοι Εβραίοι, που ήταν οργανωμένοι σε έναν σεφαρδικό κύκλο σοσιαλιστικής κατεύθυνσης, με επικεφαλής τον Μπεναρόγια. Ο Μπεναρόγια υποστήριζε απευθυνόμενος τον Ιούλιο του 1910 στη "Σοσιαλιστική Διεθνή", ότι η "Φεντερασιόν" είχε ως στόχο τη δημιουργία ενός ενωμένου κόμματος, προκειμένου να δώσουν την ευκαιρία στις διάσπαρτες ομάδες, που ήταν οργανωμένες γενικά σε "εθνική βάση" να συνεργαστούν στα πλαίσια μιας ομοσπονδίας για το ιδεώδες του σοσιαλισμού. Είχε προηγηθεί το Νοέμβριο του 1909 το "σχίσμα" της οργάνωσης και η αποχώρηση των Βούλγαρων από τη "Φεντερασιόν". Η "Φεντερασιόν" πλέον είναι εβραϊκή στη συντριπτική της πλειοψηφία οργάνωση, παρόλο που συνεχίζει να περιλαμβάνει στους κόλπους της Έλληνες και Τούρκους.

Η ένταση του εργατικού κινήματος στη Θεσσαλονίκη οφείλεται εν μέρει στην εξαιρετικά ευνοϊκή τοπική συγκυρία: την αύξηση των μισθών, αποτέλεσμα της ανάπτυξης της βιομηχανίας καπνού, σε συνδυασμό με την έλλειψη εργατικών χεριών,

λόγω της γενικότερης βιομηχανικής ανάπτυξης και της μετανάστευσης. Ο χαρακτήρας του εργατικού κινήματος στη Θεσσαλονίκη εξηγείται επίσης και από το αναλογικά υψηλό επίπεδο της μόρφωσης. Προϊόν των προσπαθειών του Οθωμανικού κράτους, των διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων και των προγραμμάτων της Alliance Israelite Universelle. Τέλος, η ένταση του εργατικού κινήματος, οφειλόταν στη θέση της πόλης και στον καθοριστικό ρόλο της στις οδούς επικοινωνίας, στους δεσμούς της με την Δυτική Ευρώπη και τις διάφορες βαλκανικές χώρες.

Ένα εξαιρετικό σιδηροδρομικό δίκτυο συνέδεε τη Θεσσαλονίκη με τη Βουλγαρία και με τις σύγχρονες ιδέες που έρχονταν από κει, με την πλούσια σοσιαλδημοκρατική παράδοση που ερχόταν από την Αυστρο - Ουγγαρία, τη Βόρεια Γερμανία και τη Δύση. Η ισχύς της "Φεντερασιόν" ωστόσο μειώθηκε αισθητά το 1909, όταν η κυβέρνηση των Νεότουρκων έλαβε κατασταλτικά μέτρα που δεν άφηναν κανένα περιθώριο αντίδρασης στις εργατικές οργανώσεις. Η ελευθερία του Τύπου, που είχε υποσχεθεί το νεοτουρκικό καθεστώς "διαγράφηκε" με τον "Νόμο περί Τύπου και Εκδόσεων" που δημοσιεύτηκε τον Ιούλιο του 1909. Το δικαίωμα της απεργίας περιορίστηκε σημαντικά, με ένα νόμο που απαγόρευε τις στάσεις εργασίας στους μισθωτούς των δημοσίων επιχειρήσεων. Το δικαίωμα του συνεταιρισμού καταργήθηκε, για να διαφυλαχθεί η ενότητα του Οθωμανικού κράτους.

Κάτω από το λεπτό μανδύα του κοσμοπολιτισμού και του σοσιαλισμού, οι κοινότητες της Θεσσαλονίκης παρέμεναν ακόμα βαθύτατα διχασμένες. Μέσα στο κλίμα του αυξανόμενου εθνικισμού, που συντηρούνταν από την προσδοκώμενη κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι δεσμοί της παράδοσης και της θρησκείας αποδεικνύονταν πολύ ισχυρότεροι από οποιαδήποτε οικονομικά ή ταξικά συμφέροντα¹⁶.

Στις 6 Οκτωβρίου του 1910 ορκίσθηκε στην Αθήνα κυβέρνηση, με πρωθυπουργό τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Οι εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου του 1910 αποδείχθηκαν αποφασιστικές για τη διαμόρφωση της νέας πολιτικής φυσιογνωμίας της Ελλάδας. Η επικράτηση της βενιζελικής παράταξης προσέλαβε χαρακτήρα δημοψηφίσματος με 307 βουλευτές σε σύνολο 362.¹⁷ Στις 16/29 Σεπτεμβρίου του

¹⁶ Βασίλης Γούναρης, «Θεσσαλονίκη, 1830-1912: Ιστορία, Οικονομία και Κοινωνία», Ι.Κ.Χασιώτης (επιμ.) *τοις αγαθοίς βασιλεύουσα. Θεσσαλονίκη Ιστορία και Πολιτισμός, τόμος Α'*, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 127-129.

¹⁷ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Η είσοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της Ελλάδος και οι εσωτερικές εξελίξεις από το τέλος του 1909 ως το 1912», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία*

1911 η ιταλική κυβέρνηση κήρυξε πόλεμο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με αφορμή την επίκληση της κακής μεταχείρισης των Ιταλών εμπόρων στην Τριπολίτιδα. Η βαθύτερη εντούτοις αιτία πρέπει να αναζητηθεί στην επιθυμία της Ρώμης να εξασφαλίσει τον έλεγχο στη Λιβύη, με την συγκατάθεση των Δυνάμεων της Συννενοήσεως, προτού ανανεωθεί, το 1914, η Τριπλή Συμμαχία και ενισχυθεί η γερμανική επιρροή στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Στις 15 Οκτωβρίου του 1912 υπογράφηκε στο Ouchy της Λωζάννης, η συνθήκη ειρήνης ανάμεσα στην Ιταλία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι Ιταλοί σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης, όφειλαν να αποσυρθούν από τα Δωδεκάνησα, τα οποία είχαν καταλάβει και οι Τούρκοι από τη Λιβύη, όπου με τη συγκατάθεση των Μεγάλων Δυνάμεων κατοχυρωνόταν οριστικά η ιταλική κυριαρχία. Η έκρηξη του Ιταλοτουρκικού πολέμου υπογράμμισε ακόμη εμφαντικότερα την ανάγκη της βαλκανικής συμμαχικής προσέγγισης. Στις 29 Φεβρουαρίου/ 13 Μαρτίου του 1912 η Σερβία και η Βουλγαρία σύναψαν με κάθε μυστικότητα, διμερή αμυντική συμμαχία. Το κείμενο της συνθήκης θα συμπληρωνόταν σε διάστημα, όχι μεγαλύτερο από δυο μήνες, με ειδική στρατιωτική σύμβαση.

Το οξύ πρόβλημα της ενδεχόμενης διανομής των εδαφών της Ευρωπαϊκής Τουρκίας αντιμετωπιζόταν σε προσαρτημένο μυστικό παράρτημα, το οποίο και έτεινε να προσδώσει στη συμφωνία επιθετικό περισσότερο χαρακτήρα. Η ευόδωση των προσπαθειών για τη σύναψη της ελληνοβουλγαρικής συμμαχίας αποτέλεσε το επιστέγασμα μακρών και επίπονων διαπραγματεύσεων. Το τελικό κείμενο της ελληνοβουλγαρικής συνθήκης υπογράφηκε στη Σόφια, από τον Βούλγαρο πρωθυπουργό και τον Έλληνα πρεσβευτή στις 16/29 Μαΐου του 1912. Στις αρχές Ιουνίου του 1912 η κυβέρνηση του Μαυροβουνίου διαβεβαίωσε τη βουλγαρική κυβέρνηση ότι σε περίπτωση σύρραξης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία θα παρείχε τη συνδρομή της.

Οπωσδήποτε οι διμερές διαπραγματεύσεις ανάμεσα στη Σερβία, από τη μια πλευρά, και την Ελλάδα και το Μαυροβούνιο από την άλλη, δεν κατέληξαν έγκαιρα σε θετικό αποτέλεσμα. Ωστόσο, ήδη, από τα μέσα του 1912, είχε συμπληωθεί για πρώτη φορά στη νεότερη ιστορία των βαλκανικών λαών και με επίκεντρο τη Σόφια, ένα τριμερές συμμαχικό δίκτυο, το οποίο, πίσω από την επίκληση της αμυντικής κυρίως φροντίδας, άφηνε να διαφανεί μια αναμφισβήτητη επιθετική αιχμή.

του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 ως το 1913, τόμος ΙΔ', Εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, 2000, σσ. 266-279.

Στις 30 Σεπτεμβρίου/13 Οκτωβρίου του 1912 οι διπλωμάτες της Ελλάδας, της Βουλγαρίας και της Σερβίας επέδωσαν στην Υψηλή Πύλη κοινή τηλεσιγραφική διακοίνωση απαιτώντας την εισαγωγή ριζικών μεταρρυθμίσεων στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: επικύρωση της εθνικής αυτονομίας των εθνοτήτων, αναλογική εκπροσώπησή τους στο Οθωμανικό Κοινοβούλιο, υποχρέωση της Πύλης να μην μεταβάλλει τον εθνολογικό χαρακτήρα των ευρωπαϊκών επαρχιών της Αυτοκρατορίας με τον εποικισμό μουσουλμάνων από την Ασία, διορισμό χριστιανών σε δημόσια αξιώματα, αναγνώριση των σχολείων των χριστιανικών κοινοτήτων ως ισόβαθμων προς τα οθωμανικά, στρατολογία των χριστιανών σε συνδυασμό με στελέχωση στρατού από χριστιανούς και αναστολή στρατολογίας ως την πλήρη εφαρμογή του μέτρου, καθώς και επίβλεψη των μεταρρυθμίσεων τόσο από ειδικό συμβούλιο, απαρτιζόμενο σε ίσο αριθμό, από χριστιανούς και μουσουλμάνους, όσο και από τους πρεσβευτές των Μεγάλων Δυνάμεων και των βαλκανικών κρατών.

Η αρνητική αντίδραση της Πύλης στην τηλεσιγραφική διακοίνωση των συμμάχων κρατών της Βαλκανικής ήταν όπως αναμενόταν αρνητική¹⁸. Ο Α' Βαλκανικός Πόλεμος κηρύχθηκε στις 4/17 Οκτωβρίου του 1912. Είχε προηγηθεί στις 25 Σεπτεμβρίου/ 8 Οκτωβρίου η κήρυξη πολέμου του Μαυροβουνίου εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στις 19-20 Οκτωβρίου του 1912 πραγματοποιήθηκε η μάχη του Σαρανταπόρου και η μάχη των Γιαννιτσών στις 19-20 Οκτωβρίου 1912. Στο Τορσίη (σημερινή Γέφυρα της Θεσσαλονίκης) είχε εγκαταστήσει ο Διάδοχος Κωνσταντίνος το στρατηγείο του. Στις 11 το βράδυ της 26ης Οκτωβρίου του 1912, οι αξιωματικοί του Ελληνικού Γενικού Στρατηγείου (Βίκτωρ Δούσμανης και Ιωάννης Μεταξάς) συνυπέγραψαν με τον Ταξίν Πασά το πρωτόκολλο παραδόσεως της Θεσσαλονίκης. Το πρωί της 27ης Οκτωβρίου του 1912, απόσπασμα ευζώνων, συνοδευόμενο από τμήμα του ιππικού, μπήκε στη Θεσσαλονίκη και κατέλαβε το Διοικητήριο.

Τον Οκτώβριο του 1912 στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν 150.000 - μουσουλμάνοι κυρίως- πρόσφυγες¹⁹. Στις 17 Μαΐου του 1913 υπογράφηκε η συνθήκη του Λονδίνου με την οποία έληγε ο Α' Βαλκανικός Πόλεμος. Το άρθρο 2 της συνθήκης καθόριζε ότι

¹⁸ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Διπλωματικές εξελίξεις από το 1909 ως το 1912», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 ως το 1913, τόμος ΙΔ'*, Εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, 2000, σσ. 280-289.

¹⁹ Νικόλαος Οικονόμου, «Ο Α' Βαλκανικός Πόλεμος», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 ως το 1913, τόμος ΙΔ'*, Εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, 2000, σσ. 289-330.

ο Σουλτάνος εκχωρούσε στους συμμάχους ηγεμόνες όλες τις ευρωπαϊκές εδαφικές εκτάσεις. *"Πάσας τας επί της ευρωπαϊκής ήπειρου έδαφικάς εκτάσεις τής αυτοκρατορίας του προς δυσμάς γραμμής άρχομένης από τής επί τοῦ Αἰγαίου Πελάγους Αἴνου μέχρι τής επί τοῦ Εὐξείνου Πόντου Μηδείας, έξερουμένης τής Αλβανίας"*. Το άρθρο 3 επιφύλασσε στις Μεγάλες Δυνάμεις τη φροντίδα για τον καθορισμό των συνόρων και την επίλυση των προβλημάτων γενικά της τελευταίας αυτής. Ο Σουλτάνος σύμφωνα με το άρθρο 4, παραιτούνταν από κάθε δικαίωμα επικυριαρχίας ή οποιονδήποτε άλλο, απέναντι στην Κρήτη. Το άρθρο 5 ανέθετε στις Μεγάλες Δυνάμεις την ευθύνη για τον καθορισμό της τύχης των νησιών του Αιγαίου και της χερσονήσου του Άθω. Τέλος Διεθνής Επιτροπή, με έδρα το Παρίσι, θα επιφορτιζόταν - σύμφωνα με το άρθρο 6- με τον διακανονισμό των οικονομικών εκκρεμοτήτων, ενώ τα ζητήματα που σχετίζονταν με τους αιχμαλώτους, τη δικαστική εξουσία, την εθνικότητα και την εμπορία θα ρυθμιζόνταν σύμφωνα με το άρθρο 7 από ειδικές συμβάσεις ανάμεσα στα ενδιαφερόμενα μέρη.

Στις 5 Μαρτίου του 1913, ο Βασιλιάς Γεώργιος δολοφονήθηκε στη Θεσσαλονίκη από τον Σερραίο Αλέξανδρο Σχινά σε κεντρικό δρόμο της πόλης. Τα κίνητρα της δολοφονίας δεν διελευκάνθηκαν ποτέ, γιατί ο Σχινάς αυτοκτόνησε πέφτοντας από το παράθυρο του Διοικητηρίου, όπου είχε μεταφερθεί για ανάκριση. Υπήρχαν πάντως φήμες ότι ο Σχινάς ήταν εκτελεστικό όργανο των γερμανικών μυστικών υπηρεσιών και ότι σκοπός της δολοφονίας του Γεωργίου, ήταν η άμεση ανάρρηση στο θρόνο του Κωνσταντίνου, που θεωρούνταν φιλικότερα διακείμενος προς τη Γερμανία.

Στις 19 Μαΐου/ 1 Ιουνίου του 1913 υπογράφηκε στη Θεσσαλονίκη η ελληνοσερβική συνθήκη ειρήνης, φιλίας και αμοιβαίας προστασίας. Στις 16-18 Ιουνίου του 1913 ξέσπασε ο Β' Βαλκανικός Πόλεμος, Τη νύχτα της 16ης προς την 17η Ιουνίου του ίδιου έτους, οι Βούλγαροι επιτέθηκαν εναντίον Ελλήνων και των Σέρβων. Ήταν η έναρξη του Β' Βαλκανικού Πολέμου, στον οποίο αναμείχθηκε και η Ρουμανία, που κήρυξε τον πόλεμο κατά της Βουλγαρίας στις 27 Ιουνίου/10 Ιουλίου²⁰. Στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου του 1913 υπογράφηκε στο Βουκουρέστι η συνθήκη ειρήνης ανάμεσα στη Βουλγαρία από τη μια πλευρά και την Ελλάδα, το

²⁰ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Η Συνθήκη του Λονδίνου. Οι εσωτερικές εξελίξεις στην Ελλάδα. Η δολοφονία του Βασιλιά Γεωργίου Α'. Ο Β' Βαλκανικός Πόλεμος», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 ως το 1913, τόμος ΙΔ'*, Εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, 2000, σσ. 330-339.

Μαυροβούνιο και τη Σερβία από την άλλη. Τα άρθρα 2,3 και 4 καθόριζαν τα νέα σύνορα της Βουλγαρίας με τη Ρουμανία και τη Σερβία. Το άρθρο 4 προέβλεπε τη χάραξη της οροθετικής γραμμής μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας. "*Από τῶν νέων βουλγαροσερβικῶν συνόρων ἐπὶ τῆς κορυφογραμμῆς τοῦ ὄρους Μπέλες... εἰς τὰς εἰς το Αἰγαῖον πέλαγος ἐκβολὰς τοῦ ποταμοῦ Νέστου*"²¹.

Τα σύνορα της Βουλγαρίας με την Τουρκία καθορίστηκαν με τη συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως της 16^{ης} Σεπτεμβρίου του 1913. Νωρίτερα με την ελληνοσερβική συνθήκη της 17^{ης} Μαΐου του 1913 είχαν καθοριστεί τα σύνορα ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Σερβία. Τα σερβομαυροβουνιακά σύνορα καθορίστηκαν με διμερή συνθήκη το Νοέμβριο του 1913. Τα σύνορα του νέου αλβανικού κράτους με τη Σερβία και το Μαυροβούνιο χαράχθηκαν σύμφωνα με διαδοχικές αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων την άνοιξη του 1913. Τα νότια σύνορα της Αλβανίας πάλι καθορίστηκαν με το πρωτόκολλο της Φλωρεντίας της 4^{ης} Δεκεμβρίου του 1913. Σύμφωνα με αυτό ολόκληρη η βόρεια Ήπειρος παραχωρούνταν στην Αλβανία μαζί με τη νησίδα Σάσσωνα που είχε ενωθεί με την Ελλάδα από το 1864 ως εξάρτημα των Ιονίων Νήσων. Το πρωτόκολλο της Φλωρεντίας επικυρώθηκε με απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων στις 13 Φεβρουαρίου του 1914, σύμφωνα με την οποία επιδικάζονταν στην Ελλάδα όλα τα υπό ελληνική κατοχή νησιά του Αιγαίου, εκτός από την Ίμβρο, την Τένεδο και το Καστελλόριζο με αντάλλαγμα την εκκένωση της βόρειας Ηπείρου από τον ελληνικό στρατό. Η νήσος Σάσσωνα παραχωρήθηκε με νόμο του 1914 από την Ελλάδα στην Αλβανία²².

Στις 16 Αυγούστου του 1916 εκδηλώθηκε το κίνημα της Εθνικής Άμυνας. Στις 26 Σεπτεμβρίου ο Ε. Βενιζέλος σχημάτισε στη Θεσσαλονίκη την προσωρινή του κυβέρνηση. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος αποσύρθηκε από τον θρόνο της Ελλάδας, χωρίς να παραιτηθεί τυπικά, ορίζοντας τον Αλέξανδρο διάδοχό του. Η βασιλική οικογένεια αναχώρησε για την Ελβετία στις 2/15 Ιουνίου του 1917. Ο βασιλιάς Αλέξανδρος ορκίστηκε στις 30 Μαΐου/12 Ιουνίου του 1917.

Η ελληνική συμμετοχή στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο άρχισε το Σεπτέμβριο του 1916,

²¹ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 ως το 1913, τόμος ΙΔ'*, Εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, 2000, σσ. 352-354

²² Γεώργιος Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941, τόμος ΙΕ'*, Εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, 2008, σσ. 8-46.

με πολύ μικρές δυνάμεις. Οι δυνάμεις αυτές αυξήθηκαν βαθμιαία και έφτασαν τελικά τις έντεκα μεραρχίες. Έτσι εξασφαλίστηκε τότε η υπεροχή των Συμμαχικών στρατευμάτων στο Μακεδονικό μέτωπο, και έγινε δυνατή η μεγάλη επίθεση του Σεπτεμβρίου του 1918 που οδήγησε στη συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας, απαρχή της νίκης των Συμμάχων. Στις 17/30 Οκτωβρίου του 1918 υπογράφηκε στον Μούδρο της Λήμνου ανακωχή ανάμεσα στους Συμμάχους και την Τουρκία. Η ανακωχή του Μούδρου υποχρέωνε μεταξύ άλλων την Τουρκία να ανοίξει τα Δαρδανέλια, να παραχωρήσει τα οχυρά των Στενών στους Συμμάχους και να διευκολύνει τη δίοδο των πλοίων τους στον Εύξεινο Πόντο. Εκτός από ένα περιορισμένο αριθμό ενόπλων για την επιβολή της τάξης, ο τουρκικός στρατός θα παρέδιδε τον οπλισμό του και θα αποστρατευόταν. Τα πολεμικά πλοία θα παραδίδονταν και τα λιμάνια θα ανοίγονταν στο στόλο των Συμμάχων. Τέλος, η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα απέσυρε τα στρατεύματά της από τη Συρία, την Υεμένη, την Κιλικία, τη Χετζάζη, τη Μεσοποταμία και τα βιλαέτια της Αρμενίας²³.

Στις 14/27 Νοεμβρίου του 1919 υπογράφηκε η συνθήκη του Νεϊγύ, σύμφωνα με την οποία πραγματοποιήθηκαν τέσσερις στρατηγικές διορθώσεις των βουλγαρικών συνόρων προς όφελος του Σερβο-κροατο-σλοβενικού κράτους και μια προς όφελος της Ελλάδας στα βόρεια του Νέστου. Με την ίδια συνθήκη παραχωρούνταν στους συμμάχους η δυτική Θράκη, που στη συνέχεια παραχωρήθηκε στην Ελλάδα με τη συνθήκη "περί Θράκης" των Σεβρών της 28^{ης} Ιουλίου/10^{ης} Αυγούστου του 1920. Η συνθήκη ειρήνης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία υπογράφηκε την ίδια μέρα στις Σέβρες και με αυτήν παραχωρούνταν στην Ελλάδα η Ανατολική Θράκη, η Ίμβρος και η Τένεδος. Η συνθήκη προέβλεπε την αναγνώριση στην Ελλάδα κυριαρχικών δικαιωμάτων στην περιοχή της Σμύρνης. Η οριστική τύχη της ζώνης της Σμύρνης θα κρινόταν πέντε χρόνια αργότερα, με απόφαση τοπικού κοινοβουλίου. Την ίδια μέρα υπογράφηκε στις Σέβρες ελληνοϊταλική συνθήκη, σύμφωνα με την οποία η Ιταλία παραχωρούσε στην Ελλάδα τα Δωδεκάνησα, εκτός από τη Ρόδο, που θα την έδινε πριν από την πάροδο δεκαπενταετίας και προηγούμενη παραχώρηση της Κύπρου από την Αγγλία.

Με το άρθρο 3 της Συνθήκης των Σεβρών, η Ελλάδα αναγνώριζε ως Έλληνες υπηκόους, τους Βουλγάρους ή Οθωμανούς (ή Αλβανούς) υπηκόους, που κατά την

²³ Νικόλαος Οικονόμου, «Από την άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα ως το τέλος του πολέμου», Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941, τόμος ΙΕ'*, Εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, 2008, σσ. 46-52.

έναρξη της ισχύος της κατοικούσαν σε εδάφη τα οποία είχαν μεταβιβαστεί στην Ελλάδα, μετά τη 1η Ιανουαρίου του 1913. Επιφυλασσόταν όμως το δικαίωμα επιλογής Ιθαγένειας σε όσους είχαν υπερβεί τα δεκαοχτώ χρόνια με ανάλογη συνέπεια για τη σύζυγο και τα μικρότερα από δεκαοχτώ χρονών παιδιά τους²⁴.

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι αναπόφευκτα επηρέασαν την εθνολογική σύσταση του πληθυσμού της Μακεδονίας, της Θράκης και της Ηπείρου, με αποτέλεσμα να αυξηθεί ή να μειωθεί ο πληθυσμός της κάθε εθνότητας. Μεταξύ του 1912 και 1918:

- 1) Γύρω στις 10.000 μουσουλμάνοι εγκατέλειψαν την Μακεδονία το 1912 και μετανάστευσαν στην Τουρκία, καθώς και άγνωστος αριθμός Αλβανών μετανάστευσε στην Αλβανία από την Ήπειρο μετά την είσοδο του ελληνικού στρατού στην περιοχή.
- 2) Μετά την έκρηξη του Β' Βαλκανικού Πολέμου, 15.000 περίπου Βούλγαροι κυρίως από τις περιοχές του Κιλίκις, Γουμένισσας, Δεμίρ Ισάρ και Σερρών ακολούθησαν τα υποχωρούντα βουλγαρικά στρατεύματα,
- 3) 10.000 Έλληνες μετανάστευσαν στην ελληνική Μακεδονία, από τα μέρη της Μακεδονίας, κυρίως από τους Καζάδες του Μοναστηρίου, Γευγελής, Δοϊράνης, Ραζλόγκ, Μελενίκου, Νευροκοπίου και Στρώμνιτσας, που είχαν ήδη δοθεί με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου στη Σερβία και στη Βουλγαρία.
- 4) Το 1913 και το 1914 ολόκληρος σχεδόν ο ελληνικός πληθυσμός της δυτικής Θράκης κάπου 70.000, αναγκάστηκε να μεταναστεύσει στην ελληνική Μακεδονία και στην Παλαιά Ελλάδα.
- 5) Ένα μεγάλο μέρος των μουσουλμάνων της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας, γύρω στους 125.000 μετανάστευσαν, είτε από φόβο, είτε επειδή πείσθηκαν από την τουρκική προπαγάνδα στην Τουρκία και εγκαταστάθηκαν στην ανατολική Θράκη ή στις δυτικές ακτές της Μ. Ασίας, στα μέρη των Ελλήνων που είχαν εκδιωχθεί από τους Νεότουρκους.
- 6) Την άνοιξη του 1914 οι Νεότουρκοι, άρχισαν τη συστηματική εκδίωξη των Ελλήνων της ανατολικής Θράκης και των δυτικών ακτών της Μ. Ασίας, με σκοπό να εξαναγκάσουν την ελληνική κυβέρνηση να παραδώσει τα νησιά του Αιγαίου που είχε καταλάβει η Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Α' Βαλκανικού Πολέμου. Πάνω από 100.000 εκδιώχθηκαν από την ανατολική Θράκη, άλλοι τόσοι από τη δυτική Μ. Ασία και 85.000 περίπου εκτοπίστηκαν στο εσωτερικό της Μ. Ασίας.
- 7) Οι μαζικές μεταναστεύσεις συνεχίστηκαν και κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν στο τέλος του καλοκαιριού του 1916, κατέλαβε την ανατολική Μακεδονία ο

²⁴ Νικόλαος Πετσάλης-Διομήδης, «Το Βορειοηπειρωτικό ζήτημα και οι εξελίξεις στη Θράκη. Το Συνέδριο της Ειρήνης. Το ζήτημα της Θράκης στο Συνέδριο της Ειρήνης», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941, τόμος ΙΕ'*, Εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, 2008, σσ. 85-94.

βουλγαρικός στρατός, γύρω στους 36.000 Έλληνες εκτοπίστηκαν στη Βουλγαρία. Από αυτούς μόνο 17.000 επέζησαν από τα καταναγκαστικά έργα και τις στερήσεις και επανήλθαν στις εστίες τους όταν τελείωσε ο πόλεμος. 8) Μετά την κατάληψη της δυτικής Θράκης από τα στρατεύματα της Ελλάδας και των Συμμάχων το 1918 πολλοί Βούλγαροι ακολούθησαν τα υποχωρούντα βουλγαρικά στρατεύματα, ενώ συγχρόνως πολλοί Έλληνες επανήλθαν στις εστίες τους, που είχαν εγκαταλείψει το 1913 και 1914.

Μεταξύ 1913 και 1918, πάνω από 70.000 Βούλγαροι εγκατέλειψαν την ελληνική Μακεδονία. 9) Κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, οι διωγμοί και οι εκτοπίσεις των Ελλήνων της ανατολικής Θράκης και της Μ. Ασίας συνεχίστηκαν χωρίς ανάπαυλα. Όταν τελείωσε ο πόλεμος, όλοι εκείνοι που επέζησαν επαναπατρίστηκαν. Από την Μακεδονία μόνο επαναπατρίστηκαν στις περιοχές από όπου είχαν εκδιωχθεί γύρω στους 140.000. Υπολογίζεται ότι γύρω στους 100.000 επαναπατρίστηκαν στις δυτικές ακτές της Μ. Ασίας, ενώ 83.000 επανήλθαν στην ανατολική Θράκη και 51.000 στη δυτική Θράκη. Όλες αυτές οι μαζικές μετακινήσεις δημιούργησαν όπως ήταν φυσικό, οξύ προσφυγικό πρόβλημα στην Ελλάδα, πολύ πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή, που οδήγησε στην ανταλλαγή των πληθυσμών. Ως το τέλος του 1914, οι πρόσφυγες στη Μακεδονία ανέρχονταν σε 150.000 περίπου και άγνωστος αριθμός προσφύγων είχε εγκατασταθεί στα νησιά του Αιγαίου και στην Παλαιά Ελλάδα. Η εγκατάσταση των προσφύγων δημιούργησε σοβαρά διοικητικά και οικονομικά προβλήματα. Οι περισσότεροι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία όπου είχε αραιώσει κάπως ο πληθυσμός μετά την αναχώρηση μεγάλου αριθμού μουσουλμάνων²⁵.

Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος ξέσπασε στις 28 Ιουλίου του 1914 και έληξε στις 11 Νοεμβρίου του 1918. Οι Ενωμένες Δυνάμεις, καλούμενες και Δυνάμεις της Αντάντ (κυρίως η Μ. Βρετανία, η Γαλλία, από το 1915 η Ιταλία και ως τις αρχές του 1918 η Ρωσία και από το 1917 οι Η.Π.Α) νίκησαν τις κεντρικές Δυνάμεις, καλούμενες και Τριπλή Συμμαχία (Γερμανία, Αυστροουγγαρία, Οθωμανική Αυτοκρατορία και Βουλγαρία). Ο Τούρκος στρατηγός Εμβέρ Πασάς, θεωρώντας πως

²⁵ Γεώργιος Λεονταρίτης, «Οικονομία και Κοινωνία από το 1914 ως το 1918», σσ. 74-85, και Κυριακή Μαμώνη, «Η Θράκη υπό ελληνική διοίκηση (1919-1923)», σσ. 94-97, και Έφη Αλλαμανή, Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας σε διωγμό», σσ. 97-112, και Έφη Αλλαμανή, Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Το ζήτημα του Πόντου», «Η Μικρασιατική Εκστρατεία από το Μάιο του 1919 ως το Νοέμβριο του 1920», σσ. 112-144, Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941, τόμος ΙΕ'*, Εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, 2008.

το συμφέρον της Τουρκίας βρισκόταν με το μέρος της Γερμανίας, υπέγραψε μυστική συνθήκη με αυτήν στις 2 Αυγούστου του 1914.

Το Μακεδονικό Μέτωπο, γνωστό και ως Μέτωπο της Θεσσαλονίκης του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, σχηματίστηκε μετά από μια προσπάθεια των δυνάμεων της Αντάντ να βοηθήσουν το Βασίλειο της Σερβίας, το φθινόπωρο του 1915, να αντιμετωπίσει τη συντονισμένη επίθεση της Γερμανίας, της Αυστροουγγαρίας και της Βουλγαρίας. Η βοήθεια της Αντάντ έφτασε αργά και οδήγησε στη πτώση της Σερβίας, ενώ η κατάσταση επιδεινώθηκε από την εσωτερική πολιτική κρίση στην Ελλάδα, λόγω του Εθνικού Διχασμού. Τελικά το μέτωπο σταθεροποιήθηκε και επεκτάθηκε από την ακτή της Αδριατικής στην Αλβανία μέχρι τον ποταμό Στρυμόνα, με τους Συμμάχους να συγκεντρώνουν μεγάλες δυνάμεις για να αντιμετωπίσουν το βουλγαρικό στρατό, ο οποίος λάμβανε ενισχύσεις από τις υπόλοιπες Κεντρικές Δυνάμεις. Το Μακεδονικό Μέτωπο παρέμεινε σχετικά σταθερό, παρά τις τοπικές αψιμαχίες, μέχρι τη μεγάλη συμμαχική επίθεση τον Σεπτέμβρη του 1918, που έληξε με την παράδοση της Βουλγαρίας και την απελευθέρωση της Σερβίας.

Κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού Μετώπου, η Θεσσαλονίκη είχε μετατραπεί για μια τριετία περίπου στο κύριο ορμητήριο της πολυάριθμης και πολυεθνικής "Στρατιάς της Ανατολής". Η διέλευση ή η διαμονή στην πόλη, από τον Οκτώβριο του 1915 και κυρίως από τον Ιανουάριο του 1916 ως το φθινόπωρο του 1918, εκατοντάδων χιλιάδων Γάλλων, Βρετανών, Σέρβων, Ιταλών, Ρώσων αλλά και Ασιατών και Αφρικανών στρατιωτών, μετέτρεψε την πόλη σε αληθινή Βαβέλ με κοσμοπολίτικο χαρακτήρα. Το Ζέιτενλικ, κάπου τέσσερα με πέντε χιλιόμετρα δυτικά της Θεσσαλονίκης, έγινε το κύριο στρατόπεδο αποβίβασης των γαλλικών στρατευμάτων της Ανατολής. Η αδράνεια που παρουσίασε για μεγάλο χρονικό διάστημα το Μακεδονικό Μέτωπο, οδήγησε τον Γάλλο πρωθυπουργό Κλεμανσώ να παρομοιάσει, με τη δηκτική ειρωνεία του, τους άνδρες του Στρατηγού Σαραϊγ με "κηπουρούς", που συνεχώς σκάβουν. Αλλά και οι εφημερίδες και οι θεατρικές επιθεωρήσεις στη Γαλλία και την Αγγλία παρουσίαζαν τη Θεσσαλονίκη ως ιδεώδη τόπο παραθερισμού και διασκέδασης, με χορούς στα μεγάλα ξενοδοχεία και τις πολυτελείς επαύλεις. Στις σκηνές των Παρισινών θεάτρων, εμφάνιζαν το ζαχαροπλαστείο του Φλόκα, όπου έπαιρναν το τσάι τους ωραίες κυρίες και κομποί αξιωματικοί, σχολιάζοντας τη στασιμότητα στο Δυτικό Μέτωπο: "*Δυστυχώς, οὐδέν*

νεότερον από τό δυτικό μέτωπο"²⁶.

Τη νεότερη ιστορία της Θεσσαλονίκης «σφράγισε» η πυρκαγιά που ξέσπασε την 5η Αυγούστου του 1917. Η φωτιά ξεκίνησε στις 3:30 μ.μ. από ένα μικρό σπίτι στη σημερινή διασταύρωση των οδών Ολύμπου και Ίωνος Δραγούμη, στην κορυφή της οδού Βενιζέλου, της παλιάς επί Τουρκοκρατίας οδού Σαμπρή Πασά με τη σκεπαστή ξύλινη στέγη ("σκεπαστά" ή "Καμπαλή - Τσιαρσί" ή "σκεπαστή αγορά"). Η πυκνοκατοίκηση της παλιάς περιτειχισμένης πόλης, ο συνεχής περιορισμός των ελεύθερων χώρων και ο τρόπος κατασκευής των κτιρίων (τσατμάδες και μπαγδατές), καθώς και οι ξύλινες στέγες των σκεπαστών δρόμων της Θεσσαλονίκης, δημιούργησαν συνθήκες που ευνοούσαν τις πυρκαγιές. Η πυρκαγιά κράτησε περίπου τρεις μέρες και κατέστρεψε ολοκληρωτικά μια περιοχή 100 εκταρίων, από την πλατεία Βαρδαρίου ως το Ιπποδρόμιο και από την οδό Κασσάνδρου ως την παραλία (μώλο). Όταν έσβησε η φωτιά 9.500 σπίτια είχαν καταστραφεί ολοσχερώς και 73.000 κάτοικοι έμειναν άστεγοι²⁷.

Η Ελληνική Κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Ε. Βενιζέλο ανέθεσε το έργο της αποκατάστασης των "πυροπαθών" της Θεσσαλονίκης στον τότε Υπουργό Συγκοινωνιών και Δημοσίων Έργων Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Στο έργο αυτό συνέβαλαν και ο Περ. Αργυρόπουλος, τότε νομάρχης της Θεσσαλονίκης και ο Α. Πάλλης που ορίστηκε υπεύθυνος της κυβέρνησης για την "περίθαλψη των πυροπαθών". Η πυρκαγιά του 1917 δημιούργησε τις συνθήκες και τις προϋποθέσεις να σχεδιαστεί από την αρχή το κέντρο της Θεσσαλονίκης, η λεγόμενη "πυρικάουστη ζώνη". Το έργο της σύνταξης του νέου σχεδίου της "πυρικάουστης ζώνης" ανέλαβε μια ομάδα ειδικών επιστημόνων που πήρε το όνομα "Διεθνής Επιτροπή Νέου Σχεδίου Θεσσαλονίκης". Η σύνταξη του νέου σχεδίου της "πυρικάουστης ζώνης" κράτησε μόνο εννιά μήνες. Άρχισε ένα μήνα μετά την πυρκαγιά και τελείωσε τον Ιούνιο του 1918. Παρουσιάστηκαν προτάσεις άψογα σχεδιασμένες σε είκοσι δυο πίνακες.

Το αξιόλογο αυτό έργο, που ουσιαστικά αποτελούσε έμπνευση του Γάλλου αρχιτέκτονα - πολεοδόμου Ερνέστ Χεμπράρντ δεν επρόκειτο δυστυχώς να εφαρμοστεί. Η δράση των "παρασκηνίων" και τα οικονομικά συμφέροντα έγιναν αιτία να τροποποιηθεί "επανειλημμένα" το σχέδιο Χεμπράρντ, ώσπου να οριστικοποιηθεί το 1919. Το σχέδιο όμως αυτό ήταν πια μόνο "ανάμνηση" του αρχικού, που αν εφαρμοζόταν θα δημιουργούσε μια νέα πόλη, όπου θα ήταν φανερή

²⁶ Τομανάς, ό.π., σσ. 194-227.

²⁷ Παπαγιαννόπουλος, ό.π., σσ.227-233.

και σεβαστή η ιστορική παράδοση και το ανθρώπινο μέτρο, αλλά συγχρόνως θα είχε τις προϋποθέσεις να δεχτεί το μελλοντικό - σημερινό υπέρμετρο πληθυσμιακό φορτίο. Ο Χεμπράρντ (Hebrard) στο σχέδιο ανοικοδόμησης της Θεσσαλονίκης αναζήτησε να εκφράσει την τοπική ιδιοπροσωπία της Θεσσαλονίκης, υιοθετώντας ένα ρυθμό εμπνευσμένο από τη βυζαντινή κληρονομιά και διαφοροποιούμενο τόσο από τον εκλεκτικισμό και το οθωμανικό μπαρόκ της εποχής πριν από το 1912, όσο και από τον νεοκλασικισμό που επικράτησε ολοκληρωτικά στην οικοδόμηση της Αθήνας.

Το ελληνικό κράτος άργησε να αναγνωρίσει την πολιτιστική αξία των μουσουλμανικών μνημείων, τα περισσότερα από τα οποία χάθηκαν. Είναι χαρακτηριστική η μαζική κατεδάφιση όλων των μιναρέδων της πόλης το 1926, με εξαίρεση αυτόν της Ροτόντας. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου χαρακτήρισε την κατεδάφιση μιναρέδων και τζαμιών ως "πράξη τυφλού σωβινισμού" και αντέδρασε μάταια λέγοντας: " Λυπᾶμαι διότι πολλά ἀπό τὰ (μουσουλμανικά) μνημεία ἐκολοβώθησαν διὰ τῆς κατεδαφίσεως τῶν μιναρέδων. Ἡ Ἱστορία δέν διαγράφεται μέ τήν κατεδάφιση ἀθῶων μνημείων τὰ ὅποια ἐκαλλῶπιζαν τήν πόλιν... εἶναι ἔθνικόν κτήμα, ἔχουν ἀξία και πρέπει νά μείνουν σεβαστά"²⁸.

Στις 30 Οκτωβρίου του 1918 υπογράφηκε η πρώτη ανακωχή του πολέμου, η Συνθήκη Ανακωχής του Μούδρου, μεταξύ του Άγγλου ναύαρχου Κάλθορπ, πληρεξουσίου των Συμμάχων της Αντάντ αφενός και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αφετέρου. Αυτή η συνθήκη αποτέλεσε και την απαρχή της λήξης του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Την 11η Νοεμβρίου του 1918 υπογράφηκε και η δεύτερη και ουσιαστικότερη επί της κεντρικής Ευρώπης ανακωχή, η ανακωχή της Κομπιέν, σε σιδηροδρομικό βαγόνι, που είχε εγκαταστήσει ο Γάλλος Στρατάρχης Φερντινάν Φος, στο στρατηγείο του, στην Κομπιέν. Η "άνευ όρων" συνθηκολόγηση της Γερμανίας πάνω στα αποκαλούμενα Δεκατέσσερα Σημεία, που ήταν αποτέλεσμα αυτής της ανακωχής, αποτέλεσε τη βάση των συνθηκών ειρήνης, που συντάχθηκαν από τη Διεθνή Διάσκεψη Ειρήνης, η οποία συνήλθε στο Παρίσι τον Ιανουάριο του 1919 και στην οποία συμμετείχαν ο πρόεδρος των Η.Π.Α Γούντροου Ουίλσον, ο πρωθυπουργός της Γαλλίας Ζωρζ Κλεμανσώ, ο πρωθυπουργός της Αγγλίας Λόιντ Τζωρτζ, ο πρωθυπουργός της Ιταλίας Ορλάντο και αντιπροσωπείες 32 συνολικά κρατών. Η συνθήκη των Βερσαλλιών υπογράφηκε στις 28 Ιουνίου 1919 τερματίζοντας επίσημα τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Με τη συνθήκη των Σεβρών που υπογράφηκε στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου

²⁸ Μαρκ Μαζάουερ, *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*. Μετάφρ. Κώστας Κουρεμένος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα Οκτώβριος 2006, σ. 352.

1920 μεταξύ των συμμάχων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η Οθωμανική Αυτοκρατορία περιορίστηκε στο μικρασιατικό της τμήμα, η Συρία δινόταν στη Γαλλία, η Μεσοποταμία, η Αραβία, η Παλαιστίνη στην Αγγλία, τα Δωδεκάνησα και το Καστελλόριζο στην Ιταλία. Επίσης αναγνωρίστηκε η προσάρτηση της Κύπρου στην Αγγλία και δόθηκαν στην Ελλάδα η Ανατολική Θράκη (μέχρι τα πρόθυρα της Κωνσταντινούπολης) και τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος, καθώς και η δυνατότητα εξάσκησης κυριαρχικών δικαιωμάτων στην περιοχή της Σμύρνης.

Η Συνθήκη της Λωζάννης υπογράφηκε στις 24 Ιουλίου του 1923 από την Ελλάδα, την Τουρκία και τις άλλες χώρες που πολέμησαν στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική Εκστρατεία (1919 - 1922) και συμμετείχαν στην Συνθήκη των Σεβρών, συμπεριλαμβανομένης και της Ε.Σ.Σ.Δ (που δεν συμμετείχε στην προηγούμενη συνθήκη). Η υπογραφείσα συνθήκη ήταν το αποτέλεσμα της σχετικής Διεθνούς Συνδιάσκεψης που ξεκίνησε τις εργασίες της στις 13/20 Νοεμβρίου του 1922, μεταξύ των προαναφερόμενων μελών. Στο κείμενο της συνθήκης συμπεριλαμβάνεται και η Ελληνοτουρκική Σύμβαση της Λωζάννης, που αποτελεί συντομότερο κείμενο και υπογράφηκε νωρίτερα, στις 30 Ιανουαρίου του 1923. Στη Σύμβαση αυτή προβλεπόταν η υποχρεωτική ανταλλαγή μεταξύ των Ελλήνων ορθόδοξων κατοίκων από την Τουρκία και των μουσουλμάνων κατοίκων από την Ελλάδα.

Η Ελληνοτουρκική Σύμβαση της Λωζάννης θα ίσχυε τόσο για αυτούς που παρέμεναν στις εστίες τους, όσο και για εκείνους που είχαν ήδη καταφύγει στην ομόθρησκη χώρα. Μάλιστα, η ανταλλαγή ίσχυσε αναδρομικά για όλες τις μετακινήσεις που έγιναν από την ημέρα που κηρύχθηκε ο Α' Βαλκανικός Πόλεμος (18 Οκτωβρίου του 1912). Από την ανταλλαγή αυτή εξαιρέθηκαν οι Έλληνες ορθόδοξοι από την Κωνσταντινούπολη, την Ίμβρο και την Τένεδο, καθώς και οι μουσουλμάνοι από τη Δυτική Θράκη. Οι ανταλλάξιμοι, σύμφωνα με τη σύμβαση της ανταλλαγής: 1) θα απέβαλαν την παλιά τους ιθαγένεια και θα αποκτούσαν την ιθαγένεια της χώρας στην οποία εγκαθίσταντο, 2) είχαν το δικαίωμα να μεταφέρουν την κινητή τους περιουσία, 3) είχαν δικαίωμα να πάρουν από το κράτος στο οποίο μετανάστευαν ως αποζημίωση περιουσία ίσης αξίας με την ακίνητη περιουσία που εγκατέλειπαν φεύγοντας. 4) Στη μετακίνηση τους θα διευκολύνονταν από τη Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής.

Η συμφωνία αυτή για την ανταλλαγή πληθυσμών διέφερε από τις προηγούμενες καθώς καθιέρωνε για πρώτη φορά τη μαζική μετακίνηση πληθυσμών και είχε υποχρεωτικό χαρακτήρα, ενώ οι μέχρι τότε συμφωνίες προέβλεπαν την εθελοντική μετανάστευση των κατοίκων κάποιων επίμαχων περιοχών. Με βάση το

άρθρο 11 της Σύμβασης της Λωζάννης, ιδρύθηκε η Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής, με έδρα την Κωνσταντινούπολη. Την αποτελούσαν έντεκα μέλη (τέσσερις Έλληνες, τέσσερις Τούρκοι και τρία μέλη πολίτες ουδέτερων κατά την διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου κρατών) με αρμοδιότητα τον καθορισμό του τρόπου μετανάστευσης των πληθυσμών και της εκτίμησης της ακίνητης περιουσίας των ανταλλαξίμων.

Με την Συνθήκη της Λωζάννης η Τουρκία ανέκτησε την Ανατολική Θράκη ένα μικρό τμήμα της δυτικής Θράκης (το «τρίγωνο του Καραγάτς» στη δυτική όχθη του Έβρου απέναντι από την Αδριανούπολη), την Ίμβρο, την Τένεδο, μια λωρίδα γης κατά μήκος των συνόρων με την Συρία, την περιοχή της Σμύρνης και της Διεθνοποιημένης Ζώνης των Στενών, η οποία όμως θα έμενε αποστρατικοποιημένη και θα αποτελούσε αντικείμενο νέας διεθνούς διάσκεψης. Επίσης η Τουρκία παραχώρουσε τα Δωδεκάνησα στην Ιταλία, όπως προέβλεπε και η Συνθήκη των Σεβρών, αλλά χωρίς πρόβλεψη για δυνατότητα αυτοδιάθεσης. Η Τουρκία παραιτήθηκε από όλες τις διεκδικήσεις της για τις παλιές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εκτός των συνόρων της και εγγυήθηκε τα δικαιώματα των μειονοτήτων στην Τουρκία.

Η ανταλλαγή μειονοτήτων που πραγματοποιήθηκε προκάλεσε μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών. Μετακινήθηκαν από την Μ. Ασία και την Ανατολική Θράκη στην Ελλάδα 1.220.000 Τούρκοι υπήκοοι (άλλες πηγές κάνουν λόγο για 2.000.000), χριστιανικού θρησκευματος και από την Ελλάδα στην Τουρκία 500.000 Έλληνες υπήκοοι μουσουλμανικού θρησκευματος. Η θρησκεία και όχι η εθνικότητα αποτέλεσε το βασικό κριτήριο για την ανταλλαγή των πληθυσμών. Σύμφωνα με το άρθρο 2B της συνθήκης, χρησιμοποιήθηκε ο όρος Μουσουλμάνοι και όχι Τούρκοι. Αυτό οφείλεται στο ότι κατά την Οθωμανική Αυτοκρατορία η θρησκεία ήταν το βασικό κριτήριο κατηγοριοποίησης των λαών που την αποτελούσαν. Στο σύστημα των Οθωμανικών Μιλέτ, όλοι οι μουσουλμάνοι ανήκαν σε μια ενιαία κοινότητα. Μεταξύ των ανταλλάξιμων περιλαμβάνονταν επίσης οι Έλληνες του Πόντου, αλλά και τουρκόφωνοι Έλληνες, όπως και τουρκόφωνοι Πόντιοι και Καραμανλήδες, καθώς και οι ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι, όπως οι Βαλαάδες της Δυτικής Μακεδονίας. Εξαιρέθηκαν από την ανταλλαγή οι Έλληνες κάτοικοι της νομαρχίας της Κωνσταντινούπολης (οι 125.000 μόνιμοι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης, των Πριγκηπωνήσων και των περιχώρων, οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι πριν από την 30^η Οκτωβρίου του 1918) και οι κάτοικοι της Ίμβρου και της Τενέδου (6.000 κάτοικοι),

ενώ στην Ελλάδα παρέμειναν οι 110.000 μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης²⁹.

²⁹ Ιωάννης Γιαννουλόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από το Σεπτέμβριο του 1921 ως τον Αύγουστο του 1922», σσ. 186-200, και Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Η Μικρασιατική Καταστροφή», σσ. 200-233, και Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, Ιωάννα Διαμαντουρου, Νικόλαος Οικονόμου, «Η καταστροφή της Σμύρνης και το ξερίζωμα του Μικρασιατικού Ελληνισμού», σσ. 233-247 και Ιωάννης Γιαννουλόπουλος, «Η Επανάσταση του 1922, η Δίκη των εξ και η Διεθνής Συνδιάσκεψη και η Συνθήκη της Λωζάννης», σσ. 248-271, Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941, τόμος ΙΕ'*, Εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, 2008.

Β' Η ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Η ιστορική ταυτότητα των μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης αποτελεί ένα μωσαϊκό που συντίθεται από ψηφίδες της κοινωνικής, της οικονομικής, της πολιτικής και της πολιτιστικής ιστορίας της συγκεκριμένης κοινότητας.

Με την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον ελληνικό στρατό το 1912 οι μουφτήδες, ως θρησκευτικοί αλλά και κοινοτικοί αρχηγοί, διατήρησαν δικαιώματα επίλυσης διαφορών αστικού δικαίου. Τα «βακούφια», δηλαδή οι κοινοτικές περιουσίες διατηρήθηκαν και, τέλος, τα κοινοτικά σχολεία συνέχισαν να διδάσκουν στα τουρκικά με την προσθήκη του ελληνοδιδασκάλου (σύμφωνα με την ελληνο-οθωμανική Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης του 1881).

Αυτό το μοντέλο διοικητικής αυτονομίας των μουσουλμανικών κοινοτήτων επεκτάθηκε και για τους μουσουλμάνους των Νέων Χωρών όταν αυτές προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα μετά τον τερματισμό του Β' Βαλκανικού πολέμου. Με νέα διμερή ελληνο-οθωμανική Συνθήκη που υπογράφηκε στην Αθήνα το 1913, οι μουσουλμάνοι, Έλληνες πια πολίτες (με τη δυνατότητα επιλογής της οθωμανικής ιθαγένειας για τρία έτη), υπάγονταν σε ειδικό καθεστώς προστασίας παρόμοιο με εκείνο των Θεσσαλών μουσουλμάνων.

Η διατήρηση του μουσουλμάνου δημάρχου της Θεσσαλονίκης από την Ελληνική Κυβέρνηση, αποτελούσε μία εμβληματική ένδειξη διατήρησης του παλιού έναντι του ηγεμονικού καινούργιου, ως ένα κοινό νήμα της μετάβασης από την παλαιά στη νέα κυριαρχία. Ο δήμαρχος Οσμάν Μπέης διατηρήθηκε στην θέση του μέχρι το 1916.

Οι μουσουλμάνοι της Θεσσαλονίκης κατά τις απογραφές του 1912-1913 αριθμούσαν 45.867 άτομα σε συνολικό 157.889, δηλαδή ήταν η δεύτερη πολυπληθέστερη κοινοτική ομάδα, μετά τους Εβραίους. Το 1917 ο πληθυσμός της μουσουλμανικής κοινότητας είχε μειωθεί περίπου στις 30.000. Στην πλειονότητά τους ήταν σουνίτες και τουρκόφωνοι.

Οι Ιμάμηδες και οι προύχοντες κάθε γειτονιάς εξέλεγαν τα μέλη του κοινοτικού συμβουλίου της Θεσσαλονίκης, τα οποία ήταν όλοι άντρες. Το συμβούλιο αποτελούνταν από 24 μέλη. Διατηρούσε επιτροπές για τη διαχείριση της κοινοτικής

περιουσίας, των σχολείων, τη διεξαγωγή της φιλανθρωπικής δραστηριότητας υπέρ των φτωχών, τη διαχείριση του ορφανοτροφείου κ.λ.π..

Οι μουσουλμάνοι, όπως ήταν φυσικό μετά το 1912, έχασαν τις διοικητικές θέσεις και άλλα τοπικά προνόμια, αλλά διατήρησαν τη θέση τους στην κοινωνική και οικονομική ζωή, κυρίως ως έμποροι, γαιοκτήμονες, δικηγόροι ή άλλου είδους επαγγελματίες και συμμετείχαν ενεργά στην οικονομική ζωή της πόλης. Οι μουσουλμάνοι είχαν επίσης ευρεία συμμετοχή στο σχηματισμό εργατικών και επαγγελματικών συνδικάτων. Ενδεικτικά αναφέρεται η συμμετοχή μουσουλμάνων εργατών και εργαζομένων στα συνδικάτα- συλλόγους της πόλης όπως ο Σύλλογος λεμονοτζήδων, η Συντεχνία Κρεοπωλών, η Γεωργική Ένωσις κ.ά.. Δύο επαγγελματικές ενώσεις απευθύνονταν αποκλειστικά σε μουσουλμάνους, ο Σύνδεσμος Παντοπωλών (1920) και ο Σύλλογος Χαλβαδοποιών (1921). Η ελληνική διοίκηση, όπως αναφέρθηκε διατήρησε τις βασικές δομές της κοινοτικής αυτονομίας. Ο νόμος ΔΡΛΔ΄/1.3.1913, και αργότερα ο νόμος 147/1914, προέβλεπε την εφαρμογή του ισλαμικού δικαίου (σαρία) στις οικογενειακές και κληρονομικές διαφορές μεταξύ μουσουλμάνων από τον Μουφτή, ο οποίος πλέον αποκτούσε δικαιοδοτικές αρμοδιότητες (αντί του Καδή)³⁰.

1. Η διοικητική οργάνωση της μουσουλμανικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης

Η Θεσσαλονίκη τον 19^ο αιώνα αριθμούσε 47 μουσουλμανικές συνοικίες. Οι Εβραίοι κατανέμονταν σε 16 συνοικίες, ενώ οι ελληνορθόδοξοι καταλάμβαναν 12 συνοικίες. Ισραηλίτες και Ορθόδοξοι μαζί αποτελούσαν ωστόσο περισσότερο από το 65% του θεσσαλονικιώτικου πληθυσμού. Οι μουσουλμανικές συνοικίες ήταν δηλαδή μικρότερες σε έκταση και πιο αραιοκατοικημένες από αυτές των άλλων κοινοτήτων. Αυτή η μεγαλύτερη -τηρουμένων των αναλογιών- κατάτμηση του χώρου, στην περίπτωση των μουσουλμανικών μαχαλάδων, οφείλεται ίσως εν μέρει στην τοπογραφία τους, δύσβατη και ανηφορική, που δεν ευνοούσε τις εκτεταμένες

³⁰ Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, «Οι μουσουλμάνοι της Θεσσαλονίκης (1912-2012): Μια διακεκομμένη και άβολη παρουσία», Δημήτρης Καιρίδης (επιμ.), *Θεσσαλονίκη: Μια πόλη σε μετάβαση 1912-2012*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 391-407.

συνοικίες. Άλλη υπόθεση: είναι πιθανόν οι Οθωμανικές Αρχές, για λόγους διοικητικής αποτελεσματικότητας, να είχαν παρέμβει με σκοπό να περιορίσουν τον αριθμό των εβραϊκών και χριστιανικών συνοικιών, αφήνοντας, αντίθετα, τους μουσουλμάνους να εξαπλωθούν στον αστικό ιστό και να οργανωθούν κατά την κρίση τους υπό μορφή μικρών ομάδων βασισμένες στις σχέσεις καλής γειτονίας. Κάθε μουσουλμανική συνοικία είχε επικεφαλής τον Μουχτάρη, που προεδρεύει στο συμβούλιο των «γερόντων» και εκπροσωπεί την κοινότητα ενώπιον των Αρχών. Ο Μουχτάρης ελέγχει τη λειτουργία της στρατολογικής διαδικασίας και την απρόσκοπτη συλλογή των φόρων. Άλλες ηγετικές μορφές και στελέχη της κοινότητας ήταν οι Ιμάμηδες και οι Κεχαγιάδες ή Κετχιουντά. Μέσα στη μικροκοινωνία του μαχαλά, ο Ιμάμης δεν ήταν μόνο ο εκπρόσωπος της θρησκευτικής εξουσίας, αλλά και πνευματικός ηγέτης. Ολιγάριθμοι, οι Κετχιουντά παρενέβαιναν στην οικονομική οργάνωση της πόλης ως προνομαικοί συνομιλητές των Αρχών για ζητήματα που αφορούσαν τη ρύθμιση της παραγωγής ή τις συνθήκες λειτουργίας της αγοράς. Οι επικεφαλής των συντεχνιών όφειλαν να φροντίζουν για τη διασφάλιση ομαλών σχέσεων μεταξύ των μελών της ίδιας επαγγελματικής ομάδας³¹.

Στην παραδοσιακή οθωμανική πόλη, ο Καδής, κληρικός με δικαστική αρμοδιότητα και διοικητικός υπεύθυνος του Καζά- βασικού διοικητικού διαμερίσματος-, είχε στο πλευρό του διάφορα πρόσωπα επιφορτισμένα να εξασφαλίζουν την εύρυθμη λειτουργία της ζωής της πόλης. Σε πρώτη θέση ερχόταν ο Μουχτεσίμπ, του οποίου ένα από τα κύρια καθήκοντα ήταν να συλλέγει τους φόρους και να καθορίζει τις τιμές της αγοράς. Ένα άλλο πρόσωπο ο Σεχίρ εμινί, φρόντιζε κυρίως για τις προμήθειες και για την επιβλεψη των οικοδομών. Τέλος, οι Σουμπασί, και πολύ περισσότερο οι Γενίτσαροι, είχαν την ευθύνη της διατήρησης της δημόσιας τάξης. Δεν υπήρχε δημοτικό συμβούλιο, ούτε βούληση μιας συνολικής διαχείρισης των πραγμάτων της πόλης. Μόνο μια κατακερματισμένη διοίκηση, που απέβλεπε κυρίως στην επιβολή της τάξης, στην αποτροπή των αδικιών και στην τακτική εξασφάλιση των φορολογικών εσόδων.

Η κατάσταση άρχισε να αλλάζει την εποχή του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄. Η κατάργηση του σώματος των γενιτσάρων ήταν η πρώτη σημαντική μεταβολή. Την ίδια περίοδο διευρύνονται οι δικαιοδοσίες του μουχτεσίμπ- που ονομάζεται στο εξής Ιχτισάμπ αγκασί και γίνεται ένας πραγματικός δημοτικός αξιωματούχος. Την εποχή

³¹ Μερόπη Αναστασιάδου, *Θεσσαλονίκη 1830-1912. Μια Μητρόπολη την εποχή των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, μετάφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2008, σσ. 112-118.

του Μαχμούτ Β΄ επίσης, διορίστηκαν σε όλη την Αυτοκρατορία οι πρώτοι συνοικιακοί δήμαρχοι (μουχτάρ ή καγιά). Αυτοί οι τοπικοί αρμόδιοι, που θα αποτελέσουν τους μοχλούς της υπό εξέλιξη δημοτικής μεταρρύθμισης, θα πλαισιωθούν σύντομα από ένα συμβούλιο γερόντων (Ιχτιγιάρ μεντζλισί), το οποίο εκπροσωπεί τις διάφορες οικονομικές, θρησκευτικές και κοινωνικές συνιστώσες της συνοικίας. Στον «κανονισμό των επαρχιών» (Βιλαγέτ Νιζαμναμεσί), που εκδόθηκε το 1864, σημειώνεται μόνο ότι «κάθε πόλη και τα προάστιά της αποτελούν μία δημοτική περιφέρεια». Το «μπελεντιέ» δηλαδή η δημαρχία, διοικείται από έναν «πρόεδρο» (ρεϊς), ο οποίος διορίζεται επ' αόριστον, και από ένα δωδεκαμελές δημοτικό συμβούλιο. Οι δημοτικοί σύμβουλοι, που είναι άμισθοι και εκλέγονται με άμεση ψηφοφορία για τρία χρόνια, είναι επιφορτισμένοι με τη φροντίδα του οδικού δικτύου, τη βελτίωση της δημόσιας υγιεινής, τον έλεγχο των μέτρων και σταθμών, την εποπτεία της αγοράς και άλλων δημόσιων χώρων, τον εξωραϊσμό δρόμων και κτηρίων και την είσπραξη των δημοτικών τελών. Η Θεσσαλονίκη απέκτησε δημαρχία το 1869³².

2.

Οι Ντονμέδες, μια ξεχωριστή μουσουλμανική κοινότητα

Οι Ντονμέδες ήταν μία ιδιαίτερη εθνοθρησκευτική πληθυσμιακή ομάδα της Θεσσαλονίκης που έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο στις εξελίξεις της πόλης από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα έως τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Τυπικά θεωρούνταν μουσουλμάνοι, καθόσον ήταν Εβραίοι προσήλυτοι στο Ισλάμ, αλλά στην καθημερινή τους ζωή κρατούσαν τα εβραϊκά έθιμα, με αποτέλεσμα να έχουν διπλή θρησκευτική ταυτότητα. Αλλά στον κοινωνικό και κοινοτικό χώρο της πόλης οι Ντονμέδες ήταν περιχαρακωμένη κοινωνική ομάδα που ήταν αυστηρά ενδογαμική. Δεν συμμετείχαν στα δρώμενα, ούτε ήταν ενεργά μέλη της μουσουλμανικής κοινότητας. Έμεναν σε δικές τους συνοικίες στην Άνω Πόλη και διατηρούσαν δικούς τους ηγέτες, δικαστές και δασκάλους, σχολεία και θρησκευτικά τεμένη.

Ο πολιτισμικός προσανατολισμός των Ντονμέδων της Θεσσαλονίκης ήταν η ευρωπαϊκή κουλτούρα και η γαλλική γλώσσα. Οι Ντονμέδες επειδή ήταν μορφωμένοι και πολύγλωσσοι πρωταγωνιστούσαν στην κοινωνική και οικονομική ζωή της πόλης.

³² Μερóπη Αναστασιάδου, ó.π., σσ. 198-203.

Ήταν το πιο χειραφετημένο τμήμα του μουσουλμανικού πληθυσμού. Ήταν κοσμοπολίτες, προωθούσαν την ισοτιμία της γυναίκας με τον άνδρα. Πολλοί Ντονμέδες στο πλαίσιο του κοσμοπολιτισμού και του εκδυτικισμού ήταν Τέκτονες και συμμετείχαν στις τεκτονικές στοές της πόλης μαζί με επίλεκτα μέλη της πολυεθνικής τοπικής κοινωνίας. Τα περισσότερα επιφανή μέλη της Οθωμανικής Διοίκησης και της κοινωνίας της Θεσσαλονίκης ήταν Ντονμέδες. Ήταν αξιωματούχοι, αλλά και λόγιοι και γιατροί και δημοσιογράφοι και επιχειρηματίες. Ντονμέδες ήταν οι δήμαρχοι της Θεσσαλονίκης Χαμδή Μπέης και Οσμάν Σαΐτ, ο στρατηγός Αλή Ριζά, ο πρόεδρος του Εμπορικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης Μεχμέτ Καπαντζή και άλλα επιφανή πρόσωπα.

Οι Ντονμέδες διατηρούσαν, με γενναίες συνδρομές των πλουσίων ομόθρησκων τους, δικά τους σχολεία που ήταν προσανατολισμένα στο ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό σύστημα και ιδιαίτερα στη γαλλική γλώσσα και κουλτούρα. Ονομαστά ήταν τα σχολεία Τερακκί (Terakki) και Φεϊζιγιέ (Feyziye). Το πρώτο ιδρύθηκε το 1877 και το δεύτερο το 1873 από τον Σεμσί εφέντη ακολουθώντας στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα σύγχρονες μεθόδους διδασκαλίας.

Οι Ντονμέδες ωστόσο, δεν αποτελούσαν μία ομοιόμορφη κοινωνία αλλά διακρίνονταν σε τρεις κοινωνικές ομάδες (σέχτες). Οι «Ιζμιρλί» ήταν η τάξη των μορφωμένων Ντονμέδων που ήταν επαγγελματίες, έμποροι, γιατροί και μηχανικοί.

Οι «Κουνιόζος» ήταν η φτωχότερη ομάδα των Ντονμέδων. Ήταν μικροεπαγγελματίες, χασάπηδες, κουρείς, τελάληδες, υποδηματοποιοί και χαμάληδες.

Οι «Γιακούμπι» ήταν η ανώτερη τάξη των μορφωμένων και πλούσιων Ντονμέδων και κατείχαν υψηλές θέσεις στη διοίκηση και πρωταγωνιστούσαν στην οικονομική ζωή της πόλης.

Οι Ντονμέδες είχαν αρκετά τεμένη, τζαμιά και ιερά των αγίων τους, ιδιαίτερα στις περιοχές κατοικίας τους, που ήταν η Άνω Πόλη, πάνω από την οδό Φιλίππου της Θεσσαλονίκης. Το σημαντικότερο τέμενος των Ντονμέδων ήταν το τζαμί του Αμπντουλάχ Καντί (Abdulah Kadi), ενώ τιμούσαν ως άγιο τον Οσμάν Μπαμπά (Osman Baba) που πίστευαν ότι ήταν μετεμψύχωση του θρησκευτικού τους ηγέτη Σαμπετάι Σεβή. Μετά το θάνατο του Μπαμπά το 1720 οι Ντονμέδες ενεπλάκησαν σε θρησκευτικές έριδες και χωρίστηκαν σε δύο σέχτες, τους «Καράκας», που παρέμειναν πιστοί στις παλιές δοξασίες και τους «Καπαντζή» που αμφισβήτησαν την πίστη περί μετεμψύχωσης του Οσμάν. Μετά το 1912 πολλές οικογένειες Ντονμέδων πούλησαν

τις περιουσίες τους και εγκατέλειψαν τη γενέτειρά τους. Η οριστική αποχώρηση τους πραγματοποιήθηκε το 1924.

Τον ξεριζωμό και τη νοσταλγία προς την παλιά πατρίδα εκφράζουν οι επιγραφές στο «Κοιμητήριο των Σαλονικιών» στο Σκούταρι του Βοσπόρου, όπου είναι θαμμένοι πολλοί πρόσφυγες Ντονμέδες από τη Θεσσαλονίκη. Σε έναν από τους τάφους, του Ερέμ Μιφίτ, «δασκάλου από τη Θεσσαλονίκη» υπάρχει η εξής επιγραφή: «Ω επισκέπτη, στάσου μία στιγμή σ' αυτά τα σιωπηλά μάρμαρα και πες μια ευχή για αυτόν τον ταξιδιώτη που δεν θα επιστρέψει ποτέ στην πατρίδα του από το ατέλειωτο ταξίδι»³³.

3. Η θρησκευτική ζωή της μουσουλμανικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. **(Τζαμιά, Τεκέδες, Νεκροταφεία και Μουσουλεία)**

Η Θεσσαλονίκη που ήταν μία από τις σημαντικότερες πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διέθετε πολλά ισλαμικά ιδρύματα, θρησκευτικά και κοινής ωφελείας. Κάθε Σουλτάνος που περνούσε από την πόλη, κάθε πασάς ή βεζίρης που ζούσε για λίγο ή πολύ σ' αυτή την πόλη, όλοι φιλοδοξούσαν να αφήσουν κάποιο μνημείο, που να θυμίζει στους μεταγενέστερους το πέρασμά τους. Το αποτέλεσμα της φιλοδοξίας αυτής ήταν ένα πλήθος από τζαμιά, μικρά τεμένη, μεντρεσέδες, πτωχοκομεία, λουτρά, τεκέδες και βρύσες.

Το 1835 ένα ιεροδικαστικό τεφτέρι αναφέρει ότι στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν 34 τζαμιά και 48 μικρά συνοικιακά τεμένη. Αρκετά όμως από αυτά ήταν είτε κατεστραμμένα, είτε σε κακή κατάσταση. Η καταστροφή οφειλόταν στην εγκατάλειψή τους από τις τουρκικές αρχές της πόλης. Ένας άλλος σημαντικός λόγος επίσης είναι ότι η φροντίδα για τη συντήρηση των τζαμιών ήταν αποκλειστικό έργο των διαφόρων βακουφίων, που είτε ο ιδρυτής τους είχε αφιερώσει, είτε αργότερα άλλοι πιστοί είχαν δωρίσει. Η κακή κατάσταση όμως των βακουφίων αυτών και ο σφετερισμός των εσόδων τους από τους διαχειριστές τους ή από διάφορους πασάδες και διοικητές της πόλης, είχαν ως αποτέλεσμα να μην επαρκούν οι πόροι για τη συντήρηση των τζαμιών και των άλλων αγαθοεργών ιδρυμάτων, που έτσι αφήνονταν

³³ Χρίστος Ζαφείρης, *Θεσσαλονίκη. Η παρουσία των απόντων. Η κληρονομιά Ρωμαίων, Μουσουλμάνων, Εβραίων, Ντονμέδων, Φράγκων, Αρμενίων και Σλάβων*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 175-187.

στην τύχη τους και ερειπώνονταν σιγά-σιγά. Την κατάσταση αυτή χειροτέρευε, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η πρόθεση της Οθωμανικής Κυβέρνησης να πάρει τη διαχείριση των βακουφίων από τα χέρια των διαχειριστών (mütevelli) και των εισπρακτόρων (câbi) ,που ανήκαν κυρίως στην τάξη των Ουλεμάδων.

Η κυβέρνηση ήθελε να δημιουργήσει ένα κοινό ταμείο όλων των βακουφίων του κράτους. Το 1883 από τα 83 μικρά και μεγάλα τζαμιά και τεμένη του 1835 είχαν μείνει μόνο 59. Επίσης οι μεγάλες πυρκαγιές του 1510, του 1620, του 1734 και του 1769 και οι σεισμοί του 1760-1762, ασφαλώς θα είχαν καταστρέψει ορισμένα θρησκευτικά κτήρια, χριστιανικά και μουσουλμανικά. Η πυρκαγιά του Σεπτεμβρίου του 1890, που κράτησε 14 ώρες και έπειτα η τριήμερη πυρκαγιά που ξέσπασε στις 5 Αυγούστου του 1917, κατέστρεψαν εκτός από την παλιά πόλη και πολλά από τα θρησκευτικά της κτήρια.

Τα τζαμιά

Τα σημαντικότερα τζαμιά της Θεσσαλονίκης ήταν τα ακόλουθα:

- 1) Το Τζαμί Eski Cuma, που νωρίτερα ήταν η Εκκλησία της Αχειροποιήτου.
- 2) Το Τζαμί Aya Sofya, που αποτελούσε μετατροπή της εκκλησίας της Αγίας Σοφίας σε τζαμί.
- 3) Τζαμί Kasimiye (εκκλησία του Αγίου Δημητρίου).
- 4) Τζαμί Hortaç Efendi (Rotonda).
- 5) Τζαμί Seray Âtik (ναός του Προφήτη Ηλία).
- 6) Τζαμί Ya 'kub Paşa (εκκλησία της Αγίας Αικατερίνης)
- 7) Τζαμί Ishakiye (εκκλησία Αγίου Παντελεήμονος)
- 8) Τζαμί Iki Şerife
- 9) Τζαμί Cezeî Kasim Paşa (εκκλησία των Αγίων Αποστόλων)
- 10) Τζαμί Fethiye
- 11) Τζαμί Akçe Mescid
- 12) Τζαμί Kazancilar (εκκλησία της Παναγίας Χαλκέων)
- 13) Τζαμί Burmalı
- 14) Τζαμί του Koca Mustafa Paşa
- 15) Τζαμί Rîşmaniye

- 16) Τζαμί του Nu'man Paşa
- 17) Τζαμί του Íshak Paşa
- 18) Τζαμί Suluca
- 19) Τζαμί του Selim Paşa
- 20) Τζαμί του Hamza Bey
- 21) Τζαμί του Biyikli Süleyman Ağa
- 22) Τζαμί του Esbak Müfti Efendi (*Topal Mehmed Ağa*)
- 23) Τζαμί του Koca Kasim Paşa
- 24) Τζαμί του Kara 'Ali Tekkesi
- 25) Τζαμί Yılan Mermer
- 26) Τζαμί Kelemeriye Kapisi Tekkesi
- 27) Τζαμί Çinorli
- 28) Τζαμί Kadir Baba Tekkesi
- 29) Τζαμί Kapan
- 30) Τζαμί του Ahmed Paşa
- 31) Τζαμί της Πύλης του Γιαλού (Yali Kapisi)
- 32) Το Τζαμί κοντά στη Σκάλα (Iskele Kurbinda)
- 33) Τζαμί του Kadi Kemal
- 34) Τζαμί των Βυρσοδεψίων (Dabağhâne Camil'i)
- 35) Τζαμί του Popara
- 36) Παλαιό Τζαμί (Eski Cami')
- 37) Τζαμί του Darud Paşa
- 38) Νέο Τζαμί (Yeni Cami')

Το Νέο Τζαμί ήταν το τελευταίο που κτίστηκε στη Θεσσαλονίκη το 1902

Τα συνοικιακά Τεμένη (MESCID)

ήταν τα ακόλουθα:

- 1) Τζαμί του Μύλου (Değirmen Cami'i) ή Dabağ Hayreddin
- 2) Τέμενος του Timurtaş
- 3) Τέμενος του Sulu Paşa
- 4) Τέμενος του Sari Mūderris
- 5) Τέμενος του 'Ali Paşa

- 6) Τέμενος της Porta Kapi
- 7) Τέμενος του Ahmed Subaşı
- 8) Τέμενος του Mes'ud Hasan
- 9) Ανώνυμο Τέμενος κοντά στο αρχοντικό του 'Ali zot
- 10) Τέμενος του Suluca
- 11) Τέμενος του Musa Baba
- 12) Τέμενος του Hoca Burhan
- 13) Τέμενος του Hayreddincik
- 14) Τέμενος του Pinti Hasan
- 15) Τέμενος του Hacı Memi ή Hacı Mu'min
- 16) Τέμενος του Astarci
- 17) Τέμενος του Tarakçi ή Sali Tekkesi
- 18) Τέμενος του Abaci Hacı Menmed
- 19) Τέμενος του Harraci Kemal
- 20) Τέμενος του Kara Hacı
- 21) Τέμενος του Kara Hacı-oğlu Menmed
- 22) Τέμενος του Kâtib Musliheddin
- 23) Τέμενος του Balat
- 24) Τέμενος του Sinancik
- 25) Τέμενος του Hacı Hasan
- 26) Τέμενος του Abdullah Kadi
- 27) Τέμενος του Hacı Isnail
- 28) Τέμενος του 'Abdûlmalik
- 29) Τέμενος του Sari Hatib
- 30) Τέμενος του Sehnabeddin
- 31) Τέμενος του Yılan Mermer
- 32) Τέμενος του Hacı Iskender
- 33) Τέμενος του Kazaz Hacı Mustafa
- 34) Τέμενος του Kazaz Hacı Musa
- 35) Τέμενος του Gûlmez-Oğlu
- 36) Τέμενος του Yahya Bali
- 37) Τέμενος του Hoca Durmuş
- 38) Τέμενος του Deli Balta
- 39) Ανώνυμο Τέμενος μέσα στην αγορά των Mutaflar

- 40) Ανώνυμο Τέμενος στο Καμένο (Muhrak) Χάνι
- 41) Ανώνυμο Τέμενος στο Eski Taş Hani
- 42) Orta Mescid
- 43) Divan Mescidi
- 44) Ανώνυμο Τέμενος στο Κάστρο της Καλαμαριάς (Kal'a)
- 45) Ανώνυμο Τέμενος στο Κάστρο του Βαρδάρη, γνωστό και ως Torhâne (= Πυροβολοστάσιο)
- 46) Τέμενος κοντά στο Υαλουργείο (şişehane)
- 47) Ανώνυμο Τέμενος κοντά στο Τέμενος του (Abdü) malik
- 48) Ανώνυμο Τέμενος κάτω από το Τέμενος του Hamza Çavuş στην Πύλη της Αγίας Σοφίας
- 49) Ανώνυμο Τέμενος μέσα στο Sulu Han

Οι τεκέδες

Οι τεκέδες ήταν θρησκευτικά ιδρύματα όπου ζούσαν οι δερβίσηδες. Έμοιαζαν με τα χριστιανικά μοναστήρια, χωρίς όμως την αγαμία που υπαγορεύει η χριστιανική θρησκεία. Έδρες των διαφόρων δερβισικών ταγμάτων, που όλα λίγο ή πολύ απέκλιναν από το ορθόδοξο δόγμα (Sunni) της ισλαμικής θρησκείας, το οποίο ακολουθούσε επίσημα η Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι τεκέδες χρησίμευαν ως πνευματικά κέντρα όλου σχεδόν του μουσουλμανικού στοιχείου του Οθωμανικού Κράτους. Οι δερβίσηδες, εκπρόσωποι του μυστικισμού στη μουσουλμανική θρησκεία, προσέλκυαν τα μεγάλα πλήθη, που ζητούσαν μια πιο θερμή και προσωπική καθοδήγηση και συμπαράσταση από αυτή που πρόσφεραν οι μορφωμένοι ουλεμάδες, οι αντιπρόσωποι του επίσημου ισλαμισμού. Σε καιρό πολέμου οι δερβίσηδες εξήπταν το πολεμικό μένος του μουσουλμανικού λαού, παρασέρνοντάς τον σε σύσσωμες εκστρατείες κατά των «απίστων» ή και σε σφαγές ακόμα του άμαχου χριστιανικού πληθυσμού της ίδιας τους της χώρας. Σε εποχή όμως ειρήνης η ανεκτική τους στάση και η διαλλακτικότητά τους χρησίμευε ως γέφυρα που ένωνε το χάσμα ανάμεσα στους πιστούς των δυο θρησκειών και γινόταν πολλές φορές αιτία εξισλαμισμού ατόμων ή ακόμη και ολόκληρων πληθυσμών. Οι δερβίσηδες επίσης είχαν διαδραματίσει σπουδαίο ρόλο στην εγκατάσταση τουρκικών πληθυσμών σε νεοκατακτημένες χώρες.

Στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν πολυάριθμοι τεκέδες, στους οποίους αντιπροσωπεύονταν τα κυριότερα δερβισικά τάγματα, των οποίων η λειτουργία ήταν ανεκτή από την οθωμανική εξουσία. Σχεδόν σε κάθε τουρκική συνοικία υπήρχε τουλάχιστον ένας τεκές, όπου κατέφευγαν οι κάτοικοι, κυρίως οι γυναίκες, για να προσευχηθούν και να ζητήσουν από τον σεΐχη, τον ηγούμενο δηλαδή του τεκέ, οδηγίες για τα προβλήματά τους.

Συνήθως στους τεκέδες υπήρχε και ο τάφος κάποιου που θεωρούνταν άγιος, ή κάποια πηγή ή βρύση, που το νερό της θεωρούνταν θαυματουργό. Έτσι ο λαός πίστευε ότι το προσκύνημα σε έναν από τους τεκέδες αυτούς θα του εξασφάλιζε την ίαση από κάποια ασθένειά του ή θα του έδινε κάποιο αντάλλαγμα για την προσφορά που έκανε στον τεκέ. Πολλές φορές μάλιστα πίστευαν πως ορισμένοι δερβίσηδες, ζωντανοί ή νεκροί, είχαν υπερφυσικές ικανότητες και έκαναν θαύματα. Δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις όπου και χριστιανοί ακόμη σύχναζαν στους τεκέδες. Μερικά δερβισικά τάγματα επίσης δέχονταν ως μέλη τους και χριστιανούς.

Μερικοί τεκέδες πάλι ήταν τα θρησκευτικά κέντρα ορισμένων συντεχνιών και είχαν πάρει το όνομά τους από αυτές. Τέτοιοι τεκέδες ήταν των βυρσοδεψών (dabağlar), των κατασκευαστών επιπέων (saraçlar), των πεταλωτών (na'bandlar), των κατασκευαστών ενδυμάτων από τρίχινο ύφασμα (muytablar), των κατασκευαστών πετσετών του μπάνιου (peştemolciyan) και των πωλητών σταφυλιών (üzümciyan). Οι περισσότεροι τεκέδες διατηρούσαν την ονομασία του ιδρυτή τους ή του ιδρυτή του τζαμιού κοντά στο οποίο βρίσκονταν. Υπήρχαν επίσης μερικοί τεκέδες που ονομάζονταν με μια από τις μέρες της εβδομάδας. Έτσι βρίσκουμε στη Θεσσαλονίκη τους τεκέδες της Τρίτης (Sali Tekkesi), της Τετάρτης (Çarsamba Tekkesi), της Πέμπτης (Perşembe ή Pençsembe Tekkesi) και της Κυριακής (Pazar Tekkesi).

Ορισμένοι πάλι τεκέδες έπαιρναν την ονομασία τους από το μέρος της πόλης που βρίσκονταν, όπως ο Καρί Tekkesi (= Τεκές της Πύλης) ή ο Zindam Tekkesi (=Τεκές της φυλακής). Μερικοί τέλος τεκέδες χαρακτηρίζονταν από το δερβισικό τάγμα που στέγαζαν, όπως ο τεκές των Μεβλεβήδων, ή ο τεκές των Rufaî δερβίσηδων. Χαρακτηριστικό ακόμη είναι ότι κοντά σε κάθε πύλη της πόλης υπήρχε και κάποιος τεκές. Όπως πολλοί βυζαντινοί ναοί είχαν μετατραπεί σε τζαμιά, έτσι πρέπει να συμπεράνουμε ότι και πολλά από τα μοναστήρια της Θεσσαλονίκης είχαν γίνει τεκέδες. Εκτός από τις προσφορές των πιστών οι τεκέδες είχαν συνήθως ως

πηγές εισοδημάτων τους και διάφορα βακούφια, δηλαδή σπίτια, καταστήματα ή και αγροκτήματα, που τους είχαν αφιερώσει πολλοί πιστοί.

Οι πληροφορίες που υπάρχουν για τους τεκέδες προέρχονται από τη φορολογική καταγραφή του 1906 και από τα βακουφικά τεφτέρια και τους ιεροδικαστικούς κώδικες.

Οι σημαντικότεροι τεκέδες της Θεσσαλονίκης ήταν οι ακόλουθοι:

- 1) Τεκές της Φυλακής (Zindam Tekkesi)
- 2) Τεκές του Kadir Baba
- 3) Τεκές των Βυρσοδεψών (Pabağlar Tekkesi)
- 4) Τεκές των Κατασκευαστών Τρίχινων Ενδυμάτων (Muylablar Tekkesi)
- 5) Τεκές της Κυριακής (Pazar Tekkesi)
- 6) Τεκές των Rufa'î Δερβίσηδων
- 7) Τεκές του Kara Baba
- 8) Τεκές του Hamza Bey Cami'i
- 9) Τεκές του Topal
- 10) Τεκές της Πύλης (Kapi Tekkesi)
- 11) Τεκές της Τρίτης (Sali Tekkesi)
- 12) Τεκές του Koca Kasim Paşa
- 13) Τεκές της Κατακτήσεως (Fethiye Tekkesi)
- 14) Τεκές της Τετάρτης (Carşanba Tekkesi ή Çivçiv Tekkesi)
- 15) Τεκές του musa Baba ή Hacı Musa
- 16) Τεκές του Ya'kub Paşa
- 17) Τεκές της Πέμπτης (Persemble Tekkesi)
- 18) Τεκές του Sa'dî Tekkesi
- 19) Τεκές των πεταλωτών (Na'lband Tekkesi)
- 20) Τεκές των κατασκευαστών πετσετών (Peştemalciyan Tekkesi)
- 21) Τεκές των πωλητών σταφυλιών (üzümciyan)
- 22) Τεκές του Popara Baba-zade
- 23) Τεκές του τζαμιού Rîşmaniye
- 24) Τεκές του Kara 'Ali
- 25) Τεκές του Porta Kapi
- 26) Τεκές του Kazaz Hazi Musa
- 27) Τεκές του Gülmez-Oğlu Hacı Mustafa
- 28) Τεκές της συνοικίας Kazaz Hacı Mustafa

- 29) Τεκές του Seyfüllah
- 30) Τεκές του Πύργου της Καλαμαριάς (Kelemeriye Kalasi Tekkesi)
- 31) Τεκές του Hortaç Efendi Cami'i
- 32) Τεκές των Mevlevî δερβίσηδων

Νεκροταφεία και Μουσουλεία

Τα τουρκικά νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης βρίσκονταν στην ανατολική και στη δυτική πλευρά της πόλης. Στην ανατολική πλευρά τα τουρκικά νεκροταφεία απλώνονταν νοτιότερα από τα εβραϊκά, καταλαμβάνοντας την περιοχή που εκτείνεται από τα ανατολικά τείχη και την Παραλία έως τη Διεθνή Έκθεση και το πάρκο της πόλης. Όλη αυτή η έκταση ήταν γεμάτη από τουρκικούς τάφους που συνεχώς απλώνονταν και πιο πέρα, καθώς σύμφωνα με την ισλαμική συνήθεια εκταφή των νεκρών δεν επιτρέπεται.

Το άλλο μεγάλο τουρκικό νεκροταφείο βρισκόταν έξω από τη Yeni Kari, πλάι στον τεκέ των Μεβλεβήδων δερβίσηδων. Τρίτο μεγάλο νεκροταφείο υπήρχε ανατολικά από το Επταπύργιο. Εκεί έθαβαν όσους πέθαιναν από πανούκλα ή άλλη επιδημία. Μέσα στην πόλη της Θεσσαλονίκης υπήρχαν πολλά μικρά τουρκικά νεκροταφεία, συνήθως κοντά ή πίσω από τζαμιά.

Σε πολλά κεντρικά σημεία της πόλης οι Τούρκοι είχαν χτίσει μουσουλεία (türbe), όπου ήταν θαμμένοι συνήθως δερβίσηδες ή ηγούμενοι των τεκέδων (baba), που τους θεωρούσαν αγίους οι πιστοί μουσουλμάνοι. Τα μουσουλεία αυτά ήταν συνήθως τετράγωνες οικοδομές από πέτρα ή τούβλα, στεγασμένες με τρούλο και παράθυρα στους τοίχους. Μέσα σε αυτά βρισκόταν ο τάφος)³⁴.

³⁴ Βασίλης Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Εκδόσεις Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 445-453.

Γ'. Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΤΗΣ **ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ**

Η κοινοτική ζωή των μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης ήταν οργανωμένη γύρω από το τζαμί της συνοικίας, την κρήνη, το παζάρι και το καφενείο - τόσο σημαντικό στην Θεσσαλονίκη- όπου οι άντρες πήγαιναν για να διασκεδάσουν και να ασχοληθούν με υποθέσεις και να μάθουν τα νέα. Στην πόλη της Θεσσαλονίκης, όπως προαναφέρθηκε, υπήρχαν 56 τζαμιά, 23 tekke (μοναστήρια) και 35 mèdressé (ισλαμικά σχολεία), 25 συναγωγές και 16 εκκλησίες.

Ένα χαρακτηριστικό δείγμα των ενδοκοινοτικών σχέσεων στη Θεσσαλονίκη, όπου οι φραγμοί ήταν λιγότερο ισχυροί σε σχέση με την Κωνσταντινούπολη ήταν το τζαμί Κασιμιγιέ, η παλιά εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, όπου οι Τούρκοι άφηναν τους Έλληνες να εισέρχονται και να εκτελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα στον τάφο του Αγίου, που τα λείψανά του βρίσκονταν σε μία μικρή κρύπτη μέσα στο τζαμί. Τη μέρα της γιορτής του Αγίου, οι Έλληνες έρχονταν να ανάψουν κεριά, τα οποία πουλούσαν οι Τούρκοι φύλακες του τζαμιού³⁵.

1.

Οι οικίες των μουσουλμάνων

Τα περισσότερα σπίτια των μουσουλμανικών συνοικιών κυρίως της Άνω Πόλης, που ανήκαν ως επί το πλείστον σε Ντονμέδες, είχαν τα χαρακτηριστικά της βαλκανικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, αλλά με επιρροές από διάφορα ευρωπαϊκά ρεύματα.

Κύρια γνωρίσματά τους είναι τα σαχισιά (προεξοχές στους ορόφους), το χαγιάτι (στεγασμένο μπαλκόνι) και τα φουρούσια (ξύλινα ή σιδερένια στηρίγματα των προεξοχών). Τα σπίτια κατασκευάζονταν από συνεργεία (ισνάφια) μαστόρων που περιόδευαν ολόκληρη τη Μακεδονία, δίνοντας τα κοινά γνωρίσματα της λαϊκής μακεδονικής αρχιτεκτονικής.

³⁵ Francois Georjeon, *Θεσσαλονίκη 1850-1918. Η «Πόλη των Εβραίων» και η αφύπνιση των Βαλκανίων. Η «Σελανίκ» των μουσουλμάνων και των ντονμέδων*, μετάφρ. Γιώργος Καλαμαντής, Εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα 1994, σσ. 124-125.

Τα σπίτια ήταν διώροφα ή τριώροφα με πολλά ανοίγματα και με στέγες από κεραμίδια βυζαντινού ρυθμού. Οι όροφοι στήνονταν με την τεχνική του τσατμά (ξύλινος σκελετός που γέμιζε τα πλιθιά), γι' αυτό ερειπώθηκαν γρήγορα μετά την εγκατάλειψη των ενοίκων τους³⁶.

Τα λουτρά

Ένα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία της τουρκικής παρουσίας στη Θεσσαλονίκη ήταν και τα λουτρά (hamam). Εκτός από τη χρησιμότητα του λουτρού για τη δημόσια καθαριότητα, σημαντικός ήταν ο ρόλος που έπαιζαν τα λουτρά στην κοινωνική ζωή της πόλης. Αν για τους άνδρες η τακτική επίσκεψη σε ένα δημόσιο λουτρό ήταν απαραίτητη για λόγους υγιεινής, μια που εκτός από τα λίγα αρχοντικά, τα υπόλοιπα σπίτια δεν είχαν παρόμοιες ευκολίες, για τις γυναίκες η προσέλευση σε ένα λουτρό αποτελούσε την κυριότερη κοινωνική εκδήλωση, που τους έδινε την ευκαιρία να ξεφύγουν για λίγο από τον κλειστό χώρο του σπιτιού τους.

Γνωστά λουτρά της Θεσσαλονίκης είναι το Λουτρό του Μπέη στην Εγνατία οδό, το Yeni Hamam (Νέα Λουτρά), το Paşa Hamami (Λουτρό του Πασά), το Pazar Hamami (Λουτρό της Αγοράς)

Ο Τούρκος ιστορικός Εβλιγιά Τσελεμπή αναφέρει ότι στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν έντεκα λουτρά³⁷.

Χάνια και Καραβάν Σεράγια

Κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, υπήρχε στη Θεσσαλονίκη ένα πλήθος από Χάνια, που αποτελούσαν ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα τα ξενοδοχεία ή καλύτερα τα πανδοχεία της εποχής εκείνης. Ήταν τετράγωνα, διώροφα κτίρια με μία μεγάλη αυλή στη μέση, από όπου έμπαινε κανείς από μία μόνο είσοδο. Στο ισόγειο βρισκόταν οι στάβλοι και από επάνω ήταν τα δωμάτια όπου έμεναν οι ταξιδιώτες. Το χάνι τους παρείχε φωτισμό και θέρμανση. Στρώματα, σκεπάσματα και ό,τι άλλο χρειάζονταν οι ταξιδιώτες, έπρεπε να τα προμηθευτούν από μόνοι τους. Σε κάθε Χάνι υπήρχε και ένα

³⁶ Χρίστος Ζαφείρης, ό.π., σ. 71.

³⁷ Βασίλης Δημητριάδης, ό.π., σσ. 415-420.

πεταλωτήριο. Τα πιο πολλά χάνια βρίσκονταν στη δυτική είσοδο της πόλης κατά μήκος της Εγνατίας, στην Αγορά, κοντά στο λιμάνι και κυρίως γύρω στην πύλη του Βαρδάρη, μέσα και έξω από τα τείχη. Ο Εβλιγιά Τσελεμπί αναφέρει ότι στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν δεκαέξι χάνια.

Εκτός από τα χάνια στη Θεσσαλονίκη υπήρχαν και δύο Καραβάν Σεράγια, στα οποία μπορούσαν να καταλύσουν οι ταξιδιώτες δωρεάν. Αυτά ήταν το Μεγάλο (Büyük Kervan Saray) και το Μικρό (Kűçük Kervan Saray). Το Μεγάλο είναι το γνωστό μας Καραβάν Σεράγι, στη συμβολή της Εγνατίας με τη Βενιζέλου, όπου στεγαζόταν το παλαιό Δημαρχιακό μέγαρο της πόλης. Η θέση όπου βρισκόταν το Μικρό Καραβάν Σεράγι δεν είναι γνωστή³⁸.

2.

Τα επαγγέλματα και οι συντεχνίες των μουσουλμάνων.

Οι εργάτες, οι βιοτέχνες και οι επαγγελματίες της Θεσσαλονίκης ήταν οργανωμένοι σε ισνάφια, συντεχνίες, ομάδες ανθρώπων που ασκούσαν το ίδιο επάγγελμα και προάσπιζαν τα συμφέροντα του κλάδου. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη εικοσιτέσσερα ισνάφια. Τα σπουδαιότερα από αυτά ήταν οι Εσκιτζήδες, (παλαιοπώλες), οι Φεσιτζήδες, οι Κιταπτζήδες (βιβλιοπώλες), οι Δεμιρτζήδες (σιδεράδες), οι Κερεστεντζήδες (ξυλουργοί), οι Γκιουμουρτζήδες (καρβουνιάρηδες), οι Τσαμασήδες (αλογέμποροι), οι Ουντζήδες (αλευρέμποροι), οι Σουγιουλτζήδες (νεροπωλητές), οι Καντζάδες (φλεβοτόμοι), οι Ταμπάκηδες (βυρσοδέψηδες), οι Αχτζήδες (μάγειροι), οι Μπακιρτζήδες (χαλκουργοί), οι Μπασματζήδες (υφασματέμποροι), οι Μπισοκτσήδες (μαχαιροποιοί), οι Καβουκτσήδες (καπελάδες), οι Κεμπαπτσήδες (ψητοπώλες), οι Κουντουρατζήδες (υποδηματοποιοί), οι Μποζαντζήδες και οι Συρμακέζηδες³⁹.

3.

Ο μουσουλμανικός Τύπος της Θεσσαλονίκης.

Κατά τη δεκαετία που μεσολάβησε από το 1912 μέχρι την ανταλλαγή των πληθυσμών η Θεσσαλονίκη κρατούσε τα σκήπτρα της κίνησης των εντύπων μεταξύ

³⁸ Βασίλης Δημητριάδης, ό.π., σσ. 405-407.

³⁹ Κώστας Τομανάς, *Οι κάτοικοι της παλιάς Θεσσαλονίκης*, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1992, σσ. 98-101.

των μουσουλμανικών κοινοτήτων πανελλαδικά. Δέκα ημερήσιες και δύο εβδομαδιαίες εφημερίδες κυκλοφορούσαν, οι οποίες αντανάκλουν τις επιμέρους ιδεολογικές τάσεις της εποχής, Ο Κεμαλεντίν Μπέης, αρχικά βουλευτής Δράμας και μετά Θεσσαλονίκης, ήταν ένας από τους σημαντικότερους εκδότες της πόλης, ενώ ο Αλή Σαμή Μπέης, δραστήριος αντικεμαλιστής και συνεργάτης του εξόριστου σουλτάνου Abdul Hamid εξαιρέθηκε από την ανταλλαγή των πληθυσμών και παρέμεινε στην πόλη ως γνωστός φωτογράφος, με έργο μάλιστα στο Άγιο Όρος. Το 1915 ο Αλή Σαμή Μπέης εξέδωσε στα γαλλικά την εφημερίδα *Le droit*, η οποία συνέχισε ως «Το δίκαιον» το 1924 με φιλελληνική στάση αλλά και έγκυρη ανάλυση της ελληνικής πολιτικής σκηνής⁴⁰.

Τον Ιανουάριο του 1913 απαγορεύτηκε η κυκλοφορία όλων των τουρκόγλωσσων εφημερίδων με εξαίρεση αυτών που εκδίδονταν στη Θεσσαλονίκη.

Η «Γενή Ασρ» (= νέος αιώνας) όπως μετονομάστηκε η «Ασρ» από το 1908 συνέχισε να εκδίδεται ως απογευματινή εφημερίδα. Η «Γενή Ασρ» ήταν φανατική εθνικιστική εφημερίδα και μέχρι το τέλος του βίου της στην Ελλάδα, όχι μόνο προπαγάνδιζε τα τουρκικά συμφέροντα, αλλά έγραψε ακόμη και πληροφορίες φανταστικές ή ανακριβείς για να προβάλλει τα προβλήματα των μουσουλμάνων. Τα κακόπιστα και ερεθιστικά δημοσιεύματα της εφημερίδας ήταν άπειρα. Μερικά χαρακτηριστικά από αυτά είναι η προσπάθειά της να σπείρει «ζιζάνια» στις σχέσεις με τον εβραϊκό πληθυσμό. Η δημοσίευση ειδήσεων γερμανικής και αυστριακής προέλευσης, εμπνεόμενες από τη γερμανική προπαγάνδα αποτελούσε χαρακτηριστικό στοιχείο της πολιτικής που εφαρμόζε η εφημερίδα. Τέλος η δημοσίευση μιας μακράς ανταποκρίσεως / επιστολής από τη Δράμα με ανατριχιαστικές καταγγελίες για ενέργειες των Ελληνικών Αρχών σε βάρος μουσουλμάνων προκάλεσε δικαστική δίωξη και διπλωματικά διαβήματα. Για τις καταγγελίες αυτές ο διευθυντής της εφημερίδας Αβδουραχμάν Αρήφ παραπέμφθηκε με βούλευμα στο Κακουργοδικείο. Έγινε ανακοπή του βουλευμάτος αλλά είναι άγνωστη η εξέλιξη της υπόθεσης, ενώ ενδιαφέρθηκαν η τουρκική Πρεσβεία και το ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών.

Τα προκλητικά δημοσιεύματα της «Γενή Ασρ» συνεχίστηκαν και κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν υποστήριζε καθαρά τις τουρκικές πολιτικές και εθνικές θέσεις, που ήταν αντίθετες με την ελληνική εξωτερική πολιτική

⁴⁰ Γιώργος Αναστασιάδης, «Οι εφημερίδες στη Θεσσαλονίκη και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (1912-1974)», Ι.Κ.Χασιώτης (επιμ.), *μ τοις αγαθοίς βασιλεύουσα. Θεσσαλονίκη Ιστορία και Πολιτισμός, τόμος Α΄*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 402-406.

και με την επιδίωξη ομαλής συμβίωσης του μουσουλμανικού πληθυσμού με τους πληθυσμούς της Μακεδονίας.

Τον Ιούνιο του 1916 η εφημερίδα φέρεται να διέκοψε την έκδοσή της «επειδή δεν δύναται να κυκλοφορήσει εις το εσωτερικό», όπως έγραψε η εφημερίδα «Μακεδονία».

Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης συνέχισαν να εκδίδονται και οι δύο άλλες τουρκόγλωσσες εφημερίδες. Η «Τουράν» (= η χώρα των Τούρκων) και η «Τζιχάτ» (= Ιερός πόλεμος). Η εφημερίδα «Τζιχάτ» μετονομάστηκε σε «Σελαμέτ» (= η σωτηρία).

Μία άλλη εφημερίδα που επανέλαβε την έκδοσή της μετά το 1922, ήταν η «Σιλιάχ» (= το όπλο). Στις 4 Ιουλίου 1913 εκδόθηκε η πρωινή εφημερίδα «Μπαλκανλάρ» (= τα Βαλκάνια) από τον Αλή Κεμαλεδίν και διευθυντή τον Ταχίρ. Τον Απρίλιο του 1916 η «Μπαλκανλάρ» παύθηκε από το Γαλλικό Στρατηγείο γιατί αμφισβήτησε την κατάρριψη ενός γερμανικού « Ζέπελιν» από τις συμμαχικές δυνάμεις οι οποίες κατέλαβαν τα γραφεία της εφημερίδας.

Τον Απρίλιο του 1915 εκδόθηκε η «Χιλάλ» (=η ημισέληνος). Στην επικεφαλίδα της εφημερίδας αναφερόταν ότι η «Χιλάλ» εκδίδεται με τον σκοπό της υπεράσπισης των πολιτικών, κοινωνικών και θρησκευτικών συμφερόντων των μουσουλμάνων.

Δεν είναι γνωστό πότε εκδόθηκε η εβδομαδιαία εφημερίδα «Γενβίρ Εφκιάρ»(=διαφώτιση της σκέψεως).

Τον Αύγουστο του 1915 εκδόθηκε η εφημερίδα « Μπεγιάν Ελ Χακ» (=φωνή του δικαίου) η οποία αντιπολιτευόταν τη νεοτουρκική πολιτική. Η « Μπεγιάν Ελ Χακ» συνέχισε την έκδοσή της μέχρι τον Μάρτιο του 1916, όταν μετονομάστηκε σε « Μουτζαχεδέ» (= ο αγώνας). Εκδότης της εφημερίδας ήταν ο φιλελεύθερος βουλευτής Γκιουμουλτζίνης (Κομοτηνής) της Οθωμανικής Βουλής Ισμαήλ Χακή.

Η εφημερίδα «Χαβαδίσ» (=οι ειδήσεις) ήταν η νέα εφημερίδα που εκδόθηκε το Δεκέμβριο του 1917 από τον ιδιοκτήτη της «Γενή Ασρ» Αβδουραχμάν Βέη.

Τον Σεπτέμβριο του 1920, εκδόθηκε η εφημερίδα «Ζαμάν» (= ο χρόνος, ο καιρός) που υποστήριζε τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Η εφημερίδα « Σελαμέτ» (=σωτηρία) δεν είχε σχέση με την ομότιτλη που το 1913 αντικατέστησε την «Τζιχάτ». Εκδότης της ήταν ο μουσουλμάνος τέως βουλευτής Κεμαλεδίν Σαλήχ Βέης που εξέδιδε τη « Μπαλκανλάρ» και θα εκδώσει αργότερα τη « Χακικάτ» χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία. Στις 14 Οκτωβρίου του 1920 η εφημερίδα « Σελαμέτ» προπαγάνδισε έντονα εναντίον των Φιλελευθέρων και του

Βενιζέλου και προκάλεσε απαντήσεις κρατικών λειτουργών, ενώ αργότερα προσπάθησε να δημιουργήσει ομάδα μεταξύ των μουσουλμάνων πολιτικών.

Η « Σελαμέτ» δέχθηκε πλήθος από επιθέσεις με σχόλια αλλά και με κύρια άρθρα για τις θέσεις της υπέρ των τσιφλικάδων μπέηδων, την απόδοση των ακινήτων που διεκδικούσαν οι μουσουλμάνοι, τη διαμαρτυρία της για την μη πραγματοποίηση των υποσχέσεων των υποψηφίων στις εκλογές του 1920 και άλλα.

Τον Απρίλιο του 1921 κυκλοφόρησε το πρώτο τεύχος του τουρκόγλωσσου νομικού περιοδικού «Μετζμουά ι Καβανίνι Γιουνανισί» (=περιοδικό των ελληνικών νόμων), από το δικηγόρο πρόσφυγα Χρηστάκη Καραγκιόζη, το οποίο χαρακτηρίζεται περιοδικό γνώσεων και απέβλεπε στη διαφώτιση των μουσουλμάνων για τους νόμους που ίσχυαν στην Ελλάδα και στους οποίους έπρεπε να συμμορφώνονται.

Η εφημερίδα «Γενή Ζια» (= νέο φως) ήταν το όργανο της Ομοσπονδίας Καπνεργατών της Ελλάδας, που κυκλοφόρησε τις τελευταίες ημέρες του 1921 και συνέχισε την έκδοση της μέχρι τουλάχιστον τον επόμενο Οκτώβριο.

Στις 5 Φεβρουαρίου του 1922 εκδόθηκε το πρώτο τεύχος του τουρκικού περιοδικού «Νεφήρ» (= η σάλπιγγα). Το περιοδικό ήταν εβδομαδιαίο σατιρικό και φιλολογικό, με πολλές γελοιογραφίες και με λεζάντες στα τουρκικά, τα ελληνικά και τα γαλλικά. Διευθυντής του ήταν ο Ν.Σαλίχ⁴¹.

⁴¹ Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην Ιστορία του Τύπου*, τόμος Β΄ 1912-1923, Εκδόσεις UNIVERSITY STUDIO PRESS/Εκφραση, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 57-603.

Δ'. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Την επίσημη εκπαίδευση στον ισλαμικό κόσμο αντιπροσώπευαν ως τον 19^ο αιώνα οι μεντρεσέδες (medrese), σχολές δηλαδή όπου προσφερόταν η κλασική ισλαμική παιδεία, σε διάφορες βαθμίδες.

Η όλη οργάνωση των ulema (=μορφωμένων), από την οποία προέρχονταν τόσο οι καθηγητές των σχολών (müderris) όσο και οι καδήδες, υπαγόταν στους δυο Καζασκέρηδες, της Ρούμελης και της Ανατολής. Οι μεντρεσέδες συνήθως ήταν προσκολλημένοι σε ένα τζαμί και οι μαθητές (telebe) σιτίζονταν και στεγάζονταν σε ιδιαίτερο τμήμα του μεντρεσέ. Η μόρφωση δινόταν δωρεάν και οι σπουδαστές έπαιρναν από τη σχολή και μια μικρή αποζημίωση. Ήταν απαλλαγμένοι από στρατολογία και από διάφορους φόρους. Τις ίδιες απαλλαγές είχαν και οι συγγενείς τους.

Την εποχή των Μεταρρυθμίσεων (Tanzimat) στα μέσα του 19^{ου} αιώνα άρχισε και στη Θεσσαλονίκη η ανανέωση του διδακτικού συστήματος των τουρκικών σχολείων. Το 1882 λειτουργούσαν στην πόλη δυο σχολεία Rüşdiye, ένα για αγόρια και ένα για κορίτσια, που παρείχαν σύγχρονη στοιχειώδη εκπαίδευση.

Το 1887 ιδρύθηκε και η ανώτερη σχολή Idadiye για την εκπαίδευση των διοικητικών υπάλληλων. Κατά τα έτη 1909-1910 στη Θεσσαλονίκη λειτουργούσαν 25 τουρκικές σχολές.

Το Idadiye ήταν επτατάξιο γυμνάσιο και προπαρασκευαστική σχολή με ένα διευθυντή και 25 καθηγητές. Είχε 530 μαθητές, από τους οποίους οι τριακόσιοι ήταν εσωτερικοί. Μετά από την αποφοίτησή τους διορίζονταν δημόσιοι υπάλληλοι ή μπορούσαν να φοιτήσουν σε ανώτερη σχολή και κυρίως τη νομική. Υπήρχαν δυο σχολεία Rüşdiye, αντίστοιχα με το ελληνικό ημιγυμνάσιο ή σχολαρχείο. Το ένα ήταν τριτάξιο με έναν διευθυντή και έξι καθηγητές. Οι μαθητές του ήταν περίπου ενενήντα. Βρισκόταν πιο πάνω από την οδό Κασσάνδρου, τμήμα της οδού Αγίου Νικολάου, που γι' αυτό ονομαζόταν Rüşdiye Mektebi. Το δεύτερο ήταν παρθεναγωγείο με 160 μαθήτριες. Υπήρχε και δεύτερο παρθεναγωγείο, που το είχε ιδρύσει ο Σουλτάνος Αβδούλ-Χαμίτ Β' και γι' αυτό ονομαζόταν Hamidiye.

Βρισκόταν πλάι στο τέμενος Haci Mustafa, πάνω από την οδό Αγίου Δημητρίου, στη σημερινή οδό Ηφαιστίωνος, που γι' αυτό ονομαζόταν Hamidiye Mektebi.

Επίσης στη Θεσσαλονίκη λειτουργούσε Εμπορική Σχολή (Cezaret Mektebi) με εννιά τάξεις, όπου δίδασκαν οκτώ καθηγητές και ο διευθυντής. Σπούδαζαν 200 μαθητές. Υπήρχε επίσης διτάξιο διδασκαλείο (Darül-muallimin) με έναν διευθυντή, τέσσερις καθηγητές και 58 μαθητές.

Στο τουρκικό ορφανοτροφείο (Islahâne) λειτουργούσε πεντατάξια τεχνική σχολή με 160 μαθητές, όπου διδάσκονταν διάφορες τέχνες, όπως τυπογραφία, λιθογραφία, ξυλουργική, υφαντουργική, υποδηματοποιία, ραπτική και λεπτουργική. Στην οκτατάξια Αστική Σχολή, που λειτουργούσε κοντά στο τζαμί του Selim Paşa (Saatli Cami) και γι' αυτό ονομαζόταν selimiye, σπούδαζαν 130 μαθητές.

Λειτουργούσαν επίσης δημοτικά σχολεία.

Τετρατάξιο μεικτό δημοτικό με 150 μαθητές και 130 μαθήτριες στη συνοικία Ali Paşa. Πλάι στο τζαμί Pismaniye, στην οδό Κασσάνδρου (Pazar Tekkesi) βρισκόταν το δημοτικό σχολείο του Mustafa Paşa με 75 μαθητές και 85 μαθήτριες. Άγνωστη είναι η θέση του σχολείου Rabbitai Sibyan (= Γραμματοσχολείο παιδιών) με 100 μαθητές και 120 μαθήτριες. Το δημοτικό σχολείο του Zihni Paşa βρισκόταν πλάι στο τζαμί που είχε χτίσει ο ίδιος ο Πασάς στη σημερινή οδό Αργοναυτών (Paşa Mektebi) και είχε 80 μαθητές και 130 μαθήτριες. Το κτήριο του σώζεται και σήμερα. Δεν είναι γνωστό πού ακριβώς βρισκόταν το σχολείο Osmaniye με 72 μαθητές και 112 μαθήτριες.

Άγνωστος επίσης είναι ο τόπος του δημοτικού σχολείου θηλέων του Hasan Fehmi Paşa με 150 μαθήτριες.

Λειτουργούσαν επίσης και τέσσερα τουρκικά νηπιαγωγεία:

Ένα βρισκόταν στη συνοικία Mu'îd Allaeddin (Çinarli) με 130 παιδιά. Ένα δεύτερο υπήρχε στο Akçe Mescid, μαζί με 2 τάξεις δημοτικού. Σ' αυτά φοιτούσαν 230 παιδιά.

Ένα ακόμη με 100 παιδιά ήταν στο Επταπύργιο (Kolai Balâ). Τέλος υπήρχε, άγνωστο πού, και ένας «παιδικός κήπος» (Hadikai Infan) με 65 παιδιά.

Οι Ντονμέδες φοιτούσαν σε δυο ξεχωριστά σχολεία, ένα για αγόρια, που αποτελούσε επτατάξια αστική σχολή με δυο ακόμη γυμνασιακές και δυο τάξεις εμπορικής σχολής και είχε τετρακόσιους μαθητές, και ένα για κορίτσια με εννιά τάξεις και 260 μαθήτριες. Και τα δυο ονομάζονταν Feyziye, από τον Feyzi Paşa που τα είχε ιδρύσει.

Το παρθεναγωγείο βρισκόταν στην οδό Ευσταθίου Θεσσαλονίκης και κάηκε το 1917. Το αρρεναγωγείο δεν είναι γνωστό πού βρισκόταν.

Υπήρχε επίσης και μια ιδιωτική τουρκική σχολή με την ονομασία Terraki Mektebi (= Σχολείο Προόδου). Είχε έξι αστικές και τρεις γυμνασιακές τάξεις, με 280 μαθητές και 260 μαθήτριες. Η θέση όπου βρισκόταν η σχολή δεν είναι γνωστή.

Είχε ιδρυθεί και μια σχολή Χωροφυλακής (Candarma Mektebi) με εξάμηνη φοίτηση που βρισκόταν κοντά στους στρατώνες, μια πεντατάξια Στρατιωτική Σχολή με δώδεκα καθηγητές, που προετοίμαζε μαθητές για την Ανώτερη Στρατιωτική Σχολή στην Κωνσταντινούπολη, και μια τριτάξια Γεωργική Σχολή με έξι καθηγητές. Η τελευταία βρισκόταν εκεί όπου λειτουργεί και σήμερα η Γεωργική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης⁴². Το 1907 ιδρύθηκε και η Νομική Σχολή⁴³.

Το Ισλαχανέ της Θεσσαλονίκης

Το Ισλαχανέ της Θεσσαλονίκης βρισκόταν στο ανατολικό άκρο της σημερινής οδού Αγίου Δημητρίου, μεταξύ των οδών Αποστόλου Παύλου και Ελένης Ζωγράφου, στο μέσο περίπου των ανατολικών τειχών της πόλης, κοντά στη Νέα Χρυσή Πύλη.

Το Ισλαχανέ ιδρύθηκε το 1874. Η Ιδέα ίδρυσης του Ισλαχανέ, ως σχολείου επαγγελματικής εκπαίδευσης και αποκατάστασης των ορφανών παιδιών, μοιάζει να έλκει την καταγωγή της από το μοντέλο ορφανοτροφείο - σχολή τεχνικών επαγγελμάτων, που πρωτοεμφανίστηκε στα χρόνια του Μεγάλου Βασίλειου (329-379), ο οποίος ίδρυσε τη Βασιλειάδα, ένα πρότυπο στην εποχή του, φιλανθρωπικής βάσης ίδρυμα, για τη φροντίδα και την περίθαλψη των φτωχών άρρωστων και ορφανών παιδιών και την επαγγελματική κατάρτιση των ανειδίκευτων. Η μέριμνα και η φροντίδα των παιδιών έκτοτε συνδιάστηκε με την εκμάθηση μιας χειρωνακτικής τέχνης, με την οποία μπορούσαν να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους. Η λειτουργία του Ισλαχανέ εξασφαλιζόταν από δωρεές, χορηγίες και από τις προσόδους διαφόρων κτηρίων, όπως για παράδειγμα το Μπεζεστένι της πόλης. Πιο συγκεκριμένα η σχολή έπαιρνε σημαντική επιχορήγηση από το Δήμο Θεσσαλονίκης, ενώ και η εβραϊκή

⁴² Βασίλης Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Εκδόσεις Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 393-399.

⁴³ Βασίλης Γούναρης, «Θεσσαλονίκη, 1830-1912: Ιστορία, Οικονομία και Κοινωνία», Ι.Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα. Θεσσαλονίκη Ιστορία και Πολιτισμός*, τόμος Α', Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 123.

κοινότητα μέσω της Alliance Israe'elite από το 1888 επιχορηγεί τη σχολή με ένα μικρό ποσό.

Όπως αναφέρθηκε, στη σχολή διδάσκονταν διάφορες τέχνες, όπως η τυπογραφία, η λιθογραφία, η ξυλουργική, η λεπτουργική, (δηλαδή η ξυλογλυπτική), η υφαντουργική, η υποδηματοποιία, η ραπτική.

Γύρω στα 1900 θα εισαχθούν στη σχολή πιο εξειδικευμένες τεχνικές, όπως η χύτευση και η σιδηρουργία και θα προστεθεί στο κτηριακό συγκρότημα του Ισλαχανέ και άλλο κτήριο που θα στεγάσει τα εργαστήρια της Τεχνικής Σχολής του Ισλαχανέ.

Οι μαθητές του Ισλαχανέ παρακολουθούσαν επίσης τα εξής μαθήματα: κοράνι, στοιχεία θρησκευτικών επιστημών, ανάγνωση τουρκικών, ορθογραφία και καλλιγραφία, αριθμητική, οθωμανική γραμματική, γεωμετρία, γεωγραφία, ζωγραφική αλλά και αραβικά, γαλλικά και περσικά. Η σχολή διέθετε και τη δική της μουσική μπάντα.

Μετά την απελευθέρωση την Θεσσαλονίκης το 1912, θα προκύψουν σημαντικά προβλήματα σχετικά με το ιδιοκτησιακό καθεστώς και με τη χρηματοδότηση του Ιδρύματος. Κατόπιν διαβουλεύσεων, το Ισλαχανέ χαρακτηρίστηκε ως «ιδιωτική μουσουλμανική σχολή» και πέρασε στην ιδιοκτησία της μουσουλμανικής κοινότητας και συγκεκριμένα της Μουφτείας, χωρίς όμως να λαμβάνει τα μισθώματα του Κήπου των Πριγκίπων που άρχισαν να καταβάλλονται πλέον στο Ελληνικό Δημόσιο.

Η Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων προφανώς αδυνατούσε να συνεχίσει τη λειτουργία της και έτσι καταργήθηκε.

Στα εντός των τειχών κτήρια, το κεντρικό του ορφανοτροφείου και αυτό του σχολείου στεγάστηκαν τουρκικές προσφυγικές οικογένειες από τα περίχωρα της Θεσσαλονίκης.

Μετά τη συμφωνία της ανταλλαγής των πληθυσμών και τη συνθήκη της Λωζάννης, το συγκρότημα του Ισλαχανέ, όπως όλες οι τουρκικές ιδιοκτησίες, περιέρχεται στην κυριότητα του Ελληνικού κράτους.

Το κεντρικό Γραφείο Ανταλλαξίμων που αναλαμβάνει τη διαχείριση του Ισλαχανέ, όπως ήταν φυσικό, εγκατέστησε στο κεντρικό κτήριο του ορφανοτροφείου ελληνικές προσφυγικές οικογένειες.

Το 1980 κατεδαφίστηκε το κεντρικό τριώροφο κτήριο του Ισλαχανέ για να προχωρήσει το έργο της διάνοιξης της οδού Ολυμπιάδος, καθώς το κτήριο βρισκόταν

πάνω στη χάραξη του δρόμου. Σήμερα από το συγκρότημα του Ισλαχανέ, σώζεται το τρίτο εκτός των τειχών κτήριο, αυτό των εργαστηρίων της Σχολής⁴⁴.

Στα τουρκικά και μουσουλμανικά σχολεία, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, φοιτούν περίπου 4.000 μαθητές. Υπάρχει μεγάλος αριθμός από παιδικούς σταθμούς, νηπιαγωγεία, πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια σχολεία που ανήκουν στη μουσουλμανική κοινότητα. Όσο για το περιεχόμενο της εκπαίδευσης στα πρωτοβάθμια σχολεία (ibtidai) και στα δευτεροβάθμια σχολεία (rüşdiye) φέρει έντονα τη σφραγίδα του Ισλάμ. Όλα τα σχολικά προγράμματα περιλαμβάνουν το μάθημα των θρησκευτικών. Τα επίσημα προγράμματα προβλέπουν επίσης, στο επίπεδο ρουσντιέ (rüşdiye), μαθήματα ιστορίας, γεωγραφίας, μαθηματικών, καλλιγραφίας.

Στο επίπεδο αυτό, η εκπαίδευση παραμένει φιλολογική και κλασική. Για να έρθει σε επαφή με τις θετικές επιστήμες ή με πιο τεχνικούς τομείς, ο μαθητής πρέπει να περιμένει τον επόμενο κύκλο σπουδών. Μόνο όταν γίνουν δεκτοί στο Ινταντιέ (γυμνάσιο), οι μαθητές θα διδαχθούν οικονομία, εμπορική αλληλογραφία, γεωμετρία, λογιστική ή χημεία.

Το μουσουλμανικό εκπαιδευτικό δίκτυο, που χρηματοδοτείται από το κράτος, περιλαμβάνει επίσης εξειδικευμένα σχολεία, τα οποία προτείνουν συγκεκριμένη επαγγελματική κατάρτιση. Όπως είναι, για παράδειγμα, η γεωργική σχολή (Ζιραάτ μεκτεμπί, Zira'at mektebi), η σχολή διδασκάλων (νταρ-ουλ-μουαλιμ, darül-mu'alim) αλλά και σχολές για όσους θέλουν να σταδιοδρομήσουν στην αστυνομία ή στη χωροφυλακή.

Τέλος από το 1908, οι Θεσσαλονικείς που επιθυμούν να κάνουν Πανεπιστημιακές σπουδές στα νομικά δεν είναι πλέον αναγκασμένοι να μεταναστεύουν στην Ευρώπη. Τη χρονιά αυτή ιδρύεται στη Θεσσαλονίκη Νομική σχολή που εδρεύει στο Κονάκ, και η οποία είναι προσβάσιμη χωρίς εξετάσεις σε όλους τους αποφοίτους των σχολών Ινταντιέ (γυμνάσια). Το ίδρυμα αυτό έχει ως σκοπό την κατάρτιση διοικητικών και δικαστικών στελεχών⁴⁵.

⁴⁴ Σοφία Χριστοφορίδου-Αρετή Κονδυλίδου-Ευαγγελία Μεσοχωρίτη-Άννα Συργιάννη-Αναστασία Βαλαβανίδου, «Το Ισλαχανέ της Θεσσαλονίκης. Ένα νεώτερο μνημείο, τεκμήριο της τεχνικής εκπαίδευσης ως εργαλείο επαγγελματικής αποκατάστασης των ορφανών παιδιών», Ευγενία Δραγούμη, Ανέστης Στεφανίδης (επιμ.), *Θεσσαλονίκη, Επιστημονική Επετηρίδα, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης*, τόμος 8^{ος}, Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 237-262.

⁴⁵ Μερóπη Αναστασιάδου, ό.π., σσ. 255-258.

Η Σύμβαση των Αθηνών (1913) προέβλεπε την αναγνώριση των ιδιωτικών μουσουλμανικών σχολείων, στα οποία συμπεριλαμβανόταν και η Σχολή Καλών Τεχνών και Επαγγελμάτων του Mithat Paşa στη Θεσσαλονίκη.

Η σύμβαση των Αθηνών αναγνώριζε τα βακούφια (μεαρίφ) που προορίζονταν για τη συντήρηση των σχολείων.

Το έργο της επιθεώρησης των μουσουλμανικών σχολείων αναλάμβαναν ο αρχιμουφτής, οι μουφτήδες και οι επιθεωρητές της δημόσιας εκπαίδευσης του ελληνικού κράτους. Η διδασκαλία των μαθημάτων θα γινόταν στην τουρκική γλώσσα με παράλληλη όμως υποχρεωτική διδασκαλία και της ελληνικής γλώσσας.

Το Δεκέμβριο του 1914 ψηφίστηκε ο νόμος 568 «περί διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας εν Οθωμανικούς και Ισραηλιτικούς σχολείους των νέων χωρών», σύμφωνα με τον οποίο το ελληνικό κράτος αναγνώριζε τα μουσουλμανικά σχολεία των νέων Χωρών, θέτοντας ως προϋπόθεση την υποχρεωτική διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας. Ο νόμος όριζε το διορισμό δασκάλων για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα μουσουλμανικά σχολεία, που θα μισθοδοτούνταν από το ελληνικό κράτος.

Στα δημόσια δημοτικά σχολεία η διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας και της ισλαμικής θρησκείας ήταν εφικτή, με την προϋπόθεση ότι φοιτούσαν σ' αυτά, τουλάχιστον 20 μουσουλμάνοι μαθητές. Ο μουφτής της εκάστοτε περιοχής πρότεινε τον διορισμό δασκάλων για τη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας και της ισλαμικής θρησκείας στο νομάρχη, ο οποίος ενέκρινε το διορισμό δασκάλων με την προϋπόθεση ότι θα συμφωνούσε στον διορισμό και ο επιθεωρητής της δημοτικής εκπαίδευσης.

Τον Ιανουάριο του 1919 ψηφίστηκαν οι νόμοι 1618 «περί διορισμού ιδίων επιθεωρητών διά τα Μουσουλμανικά σχολεία της Νέας Ελλάδας» και 1627 «περί συστάσεως υποδιδασκαλείων προς μόρφωσιν υποδιδασκάλων διά τα μουσουλμανικά σχολεία».

Ο πρώτος νόμος όριζε τον διορισμό μουσουλμάνων επιθεωρητών, που θα συντόνιζαν το έργο των δασκάλων στα μουσουλμανικά σχολεία. Ο δεύτερος νόμος όριζε την ίδρυση δυο υποδιδασκαλείων για τη μόρφωση δασκάλων, οι οποίοι θα δίδασκαν στα μουσουλμανικά σχολεία. Η φοίτηση στα υποδιδασκαλεία θα ήταν τριετής και θα εισάγονταν μουσουλμάνοι, οι οποίοι ήταν απόφοιτοι σχολείων τουλάχιστον έξι τάξεων. Οι μαθητές των μουσουλμανικών σχολείων ήταν υπότροφοι του Ελληνικού Δημοσίου.

Ο νόμος 2345 που ψηφίστηκε τον Ιούλιο του 1920 αναγνώριζε τις μουσουλμανικές κοινότητες ως νομικά πρόσωπα. Ο νόμος ρύθμιζε το ζήτημα των βακουφιών της κατηγορίας των σχολικών περιουσιών (μεαρίφ). Ο νόμος όριζε επίσης την εκλογή διαχειριστικής επιτροπής των βακουφιών και τη σύνταξη προϋπολογισμού εσόδων και εξόδων της μουσουλμανικής κοινότητας, η οποία συμπεριελάμβανε στα έξοδα, τις δαπάνες για τη συντήρηση των σχολικών κτηρίων και τους μισθούς του εκπαιδευτικού προσωπικού. Η διαχειριστική επιτροπή ήταν επιφορτισμένη με το έργο της διοίκησης των μουσουλμανικών κοινοτικών σχολείων και του διορισμού ή της παύσης του σχολικού προσωπικού. Το άρθρο 13 του ίδιου νόμου προέβλεπε την ίδρυση στην Αθήνα Ιερατικής Μουσουλμανικής Σχολής για τη μόρφωση ναϊπηδων (μουφτήδων και ιεροδικών) με έξοδα του ελληνικού Δημοσίου⁴⁶. Η Στατιστική των Τουρκικών Σχολείων του Σαντζακιού Θεσσαλονίκης του σχολικού έτους 1910-1911⁴⁷, εμπεριέχει μια λεπτομερή στατιστική των μουσουλμανικών σχολείων του Σαντζακιού Θεσσαλονίκης, όπου αναφέρονται οι βαθμοί των σχολείων, οι τάξεις και οι εθνικότητες των μαθητών, οι χρονολογίες ίδρυσης των σχολείων, το αν είναι μια σχολή «ἐπίσημος» «ήμιεπίσημος» ή «ιδιωτική».

Επίσης αναγράφονται τα ονόματα των σχολών, τα ονόματα και ο αριθμός των μαθητών που διακρίνονται σε εσωτερικούς και εξωτερικούς μαθητές, καθώς και σε μουσουλμάνους ή μη μουσουλμάνους.

Στη Στατιστική του 1910-1911 αναγράφεται επίσης, το διδακτικό προσωπικό, το διοικητικό προσωπικό καθώς και οι παιδονόμοι και υπηρέτες των σχολείων.

Οι βαθμοί των σχολείων διακρίνονταν σε «Γυμνάσιον», «Αστική Σχολή», και σε «Δημοτική Σχολή».

Από τη μελέτη της Στατιστικής των τουρκικών Σχολείων του Σαντζακιού Θεσσαλονίκης εξάγεται το συμπέρασμα ότι οι καζάδες της Θεσσαλονίκης, του Τικφεσίου, της Δοϊράνης, του Κιλκίς, της Βέροιας, της Καρατζόβας, της Κατερίνης, της Γευγελής, του Λαγκαδά, των Βοδενών και των Γιαννιτσών είχαν περισσότερους εξωτερικούς μαθητές και μάλιστα μουσουλμάνους.

Ενδεικτική για την κατάσταση της μουσουλμανικής εκπαίδευσης είναι η επιστολή του Νομάρχη της περιφέρειας του Μαγιαδάγ στις 29-4-1914, προς τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας, (στην οποία αναφέρει ότι στην περιφέρειά του δεν

⁴⁶ Γιάννης Γκλαβίνας, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923). Από την ενσωμάτωση στην ανταλλαγή*, Εκδοτικός Οίκος Αντώνη Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 202-226.

⁴⁷ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 46, υποφ. 1, στατιστική τουρκικών σχολείων Σαντζακιού Θεσσαλονίκης 1910-1911.

λειτουργούν Μουσουλμανικά Γυμνάσια (Ίδαδιέ) ούτε Άστικές Σχολές (Ρουστιέ) παρά μόνο Δημοτικά σχολεία (Ίπτινταγιέ). Τα Μουσουλμανικά Σχολεία της περιφέρειας του Μαγιαδάγ συντηρούνταν με δαπάνες των κατοίκων, ανάλογα με την οικονομική τους κατάσταση. Ο Νομάρχης αναφέρει ότι η εκπαίδευση των μαθητών των Δημοτικών σχολείων γινόταν από «άξεστους» και «αμόρφωτους» δασκάλους, οι οποίοι εκτελούσαν και χρέη Ιμάμη.

Τα Δημοτικά Σχολεία, σύμφωνα με τον Νομάρχη της περιφέρειας Μαγιαδάγ βρίσκονταν σε «εμβρυώδη κατάσταση», καθώς τα μουσουλμανικά χωριά δεν διέθεταν οικονομικούς πόρους για τις ανάγκες των σχολείων τους. Ο Νομάρχης επιρρίπτει την ευθύνη, για την κατάσταση των σχολείων της περιφέρειας του Μαγιαδάγ, στην τέως Τουρκική Διοίκηση της περιοχής, η οποία δεν έδειξε ενδιαφέρον για τα ζητήματα της παιδείας, παρόλο το ότι εισέπραττε ανελλιπώς το 1% επί του φόρου της δεκάτης, το 5% επί του φόρου των στεγασμένων ακινήτων και μέρος άλλων δημοτικών φόρων.

Τη διαχείριση των Δημοτικών Σχολείων την ασκούσε η Δημογεροντία, η οποία διοριζόταν από τους κάτοικους. Η Δημογεροντία απαρτιζόταν από τον Πάρεδρο (Μουχτάρη) και τους συμβούλους του (΄Αζάδες).

Τη διαχείριση των Αστικών Σχολείων ασκούσε επιτροπή με Πρόεδρο το Διοικητικό Επίτροπο (Καϊμακάμη) με συμβούλους τους Προύχοντες της κοινότητας ή με έμμισθους γραμματείς και λογιστές οι οποίοι κρατούσαν τα λογιστικά βιβλία της διαχείρισης των εκπαιδευτικών κτημάτων, του εκπαιδευτικού επιδόματος που χορηγούσε η Κυβέρνηση, καθώς και τα βιβλία των αποφάσεων «Καράρ τεφτερή» της Επιτροπής.

Τη διαχείριση των Σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσης στα Σαντζάκια ασκούσε η Γενική Διοίκηση «Βιλαγιέτ», οι Διευθυντές Παιδείας «Μουσαρήφ Μουσδηρή», οι οποίοι υπάγονταν στο Υπουργείο Παιδείας και τελούσαν υπό την άμεση επίβλεψη των Διοικητών «Μουτεσαρίφηδων» ή των Γενικών Διοικητών «Βαλήδων»⁴⁸.

Ενδεικτικά στοιχεία για την εκπαίδευση των μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης και των γειτονικών περιφερειών της, αντλούμε από τη «λίαν έπείγουσα» επιστολή της 22^{ας} Μαρτίου του 1914 του Γενικού Διοικητή της Μακεδονίας προς τους Νομάρχες, Υποδιοικητές και Οικονομικούς Επιτρόπους. Ο

⁴⁸ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 46, υποφ. 1, επιστολή Νομάρχη Περιφέρειας Μαγιαδάγ στο Γενικό Διοικητή Μακεδονίας σχετικά με την κατάσταση της μουσουλμανικής εκπαίδευσης, Μαγιαδάγ (Κιλκίς) 29.4.1914, Αριθ. Πρωτ. 19.

Γενικός Διοικητής της Μακεδονίας ζητά να ενημερωθεί επείγοντως για τα εξής ζητήματα: α) Για τον αριθμό των μουσουλμανικών Σχολείων: των γυμνασίων (ίδαδιέ), άστικῶν σχολῶν (ρουσιέ) και δημοτικών σχολείων (ίπτινταγιέ) που λειτουργούσαν στην περιφέρεια του Μαγιαδάγ.

β) για τον τρόπο που συντηρούνταν αυτά τα σχολεία.

Για τα σχολεία που διέθεταν εκπαιδευτική περιουσία ο Γενικός Διοικητής της Μακεδονίας ζητά να του γνωστοποιηθεί ο τρόπος με τον οποίο την απέκτησαν. Δηλαδή για το αν η περιουσία αυτή προέρχεται από δημόσια κτήματα εκλιπόντων βακουφίων, από εγκαταλελειμμένα κτήματα (μαχλούλια) ή αν προέρχεται από τυχόν δωρεές πολιτών.

Στην περίπτωση που υπάρχουν τίτλοι αυτής της περιουσίας, ο Γενικός Διοικητής ζητά να μάθει το όνομα του ιδιοκτήτη των τίτλων και το αν το όνομα αναγράφεται στα βιβλία του Κτηματικού φόρου. Επίσης ο Γενικός Διοικητής ζητά να ενημερωθεί για τον τρόπο, με τον οποίο καλύπτονταν τα ελλείμματα στην περίπτωση που δεν υπήρχε εκπαιδευτική περιουσία και στην περίπτωση που αυτή ήταν ανεπαρκής.

Ο Γενικός Διοικητής της Μακεδονίας έχοντας γνώση των φόρων που εισπράττονταν υπέρ της μουσουλμανικής παιδείας, δηλαδή 1% επί της δεκάτης, 5% επί του φόρου των στεγασμένων ακινήτων, καθώς και του πρόσθετου δημοτικού φόρου των σφαγείων της περιοχής του Μαγιαδάγ, ζητά να εξακριβωθεί σε ποιον παραδίδονταν οι εισπράξεις από τους προαναφερθέντες φόρους, από ποιον παραδίδονταν και με ποιον τρόπο διανέμονταν μεταξύ των διαφόρων σχολείων και ιδιαίτερα για το αν δινόταν κάποιο ποσό από αυτές τις εισπράξεις και στα δημοτικά σχολεία.

Επίσης ο Γενικός Διοικητής ζητά να ενημερωθεί για τον τρόπο διοίκησης των σχολείων καθώς και για τον τρόπο διαχείρισης της εκπαιδευτικής περιουσίας. Ιδιαίτερα ζητά να του αναφέρουν αν στα μέρη που λειτουργούσαν πολλά δημοτικά σχολεία υπήρχε μια μόνο διαχειριστική επιτροπή.

Επίσης ο Γενικός Διοικητής της Μακεδονίας ζητά να του διασαφηνίσουν αν υπήρχε κοινή διαχείριση της περιουσίας όλων αυτών των σχολείων, συμπεριλαμβανομένων και των άλλων ανώτερων σχολείων που λειτουργούσαν στην περιοχή, ή αν υπήρχε ξεχωριστή διαχείριση της περιουσίας των ρουσιέ και ίδαδιέ, από τη διαχείριση των ίπτινταγιέ.

Για όλες αυτές τις πληροφορίες που σχετίζονται με τη μουσουλμανική εκπαιδευτική περιουσία, ο Γενικός Διοικητής της Μακεδονίας, ζητά από τους Νομάρχες, Υποδιοικητές και τους Οικονομικούς Επιτρόπους να αντλήσουν πληροφορίες από έμπιστα πρόσωπα, ιδιαίτερα από ομογενείς, οι οποίοι κατά τη διάρκεια του προηγούμενου καθεστώτος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είχαν διατελέσει μέλη διοικητικών ή δημοτικών συμβουλίων⁴⁹.

Τα σχολικά κτήρια κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων των Βαλκανικών πολέμων υπέστησαν σοβαρές ζημιές: Παράλληλα η μετανάστευση των μουσουλμάνων το 1913-1914 είχε ως αποτέλεσμα τη διακοπή της λειτουργίας πολλών μουσουλμανικών σχολείων. Η ανάγκη στέγασης των προσφύγων που προέρχονταν από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1914, επιδείνωσε τη μουσουλμανική εκπαίδευση καθώς πολλά μουσουλμανικά σχολεία χρησιμοποιήθηκαν για τη στέγαση των προσφύγων.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, επέφερε νέα πλήγματα στην εκπαίδευση του μουσουλμανικού πληθυσμού της Μακεδονίας καθώς πολλά μουσουλμανικά σχολεία καταστράφηκαν ή επιτάχθηκαν από τις Συμμαχικές και τις Ελληνικές Αρχές για να μετατραπούν σε στρατιωτικά νοσοκομεία και για να στεγαστούν πρόσφυγες. Στην Έδεσσα δύο μουσουλμανικά σχολεία επιτάχθηκαν προκειμένου να εγκατασταθούν σ' αυτά Σέρβοι πρόσφυγες. Ένα από αυτά τα σχολεία μετατράπηκε αργότερα σε νοσοκομείο του αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού. Το ίδιο συνέβη και σε μουσουλμανικό σχολείο της Βέροιας. Στα Γιαννιτσά τα σχολεία δεν λειτουργήσαν ως το 1919 καθώς είχαν επιταχθεί από τις Συμμαχικές στρατιωτικές δυνάμεις ενώ στο Οστροβο (Αρνισσα) οι Ιταλοί έκαψαν το μουσουλμανικό σχολείο⁵⁰.

Ο Μουφτής της Θεσσαλονίκης στις 24 Δεκέμβριου του 1918, απέστειλε επιστολή προς τον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης-Πέλλας, με συνημμένους καταλόγους των αποτεφρωθέντων κοινοτικών ιδρυμάτων, συμπεριλαμβανομένων και των σχολείων της μουσουλμανικής κοινότητας, που είχαν καταστραφεί στην πυρκαγιά της 5^{ης} Αυγούστου του 1917.

Τα αποτεφρωθέντα σχολεία και ιεροσπουδαστήρια είναι τα εξής:

- 1) Σχολείον Φειζιέ Θηλέων, στην οδό Ευσταθίου Θεσσαλονίκης.

⁴⁹ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 46, υποφ. 1, επιστολή Γενικού Διοικητή Μακεδονίας προς Νομάρχες, Υποδιοικητές, Οικονομικούς Επιτρόπους σχετικά με τη λειτουργία των μουσουλμανικών σχολείων περιφέρειας Μαγιαδάγ, 22.3.1914, Αριθ. Πρωτ. 14341.

⁵⁰ ⁵⁰ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 60, υποφ. 1.

- 2) Σχολείον «Χορόρου» (μεικτό σχολείο) στην αρχή της οδού Κασσάνδρου, στη συνοικία «Χορόρου».
- 3) Ιεροσπουδαστήριον Σαατλί Τζαμί, στην οδό Μ. Αλεξάνδρου.
- 4) Ιεροσπουδαστήριον «Γιουσούφ Πασά» στην οδοί Λ. Σοφού⁵¹.

Ο Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων της Θεσσαλονίκης, απέστειλε εμπιστευτική επιστολή στο Νομόρχη Θεσσαλονίκης στις 26 Ιουλίου του 1922, με την οποία τον ενημέρωσε για την αναφορά που είχε υποβάλει ο Μουφτής και Πρόεδρος της μουσουλμανικής Κοινότητας της Θεσσαλονίκης, στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης. Ο Επιθεωρητής συγκεκριμένα ανέφερε ότι στη Θεσσαλονίκη, κατά το λήξαν σχολικό έτος, λειτούργησαν όχι 4, όπως ανέφερε ο Μουφτής, αλλά 10 κοινοτικά μουσουλμανικά σχολεία με 1452 μαθητές και ένα ιδιωτικό σχολείο με 77 μαθητές. Επίσης οι διορισμένοι μουσουλμάνοι διδάσκαλοι και διδασκάλισσες, που αποτελούσαν το διδακτικό προσωπικό των μουσουλμανικών σχολείων, ήταν 40 άτομα για τη διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας, ενώ οι Έλληνες διδάσκαλοι για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας ήταν μόνο 5, μαζί με 2 νηπιαγωγούς, συνολικά δηλαδή 7 άτομα. Ο Επιθεωρητής διαπίστωσε επίσης ότι η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα μουσουλμανικά σχολεία γινόταν με αναποτελεσματικό τρόπο και περιοριζόταν μόνο σε μαθητές από την τρίτη τάξη και πάνω, ενώ οι μαθητές μικρότερης ηλικίας, που είναι καταλληλότεροι για την εκμάθηση κάθε ξένης γλώσσας, αποκλείονταν από τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας. Ο Επιθεωρητής πρότεινε στο Εποπτικό Συμβούλιο της Θεσσαλονίκης και αποφασίστηκε με πρακτικό της 30^{ης} Ιουνίου του ενεστώτος έτους, να διοριστούν στο προσεχές σχολικό έτος 21 δημοδιδάσκαλοι και δημοδιδασκάλισσες για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα μουσουλμανικά σχολεία της Θεσσαλονίκης. Επίσης αποφασίστηκε και ο διορισμός 3 νηπιαγωγών⁵². Με την αύξηση του αριθμού των Ελλήνων διδασκάλων θα ελαττωθεί ο αριθμός των μουσουλμάνων διδασκάλων. Αν ελαττωθεί ο αριθμός των μουσουλμάνων διδασκάλων, μειώνεται και η δαπάνη πληρωμής μισθού, για τουλάχιστον 15 διδασκάλους της μουσουλμανικής κοινότητας. Αυτή τη δαπάνη, σύμφωνα με την άποψη του Επιθεωρητή, «πρόθυμα» θα την

⁵¹ ⁵¹ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 28, υποφ. 1, επιστολή Μουφτή Θεσσαλονίκης στο Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης-Πέλλας με συνημμένους καταλόγους αποτεφρωθέντων κοινοτικών ιδρυμάτων και σχολείων, Θεσσαλονίκη 24.12.1918, Αριθ. Πρωτ. 556.

⁵² ⁵² Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 28, υποφ. 1, πρόταση Επιθεωρητή Δημοτικών Σχολείων Θεσσαλονίκης στο Εποπτικό Συμβούλιο Θεσσαλονίκης, σχετικά με διορισμό Ελλήνων δημοδιδασκάλων στα μουσουλμανικά σχολεία, Θεσσαλονίκη 30.6.1922, Αριθ. Πρωτ. 72.

αναλάμβανε το Δημόσιο, προκειμένου να επιτευχθεί ταχύτερα η γλωσσική αφομοίωση των μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης. Ο Επιθεωρητής ανέφερε ότι τα βακουφικά κτήματα της Θεσσαλονίκης και τα έσοδα που προέρχονται από αυτά, είναι τόσο πολλά ώστε να επαρκούν για τη συντήρηση, όχι μόνο των ήδη λειτουργούντων σχολείων, αλλά και άλλων τόσων. Αυτό που πρέπει μόνο να γίνει, είναι η τακτική καταγραφή των βακουφικών κτημάτων, ο ακριβής προϋπολογισμός των εσόδων και ο δίκαιος καταμερισμός των εσόδων αυτών για θρησκευτικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς. Επίσης ο Επιθεωρητής ενημέρωσε τον Νομάρχη ότι για το ζήτημα της εκπαίδευσης των περιφερόμενων στους δρόμους παιδιών ή όσων απόρων παιδιών που εργάζονταν την ημέρα, παιδιών κάθε εθνικότητας που αδυνατούσαν να φοιτήσουν την ημέρα σε σχολεία, ιδρύθηκαν και ήδη λειτουργούν με επιτυχία, 3 νυχτερινές σχολές, στις οποίες διδάσκονται όλα τα μαθήματα του Δημοτικού σχολείου. Ο Επιθεωρητής καταλήγει δηλώνοντας «ότι ευχαρίστως μπορούμε να παράσχουμε σε όλους δωρεάν την απαιτούμενη μόρφωση»⁵³.

Η μουσουλμανική εκπαίδευση εμφάνιζε σημάδια παρακμής και εγκατάλειψης κατά τα τελευταία έτη της παρουσίας των μουσουλμάνων στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης. Οι στατιστικές πληροφορίες που συγκέντρωσαν το 1923 οι επιθεωρητές εκπαίδευσης της Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης -Πέλλας αναδεικνύουν ξεκάθαρα τη μείωση του αριθμού των μουσουλμανικών σχολείων. Συγκεκριμένα στις Υποδιοικήσεις Θεσσαλονίκης, Βέροιας και Κατερίνης λειτουργούσαν 25 σχολεία, από τα οποία τα 3 ήταν νηπιαγωγεία και τα 22 δημοτικά. Ειδικότερα στην πόλη της Θεσσαλονίκης λειτουργούσαν δυο νηπιαγωγεία και 13 δημοτικά σχολεία. Στην πόλη της Βέροιας λειτουργούσε ένα νηπιαγωγείο και 5 δημοτικά σχολεία. Στην πόλη της Νάουσας λειτουργούσε μόνο ένα δημοτικό σχολείο. Στην ύπαιθρο λειτουργούσαν σχολεία μόνο σε χωριά της Υποδιοίκησης Κατερίνης. Συγκεκριμένα στα χωριά Λιμπάνοβο (Αιγίνιο), Κορινός και Τόχοβα (Τρίλοφος).

Το ελληνικό κράτος λόγω των διαφόρων δυσχερειών που αντιμετώπιζε την περίοδο 1912-1923 αδυνατούσε να εξασφαλίσει τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στους μουσουλμάνους μαθητές, κάτι που είχε σαν αποτέλεσμα οι μουσουλμάνοι μαθητές σπάνια να συνεχίζουν τις σπουδές τους στα ελληνικά σχολεία

⁵³ ⁵³ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 28, υποφ. 1, επιστολή Επιθεωρητή Δημοτικών Σχολείων Θεσσαλονίκης στο Νομάρχη Θεσσαλονίκης σχετικά με αναφορά Μουφτή Θεσσαλονίκης στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης, Θεσσαλονίκη 26.7.1922, Αριθ. Πρωτ. 761.

της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Η αδυναμία του ελληνικού κράτους να εφαρμόσει μια συγκροτημένη πολιτική στο ζήτημα της εκπαίδευσης των μουσουλμάνων αντικατοπτριζόταν στην έλλειψη δασκάλων, σχολικών κτηρίων, επιθεωρητών, στην έλλειψη διδακτικών βιβλίων που θα εκδίδονταν από το κράτος, στο μη καθορισμό ωρολόγιου προγράμματος των μουσουλμανικών σχολείων και στην απροθυμία να αναλάβει το Ελληνικό Δημόσιο τα έξοδα της μουσουλμανικής εκπαίδευσης.

Η Μικρασιατική καταστροφή είχε σαν αποτέλεσμα την έλευση χιλιάδων προσφύγων στην Ελλάδα. Τα μουσουλμανικά σχολεία λόγω των έκτακτων αναγκών σταμάτησαν να λειτουργούν και χρησιμοποιήθηκαν για τη στέγαση των προσφύγων.

Ε΄. Η ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1912-1923

Κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διενεργούνταν απογραφές πληθυσμού, αλλά, καθώς διαρκούσαν πολλά χρόνια, τα αποτελέσματά τους ακυρώνονταν πολύ γρήγορα από τις συνεχείς πληθυσμιακές μετακινήσεις που σημειώνονταν στα Βαλκάνια, κυρίως κατά τις τελευταίες δεκαετίες της Οθωμανοκρατίας. Πέρα από τις οργανωμένες κρατικές απογραφές που διενεργούνταν στις περιοχές που περιελάμβανε η Οθωμανική Αυτοκρατορία, υπάρχουν στατιστικές της Δημαρχίας Θεσσαλονίκης. Η πρώτη από αυτές, δημοσιευμένη το Μάρτιο του 1878 στον τοπικό Τύπο, εμφανίζει αριθμό 53.926 προσώπων. Η δεύτερη, που χρονολογείται από το 1890, και είναι σαφώς λεπτομερέστερη, προτείνει τον αριθμό των 98.938 προσώπων. Στο δημογραφικό πίνακα του 1890 διαφαίνονται οι κύριες εθνοθρησκευτικές συνιστώσες της Θεσσαλονίκης. Το εβραϊκό στοιχείο υπερέχει. Τη δεύτερη θέση καταλαμβάνουν οι μουσουλμάνοι που αποτελούν το ένα τρίτο του πληθυσμού της πόλης, ενώ έπονται οι ελληνορθόδοξοι, και πολύ πιο πίσω, οι Βούλγαροι Εξαρχικοί, καθώς και μια πληθώρα άλλων θρησκευτικών ομάδων, οι οποίες όμως αριθμούν λίγα άτομα.

Η επίσημη επετηρίδα (salname) του έτους 1321 Εγίρας (1905/1906) παρουσιάζει τα ακόλουθα στοιχεία:

Θρήσκευμα	Άνδρες	Γυναίκες
Islam (μουσουλμάνοι)	11.749	12.950
Rum (ρωμαιορθόδοξοι)	4.951	5.643
Ermeni (αρμένιοι)	33	43
Bulgar (βούλγαροι)	124	109
Katolik (καθολικοί)	27	21
Yahudi (Ισραηλίτες)	23.510	20.821
Su 'be – i esnebiye (η μερίδα των ξένων)	149	169
Σύνολο	40.543	39.756

Σύμφωνα με την επετηρίδα του 1905/1906, η πόλη της Θεσσαλονίκης αριθμούσε 80.299 ψυχές. Η σημαντική διαφορά στον αριθμό των ανδρών και των

γυναικών, αναφορικά στον εβραϊκό πληθυσμό, οφείλεται στην άρνηση εκ μέρους της ανδρικής κοινωνίας να δώσει ακριβείς πληροφορίες σχετικά με το οικιακό περιβάλλον, άρνηση που συμπίπτει με την αδιαφορία των Αρχών για το γυναικείο μέρος του πληθυσμού⁵⁴.

Στις 27 Οκτωβρίου 1912 έφτασε στη Θεσσαλονίκη ο Κωνσταντίνος Ρακτιβάν, ο οποίος είχε αναλάβει καθήκοντα Γενικού Διοικητή της Θεσσαλονίκης, ενώ παράλληλα διατηρούσε το αξίωμα του Υπουργού Δικαιοσύνης. Η συμβολή του Ρακτιβάν την περίοδο 1912-1913 ήταν σημαντική για την εδραίωση της ελληνικής κυριαρχίας στη Θεσσαλονίκη.

Ο Ρακτιβάν και οι συνεργάτες του είχαν να αντιμετωπίσουν τους Οθωμανούς αξιωματικούς και χωροφύλακες, που κυκλοφορούσαν φέροντες ξίφη, τους διστακτικούς Εβραίους και τους Βούλγαρους που εμφανίζονταν ως συγκυρίαρχοι. Ένα από τα σημαντικότερα έργα του Ρακτιβάν ήταν η γενική απογραφή του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, που διενεργήθηκε με συστηματικό τρόπο και με συνέργεια απογραφών όλων των θρησκειμάτων και εθνοτήτων στις 28 Απριλίου 1913 κατά «οικογενείας και φυλάς».

Στην απογραφή δεν συμπεριλήφθηκε ο ελληνικός και ο βουλγαρικός στρατός, ούτε και οι διερχόμενοι από την πόλη μουσουλμάνοι πρόσφυγες⁵⁵.

Το οθωμανικό στατιστικό σύστημα ήταν πρωτόγονο. Η πολιτική κατάσταση του ατόμου ελεγχόταν «ἐπὶ τῇ βάσει δεδομένου ἀτομικοῦ πιστοποιητικοῦ ταυτότητος καλουμένου νεφούς, ἐν ᾧ ἀνεγράφετο ἡ ὑπηκοότης, ἡλικία καὶ ἐν γένει ἡ ἀστική κατάσταση τούτου».

Στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης η καταγραφή των κατοίκων για τη χορήγηση «νεφουσιών» είχε διενεργηθεί, όπως προαναφέρθηκε, το 1890. Επιτροπές από πολιτικούς υπαλλήλους και τον «μουχτάρη» κάθε συνοικίας περιήλθαν τα σπίτια και κατέγραφαν τους ενοίκους του καθενός, με βάση τις πληροφορίες των παρευρισκομένων σε κάθε σπίτι. Οι οθωμανικές στατιστικές από τον τρόπο της διενέργειάς τους δεν ήταν αξιόπιστες.

Η απογραφή του 1913 ήταν η μοναδική αξιόπιστη εικόνα της πόλης που πλησιάζει στην κατάσταση την υφιστάμενη κατά τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας. Στην απογραφή συνεργάστηκαν και οι Εβραίοι δια του Αρχιραβίνου

⁵⁴ Μερóπη Αναστασιάδου, *Θεσσαλονίκη 1830-1912. Μια Μητρόπολη την εποχή των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, μετάφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2008, σ. 143.

⁵⁵ Απόστολος Παπαγιαννόπουλος, *Θεσσαλονίκη... εν θερμώ. Ο συγκλονιστικός 20ός αιώνας της πόλης*, τόμος Α', Εκδόσεις: Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 233-254.

της Θεσσαλονίκης, ο οποίος υπέδειξε 800 Ισραηλίτες ως μέλη των απογραφικών τμημάτων και ως απογραφείς «εκ των μάλλον μεμορφωμένων». Από την απογραφή διαπιστώθηκε πως οι Εβραίοι ήταν το πολυπληθέστερο στοιχείο της πόλης με 61.439 κατοίκους.

Χαρακτηριστικό της απογραφής του 1913 είναι το γεγονός ότι στον ελληνικό πληθυσμό οι άνδρες ήταν κατά ένα τρίτο περισσότεροι από τις γυναίκες. Φαινόμενο το οποίο, σύμφωνα με ορισμένους ιστορικούς, οφειλόταν στο ότι οι «μπαγιάτηδες», δηλαδή οι παλιοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης, απέφευγαν τον γάμο.

Ο εθνολογικός προσδιορισμός του μουσουλμανικού στοιχείου παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες λόγω της ανομοιογένειάς του: μια κατηγορία περιλαμβάνει τα παλιά τουρκικά φύλα, τους Γιουρούκους και τους Κιρκάσιους, μετανάστες από τη Ρωσία, γύρω στα 1860. Μία δεύτερη κατηγορία ήταν οι εξισλαμισθέντες Έλληνες, Σλάβοι, Βλάχοι και Εβραίοι (οι Ντονμέδες). Μια τρίτη κατηγορία ήταν οι μουσουλμάνοι Αλβανοί, οι Τουρκαλβανοί.

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του στατιστικού πίνακα της απογραφής της 28^{ης} Απριλίου του 1913, η κατάταξη κατά «εθνικότητα» ταυτίζεται με την κατάταξη κατά «θρήσκευμα». Έτσι, καταλαβαίνουμε ότι οι εβραϊκής καταγωγής μουσουλμάνοι (Ντονμέδες) καταγράφηκαν ως «Οθωμανοί».

Στα αρχεία του Ρακτιβάν περιλαμβάνεται ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα για την απογραφή, γραμμένο από τον ίδιο τον Ρακτιβάν, το οποίο έχει ως εξής:

«Εἶχεν ἤδη συμπληρωθῆ ὁ πέμπτος μῆν τῆς ἑλληνικῆς ἐν Μακεδονίᾳ διοικήσεως ὅποτε ἐθεωρήθη ὑπ' αὐτῆς ὅτι κατόπιν τῆς ἐν πᾶσι τοῖς κλάδοις ἐγκαταστάσεως τῶν καθ' ἑκάστων ὑπηρεσιῶν ἠδυνάμεθα νὰ προβῶμεν εἰς μέτρα εὐρυτέρου πῶς ὀρίζοντος, οἷον θὰ ἦτο ἡ ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονικῆς πρωτεύουσῆς. Ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς ἡ ἐπιχείρησις δὲν ἠδύνατο νὰ διεξαχθῆ διὰ μόνων τῶν κυβερνητικῶν ὀργάνων ἄνευ θετικῆς συνεργασίας καὶ τῶν εἰς τοιαύτας περιστάσεις προσλαμβανομένων πολιτῶν, ἐκ τῶν ἀνεπτυγμένων ἰδίᾳ τάξεων. Ὁ διευθύνων τὸ ἀρμόδιον τμημα δεξιώτατος διοικητικὸς ὑπάλληλος Θ. Λιβέριος ἐπεμελήθη ἐπὶ τούτῳ νὰ ἔλθῃ εἰς συνεννοήσεις μεθ' ὄλων τῶν καταλλήλων στοιχείων, σωματείων καὶ ιδιωτῶν, ἐν τοῖς πρώτοις δὲ ἐκ τῶν Ἰσραηλιτῶν, καὶ νὰ καταστρώσῃ πλήρες τὸ δίκτυον τῶν ἀπογραφέων, ὅποτε ἔλαβον τηλεγράφημα, παρ' αὐτοῦ τοῦ Πρωθυπουργοῦ προερχόμενον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐλέγετο ὅτι ἡ σχεδιαζομένη ἀπογραφή προκαλεῖ ἀνησυχίας τοῦ ἐγχωρίου, καὶ ἰδίᾳ τοῦ ἰσραηλιτικοῦ πληθυσμοῦ καὶ μοι συνιστᾶτο ἡ ἀναβολὴ ταύτης. Ἀπήντησα ὅτι οὐδεμίαν ἀνησυχίαν ἀντελήφθην

καὶ ἐβεβαίωσα ὑπευθύνως τὸ ἀνυπόστατον τῶν ἀντιρρήσεων. Ὁ κ. Βενιζέλος ἀνταπήντησεν ἐπαφίγων τὸ πρᾶγμα εἰς τὴν κρίσιν μου καὶ ἡ ἀπογραφή συνετελέσθη αἰσίως ἄνευ ἀπευκταίου. Συμπληρωματικῶς ἐνταῦθα παραθέτω καὶ τὸν πίνακα τῶν γενικῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῆς:

Απογραφή της 28^{ης} Απριλίου 1913

Πίναξ εμφανίων κατ' άτομον, οικογενείας και φυλάς τον πληθυσμόν της πόλεως Θεσσαλονίκης

Διαίρεσις της πόλεως	Οικογεν.	Άτομα εν όλων	Έλληνες	Ισραηλίται	Οθωμανοί	Βούλγαροι	Ξένοι
Τμήμα 1	623	3175	2420	499	122	10	214
Τμήμα 2	797	3577	2336	138	885	21	199
Τμήμα 3	478	2571	1179	354	488	432	118
Τμήμα 4	1336	6794	1645	2468	2211	114	356
Τμήμα 5	1611	7192	3384	2328	698	506	276
Τμήμα 6	34	198	118	36	23	-	21
Τμήμα 7	329	1842	1511	15	35	20	261
Τμήμα 8	2839	14364	2576	11315	317	22	134
Τμήμα 9	1736	8165	3797	3419	915	172	62
Τμήμα 10	1954	10120	7198	344	1279	1145	154
Τμήμα 11	3112	13948	1437	25	12174	268	44
Τμήμα 12	1298	6295	597	5423	47	111	117
Τμήμα 13	2003	9338	734	8445	61	47	51
Τμήμα 14	2582	13093	1228	8241	2959	546	119
Τμήμα 15	2329	12113	81	1362	10596	67	17
Τμήμα 16	818	3906	2169	822	367	107	441
Τμήμα 17	2957	14564	1623	9355	2944	391	251
Τμήμα 18	1569	8593	279	1398	6886	21	9
Τμήμα 19	1726	7591	1138	3193	1945	1082	233
Τμήμα 20	1925	9263	3531	2344	1110	1181	1097
Τμήμα 21	128	1187	975	5	17	-	190
Άθροισμα	32184	157889	39956	61439	45867	6263	4364

Ο διευθυντής του Γραφείου εργασίας
(Τ.Σ) Θ.Δ. Λιβέριος

Ἐννοεῖται ὅτι ὁ ὑπάρχων ἐν τῇ πόλει στρατὸς δὲν συμπεριελήφθη πλὴν τοῦ Στρατιωτικοῦ διοικητοῦ, ὡς ἀσκοῦντος μόνιμον ἐν Θεσσαλονίκῃ λειτουργίαν. Ὡσαύτως ἐκ τῶν Βουλγάρων ἀπεγράφη διὰ παραπλήσιον λόγον ὁ στρατηγὸς Χεσάπτσιεφ, ὅστις, ὡς λέγεται, εὐρέθη κατόπιν μεταγεγραμμένος καὶ εἰς τὸν πρῶτον ἐκλογικὸν κατάλογον Θεσσαλονίκης»⁵⁶.

Από τον Οκτώβριο του 1912 μέχρι και το 1924 η Μακεδονία δέχτηκε ὀχι λιγότερα ἀπὸ 17 μεταναστευτικὰ ρεύματα.

Ο Χιλμί Πασάς ὡς Γενικός Επιθεωρητής της Μακεδονίας ἀπὸ το 1902, διενήργησε στατιστικὴ τῶν πληθυσμῶν της Μακεδονίας το 1905. Η στατιστικὴ αὐτὴ εἶχε προπαγανδιστικὸ χαρακτήρα καὶ ἐξυπηρετοῦσε τὰ σχέδια της τουρκικῆς πολιτικῆς στο χῶρο της Μακεδονίας.

Ο Α. Πάλλης ὡς γενικός γραμματέας της Επιτροπῆς Περίθαλψης Προσφύγων στη Μακεδονία, το 1914-1915 συνέταξε στατιστικὴ μελέτη «περὶ τῶν φυλετικῶν μεταναστεύσεων Μακεδονίας καὶ Θράκης κατὰ τὴν περίοδο 1912-1924». Σύμφωνα με τὴ στατιστικὴ του Πάλλη, στις παραμονές τῶν Βαλκανικῶν πολέμων το μουσουλμανικὸ στοιχείο της Μακεδονίας ἀνερχόταν σε 480.000 περίπου άτομα.

Μία στατιστικὴ μελέτη ἀπὸ ἀγνωστο συντάκτη, καταγράφεται στο ἀρχεῖο του Φίλιππου Δραγούμη καὶ ἀναφέρει ὅτι ο μουσουλμανικὸς πληθυσμὸς της Μακεδονίας το 1912 ἀνερχόταν σε 438.945 άτομα.

Το Ἑλληνικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ἀπέστειλε μία στατιστικὴ ἐρευνα στην Ἑλληνικὴ Πρεσβεία στο Παρίσι το 1916, σύμφωνα με τὴν ὁποία ο μουσουλμανικὸς πληθυσμὸς της Μακεδονίας ἀνερχόταν σε 350.000 άτομα. Ο μουσουλμανικὸς πληθυσμὸς ἀποτελοῦσε το 22% του νομοῦ Θεσσαλονίκης (σημερινοὶ νομοὶ Θεσσαλονίκης, Χαλκιδικῆς, Πιερίας, Ημαθίας, Πέλλας καὶ Κιλκίς). Το 20% του μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ το 1915 ζούσε σε αστικά κέντρα καὶ το 80% ἦταν αγροτικὸς πληθυσμὸς.

Το 1920 διενεργήθηκε ἐπίσημη ἀπογραφή του πληθυσμοῦ της Ελλάδας. Η ἀπογραφή του 1920 δημοσιεύθηκε χωρὶς να ἀναφέρει συγκεκριμένα στοιχεία για τὴν ἐθνικὴ συνείδηση, τὴ θρησκεία καὶ τὴ μητρικὴ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν.

Η Διεύθυνση Στατιστικῆς του Ὑπουργεῖου Ἐθνικῆς Οικονομίας, στις 12 Ἀπριλίου του 1923, ἀπέστειλε στο Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν πίνακα ο ὁποῖος

⁵⁶ Κωνσταντῖνος Ρακτιβάν, *Ἐγγραφα καὶ σημειώσεις ἐκ τῆς πρώτης ἐλληνικῆς διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913)*. Επιμέλεια: Ἰωάννου Δημαρά, Θεσσαλονίκη 1951, σσ. 50-51, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, Δημοσιεύματα της Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν.

περιείχε τον αριθμό των μουσουλμάνων που ζούσαν στην Ελληνική Επικράτεια. Το μουσουλμανικό στοιχείο της Ελλάδας το 1920 ανερχόταν σε 316.300 άτομα και αποτελούσε το 29% του συνολικού πληθυσμού της Μακεδονίας.

Τα αποτελέσματα των παραπάνω στατιστικών ερευνών καταδεικνύουν τη συνεχή μείωση του μουσουλμανικού πληθυσμού της Μακεδονίας λόγω των μεταναστευτικών ρευμάτων της περιόδου 1914-1920 και των συνεπειών του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, ο οποίος είχε ως αποτέλεσμα την κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας από το βουλγαρικό στρατό. Την άνοιξη του 1923 στάλθηκε στον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας Λάμπρο η έκθεση του Λεκκού που περιείχε στατιστική έρευνα της πληθυσμιακής σύστασης της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, ανά υποδιοίκηση. Η έκθεση του Λεκκού παρουσιάζει περίπου τον ίδιο αριθμό για το μουσουλμανικό πληθυσμό της Μακεδονίας όπως αποτυπωνόταν και στα αποτελέσματα της απογραφής του 1920.

Για την επίτευξη της Ανταλλαγής των Πληθυσμών το 1923, οι τοπικές αρχές της Μακεδονίας συνέταξαν πίνακες με τους αμιγείς μουσουλμανικούς οικισμούς, οι οποίοι περιλάμβαναν τον αριθμό των κατοίκων και των οικιών. Οι πίνακες παρείχαν στοιχεία και για τους μεικτούς οικισμούς, στους οποίους ζούσε μουσουλμανικός πληθυσμός.

Στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, το 52% του μουσουλμανικού πληθυσμού ζούσε σε 288 αμιγείς μουσουλμανικούς οικισμούς και το 48% σε 225 μεικτούς.

Το διάστημα 1923-1924 347.562 μουσουλμάνοι της Μακεδονίας μεταφέρθηκαν στην Τουρκία σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάννης, που επέβαλε την υποχρεωτική Ανταλλαγή των Πληθυσμών⁵⁷.

⁵⁷ Γκλαβίνας, ό.π., σσ. 19-28.

ΣΤ'. ΟΙ ΔΙΑΚΟΙΝΟΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1912-1923

1. Περιστατικά βιαιοπραγιών κα διαφόρων αντεγκλήσεων ανάμεσα σε μουσουλμάνους και χριστιανούς, γηγενείς και πρόσφυγες.

Οι διακοινοτικές σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων στη Θεσσαλονίκη και στην ευρύτερη περιοχή των γειτονικών νομών την περίοδο 1912-1923, συνέθεταν ένα πλέγμα σχέσεων που περιείχε τα χαρακτηριστικά της έντασης και της σύγκρουσης αλλά και της αρμονικής συμβίωσης. Οι πολεμικές συγκρούσεις, οι πληθυσμιακές μετακινήσεις, η έξαρση του εθνικισμού, η όξυνση του πολιτικού και του θρησκευτικού φανατισμού δημιούργησαν ένα κλίμα εκατέρωθεν αντεγκλήσεων, ανάμεσα στις χριστιανικές και μουσουλμανικές κοινότητες.

Το καλοκαίρι του 1913 έφτασε στη Βαλκανική Χερσόνησο η διεθνής επιτροπή Carnegie, η οποία είχε σκοπό τη διερεύνηση της κατάστασης που επικρατούσε στα βαλκανικά κράτη και ιδιαίτερα στην περιοχή της Μακεδονίας μετά τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων. Η επιτροπή εξέδωσε τα πορίσματά της στην Ουάσιγκτον το 1914. Ήταν η γνωστή έκθεση Carnegie. Η έκθεση Carnegie, μεταξύ των άλλων, αναφερόταν και στις βιαιότητες που διαπράχθηκαν εις βάρος μουσουλμάνων, κατά την περίοδο των δύο Βαλκανικών πολέμων.

Οι συντάκτες της έκθεσης Carnegie ανέφεραν ότι στις πολεμικές επιχειρήσεις των δύο Βαλκανικών πολέμων συμμετείχε χριστιανικός και μουσουλμανικός πληθυσμός της Μακεδονίας, της Ηπείρου και των νησιών, ο οποίος συνέδραμε τους τακτικούς στρατούς και ταυτόχρονα προέβη σε έναν ιδιότυπο πόλεμο που έθεσε ως αντίπαλο τον γείτονα, που θεωρούνταν πλέον εχθρός με εθνικά, θρησκευτικά και φυλετικά κριτήρια⁵⁸.

Περιστατικά δολοφονιών, εκβιασμών εναντίον του χριστιανικού πληθυσμού του νομού Θεσσαλονίκης σημειώνονταν και κατά την περίοδο πριν από την κήρυξη των Βαλκανικών πολέμων. Είναι χαρακτηριστικό το άρθρο που δημοσιεύτηκε στην

⁵⁸ Γκλαβίνας ό.π., σ.σ. 293-295.

εφημερίδα της Θεσσαλονίκης «ΝΕΑ ΑΛΗΘΕΙΑ» στις 30 Νοεμβρίου 1911 με τον τίτλο «Ο ΔΙΩΓΜΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΝ ΤΩ ΝΟΜΩ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ. ΑΙ ΕΝΕΡΓΕΙΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ». Ο αρθρογράφος ανέφερε ότι από διετίας διενεργείται συστηματική δίωξη από κυβερνητικούς υπαλλήλους εναντίον του χριστιανικού στοιχείου του νομού Θεσσαλονίκης. Αυτή η στάση ήταν απαύγασμα προδιαγεγραμμένου σχεδίου τρομοκράτησης και ταπείνωσης του φρονήματος κυρίως των χριστιανικών αγροτικών πληθυσμών. Ο «Πολιτικός Σύνδεσμος» διαβίβαζε συχνά παράπονα χριστιανών στην Κεντρική Κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης, ζητώντας επέμβαση και σύλληψη των εγκληματιών καθώς και την παραδειγματική τιμωρία όσων διετάρασσαν τη δημόσια τάξη, επηρεάζοντας τις διακοινοτικές σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων⁵⁹.

Μετά την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη της Θεσσαλονίκης και μέχρι να αποκατασταθεί η δημόσια τάξη με την εγκατάσταση των αρχών, Έλληνες στρατιώτες και ντόπιοι κάτοικοι προχώρησαν σε λεηλασίες περιουσιών που ανήκαν σε μουσουλμάνους και Εβραίους. Λεηλασίες είχε διαπράξει και ο οθωμανικός στρατός με τη συνδρομή ντόπιων μουσουλμάνων καθώς οπισθοχωρούσε στη Θεσσαλονίκη, όπως για παράδειγμα οι λεηλασίες που σημειώθηκαν στην Αλεξάνδρεια Ημαθίας.

Οι αιτίες και τα κίνητρα που ωθούσαν χριστιανούς και μουσουλμάνους στη χρήση της βίας, παρουσίαζαν διαφοροποιήσεις ανάλογα με την περίπτωση. Ωστόσο οι σημαντικότεροι παράγοντες που ωθούσαν τις δύο κοινότητες στη διάπραξη βιαιοπραγιών, ήταν κυρίως οικονομικοί και κοινωνικοί. Η διεκδίκηση της ακίνητης περιουσίας των μουσουλμάνων από χριστιανούς γηγενείς και πρόσφυγες αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα δημιουργίας έντασης και αντεκδίκησης ανάμεσα στους δύο πληθυσμούς.

Μετά τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων και την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών στο Ελληνικό βασίλειο, σημειώθηκαν πολλά περιστατικά καταπάτησης μουσουλμανικών κτημάτων από χριστιανούς. Πολλοί μουσουλμάνοι δέχθηκαν εκβιασμό για πώληση των κτημάτων τους σε χαμηλές τιμές. Η ένταση ανάμεσα στις δύο κοινότητες οξύνθηκε μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και την παλιννόστηση χιλιάδων μουσουλμάνων στις εστίες τους.

⁵⁹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1911, φ. 29, υποφ. 1, δημοσίευση άρθρου Εφημερίδας ΝΕΑ ΑΛΗΘΕΙΑ, Θεσσαλονίκη 23-11-1911.

Μετά την επάνοδο στις εστίες του, οι μουσουλμάνοι διεκδίκησαν τα κτήματα που είχαν πουλήσει παλιότερα σε χριστιανούς παρόλο ότι είχαν απαγορευτεί οι δικαιοπραξίες. Κολλήγοι και αγρότες, επιζητώντας την κοινωνική τους απελευθέρωση από το γεωκτητικό καθεστώς των τσιφλικιών, λεηλάτησαν και κατέλαβαν κτήματα που ανήκαν σε μουσουλμάνους μεγαλογαιοκτήμονες. Επίσης προχωρούσαν στην άσκηση βίας και απειλών εναντίον των πληρεξουσίων που απέστειλλε ο εκάστοτε μεγαλογαιοκτήμονας για να διεκδικήσει ενοίκια και άλλα δικαιώματα που διατηρούσε στο τσιφλίκι του. Η διεκδίκηση βακουφικών ή κοινοτικών κτημάτων επιδείνωσε κατά καιρούς τις διακοινοτικές σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων. Βακουφικά κτήματα που ανήκαν στη μουσουλμανική κοινότητα της Θεσσαλονίκης πέρασαν στη διαχείριση του δήμου.

Ωστόσο οι διακοινοτικές σχέσεις ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους την περίοδο 1912-1923 παρουσίαζαν και χαρακτηριστικά αρμονικής συνύπαρξης. Η μελέτη της μικροϊστορίας και της τοπικής ιστορίας αναδεικνύει πολλά παραδείγματα αρμονικής συνύπαρξης των δύο κοινοτικών πληθυσμών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι μουσουλμάνοι Βαλαάδες της Δυτικής Μακεδονίας, οι οποίοι τιμούσαν χριστιανικές εορτές, όπως τη γιορτή του Αγίου Γεωργίου.

Οι Βαλαάδες σέβονταν πολλές χριστιανικές θρησκευτικές δοξασίες, παραδείγματος χάριν το σιτάρι που έβραζαν την ημέρα της εορτής του Αγίου Ανδρέα και το οποίο πετούσαν στις στέγες των σπιτιών, με την ευχή να 'ναι καλή η σοδειά. Στη νότια Καρατζόβα οι μουσουλμάνοι συμμετείχαν στις λατρευτικές εκδηλώσεις της ημέρας του Ευαγγελισμού. Και στη Θεσσαλονίκη τιμούσαν τον Άγιο Δημήτριο την ημέρα της γιορτής του.

Οι μουσουλμάνοι Βαλαάδες χρησιμοποιούσαν το «μονόκερο», μια μικρή ξυλόγλυπτη εικόνα που απεικόνιζε τη σταύρωση του Χριστού, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τη βασκανία και προσέφεραν λάδι, κεριά και χρήματα στις εκκλησίες όπως έπρατταν και οι χριστιανοί.

Στα χωριά των Βαλαάδων πραγματοποιούνταν και επιγαμίες μεταξύ μουσουλμάνων ανδρών και χριστιανών γυναικών με την προϋπόθεση αλλαγής του θρησκευματος ενός εκ των συζύγων.

Οι χριστιανικές και οι μουσουλμανικές κοινότητες συνδέονταν πολλές φορές και με κοινά οικονομικά συμφέροντα. Στη Θεσσαλονίκη συμμετείχαν σε κοινά επαγγελματικά σωματεία μουσουλμάνοι, χριστιανοί και Εβραίοι. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η συντεχνία κρεοπωλών, ο σύνδεσμος λεμονατζήδων,

καφεπωλών, ξυλεμπόρων, το σωματείο γαλακτοπωλών «Η Ανάπτυξις», ο σύνδεσμος ζωεμπόρων Θεσσαλονίκης «Ο Άγιος Δημήτριος» κ.ά.

Οι ενδοκοινοτικές σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων επιδεινώνονταν από τα πολεμικά και πολιτικά γεγονότα, αλλαγές συνόρων και τα μεταναστευτικά ρεύματα της περιόδου 1912-1923. Το 1914 άρχισε ο διωγμός των ελληνικών πληθυσμών της Ανατολικής Θράκης και της Μικράς Ασίας και η μετανάστευση των μουσουλμάνων των Νέων Χωρών. Η Μικρασιατική Καταστροφή, η γενοκτονία του ποντιακού ελληνισμού και η εισροή χιλιάδων προσφύγων στην Ελλάδα, όξυναν ακόμα περισσότερο τις σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων.

Περιστατικά βιαιοπραγιών σε μουσουλμάνους σημειώθηκαν και κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου στη Μικρά Ασία (1919-1922). Οι βιαιοπραγίες αυτές ωστόσο δεν έλαβαν εκτεταμένες διαστάσεις και δεν εντάχθηκαν σε κάποιο οργανωμένο σχέδιο της Κυβέρνησης της Επανάστασης του 1922.

Η Ελλάδα ήταν σε δεινή στρατιωτική, οικονομική και κατά συνέπεια και διπλωματική θέση. Η Ελληνική Κυβέρνηση θέλοντας να επιδείξει μια εικόνα σεβασμού και προστασίας του μουσουλμανικού πληθυσμού της Ελλάδας, περιόρισε τα περιστατικά βιαιοπραγιών των ντόπιων χριστιανών εναντίον των μουσουλμάνων.

Η Μικρασιατική καταστροφή και ο ερχομός στην Ελλάδα περίπου 1.500.000 προσφύγων και η ανάγκη της αποκατάστασης αυτών των προσφύγων επέφεραν ένα συντριπτικό πλήγμα στις διακοινοτικές σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων.

Ήδη μετά τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων η Ελληνική Κυβέρνηση, προκειμένου να αποκαταστήσει τους περίπου 200.000 Έλληνες πρόσφυγες που είχαν καταφύγει στην Ελλάδα, προερχόμενοι από τη Σερβία, τη Βουλγαρία, τη Μικρά Ασία, την Ανατολική Θράκη και τον Καύκασο, προχώρησε σε εγκατάσταση αυτού του προσφυγικού πληθυσμού στη Μακεδονία.

Η αποκατάσταση αυτού του προσφυγικού ρεύματος πραγματοποιήθηκε και με την εκμετάλλευση των περιουσιών που ανήκαν σε μουσουλμάνους που είχαν μεταναστεύσει από την Ελλάδα. Ωστόσο η εγκατάσταση των χριστιανών προσφύγων και η συγκατοίκησή τους με τους μουσουλμάνους στο ίδιο χωριό, ακόμη και στο ίδιο σπίτι, δημιουργούσε νέες προστριβές στις σχέσεις των δύο πληθυσμών.

Ο νόμος 262 του 1914 παρείχε στους μουσουλμάνους το δικαίωμα διεκδίκησης των κτημάτων τους, περιπλέκοντας την εγκατάσταση των προσφύγων. Μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες διεκδίκησαν την επιστροφή της ακίνητης περιουσίας τους και με δικαστικές αποφάσεις κατάφεραν συχνά να πετύχουν την έξωση των

προσφύγων από τα κτήματα και τις οικίες που είχαν εγκατασταθεί. Ήταν συχνό το φαινόμενο Έλληνες πρόσφυγες και μουσουλμάνοι να διεκδικούν το ίδιο κτήμα ή σπίτι.

Προστριβές δημιουργούνταν επίσης ανάμεσα στους Έλληνες πρόσφυγες και τους ντόπιους χριστιανούς που είχαν καταπατήσει ή αγοράσει κτήματα μουσουλμάνων που είχαν αποδημήσει από την Ελλάδα.

Η διεκδίκηση της μουσουλμανικής κτηματικής περιουσίας αποτελούσε για τους πρόσφυγες πηγή επιβίωσης. Οι Ελληνικές Αρχές, προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες του προσφυγικού πληθυσμού για στέγαση και βιοπορισμό, προχώρησαν σε επίταξη της μισής κινητής και ακίνητης μουσουλμανικής περιουσίας, επέβαλαν υποχρεωτικούς εράνους στις μουσουλμανικές κοινότητες, επέβαλαν τη σύμπτυξη των μουσουλμάνων στο ένα τέταρτο των οικιών τους με τα υπόλοιπα τρία τέταρτα να χρησιμοποιούνται για τη στέγαση των προσφύγων.

Όλες αυτές οι ενέργειες ενέτειναν τις προστριβές και τις συγκρούσεις χριστιανών και μουσουλμάνων μέχρι την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης το 1923 και την ολοκλήρωση της ανταλλαγής των μουσουλμανικών πληθυσμών της Ελλάδας στα τέλη Δεκεμβρίου του 1924.

Το εχθρικό κλίμα ανάμεσα στους Έλληνες πρόσφυγες και τους μουσουλμάνους Έλληνες υπηκόους, έφτασε στο αποκορύφωμά του το 1922. Οι βιαιοπραγίες που υπέστησαν οι Μικρασιάτες Έλληνες πρόσφυγες από τον τουρκικό στρατό, η έξοδος από τις πατρογονικές τους εστίες προκάλεσαν στους Έλληνες πρόσφυγες, πέρα από βαθύ ψυχικό πόνο, και τη δημιουργία ενός κλίματος αντεκδίκησης εναντίον των μουσουλμάνων. Είναι γεγονός ότι σημειώθηκαν μέχρι την οριστική ανταλλαγή των πληθυσμών φόνοι, ληστείες και διάφορες άλλες βιαιοπραγίες εις βάρος των μουσουλμάνων από οργανωμένες συμμορίες και από μεμονωμένους πρόσφυγες. Θύτες και θύματα άλλαζαν συχνά ρόλους καθώς σε πράξεις αντεκδίκησης προέβαιναν και οι μουσουλμάνοι. Τα κίνητρα που ωθούσαν πρόσφυγες και μουσουλμάνους στη χρήση βίας ήταν περισσότερο η ανάγκη για επιβίωση και λιγότερο η επικράτηση της οργής και του μίσους. Πρέπει να επισημανθεί ότι οι πράξεις βίας δεν αποτελούσαν οργανωμένο διωγμό ή «πογκρόμ» εναντίον των μουσουλμάνων και δεν έλαβαν εκτεταμένες διαστάσεις.

Το Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη, στις 7 Σεπτεμβρίου 1912, απέστειλε αναφορά στο Υπουργείο των Εξωτερικών της Ελλάδας. Στην αναφορά είχαν επισυναφθεί δύο πίνακες με τους φόνους και τις άλλες βιαιοπραγίες

που διαπράχθηκαν από την 1^η Ιανουαρίου του 1912 μέχρι την 7^η Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους, από τους Βούλγαρους και τους Τούρκους εναντίον του ελληνικού πληθυσμού του Σαντζακιού της Θεσσαλονίκης. Στους πίνακες αναγράφονταν τα ονοματεπώνυμα των θυμάτων, ο τόπος της καταγωγής τους, η ιδιότητά τους, η χρονολογία και ο τόπος που διαπράχθηκε ο φόνος ή άλλη βιαιοπραγία. Επίσης αναγραφόταν ο τρόπος με τον οποίο είχε κακοποιηθεί το θύμα αλλά και οι δράστες του φόνου ή της κακοποίησης. Οι δράστες ήταν κυρίως όργανα του Νεοτουρκικού Κομιτάτου (Φενταήδες) ή χωροφύλακες. Οι Βούλγαροι που διέπραξαν φόνους και άλλες βιαιοπραγίες ήταν μέλη βουλγαρικών συμμοριών⁶⁰.

Ο Μητροπολίτης της περιφέρειας του Μελένικου, ανέφερε όλους τους προαναφερθέντες φόνους και τις βιαιοπραγίες που διαπράχθηκαν στην περιφέρειά του σε μακροσκελή επιστολή του που απέστειλε στις 26 Νοεμβρίου 1912 στον Υπουργό Δικαιοσύνης και Αντιπρόσωπο της Ελληνικής Κυβέρνησης Κωνσταντίνο Ρακτιβάν⁶¹.

Ο Υπουργός των Εξωτερικών έλαβε επιστολή στις 6 Δεκεμβρίου 1912, από τον Υπουργό Δικαιοσύνης και Αντιπρόσωπο της Ελληνικής Κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη Κωνσταντίνο Ρακτιβάν. Στην επιστολή του ο Ρακτιβάν είχε επισυνάψει την προαναφερθείσα αναφορά του Μητροπολίτη της περιφέρειας Μελένικου, για τις βιαιοπραγίες που υπέστη ο ελληνικός πληθυσμός της περιοχής. Ο Ρακτιβάν ζήτησε από τον Υπουργό των Εξωτερικών να λάβει τα απαραίτητα μέτρα για την προστασία των Ελλήνων κατοίκων της περιφέρειας Μελένικου⁶².

Ο Υπουργός των Εξωτερικών στις 18 Απριλίου 1912, απέστειλε επιστολή στον Γενικό Πρόξενο της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη, με την οποία ενέκρινε την ίδρυση πολιτοφυλακής στην περιφέρεια της Στρώμνιτσας. Η πολιτοφυλακή θα συντηρείται από σχετικό κονδύλιο. Στη Στρώμνιτσα είχαν διαπραχθεί φόνοι από βουλγαρικές συμμορίες.

⁶⁰ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1912, φ. 45, υποφ. 7, αναφορά του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη προς το Υπουργείο των Εξωτερικών της Ελλάδας, με δύο συνημμένους πίνακες, για φόνους και άλλες βιαιοπραγίες εναντίον του ελληνικού πληθυσμού του Σαντζακιού Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 7-9-1912, Αριθ. Πρωτ. 931.

⁶¹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1913, φ. 45, υποφ. 7, αναφορά του Μητροπολίτη της περιφέρειας Μελένικου, προς τον Υπουργό Δικαιοσύνης Κ. Ρακτιβάν, σχετικά με βιαιοπραγίες εις βάρος του ελληνικού πληθυσμού του Μελένικου 26-11-1912, Αριθ. Πρωτ. 533.

⁶² ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1912, φ. 45, υποφ. 7, διαβίβαση επιστολής του Μητροπολίτη της περιφέρειας Μελένικου από τον Ρακτιβάν στο Υπουργείο των Εξωτερικών, Αθήνα 6-12-1912, Αριθ. Πρωτ. 35965B/53.

Ωστόσο δεν συγκροτήθηκε τελικά πολιτοφυλακή στη Στρώμνιτσα καθώς η Ελληνική Κυβέρνηση άλλαξε στάση στο εν λόγω ζήτημα, λόγω της επικείμενης κήρυξης του Α΄ Βαλκανικού πολέμου⁶³.

Το Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη, απέστειλε επιστολή στις 26 Ιουλίου 1912, στο Υπουργείο Εξωτερικών, αναφέροντας ότι ο Μητροπολίτης της Στρώμνιτσας με αλληπάλληλες εκθέσεις του, περιέγραψε με τα μελανότερα χρώματα την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει ο ελληνικός πληθυσμός της Στρώμνιτσας μετά από τους συνεχείς φόνους και τις άλλες βιαιοπραγίες.

Το Γενικό Προξενείο παράλληλα ανέφερε ότι επιτροπή κατοίκων της περιφέρειας είχε υποβάλει αναφορά, στην οποία δήλωσε ότι αν δεν αποσταλεί αστυνομικό ή στρατιωτικό σώμα στη Στρώμνιτσα, τα μέλη της επιτροπής θα προχωρούσαν άμεσα σε συγκρότηση στρατιωτικού σώματος, μετά την επιστροφή στα χωριά τους και θα εξέλθουν στα βουνά. Ο Γενικός Πρόξενος απάντησε στην επιτροπή των κατοίκων ότι η Ελληνική Κυβέρνηση δεν επέτρεπε σε καμία περίπτωση τη δημιουργία στρατιωτικού ή άλλου σώματος στη Μακεδονία. Με αυτές τις διαταγές της Ελληνικής Κυβέρνησης θα πρέπει να συμμορφώνονται όλοι οι Έλληνες και να ακολουθούν την πολιτική πορεία που χαράσσεται από τα εθνικά κέντρα. Αν οι κάτοικοι δεν επιθυμούσαν να συμφωνήσουν με αυτές τις αποτρεπτικές συμβουλές, δεν θα επιτύχαιναν καμία αρωγή ή συνδρομή από το Γενικό Προξενείο ή από την Ελληνική Κυβέρνηση⁶⁴.

Ο Γενικός Πρόξενος της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη ενημέρωσε το Υπουργείο των Εξωτερικών, την 1^η Ιουνίου του 1912, για το ζήτημα της απομάκρυνσης από τις τουρκικές αρχές, εκατό οικογενειών Σαρακατσαναίων βοσκών από την περιοχή της Κατερίνης. Οι τουρκικές αρχές, χρησιμοποιώντας ως πρόφαση την καταδίωξη ληστών από τον καζά Κατερίνης, αποφάσισαν πριν από δύο μήνες να απομακρύνουν εκατό οικογένειες Σαρακατσαναίων βοσκών μολονότι οι ποιμένες απέδειξαν στις τουρκικές αρχές ότι είχαν εγκατασταθεί στην Κατερίνη προ αμνημονεύτων ετών, έχοντας σπίτια και κτήματα όπως οι υπόλοιποι κάτοικοι της περιοχής. Ο Γενικός Πρόξενος αναφέρει ότι οι οικογένειες των Σαρακατσαναίων άρχισαν να καταφθάνουν

⁶³ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1912, φ. 45, υποφ. 7, επιστολή Υπουργού Εξωτερικών στον Γενικό Πρόξενο της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη σχετικά με την ίδρυση πολιτοφυλακής στη Στρώμνιτσα, Αθήνα 18-4-1912, Αριθ. Πρωτ. 9978.

⁶⁴ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., φ. 45, 1912, υποφ. 7, επιστολή του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη προς το Υπουργείο των Εξωτερικών της Ελλάδας για την κατάσταση στην οποία βρισκόταν ο ελληνικός πληθυσμός της Στρώμνιτσας, Θεσσαλονίκη 26-7-1912, Αριθ. Πρωτ. 777.

στη Στρώμνιτσα, άλλες σιδηροδρομικώς, άλλες περπατώντας σε άθλια κατάσταση. Άνθρωποι απεβίωσαν από την ταλαιπωρία, ενώ τα ποίμνια και τα υποζύγια χάθηκαν από την κόπωση.

Στις ζημιές αυτές πρέπει να προστεθούν οι απώλειες των κτημάτων τους. Οι ενοικιάσεις των θερινών βοσκοτόπων και οι συνολικές ζημιές που υπέστησαν οι εκατό οικογένειες, ανέρχονταν στο ποσό των πέντε χιλιάδων λιρών. Οι τουρκικές αρχές αποφάσισαν την εγκατάσταση των οικογενειών των Σαρακατσαναίων στη Στρώμνιτσα. Ο καϊμακάμης φρόντισε να τους δοθούν άμεσα βοσκές και κτήματα για τα οποία αργότερα οι οικογένειες θα πρέπει να καταβάλλουν χρηματική αποζημίωση. Ο Γενικός Πρόξενος εκτιμά ότι, παρά την πρόθεση των τουρκικών αρχών να μειωθεί ο ελληνικός πληθυσμός του καζά Κατερίνης με την εγκατάσταση των οικογενειών των Σαρακατσαναίων στη Στρώμνιτσα, θα αυξηθεί αριθμητικά το ελληνικό στοιχείο της Στρώμνιτσας, κάτι που θα επιφέρει όφελος για εθνικούς λόγους⁶⁵.

Για το παραπάνω ζήτημα ο Γενικός Πρόξενος, με νέα επιστολή του προς το Υπουργείο Εξωτερικών στις 14 Ιουλίου 1912, αναφέρει ότι, οι Σαρακατσαναίοι που μεταφέρθηκαν στο όρος Δραγολέβο της Στρώμνιτσας, λόγω του επερχόμενου χειμώνα και εξαιτίας της παρουσίας τετραμελούς ληστρικής συμμορίας από Βόσνιους, βρίσκονται σε τραγική κατάσταση. Ο καϊμακάμης αρνήθηκε να τους επιτρέψει να ξεχειμωνιάσουν σε θερμότερους τόπους γιατί η τουρκική κυβέρνηση ήταν κατηγορηματικά αντίθετη σε αυτό. Μια τετραμελής επιτροπή των Σαρακατσαναίων παρουσιάστηκε στις τουρκικές αρχές της Θεσσαλονίκης και απέστειλε τηλεγραφήματα στο Μέγα Βεζίρη και στον Υπουργό Εσωτερικών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επίσης κρίθηκε σκόπιμο να σταλούν δύο μέλη της επιτροπής στην Κωνσταντινούπολη για να συναντήσουν τον Υπουργό Εσωτερικών και να ζητήσουν τα δέοντα από την κυβέρνηση⁶⁶.

Στις 14 Ιουλίου 1912 ο Γενικός Πρόξενος της Ελλάδας ανακοίνωσε με νέα επιστολή του στον Υπουργό των Εξωτερικών, ότι οι μετοικισθέντες στη Στρώμνιτσα ποιμένες απέστειλαν τηλεγραφική αναφορά στον Βαλή, στον Πρόεδρο της Βουλής και τον Μεγάλο Βεζίρη, ζητώντας από την τουρκική κυβέρνηση να δείξει πρόνοια, να

⁶⁵ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1912, φ. 29, υποφ. 1, επιστολή Γενικού Προξένου Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη προς Υπουργείο Εξωτερικών σχετικά με τις 100 οικογένειες Σαρακατσαναίων βοσκών, Θεσσαλονίκη 1-6-1912, Αριθ. Πρωτ. 549.

⁶⁶ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1912, φ. 29, υποφ. 1, επιστολή Γενικού Προξένου Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη προς Υπουργείο Εξωτερικών σχετικά με τις 100 οικογένειες Σαρακατσαναίων βοσκών, Θεσσαλονίκη 14-7-1912, Αριθ. Πρωτ. 905.

τους παραχωρήσει εκτάσεις για τη διατροφή των ποιμνίων τους και χρηματικό βοήθημα για την επιβίωσή τους⁶⁷.

Ο Γενικός Πρόξενος της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη στις 20 Ιουνίου του 1912, με επιστολή είχε ενημερώσει τον Υπουργό των Εξωτερικών, για τον φόνο από αγνώστους, της συζύγου ενός Έλληνα, κατοίκου του Λιτόχωρου. Σύμφωνα με πληροφορίες, ο φόνος αυτός διαπράχθηκε από Έλληνες που στράφηκαν εναντίον της, διότι η γυναίκα αυτή συνετέλεσε στον εξισλαμισμό της θυγατέρας της με έναν μουσουλμάνο χωροφύλακα που διέμενε στο Λιτόχωρο. Επίσης η προαναφερθείσα διευκόλυνε συναντήσεις και άλλων νεανίδων με μουσουλμάνους χωροφύλακες της περιοχής στο σπίτι της⁶⁸.

Ο Γενικός Πρόξενος της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη, με επιστολή που έστειλε στις 4 Ιουλίου 1912 στον Υπουργό των Εξωτερικών της Ελλάδας, ανακοίνωσε την είδηση του φόνου ενός εικοσιτριάχρονου μωαμεθανού στο Λιτόχωρο. Ο εικοσιτριάχρονος μωαμεθανός ήταν γιος του δασοφύλακα της περιοχής. Οι Αρχές συνέλαβαν ως ύποπτο έναν Έλληνα κάτοικο της περιοχής. Ο φόνος αυτός σχετιζόταν με τα γεγονότα που είχαν προκαλέσει το φόνο της συζύγου ενός Έλληνα κατοίκου του Λιτόχωρου.

Στο Λιτόχωρο επικρατούσε κλίμα εξέγερσης εναντίον των μωαμεθανών. Αυτό το κλίμα δεν οφειλόταν μόνο σε λόγους θρησκευτικού και φυλετικού φανατισμού των Ελλήνων, αλλά και στο ότι ορισμένοι Τούρκοι, συνάπτοντας σχέσεις με Ελληνίδες εισχωρούσαν στις ελληνικές οικογένειες, οι οποίες μετατρέπονταν σε καταδότες και κατασκόπους των Τούρκων. Η τάση επίσης των Ελληνίδων να συνάπτουν σχέσεις με Τούρκους παρατηρείται και στη Χαλκιδική. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός που συνέβη στο χωριό Λιαριγκόβη όπου κάποιος ζήτησε τη συμβουλή του επισκόπου Ιερισσού και Αγίου Όρους, για το αν έπρεπε να δώσει τη θυγατέρα του στον αξιωματικό Αγκιάχ, ο οποίος την είχε ζητήσει. Ο Πρόξενος

⁶⁷ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1912, φ. 29, υποφ. 1, επιστολή Γενικού Προξένου Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη προς Υπουργό Εξωτερικών σχετικά με τις 100 οικογένειες Σαρακατσαναίων βοσκών, Θεσσαλονίκη 14-7-1912, Αριθ. Πρωτ. 656.

⁶⁸ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1912, φ. 29, υποφ. 1, επιστολή Γενικού Προξένου Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη προς Υπουργό Εξωτερικών σχετικά με τον φόνο της συζύγου ενός Έλληνα κατοίκου του Λιτόχωρου, Θεσσαλονίκη 20-6-1912, Αριθ. Πρωτ. 691.

απέδιδε όλα αυτά τα γεγονότα σε ιδιοτελείς λόγους ορισμένων Ελλήνων που ήθελαν να αποκτήσουν πρόσβαση στους τουρκικούς κύκλους⁶⁹.

Τις διακοινοτικές σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων διατάρασσε η εμφάνιση ληστρικών συμμοριών. Το Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη ενημέρωσε με σχετική επιστολή τον Υπουργό των Εξωτερικών Λάμπρο Κορομηλά, στις 21 Αυγούστου 1912.

Στην επιστολή ο Γενικός Πρόξενος αναφέρει ότι στην περιφέρεια Βοδενών εμφανίστηκε τουρκική ληστρική συμμορία με αρχηγό τον Ομέρ, ο οποίος καταγόταν από την Καρατζόβα. Το απόγευμα της 18^{ης} Αυγούστου 1912, στο χωριό Μεσημέρι, η συμμορία του Ομέρ εισέβαλε στο σπίτι του Προκρίτου Αναστάσιου Πίγκα.

Ακολούθησε συμπλοκή κατά τη διάρκεια της οποίας τραυματίστηκε ο Πρόκριτος. Οι ληστές αποχώρησαν καθώς κατέφθασαν για βοήθεια χωρικοί. Η ίδια συμμορία την άλλη μέρα μετέβη σε κτήματα που βρίσκονταν έξω από τα Βοδενά και εξανάγκασε τους χωρικούς να πληρώσουν από τρεις έως είκοσι λίρες ο καθένας. Ο Γενικός Πρόξενος αναφέρει επίσης ότι οι τουρκικές αρχές των Βοδενών και των άλλων περιφερειών του Σαντζακιού της Θεσσαλονίκης ήταν ανίσχυρες να επιβάλλουν την τάξη. Ο καϊμακάμης μάλιστα, απάντησε σε όσους ζήτησαν προστασία, ότι έπρεπε να προφυλαχθούν με δικά τους μέσα⁷⁰.

Στο Δοξάτο διαπράχθηκε σφαγή του ελληνικού πληθυσμού από μουσουλμάνους της κωμόπολης και των γειτονικών χωριών. Ο Εισαγγελέας Εφετών της Θεσσαλονίκης το 1916 παρέπεμψε για να δικαστούν στο Κακουργιοδικείο 217 μουσουλμάνοι, για τα αδικήματα του εμπρησμού, των ληστειών, των φόνων, των βιασμών και των ζωοκλοπών, που είχαν διαπράξει οι προαναφερόμενοι μουσουλμάνοι, εναντίον του χριστιανικού πληθυσμού του Δοξάτου.

Όπως ανέφερε ο Εισαγγελέας, σύμφωνα με τη διενεργηθείσα ανάκριση προέκυψαν στοιχεία για τα περιστατικά που συνέβησαν το πρωινό της 30^{ης} Ιουνίου του 1913. Το πρωινό της 30^{ης} Ιουνίου 1913, ημέρα Κυριακή, ενώ ο χριστιανικός πληθυσμός του Δοξάτου βρισκόταν ακόμα μέσα στην εκκλησία, κατέφθασε στην εκκλησία ένα βοσκόπουλο που ανήγγειλε ότι καταφθάνουν Βούλγαροι από την

⁶⁹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1912, φ. 29, υποφ. 1, επιστολή Γενικού Προξένου Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη προς Υπουργό Εξωτερικών σχετικά με τον φόνο ενός εικοσιτριώνχρονου μωαμεθανού στο Λιτόχωρο, Θεσσαλονίκη 4-7-1912, Αριθ. Πρωτ. 696.

⁷⁰ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1912, φ. 45, υποφ. 7, επιστολή Γενικού Προξένου Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη προς Υπουργό Εξωτερικών Κορομηλά σχετικά με τη δράση της ληστρικής συμμορίας του Ομέρ στην περιφέρεια Βοδενών, Θεσσαλονίκη 21-8-1912, Αριθ. Πρωτ. 893.

Καβάλα. Η είδηση αυτή μεταδόθηκε αμέσως σ' όλη την κωμόπολη, σπέρνοντας τον πανικό στους χριστιανούς, οι οποίοι γνώριζαν ότι ο προελαύνων ελληνικός στρατός απωθούσε προς τη Δράμα τα εναπομείναντα αποσπάσματα του βουλγαρικού στρατού. Οι χριστιανοί φοβήθηκαν γιατί υπήρχε το ενδεχόμενο, τα βουλγαρικά στρατιωτικά αποσπάσματα, τα οποία υποχωρούσαν ατάκτως, να προβούν σε διαρπαγές και σφαγές κατά των Ελλήνων κατοίκων της κωμοπόλεως του Δοξάτου. Ο πανικός που ενέσκηψε στο Δοξάτο ήταν απερίγραπτος. Το πλήθος εξορμούσε από τις εκκλησίες και έτρεχε ο καθένας στο σπίτι του, παίρνοντας μαζί του ό,τι πολύτιμο είχε, φεύγοντας μακριά από την κωμόπολη. Σχηματίστηκαν διάφοροι «όμιλοι φυγάδων». Άλλοι έφευγαν μέσω της αμαξιτής οδού που οδηγούσε από το Δοξάτο στην Καβάλα και άλλοι ακολουθούσαν τις ατραπούς των οδών που οδηγούσαν στα γειτονικά χωριά Κύργια, Τσατάλτζα, Μπόργιαννη κλπ.

Αρκετοί κάτοικοι όμως νόμισαν ότι μπορούσαν να σωθούν καταφεύγοντας να κρυφτούν σε σπίτια φιλικών οθωμανικών οικογενειών. Οι χριστιανοί κάτοικοι του Δοξάτου δεν είχαν δώσει ποτέ αφορμή δυσαρέσκειας στους συμπολίτες τους μουσουλμάνους και δεν είχαν κανένα λόγο να τους υποπτεύονται, γι' αυτό και είχαν το θάρρος να ζητήσουν την προστασία τους. Όντως, όπως κατατέθηκε από Οθωμανούς αυτόπτες μάρτυρες, διάφοροι Οθωμανοί, στεκόμενοι στις εισόδους των σπιτιών τους, καλούσαν τους χριστιανούς φυγάδες να εισέλθουν στις οικίες τους και να κρυφτούν. Άλλοι χριστιανοί κρύφτηκαν σε στάβλους και στην καπναποθήκη του «Βαχ», η οποία έφερε την αυστριακή σημαία, και σε άλλα κρησφύγετα.

Τα βουλγαρικά έφιππα αποσπάσματα διασκόρπισαν το πλήθος των φυγάδων χριστιανών που μετέβαιναν στην Καβάλα, τραυματίζοντας και σκοτώνοντας, ανεξάρτητα από το φύλο και την ηλικία όποιον χριστιανό συναντούσαν. Παράλληλα, διάρπαζαν τα χρήματα και τα τιμαλφή των θυμάτων τους.

Το κακό που ξεκίνησαν να κάνουν τα βουλγαρικά στρατεύματα το αποτελείωσαν μουσουλμάνοι κάτοικοι του Δοξάτου, οι οποίοι είχαν προηγούμενες προσωπικές διαφορές με τους χριστιανούς και, κυριευόμενοι από το πάθος για αρπαγή του πλούτου των χριστιανών, πίστεψαν ότι βρήκαν την ευκαιρία εκμεταλλευόμενοι την αδυναμία στην οποία είχαν περιέλθει οι βουλγαρικές τοπικές αρχές να συγκρατήσουν την τάξη και εκμεταλλευόμενοι συνεπώς την αναρχία που είχε επέλθει, άρχισαν να εκδικούνται και να πλουτίζουν ταυτόχρονα, αρπάζοντας τα υπάρχοντα των συμπολιτών τους και φονεύοντάς τους. Ακριβείς πληροφορίες γι' αυτή τη συμπεριφορά των μουσουλμάνων παρείχε ο αυτόπτης μάρτυρας Αθανάσιος

Κοσμίδης. Ενώ λοιπόν οι χριστιανοί είχαν συγκεντρωθεί σε διάφορα σπίτια μουσουλμάνων, δέχτηκαν την επίθεση των Δοξατινών μουσουλμάνων αλλά και των μουσουλμάνων των γειτονικών χωριών που κατέφθασαν στο Δοξάτο και αφού σχημάτισαν μια εγκληματική ένωση, η οποία διαμοιράστηκε σε άλλες ομάδες, άρχισαν να διασπείρουν τη φρίκη και την ερήμωση, καίγοντας, φονεύοντας, διαρπάζοντας και ατιμάζοντας. Οι σύζυγοι και οι κόρες ατιμάζονταν μπροστά στους συζύγους και τους γονείς τους και κατόπιν σφάζονταν. Παιδιά διαμελίζονταν. Άνδρες και γυναίκες λογχίζονταν και ακρωτηριάζονταν, για να φανερώσουν τους κρυμμένους θησαυρούς τους. Διερπάγησαν έπιπλα και σκεύη οικιών. Συλήθηκαν ιερά άμφια, πολύτιμα σκεύη και εικόνες εκκλησιών. Διερπάγησαν και εμπορικά καταστήματα. Τέλος όλες οι οικίες του χριστιανικού συνοικισμού του Δοξάτου πυρπολήθηκαν. Σφαγιάστηκαν πάνω από 300 άτομα.

Για τα προαναφερθέντα γεγονότα ο Εισαγγελέας Εφετών ζήτησε την καταδίκη των 217 μουσουλμάνων κατηγορουμένων καθώς τους έκρινε ενόχους⁷¹.

Τις διακοινοτικές σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων διετάρασσαν και περιστατικά απαγωγών Ελληνίδων από Τούρκους, καθώς και περιστατικά εξισλαμισμών. Συγκεκριμένα ο Αστυνομικός Υποδιευθυντής της Έδεσσας Δ. Αγγελίδης απέστειλε στις 13 Μαρτίου 1914 αναφορά στην Ανώτερη Διοίκηση Χωροφυλακής Μακεδονίας, ενημερώνοντας για το περιστατικό απαγωγής μιας Ελληνίδας από Τούρκο. Ο Αστυνομικός Υποδιευθυντής ανέφερε ότι στις 24 Φεβρουαρίου του 1914 παρουσιάστηκε ενώπιόν του Έλληνας κάτοικος του χωριού Ορυζάρι και του ανέφερε ότι πριν από δώδεκα χρόνια ένας Οθωμανός, καταγόμενος από το χωριό Βάγγενη, και ονομαζόμενος Καδρής, άρπαξε με τη βία την κόρη του Ελένη, την οποία οδήγησε στο χαρέμι του. Η κοπέλα παρέμεινε στο χαρέμι μέχρι την απελευθέρωση της περιφέρειας της Έδεσσας από τον ελληνικό στρατό το 1912. Ο Οθωμανός Καδρής, φοβούμενος τυχόν εκδίκηση από τον πατέρα και τους συγγενείς της κοπέλας, έφυγε από το χωριό του εγκαταλείποντας τη σύζυγό του Ελένη και τα τρία μικρά παιδιά που είχαν αποκτήσει.

Η Ελένη παρουσιάστηκε στην Αστυνομική Υποδιεύθυνση της Έδεσσας και επιβεβαίωσε τα όσα κατήγγειλε ο πατέρας της, δηλώνοντας ότι επιθυμούσε να ζήσει στο μέλλον σαν χριστιανή μαζί με τα παιδιά της. Στη συνέχεια ο Αστυνομικός Υποδιευθυντής παρέπεμψε την υπόθεση στον Μητροπολίτη της Έδεσσας, ο οποίος με

⁷¹ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 118, υποφ. 1, παραπομπή από τον Εισαγγελέα Εφετών Θεσσαλονίκης 217 μουσουλμάνων στο Κακούργιοδικείο για τη σφαγή χριστιανών κατοίκων στο Δοξάτο.

απαίτηση της Ελένης, επέτρεψε την επόμενη μέρα τη βάπτισμα των τριών παιδιών, ηλικίας δύο, τεσσάρων και επτά ετών⁷².

Ο Υπουργός Εξωτερικών Γεώργιος Στρέιτ απέστειλε στη Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας επιστολή στις 27 Μαρτίου 1914, ενημερώνοντάς την για το σημείωμα που είχε αποστείλει στην Ελληνική Βασιλική Πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, ο Υπουργός Εσωτερικών της Τουρκίας Ταλαάτ Βέης, σχετικά με την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι μουσουλμάνοι της Μακεδονίας.

Το Υπουργείο των Εξωτερικών ζήτησε επίσης από τη Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας να του παράσχει τις απαραίτητες πληροφορίες προκειμένου να προχωρήσει σε διάψευση των όσων ανέφερε στο σημείωμά του ο Ταλαάτ Βέης⁷³.

Ο Υποδιοικητής της Έδεσσας απέστειλε «εμπιστευτική» αναφορά στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας στις 5 Απριλίου 1914 με την οποία την ενημέρωσε για τις καταγγελίες βιαιοπραγιών σε μουσουλμανικούς πληθυσμούς της περιφέρειας Βοδενών, που είχαν διαπραχθεί με την ανοχή των Αρχών της περιφέρειας. Ο Υποδιοικητής ανέφερε ότι το επιχείρημα «περί ανοχής βιαιοπραγιών» από τις αρμόδιες Αρχές προβαλλόταν από τον μουσουλμανικό πληθυσμό, ο οποίος ήταν «εθισμένος» να δεσπόζει, λόγω των θρησκευτικών του δοξασιών και δυσφορούσε με το γεγονός της επιβολής του Νόμου από τις Αρχές της περιφέρειας. Ο Υποδιοικητής της Έδεσσας, καταλήγοντας, ανέφερε ότι ακόμα και αν είχαν σημειωθεί κάποια «μικροεπεισόδια» από την πλευρά κάποιων κατώτερων στρατιωτικών οργάνων της περιφέρειας της Καρατζόβας, οι δράστες αυτών των επεισοδίων τιμωρήθηκαν από τις Ανώτερες Αρχές, οι οποίες έλαβαν αυστηρά μέτρα εναντίον τους⁷⁴.

Στο ζήτημα των βιαιοπραγιών εις βάρος του μουσουλμανικού πληθυσμού αναφέρεται με σχετική επιστολή του προς τη Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας ο Υποδιοικητής του Επαρχείου Λαγκαδά στις 9 Απριλίου 1914. Ο Υποδιοικητής σχετικά με τις αιτιάσεις του Τουρκικού Γενικού Προξενείου για αυθαιρεσίες εναντίον των μουσουλμανικών πληθυσμών από χριστιανούς και για ανοχή των αυθαιρεσιών αυτών από τις δημόσιες Αρχές, αναφέρει ότι το Επαρχείο Λαγκαδά επενέβη και

⁷² Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 75, υποφ. 1, επιστολή Αστυνομικού Υποδιευθυντή Έδεσσας στην Ανώτερη Διοίκηση Χωροφυλακής Μακεδονίας, Έδεσσα 13-3-1914, Αριθ. Πρωτ. 880.

⁷³ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 74, υποφ. 1, επιστολή Υπουργού Εξωτερικών Στρέιτ στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας σχετικά με το σημείωμα που είχε αποστείλει στην Ελληνική πρεσβεία Κωνσταντινούπολης ο Υπουργός Εσωτερικών της Τουρκίας Ταλαάτ Βέης, Αθήνα 27-3-1914, Αριθ. Πρωτ. 8298.

⁷⁴ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 74, υποφ. 1, αναφορά του Υποδιοικητή Έδεσσας στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας σχετικά με καταγγελίες βιαιοπραγιών εις βάρος μουσουλμανικού πληθυσμού περιφέρειας Βοδενών, Έδεσσα 5-4-1914, Αριθ. Πρωτ. 11.

προσπάθησε να δώσει λύση σε διάφορες διενέξεις χριστιανών και μουσουλμάνων. Ο Υποδιοικητής επισημαίνει ότι τα ζητήματα αυτά εμφανίστηκαν μετά την αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος το 1912 και την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών στο Ελληνικό Βασίλειο. Οι έριδες που εξακολουθούν να υφίστανται, αφορούν κυρίως θέματα κυριότητας της μουσουλμανικής ακίνητης περιουσίας. Ο Υποδιοικητής του Λαγκαδά σύστησε στους μουσουλμάνους να επιλύσουν τις διαφορές αυτές, προσφεύγοντας στα δικαστήρια.

Επίσης αναφέρει ότι το Τουρκικό Προξενείο υπερέβαλε στο ζήτημα των καταγγελιών που διατύπωσε. Γι' αυτόν τον λόγο ο Υποδιοικητής σύστησε στις Αστυνομικές Αρχές να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα και να επιστήσουν την προσοχή στα Αστυνομικά όργανα για παρόμοια ζητήματα, τα οποία δημιουργούν προστριβές μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων⁷⁵.

Η Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας απέστειλε αναφορά στις 10 Απριλίου του 1914, στον Υποδιοικητή του Σιδηρόκαστρου, ενημερώνοντας για την αναφορά που είχε αποστείλει στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας το Τουρκικό Προξενείο. Το Προξενείο ανέφερε ότι στο χωριό Ορμανλή της περιφέρειας της Τζουμαγιάς, Έλληνες πρόσφυγες είχαν καταλάβει το τέμενος και το σχολείο των μουσουλμάνων. Η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας ζήτησε από τον Υποδιοικητή του Σιδηρόκαστρου να επιληφθεί του θέματος και να απαντήσει τηλεγραφικά για το τι ακριβώς είχε συμβεί.

Στη συνέχεια της αναφοράς της, η Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας αναφέρθηκε στις αιτιάσεις που είχε αποστείλει το Τουρκικό Προξενείο για την κατάληψη και τη μετατροπή σε εκκλησία του τζαμιού του χωριού Μεσέλ της περιφέρειας Καρατζόβας, από Έλληνες κατοίκους της περιοχής.

Επίσης, σύμφωνα με τις αιτιάσεις του Τουρκικού Προξενείου, οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της περιφέρειας Καρατζόβας υφίσταντο κακοποιήσεις από Έλληνες πρόσφυγες, οι οποίοι προσέβαλαν την τιμή, τη θρησκεία και την περιουσία των μουσουλμάνων της περιοχής. Η Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας ζήτησε από τους Υποδιοικητές του Σιδηρόκαστρου και της Καρατζόβας να εξετάσουν για το αν

⁷⁵ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 74, υποφ. 1, επιστολή Υποδιοικητή Επαρχείου Λαγκαδά στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, σχετικά με τις αιτιάσεις Τουρκικού Γενικού Προξενείου, Λαγκαδάς 9-4-1914, Αριθ. Πρωτ. 543.

είχαν ή αν δεν είχαν βάση οι παραπάνω καταγγελίες των μουσουλμάνων καθώς και να ενημερωθεί τηλεγραφικά⁷⁶.

Η Αστυνομική Διεύθυνση της Θεσσαλονίκης απέστειλε αναφορά στις 10 Απριλίου 1914 στη Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας, σχετικά με τα παράπονα που είχε διατυπώσει η Οθωμανική Πρεσβεία της Αθήνας, με ρηματική διακοίνωση προς το Υπουργείο των Εξωτερικών. Σχετικά με το θέμα του πλοίαρχου του ατμόπλοιου «Ιτιχάτ» Ισμαήλ Χακή Βέη, η Αστυνομική Διεύθυνση ανέφερε ότι ήταν ανακριβές το ότι ο πλοίαρχος είχε υποχρεωθεί να καταβάλλει χρηματικό ποσό. Αληθινό ήταν μόνο το γεγονός ότι κατόπιν παραπόνων για παράνομη είσπραξη κάποιου χρηματικού ποσού από τον λογιστή του ατμόπλοιου και έπειτα από διαβήματα του Γραφείου Εργασίας, ο πλοίαρχος Ισμαήλ Χακή Βέης διέταξε, με δική του πρωτοβουλία και με την παρουσία του Διοικητή του Αστυνομικού Σταθμού του Λιμένος Θεσσαλονίκης, την επιστροφή του χρηματικού ποσού των δεκαέξι μετρητών στους δικαιούχους επιβάτες μουσουλμάνους πρόσφυγες, υπό την επίβλεψη υπαλλήλου του Γραφείου Εργασίας. Ο προαναφερθείς πλοίαρχος, ενώ βρισκόταν σε κάποιο καπηλειό, είχε ελεγχθεί από περιπολία της χωροφυλακής, η οποία ανακάλυψε ότι έφερε όπλο και προχώρησε σε κατάσχεσή του. Η Αστυνομική Διεύθυνση επέδειξε επιείκεια και αβρότητα στον εν λόγω πλοίαρχο και δεν τον συνέλαβε, σύμφωνα με τις διατάξεις του Νόμου για παράνομη οπλοφορία. Για το θέμα της απέλασης του Χασάν Κιασήφ Βέη, η Αστυνομική Διεύθυνση ανέφερε ότι ο Χασάν Κιασήφ Βέης διενεργούσε στη Μακεδονία «δραστήρια» προπαγάνδα, υποκινώντας σε μετανάστευση τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας.

Επίσης, χωρίς να έχει δηλωθεί σε οποιαδήποτε Αρχή της περιφέρειας της Θεσσαλονίκης η ιδιότητά του ως προξενικού υπαλλήλου, ο προαναφερθείς Οθωμανός είχε επανέλθει στην περιοχή και είχε προχωρήσει σε σκανδαλώδεις ενέργειες, ασκώντας «μεταναστευτικό προσηλυτισμό» στους μουσουλμάνους.

Σχετικά με το θέμα της σύλληψης και της φυλάκισης των αδερφών Χατζή Αβδούλ Εφένδη και Χατζή Αλή Εφένδη, η Αστυνομική Διεύθυνση ανέφερε ότι η απόφαση αυτή είχε ληφθεί από την Εισαγγελία Πρωτοδικών της Βέροιας μετά από μηνύσεις που είχαν υποβάλει μουσουλμάνοι κατηγορώντας τους δύο αδερφούς για ανάμειξη σε εγκληματικές πράξεις. Ωστόσο αφέθηκαν ελεύθεροι, με απόφαση του

⁷⁶ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 74, υποφ. 1, αναφορά Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας προς τους Υποδιοικητές Σιδηρόκαστρου και Καρατζόβας σχετικά με τις αιτιάσεις του Τουρκικού Προξενείου, Θεσσαλονίκη 10-4-1914, Αριθ. Πρωτ. 17461.

Συμβουλίου των Πλημμελειοδικών της Βέροιας, διότι δεν υπήρχαν στοιχεία ενοχής εις βάρος τους.

Αναφορικά με τις αιτιάσεις της Οθωμανικής Πρεσβείας σχετικά με τη δράση του Διευθυντή της Αστυνομίας, η Αστυνομική Διεύθυνση της Θεσσαλονίκης ανέφερε ότι οι αιτιάσεις αυτές ήταν τελείως αστήρικτες, καθώς όπως ήταν γνωστό και στη Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας, δεν είχε γίνει καμία καταδίωξη εναντίον των οπαδών του Νεοτουρκικού Κομιτάτου στη Θεσσαλονίκη. Ούτε επίσης είχαν γίνει συστάσεις στον ελληνικό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης, για να τον στρέψουν εναντίον του μουσουλμανικού πληθυσμού της πόλης. Αντίθετα, η Αστυνομική Αρχή επεδίωκε, σύμφωνα με τις διαταγές και τις οδηγίες της Ελληνικής Κυβέρνησης, την αρμονική συμβίωση των διαφόρων φυλών και την επίτευξη του στόχου της «αδελφώσεως» τους⁷⁷.

Η Αστυνομική Υποδιοίκηση του Λαγκαδά απέστειλε «εμπιστευτική» επιστολή στις 15 Απριλίου 1914, στην Αστυνομική Διεύθυνση της Θεσσαλονίκης, αναφερόμενη στα παράπονα που εξέφρασε ο Πρόξενος της Τουρκίας. Ο Τούρκος Πρόξενος διαμαρτυρήθηκε για την κακοποίηση δύο μουσουλμάνων του Σαλήμ Μουλάδ Κιμμή και του Φακήρ Ιεχαγιά, κατοίκων της συνοικίας «Καρτσαλή» του διοικητικού διαμερίσματος του «Μπαϊράμ», οι οποίοι μετά τη λήξη του Β΄ Βαλκανικού πολέμου είχαν προσαχθεί στο σταθμό της Λιγκοβάνης με την κατηγορία ότι έκρυβαν διάφορα όπλα. Η αλήθεια είναι ότι είχαν προσαχθεί στο σταθμό από τον τότε Σταθμάρχη Δημήτριο Σαμαρά, μετά από υπόδειξη του ομόθρησκου τους αγροφύλακα Νασούμ Ρετζέπ, διότι έκρυβαν όπλα. Την παράδοση αυτών των όπλων απέφευγαν επιμελώς, παρά τις διαταγές των στρατιωτικών Αρχών. Είχαν κληθεί κατ' επανάληψη στο σταθμό της χωροφυλακής, αλλά δεν παραπονέθηκαν ποτέ για κακοποίησή τους. Απόδειξη του ότι οι Οθωμανοί ήταν ευχαριστημένοι με τη συμπεριφορά των Ελληνικών Αρχών αποτελεί το γεγονός ότι κανένας μουσουλμάνος δεν είχε μεταναστεύσει από την περιοχή. Είναι επίσης αλήθεια ότι στα χέρια τους βρέθηκαν και κατασχέθηκαν ένα περίστροφο και άλλα τέσσερα όπλα του ελληνικού στρατού, τα οποία περισυνέλεξαν οι προαναφερθέντες μουσουλμάνοι, στην περιοχή του Λαχανά. Επίσης άλλα τέσσερα όπλα του τουρκικού στρατού παραδόθηκαν με πρωτοβουλία άλλων μουσουλμάνων.

⁷⁷ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 74, υποφ. 1, αναφορά Αστυνομικής Διεύθυνσης Θεσσαλονίκης προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας για τη ρηματική διακοίνωση της οθωμανικής πρεσβείας στο Υπουργείο Εξωτερικών σχετικά με αιτιάσεις για ζητήματα διαφόρων μουσουλμάνων, Θεσσαλονίκη 10-4-1914, Αριθ. Πρωτ. 14087.

Σε χωριό της περιοχής στο οποίο και κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας συζούσαν χριστιανοί και μουσουλμάνοι, εγκαταστάθηκαν από τη Διοικητική Αρχή μερικές οικογένειες προσφύγων σε οθωμανικές οικίες, των οποίων οι ιδιοκτήτες είχαν ήδη μεταναστεύσει στην Τουρκία, κατά την περίοδο του Α΄ Βαλκανικού πολέμου. Οι γυναίκες των Οθωμανών κατοίκων του χωριού, λόγω του τουρκικού εθίμου, στερούνταν εδώ και ένα μήνα από την ελευθερία κίνησης στους αγρούς χωρίς να φορούν φερετζέ, γεγονός που προκαλούσε σχετική δυσφορία σε κάποιους φανατικούς. Αυτή η δυσφορία ωστόσο, προϊόντος του χρόνου θα ατονούσε, όπως συνέβη και σε άλλα χωριά στα οποία συζούσαν χριστιανοί και μουσουλμάνοι⁷⁸.

Η σπουδή της Ελληνικής Κυβέρνησης να ανασκευάσει κατηγορίες που διατυπώνονταν από την Τουρκική Κυβέρνηση, για τη στάση των Ελληνικών Διοικητικών Αρχών έναντι των μουσουλμάνων της Μακεδονίας, διαφαίνεται και στην επιστολή που έστειλε ο Υπουργός των Εξωτερικών Στρέιτ στον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας, στις 18 Απριλίου 1914. Ο Υπουργός ανέφερε ότι ο Τούρκος πρεσβευτής της Αθήνας παραχώρησε συνέντευξη τύπου σε ημεδαπούς και ξένους δημοσιογράφους, στους οποίους δήλωσε ότι η κατάσταση ολόκληρης της Μακεδονίας ήταν έκρυθμη και διατύπωσε κατηγορίες εναντίον της Ελληνικής Διοίκησης της περιοχής. Για να πιστέψουν οι δημοσιογράφοι τα όσα τους δήλωσε, ο Τούρκος πρεσβευτής τους παρέδωσε κατάλογο με διαμαρτυρίες μουσουλμάνων, που είχε υποβληθεί στη Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας από το Οθωμανικό Προξενείο. Ο Τούρκος πρεσβευτής παρέδωσε στους δημοσιογράφους και στατιστικό πίνακα με στοιχεία για την κίνηση των μουσουλμάνων που είχαν μεταναστεύσει τους τελευταίους 17 μήνες. Ο Υπουργός των Εξωτερικών ζήτησε από τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας να του παρασχεθούν άμεσα στοιχεία για να ανασκευάσει τις κατηγορίες που επέρριψε στις Ελληνικές Αρχές ο Τούρκος πρεσβευτής. Ο Υπουργός Εξωτερικών επισύναψε στην επιστολή του προς τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας κατάλογο, για να εξακριβωθεί πόσοι σε αριθμό από τους μουσουλμάνους που μετανάστευσαν από την Ελλάδα, προέρχονταν από τις Νέες Χώρες που προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα και πόσοι προέρχονταν από αλλού.

Ο Υπουργός των Εξωτερικών επίσης ζήτησε από τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας να του παράσχει στοιχεία για να προχωρήσει σε διάψευση των στοιχείων

⁷⁸ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 74, υποφ. 1, επιστολή Αστυνομικής Υποδιοίκησης Λαγκαδά στην Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης σχετικά με τις διαμαρτυρίες του Τούρκου Προξένου για κακοποίηση δύο μουσουλμάνων, Λαγκαδάς 15-4-1914, Αριθ. Πρωτ. 18.

που παραθέτονταν στο στατιστικό πίνακα που παρέδωσε στους δημοσιογράφους ο Τούρκος πρεσβευτής⁷⁹.

Στις 24 Απριλίου του 1914 η Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας απέστειλε «επείγον» τηλεγράφημα στον Υπουργό των Εξωτερικών Γεώργιο Στρέιτ με συνημμένο κατάλογο και αντίγραφα απαντήσεων των κατά τόπους Διοικητικών Αρχών, οι οποίες απαντήσεις ανταποκρίνονταν στο μεγαλύτερο μέρος των καταγγελιών που είχαν διαβιβάσει στο Γενικό Τουρκικό Προξενείο Θεσσαλονίκης με σχετικές επιστολές, οι Ταλαάτ Βέης και Γκαλίπ Βέης⁸⁰.

Όταν οι μουσουλμάνοι διατύπωναν κατηγορίες εναντίον των Ελληνικών Αρχών, η Ελληνική Κυβέρνηση έσπευσε να τις ανασκευάσει. Είναι ενδεικτική η επιστολή που απέστειλε ο Υπουργός Εξωτερικών Γεώργιος Στρέιτ στις 9 Ιουνίου 1914, στον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας. Στην επιστολή ο Υπουργός είχε επισυνάψει κατάλογο με «παράπονα» των μουσουλμάνων της Μακεδονίας κατά των Ελληνικών Αρχών. Ο Υπουργός Εξωτερικών ζήτησε επίσης από τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας να του παράσχει στοιχεία για να ανασκευάσει τα όσα αναφέρουν στον κατάλογο οι μουσουλμάνοι της Μακεδονίας⁸¹.

Στις 18 Απριλίου 1914 ο Διοικητικός Αντιπρόσωπος της Καρατζόβας απέστειλε επιστολή στη Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας για ζητήματα καταπίεσεων εις βάρος των μουσουλμάνων της περιφέρειας Καρατζόβας από καταδιωκτικά αποσπάσματα, καπνοφύλακες, δασοφύλακες κλπ. Ο Διοικητικός Αντιπρόσωπος χαρακτήρισε τις καταγγελίες που διατύπωσε σε σχετικό έγγραφο το Τουρκικό Προξενείο, ως ανυπόστατες. Ανέφερε ότι οι μουσουλμάνοι της Καρατζόβας επί Τουρκοκρατίας ποτέ δεν «απόλαυσαν» την ελευθερία και ασφάλεια που «απολαμβάνουν» με το νέο καθεστώς της ελληνικής διοίκησης. Επίσης ο Διοικητικός Αντιπρόσωπος ανέφερε ότι επί Τουρκοκρατίας ουδέποτε η Τουρκική Κυβέρνηση είχε κατορθώσει να περιφρουρήσει τη δημόσια τάξη στην περιοχή, καθώς συνέβαιναν περιστατικά φόνων, ληστειών σε καθημερινή βάση.

⁷⁹ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 75, υποφ. 1, επιστολή Υπουργού Εξωτερικών Στρέιτ στον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, με συνημμένο κατάλογο διαμαρτυριών μουσουλμάνων Μακεδονίας τον οποίο παρέδωσε σε δημοσιογράφους ο Τούρκος Πρεσβευτής, Αθήνα 18-4-1914, Αριθ. Πρωτ. 11203.

⁸⁰ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 74, υποφ. 1, τηλεγράφημα Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας στον Υπουργό Εξωτερικών Στρέιτ με συνημμένο κατάλογο απαντήσεων Διοικητικών Αρχών σχετικά με τις καταγγελίες των Ταλαάτ και Γκαλίπ Βέηδων, Θεσσαλονίκη 24-4-1914, Αριθ. Πρωτ. 19443.

⁸¹ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 75, υποφ. 1, επιστολή Υπουργού Εξωτερικών Στρέιτ με συνημμένο κατάλογο παραπόνων των μουσουλμάνων Μακεδονίας εναντίον των Ελληνικών Αρχών, προς τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας, Αθήνα 9-6-1914, Αριθ. Πρωτ. 16738.

Ο Διοικητικός Αντιπρόσωπος ωστόσο, παραδέχτηκε ότι είχαν διαπραχθεί μερικές υπερβασίες σε βάρος μουσουλμάνων κατά τον αφοπλισμό τους από τις αρμόδιες Αστυνομικές Αρχές.

Αυτές οι παρεκτροπές καταγγέλλθηκαν από τον Διοικητικό Αντιπρόσωπο Καρατζόβας και οι δράστες τιμωρήθηκαν κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Ο καϊμακάμης της Καρατζόβας Χαμίτ Βέης, ως Πρόεδρος της επιτροπής καταδιώξεως συμμοριών, υπέβαλε τους χριστιανούς κατοίκους της περιοχής σε άπειρα βασανιστήρια, προκειμένου να τους εξαναγκάσει να παραδώσουν τον οπλισμό τους.

Στη συνέχεια της επιστολής του, ο Διοικητικός Αντιπρόσωπος κάνει αναφορά σε διάφορες καταγγελίες για βιαιοπραγίες που διαπράχθηκαν εναντίον μουσουλμάνων της περιοχής, κατά τη διενέργεια του αφοπλισμού τους από Έλληνες στρατιώτες, βιαιοπραγίες, τις οποίες ο Διοικητικός Αντιπρόσωπος, άλλοτε τις διαψεύδει και άλλοτε τις αποδέχεται ανάλογα με την περίπτωση. Για παράδειγμα, αναφέρει ότι δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα οι καταγγελίες για προσβολή της θρησκευτικής τιμής των μουσουλμάνων σχετικά με το τζαμί του χωριού Πρεποδίστη. Το Τουρκικό Προξενείο είχε καταγγείλει ότι χριστιανοί είχαν πετάξει πέτρες και ακαθαρσίες στο τζαμί, κάτι που διαψεύστηκε από τους μουσουλμάνους κατοίκους του χωριού.

Την κατηγορία που διατύπωσαν μουσουλμάνοι κάτοικοι εναντίον του καπνοφύλακα Καραθάνου, ο Διοικητικός Αντιπρόσωπος την αποδίδει σε σκοπιμότητα των μουσουλμάνων κατοίκων, διότι ο Καραθάνος εκτελούσε επιμελώς τα καθήκοντά του, καταδιώκοντας το λαθρεμπόριο καπνού στο οποίο επιδίδονταν μουσουλμάνοι κάτοικοι της Καρατζόβας.

Οι διάφορες καταγγελίες που διαβίβασε ο Μουφτής της Καρατζόβας προς τον Μουφτή της Θεσσαλονίκης και από αυτόν στο Τουρκικό Προξενείο, ο Διοικητικός Αντιπρόσωπος αναφέρει ότι οι καταγγελίες αυτές διατυπώθηκαν χωρίς τη θέληση του Μουφτή της Καρατζόβας, ο οποίος ήταν καλοπροαίρετος άνθρωπος. Οι καταγγελίες του Τουρκικού Προξενείου στόχευαν στο να παραστήσουν την Ελλάδα ως κακοδιοικούμενη χώρα με καταπιεσμένους μουσουλμάνους. Αυτό αποδεικνύεται από τις δηλώσεις του Μουφτή προς τον Μουχτάρη του χωριού Φούστανη, Χαφούζ

Χασάν, «ότι πρέπει τις παρεκτροπές των στρατιωτών να τις μεγαλοποιούμε ή και να τις φανταζόμαστε»⁸².

Μια άλλη περίπτωση προσβολής του θρησκευτικού αισθήματος των μουσουλμάνων απετέλεσε το περιστατικό που συνέβη στο τέμενος του χωριού Λοϊζίκι της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με την αναφορά που απέστειλε στις 23 Απριλίου 1914 η Αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης στην Ανώτερη Διοίκηση Χωροφυλακής Μακεδονίας, το πρωί της 26^{ης} Μαρτίου 1914, μια ομάδα μουσουλμάνων κατοίκων του χωριού Λοϊζίκι παρουσιάστηκαν ενώπιον του Αστυνομικού Σταθμάρχη και κατήγγειλαν ότι την προηγούμενη μέρα (25^η Μαρτίου) ομοχώριοί τους χριστιανοί, σε κατάσταση μέθης μετέβησαν στο τέμενος του χωριού και άρχισαν να χορεύουν και να πυροβολούν μέσα στο τζαμί, ενώ παράλληλα ύβριζαν τη μωαμεθανική θρησκεία. Οι Αστυνομικοί Σταθμάρχες έφτασαν από το κοντινό χωριό Ζαγκλιβέρι στο Λοϊζίκι και διενήργησαν προανακρίσεις για το περιστατικό. Έπειτα υπέβαλαν τη σχετική δικογραφία στον Εισαγγελέα Πλημμελειοδικών και καθήσυχασαν τους οργισμένους μουσουλμάνους κατοίκους. Εκδόθηκαν αυστηρές διαταγές για την προστασία των μουσουλμάνων και για την πρόληψη από τις Αρχές παρόμοιων περιστατικών⁸³.

Στις 25 Απριλίου 1914 ο Υπουργός των Εσωτερικών Εμμανουήλ Ρέπουλης διαβίβασε στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας τεμάχια με αποκόμματα εφημερίδων, τα οποία έστειλε η Ελληνική Πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης και αναφέρονταν σε κακώσεις που υπέστησαν Οθωμανοί της Μακεδονίας. Ο Υπουργός Εσωτερικών ανέφερε ότι «είναι ανάγκη να εξακριβωθούν όσα κακόπιστα γράφονταν στις εφημερίδες αυτές και να ανασκευαστούν αν είναι δυνατόν». Στην παραπάνω φράση του Υπουργού διαφαίνεται η πολιτική της Ελληνικής Κυβέρνησης να σπεύδει να ανασκευάσει και να διαψεύσει τις όποιες καταγγελίες δημοσιεύει ο τουρκικός Τύπος για βιαιοπραγίες που υφίστανται μουσουλμάνοι της Μακεδονίας⁸⁴.

Το Τουρκικό Γενικό Προξενείο της Θεσσαλονίκης στις 28 Απριλίου 1914 απέστειλε αναφορά στον Υπουργό Εξωτερικών Γεώργιο Στρέιτ, στην οποία

⁸² Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 74, υποφ. 1, επιστολή Διοικητικού Αντιπροσώπου Καρατζόβας στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, σχετικά με αιτιάσεις Τουρκικού Γενικού Προξενείου, Σουμπόσκο Καρατζόβας 18-4-1914, Αριθ. Πρωτ. 586.

⁸³ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 74, υποφ. 1, αναφορά Αστυνομικής Διεύθυνσης Θεσσαλονίκης προς την Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 23-4-1914, Αριθ. Πρωτ. Στη συγκεκριμένη αναφορά δεν αναγράφεται Αριθμός Πρωτοκόλλου.

⁸⁴ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 74, υποφ. 1, επιστολή Υπουργού Εσωτερικών Ρέπουλη στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας με συνημμένα αποκόμματα τουρκικών εφημερίδων, σχετικά με κακοποιήσεις μουσουλμάνων Μακεδονίας, Αθήνα 25-4-1914, Αριθ. Πρωτ. 14397.

συμπεριέλαβε καταγγελίες βιαιοπραγιών εναντίον μουσουλμάνων στη Μακεδονία. Συγκεκριμένα αναφέρονταν οι παρακάτω καταγγελίες:

1) Περιστατικά βιαιοπραγιών στην περιφέρεια των Βοδενών και παράνομη εκμετάλλευση από χριστιανούς στο δάσος Oslof.

2) Βιαιοπραγίες στα χωριά Kurkut, Jchikli, Kara-Pinar και Hassan-Ombachi της Υποδιοίκησης Κιλκίς.

3) Βιαιοπραγίες εναντίον μουσουλμάνων κατοίκων των χωριών Vissoka και Karaqueul καθώς και βίαιες καταλήψεις αγρών και κτημάτων της Υποδιοίκησης Λαγκαδά.

4) Εκβιασμοί σε μουσουλμάνους κατοίκους των χωριών Nilan, Yesme και Gochteri της περιφέρειας Νευροκοπίου για αγορά λαχείων υπέρ της ενίσχυσης του ελληνικού στόλου.

5) Καταγγελίες για βιαιοπραγίες στις περιφέρειες Νιγρίτης, Ζίχνης, στην πόλη των Σερρών, καθώς επίσης και καταγγελία για πυρπόληση του τεμένους της Ζίχνης.

6) Καταγγελίες για βιαιοπραγίες στο χωριό Μεσελή της Υποδιοίκησης Καρατζόβας.

7) Καταγγελίες βιαιοπραγιών στο χωριό Ορμανλή των Σερρών.

Η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας απέδωσε τα σημαντικότερα καταγγελλόμενα περιστατικά σε υπερβασίες Ελλήνων στρατιωτών, τις οποίες διαβίβασε στις Στρατιωτικές Αρχές. Μερικά περιστατικά εγκληματικής φύσης διαβιβάστηκαν στην Ανώτερη Διοίκηση Χωροφυλακής.

8) Στο χωριό Μπαϊράμ Δερέ του Λαγκαδά οι κάτοικοι Σαλίχ, γιος του Μολά Κερίμ και Φαχίρ, γιος του Κεχαγιά Ογλού συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν στον Αστυνομικό Σταθμό της Ναγκοδέμ, όπου και κακοποιήθηκαν με το πρόσχημα ότι έκρυβαν όπλα.

Παρόμοια γεγονότα επαναλαμβάνονταν συχνά στην περιφέρεια του Λαγκαδά με αποτέλεσμα ο μουσουλμανικός πληθυσμός να έχει πανικοβληθεί και να επιθυμεί να μεταναστεύσει.

9) Στο χωριό Λαχανά του Λαγκαδά ο μουσουλμανικός πληθυσμός δέχτηκε απειλές και ύβρεις από Έλληνες συγχωριανούς του και από Έλληνες στρατιώτες και γι' αυτό τον λόγο αδυνατούσε να εργαστεί στους αγρούς.

10) Στο χωριό Κιζιλί των Σερρών, που αριθμούσε εξήντα σπίτια και κατοικούνταν αποκλειστικά από μουσουλμάνους, σημειώθηκαν νυχτερινές επιθέσεις από Έλληνες γειτονικών χωριών, οι οποίοι τους πυροβόλησαν και άρπαξαν την

περιουσία τους. Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι του χωριού μετανάστευσαν στη συνέχεια με αποτέλεσμα να 'χουν απομείνει μόνο δύο οικογένειες, οι οποίες δέχτηκαν επίθεση από συμμορία.

11) Στο χωριό Ράβνα του Λαγκαδά, ο μουσουλμάνος δήμαρχος Ιμπραήμ Μουσταφά και ο αγροφύλακας Αργυρός Ιάκας, συνεννοημένοι με χωροφύλακες και μερικούς κακοποιούς, επιδίδονταν σε διάφορα όργια εναντίον των μουσουλμάνων. Για παράδειγμα ο δήμαρχος απήγαγε τον μουσουλμάνο κάτοικο του χωριού Μεχμέτ Τσαούς και με τη συνέργεια ενός ένστολου Έλληνα, τον χτύπησε και του έκλεψε χρηματικό ποσό. Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι παραπονέθηκαν στο Αστυνομικό τμήμα αλλά οι χωροφύλακες δεν δέχτηκαν να τους ακούσουν.

Ο δήμαρχος επίσης φορολόγησε με το ποσό των 25 γροσίων κάθε σπίτι χωρίς κανένα λόγο.

Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι του χωριού Ράβνα του Λαγκαδά, μετά από όλα αυτά τα γεγονότα, ετοιμάζονταν να μεταναστεύσουν⁸⁵.

Στις παραπάνω καταγγελίες του Γενικού Προξενείου της Τουρκίας στη Θεσσαλονίκη, οι Ελληνικές Αρχές διεξήγαγαν έρευνες και ανακρίσεις για την εξακρίβωση των καταγγελιών και απάντησαν με σχετικές εκθέσεις. Συγκεκριμένα ο Αστυνομικός Υποδιευθυντής της Ζίχνης στις 26 Μαρτίου 1914 υπέβαλε έκθεση στην Αστυνομική Διεύθυνση των Σερρών. Στην έκθεση αναφέρει ότι έχουν ληφθεί όλα τα απαραίτητα μέτρα δημόσιας τάξης, προκειμένου να μην δίνονται αφορμές για παράπονα από το τουρκικό στοιχείο της περιφέρειάς του.

Σχετικά με τις καταγγελίες για απόπειρα εμπρησμού του τζαμιού της Ζίχνης, ο Αστυνομικός Υποδιευθυντής ανέφερε ότι διεξήγαγε ανάκριση από την οποία προέκυψε το συμπέρασμα ότι τη φωτιά είχαν βάλει σκόπιμα Τούρκοι κάτοικοι του χωριού, επιδιώκοντας να δημιουργηθεί ζήτημα, προκειμένου η Οθωμανική Κυβέρνηση να εκμεταλλευτεί το ζήτημα αυτό και να διατυπώσει την κατηγορία ότι οι Οθωμανοί δεινοπαθούν από τις Ελληνικές Αρχές⁸⁶.

Ο Υπουργός των Εξωτερικών Γεώργιος Στρέιτ απέστειλε εμπιστευτική επιστολή στις 14 Μαΐου 1914 στον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας, στην οποία είχε επισυνάψει μια έκθεση της Ελληνικής Πρεσβείας της Κωνσταντινούπολης που είχε

⁸⁵ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 74, υποφ. 1, αναφορά Τουρκικού Γενικού Προξενείου Θεσσαλονίκης στον Υπουργό Εξωτερικών Στρέιτ με συνημμένες καταγγελίες βιαιοπραγιών εναντίον μουσουλμάνων Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 28-4-1914, Αριθ. Πρωτ. 100.

⁸⁶ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 74, υποφ. 1, έκθεση Αστυνομικού Υποδιευθυντή Ζίχνης προς την Αστυνομική Διεύθυνση Σερρών, Ζίχνη Σερρών 26-3-1914, Αριθ. Πρωτ. 29.

λάβει το Υπουργείο των Εξωτερικών. Ο Υπουργός των Εξωτερικών σύστησε στον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας «ενδελεχή και προσεκτική» μελέτη της έκθεσης. Επίσης, ο Υπουργός των Εξωτερικών ζήτησε από τον Γενικό Διοικητή, αφού λάβει υπ' όψιν τις πληροφορίες που παρείχε η έκθεση της Πρεσβείας, να προβεί σε «κατάλληλες» ενέργειες, σχετικά με τη δράση των Ντονμέδων της Θεσσαλονίκης, προκειμένου να μειωθεί ο ασκούμενος εμπορικός διωγμός των Ελλήνων που ζούσαν στην Τουρκία. Ο Στρέιτ αιτείται την αποστολή κατάστασης ονομάτων «υπόπτων προσώπων» (εννοεί Ντονμέδων της Θεσσαλονίκης), προκειμένου να διαβιβάσει την κατάσταση με τα ονόματά τους στην Ελληνική Πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης για περαιτέρω εξέταση των ονομάτων των «υπόπτων».

ΕΚΘΕΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΡΕΣΒΕΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΝΤΟΝΜΕΔΩΝ

«Υποβάλλω πληροφορίας τινάς σχετικὰς πρὸς τὴν ἀνθελληνικὴν δρᾶσιν τῶν Ἑβραϊκῆς καταγωγῆς μουσουλμάνων (Ντονμέδων). Ἐφ' ὅσον συγκεντροῦνται καὶ ἄλλαι θέλω ὑποβάλλη αὐτάς. Ἀπὸ 1 ½ ἔτους περίπου ιδρύθη ἐνταῦθα ὡς παράρτημα τοῦ Κομιτάτου «Ἐνωσις καὶ Πρόοδος» Εἰδικὸς Σύνδεσμος ἔχων σκοπὸν τὴν ἐμπορικὴν ἐνίσχυσιν τῶν Τούρκων καὶ τὴν καταστροφὴν τῶν Ἑλλήνων. Ὡς ἐκ τῆς εὐρύτητος τοῦ σκοποῦ καὶ τῆς οικονομικῆς ἐπιρροῆς τῶν μελῶν ὁ Σύνδεσμος ἀναμειγνύεται καὶ εἰς ἄλλας ἐνεργείας τοῦ Κομιτάτου. Σημαντικότερα μέλη τοῦ Συνδέσμου τούτου εἶναι οἱ Ντονμέδες, οἱ μόνοι ἄλλωστε «σοβαροὶ» ἔμποροι μεταξὺ τῶν Τούρκων καὶ οἱ ὅποιοι ἔχουσι καὶ προσωπικὸ συμφέρον ἐκ τῆς οικονομικῆς καταστροφῆς τῶν Ἑλλήνων. Ὅπως τῷ ἐν τῷ γένει βίῳ οὕτω καὶ ἐν τῷ Συνδέσμῳ τούτῳ οἱ Ντονμέδες εἶναι περισσότερον συνδεδεμένοι μεταξὺ των ἢ μεταξὺ τῶν Τούρκων μελῶν. Ἀποτελοῦν οὕτω ἰδιαιτέραν ἐν τῷ Συνδέσμῳ ὁμάδα ἢ ὁποία, ἐπειδὴ οἱ Ντονμέδες εἶναι εὐφύστεροι καὶ πλουσιότεροι τῶν Τούρκων, εἶναι καὶ ὁ διευθύνων νοῦς τοῦ Συνδέσμου.

Κύριον πρόσωπον καὶ δραστηριότερος παράγων ἐν τῇ ὁμάδι ἐν τῷ Συνδέσμῳ εἶναι ὁ Ὄσμαν Σουρεγιὰ ἐφένδης, ἄλλοτε διδάσκαλος καὶ τώρα λογιστῆς τοῦ ἐν τῇ Πόλει μεγάλου ἐμπορικοῦ καταστήματος «Μουσταφᾶ Σαμλῆ καὶ υἱός». Μέλη δὲ ὅλοι σχεδὸν οἱ ἐνταῦθα Ντονμέδες μεταξὺ τῶν ὁποίων σημειῶ τοὺς κατωτέρω.

Μουσταφᾶ – Σαμλῆ. Γέρων ἤδη καὶ μετὰ τινὰς δυσφορίας ἀνεχόμενος τὰς πολιτικὰς ἐνεργείας εἰς ἃς καταγίνεται. Ὁ υἱὸς του φανατικὸς μισέλλη.

Μπουφῆ ἔμπορος ἐν Πόλει ἐκ τῶν φανατικωτέρων.

Ἀδελφοὶ Μπαλτζῆ, ἔμποροι ἐν Πόλει εἰς τὸ γραφεῖον τῶν ὁποίων συνεδριάζει συνήθως ὁ Σύνδεσμος.

Μετζήτ Καρακάς, ἔμπορος ἐν Πόλει.

Μεμπέρ Ζαδέ, ἔμπορος ἐν Πόλει.

Κεμάλ Ὁμέρ Βέης, ἔμπορος ἐν Πόλει.

Χασμέτ ἐφένδης, γραμματεὺς καταστημάτων Σαμλῆ.

Μουνίρ, ἄλλοτε γραμματεὺς καταστημάτων Σαμλῆ καὶ νῦν ἀσκῶν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δικηγόρου, ἀλλὰ κυρίως ζῶν ἐκ τῆς ἀμοιβῆς, ἣν λαμβάνει ὡς ὄργανον τοῦ Συνδέσμου.

Τὰ μέλη τοῦ Συνδέσμου καταβάλλουσιν συνδρομὰς ἀναλόγως τῆς περιουσίας των, ἐξ ὧν τὸ ταμεῖον τοῦ Συνδέσμου εἶναι ἄρκετὰ πλούσιον. Οἱ Ντονμέδες ἔχουσι καὶ ἰδιαίτερον ταμεῖον, «Ταμεῖον τῶν μελάδων», ὀνομαζόμενον, ἵνα ἐν ἀνάγκῃ πληρώνουσιν ἐξ αὐτοῦ τὰς δαπάνας, εἰς ἃς ὁ Ντονμές ὑποχρεοῦται νὰ ὑποβληθῆ διὰ τοὺς σκοποὺς τοῦ Συνδέσμου κ.ἄ. δωροδοκίας, ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῆς στρατιωτικῆς θητείας, προσφορὰς ἐν Θεσσαλονίκῃ ὑπὲρ τοῦ ταμείου τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου κλπ.

Ἄμα τῇ καταλήψει τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος οἱ Ντονμέδες τοῦ ἐνταῦθα Συνδέσμου ἀπέστειλαν ἐπιτροπὴν μετὰ χρημάτων εἰς Βιέννην καὶ Εὐρώπην, ὅπως ἐνεργήσῃ ὑπὲρ διεθνοποιήσεως τῆς Θεσσαλονίκης διὰ τοῦ Τύπου καὶ ἄλλων ἐνεργειῶν.

Μετὰ τὴν συνθήκην τοῦ Βουκουρεστίου φαίνονται ἐγκαταλείψαντες τὴν ἐλπίδα αὐτήν. Πολλοὶ τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἤρχισαν μεταφέροντες τὰς ἐργασίας των ἐνταῦθα. Ἐκτοτε κυρίως ἤρχισεν ὁ Σύνδεσμος συστηματικὴν ἐνέργειαν πρὸς ἐμπορικὴν ἐξόντωσιν τῶν Ἑλλήνων ἐν Τουρκίᾳ, τῇ ἐμπνεύσει τῶν Ντονμέδων καὶ διευθύνοντας τὰς ἐνεργείας τοῦ ἀνωτέρω ἀναφερομένου Ὀσμάν Σουρεγιᾶ.

Ἐπιβάλλεται εἰς τοὺς Μουσουλμάνους ἰδιοκτῆτας ἑλληνικῶν καταστημάτων ν' ἀποβάλωσι τοὺς ἐνοικιαστάς των. Εἰς τοὺς τυχὸν πιστωτὰς Ἑλλήνων μικροεμπόρων νὰ παύσωσι τὰς πιστώσεις. Διανέμουσι φυλλάδια εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ εἰς πάντα ἀγοράζοντα εἰς κατάστημα Ντονμέ, ἐξορκίζοντα καὶ ἀπειλοῦντα τοὺς μουσουλμάνους καὶ τὰς μουσουλμανίδας νὰ μὴ ἀγοράζωσιν ἀπὸ Ἑλλήνας. Ἐστρατολόγησαν Τούρκους κατωτάτης τάξεως οἱ ὅποιοι παρακολουθοῦντες

ἐξαναγκάζουσι τοὺς μουσουλμάνους οὐδὲν ν' ἀγοράζωσι παρὰ Χριστιανῶν καὶ ἰδίως Ἑλλήνων.

Ἡ ἀστυνομία οὐ μόνον ἀνέχεται ἀλλὰ καὶ βοηθεῖ εἰς τὴν καταδίωξιν τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων διὰ παντὸς μέσου τῆς δικαιοδοσίας της, κλείουσα τὰ ἑλληνικὰ καταστήματα ἐνωρίτερον τῶν ἄλλων, ἐπιθεωροῦσα αὐτὰ πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ ἐπιβάλη καταστρεπτικὰ πρόστιμα κλπ.

Ἀποτέλεσμα τῶν ἀνωτέρω ἐνεργειῶν εἶναι ὅτι 600 ἐκ τῶν ἐν ταῖς συνοικίαις τῆς Πόλεως ἑλληνικῶν καταστημάτων ἔκλεισαν ἤδη καὶ ἐξακολουθοῦσι κλείοντα καθ' ἑκάστην.

Οἱ Τοῦρκοι φανατιζόμενοι ὑπὸ τῶν ἐφημερίδων λίαν ἐπιδιδόμενων ἀπὸ τοὺς Ντονμέδες, ἔνεκα οἰκονομικῶν λόγων καὶ ἐρεθιζόμενοι καθ' ἑκάστην ὑπὸ τοῦ ἐμπορικοῦ αὐτοῦ πολέμου προβαίνουν καὶ αὐτοὶ εἰς ἀναλόγους κατὰ τῶν Ἑλλήνων ἐνεργείας ἰδρύοντες μικροσυνδέσμους ἀλλὰ καὶ ὡς μέλη λεσχῶν τοῦ Κομιτάτου. Ἐνεργοῦσιν ὅμως αὐτοὶ πρὸς ὃν σκοπὸν καὶ ὑπὸ τῶν Ντονμέδων ἐγεγόμενος Σύνδεσμος ἀλλὰ κατὰ τὸν ἰδιάζοντα αὐτοῦ τρόπον, ἐπιβάλλουσιν εἰς τοὺς Ἑλληνας νὰ βάψωσι κόκκινα τὰ καταστήματά των.

Σχίζουσι τὰ καπέλα τῶν παιδιῶν ὅταν φέρωσι ἑλληνικὰ γράμματα ἢ κυανὰ φορέματα, τὰ ὑφάσματα τῶν γυρολόγων ὅταν ἔχωσι κυανοῦν χρῶμα. Σπάζουσι τὰς φιάλας τῶν παντοπωλῶν, οἵτινες ἔχουσιν ἑλληνικὰς ἐπιγραφάς. Προκαλοῦσι τοὺς Ἑλληνας τοῦ λαοῦ καὶ ζητοῦσιν ἀφορμὴν ἵνα τοὺς ὑβρίσωσι καὶ τοὺς δείρωσι. Ἐν γένει καταγίνονται εἰς τὴν νὰ ἐπινοῶσι, πᾶν τὸ δυνατὸν κατ' αὐτοὺς πρὸς καταστροφὴν τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἀστυνομία καὶ τὸ Στρατοδικεῖον τῆς αὐτῆς διανοητικότητος καὶ αἰσθηματικότητος μὲ τοὺς ἀνωτέρω ὄχι μόνον δὲν ἐμποδίζει, ἀλλὰ καὶ συντελεῖ εἰς τὴν ἐπίτασιν τοῦ διωγμοῦ.

Ἐκ τῶν πολλῶν σημειῶ ἐνταῦθα τὰ ἐξῆς:

Ὁ Ἰωάννης Ἀντωνίου Σαμουτζανίδης, Ἑλληὴν ὑπήκοος, διότι ἐτραγούδησεν ἕν τι νῆπινοπωλείῳ «Ἀθήνα καὶ Περαιὰ μου, νὰ ζήσῃ ἡ Ἑλλάς μας» συλληφθεὶς ἀμέσως ἐπὶ ὥρας ἐδέρετο ἐν τῇ ἀστυνομίᾳ ἐξαναγκαζόμενος συγχρόνως νὰ φωνάζῃ ὑβρίζων τὸν Βασιλέα καὶ κατεδικάσθη ὑπὸ τοῦ Πρωτοδικείου εἰς δύο ἐτῶν φυλάκισιν. Ἡ σύζυγός του μετὰ τῶν 3 τέκνων της ἔμεινεν ἀνέστιος καὶ πενομένη καὶ κλαίουσα καὶ ἐπαιτοῦσα ἐζήτει ἐλεημοσύνην εἰς τοὺς δρόμους, ὁπόθεν τὴν περισυνελέξαμεν.

Ἡ συστηματικὴ αὕτη ἐμπορικὴ καταδίωξις τῶν Ἑλλήνων ἐνταῦθα, ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐπεκτείνεται καὶ εἰς ἄλλαις πόλεις τῆς Τουρκίας ἀποστελλομένων ἐπὶ τούτῳ πρακτόρων ὑπὸ τοῦ Συνδέσμου οἵτινες διοργανώνουσι τὸν διωγμόν.

Οἱ εἰς τὰς διαφόρους πόλεις μουσουλμάνοι ἔμποροι, συνδεόμενοι διὰ συλλόγων ἐμπορικῶν μὲ τοὺς ἐνταῦθα Ντονμέδες χρησιμεύουσιν εἰς εὐρύν διωγμὸν ἐν ἐκάστη πόλει. Οὕτω ἐν Ἀδριανουπόλει ἀρωγὸς τοῦ ἐκεῖ ἐμπορικοῦ πολέμου, εἶναι ὁ Χουσλῆ ἐφένδης καταστηματάρχης Ντονμές.

Ὡς ἐν ἀρχῇ εἶπον, ὁ Σύνδεσμος βοηθεῖ δι' ὧν μέσων διαθέτει καὶ πολλὰς ἄλλας ἐνεργείας τοῦ Κομιτάτου. Ἐκ τοῦ τηλεγραφήματός μου γνωρίζετε ὅτι ἰδιαιτέρον τμῆμα τοῦ ἐνταῦθα Κομιτάτου «Ἐνωσις καὶ Πρόοδος» διοργανώνει ἐπαναστατικὸν κίνημα ἐν Μακεδονίᾳ. Οἱ ἐνταῦθα Ντονμέδες βοηθοῦσι τὸ ἔργον τοῦτο διὰ τῶν ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ Καβάλλᾳ Ντονμέδων, μεθ' ὧν στενώτατα συνδεόντων ἐμπορικῶς καὶ συγγενικῶς. Οἱ ἐκεῖ Ντονμέδες δὲν προβαίνουν οἱ ἴδιοι εἰς ἐγκληματικὰς πράξεις ἀλλὰ χρησιμοποιοῦσι ἅπασαν αὐτῶν τὴν οἰκονομικὴν καὶ κοινωνικὴν ἐπιρροήν, ὅπως μεταβιβάζωσιν ὅσον δεῖ τὰς ἐντεῦθεν διαταγὰς καὶ ἀποστέλλωσι πληροφορίας, ὅπως ἀποκρύπτοντας τὰς ἐργασίας των τοὺς ἐντεῦθεν ἀποστελλομένους πράκτορας, ὅπως ἀσκῶσι πᾶν εἶδος κατασκοπείας. Ἐνεκα τῆς ἀνωτέρας αὐτῶν διανοητικότητος πολλοὶ τούτων εἶναι οἱ Διευθυνταὶ κατὰ τόπους τῆς ἐνεργείας ταύτης τοῦ Κομιτάτου. Ἡ ἀλληλογραφία μεταξὺ τούτων καὶ τοῦ ἐνταῦθα κέντρου διεξάγεται διὰ τοῦ Αὐστριακοῦ ἢ τοῦ Ρωσικοῦ Ταχυδρομείου, ἀλλὰ πάσης εὐκαιρίας ἐπωφελοῦνται οἱ ἐνταῦθα ἵνα δώσωσιν εἰς πάντα ἢ ὑπάλληλον μεταβαίνοντα εἰς Θεσσαλονίκην ἢ Καβάλλαν ἐπιστολὰς διὰ τοὺς ἐκεῖ πράκτορας.

Οἱ ταξιδιωτὰ οὗτοι συνήθως ταξιδεύουσι διὰ τοῦ Ἰταλικοῦ, ἀποκρύπτουσι δὲ τὰς ἐπιστολὰς εἰς τὰ ὑποδήματά των καὶ εἰς τὰς φόδρας τῶν ἐνδυμάτων των ἢ εἰς τὰ φορέματα τῶν χανουμισσῶν⁸⁷».

Ἡ Γενικὴ Διοίκησις τῆς Μακεδονίας διαβίβασε ἐκθεσὴν στίς 3 Ἰουνίου τοῦ 1914, στον Πρόεδρον τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησις. Ἡ ἐκθεσὴ αὐτὴ εἶχε υποβληθεῖ στον Γενικὸν Διοικητὴν Μακεδονίας ἀπὸ τον ἰατρόν του Υγειονομείου καὶ ἀφορούσε τὴν κατάστασιν των τραυματισμένων προσφύγων που ἔφτασαν ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Φώκαια. Ὁ υγειονομικὸς ἰατρός Χρηστίδης περιέγραψε στὴν ἐκθεσὴν του τὴν ἐξαθλίωσιν καὶ τὰ μαρτύρια που υπέστησαν οἱ Ἕλληνες τῆς Θράκης, ὄχι μόνον ἀπὸ τον εξαγριωμένον μουσουλμανικὸν ὄχλον, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ ὄργανα τῆς ἐπίσημης τουρκικῆς ἐξουσίας⁸⁸.

⁸⁷ I.A.M., Γ.Δ.Μ., φ. 64, υποφ. 1, ἐπιστολὴ Υπουργοῦ Ἐξωτερικῶν Στρέιτ στον Γενικὸν Διοικητὴν Μακεδονίας με συνημμένην Ἐκθεσὴν Ἑλληνικῆς Πρεσβείας Κωνσταντινουπόλης σχετικὰ με τὴν δράσιν των Ντονμέδων, Ἀθήνα 14-5-1914, Ἀριθ. Πρωτ. 13730.

⁸⁸ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1914, φ. Α/21Ζ, διαβίβασιν συνημμένης ἐκθεσῆς του ἰατροῦ Χρηστίδη ἀπὸ τον Γενικὸν Διοικητὴν Μακεδονίας πρὸς τον Πρωθυπουργόν, Θεσσαλονίκη 3-6-1914, Ἀριθ. Πρωτ. 26966.

Ο Γενικός Πρόξενος της Τουρκίας στη Θεσσαλονίκη στις 17 Ιουνίου 1914, απέστειλε στον Υπουργό των Εξωτερικών Στρέιτ αναφορά η οποία περιείχε καταγγελίες σχετικά με βιαιοπραγίες που είχαν διαπραχθεί εις βάρος του μουσουλμανικού πληθυσμού διαφόρων περιοχών της Μακεδονίας. Οι καταγγελίες ήταν οι εξής:

1) Στο χωριό ΜΠΕΣΙΚΛΑΡ της περιοχής Λαγκαδά, οι μουσουλμάνοι χωρικοί κατήγγειλαν ότι τις τελευταίες ημέρες διαρπάχθηκαν οι περιουσίες τους από Έλληνες πρόσφυγες και υπέστησαν βιασμό οι γυναίκες των μουσουλμάνων κατοίκων.

Επίσης κατήγγειλαν ότι είχαν κατασχεθεί τα τρόφιμα και τα ζώα τους.

2) Στο χωριό ΚΑΡΙΓΚΙΟΛ του Λαγκαδά οι μουσουλμάνοι χωρικοί κατήγγειλαν ότι τρομοκρατούνταν διαρκώς και αδυνατούσαν να καλλιεργήσουν τους αγρούς τους. Είχαν υποβάλει πολλές φορές τα παράπονά τους αυτά στις Αρχές και τις παρακαλούσαν να τους υπερασπιστούν ή να τους επιτραπεί η αναχώρησή τους από το χωριό.

3) Στο χωριό ΠΙΡΝΑΡ ΜΕΧΑΛΑΣΗ δεκαπέντε μουσουλμάνοι χωρικοί, πριν από τρεις μέρες είχαν δεχτεί επίθεση με τυφεκισμό από χριστιανούς πρόσφυγες, καθώς επέστρεφαν στο χωριό από τα χωράφια τους. Οι μουσουλμάνοι τραυματίες μεταφέρθηκαν σε σανίδες στο χωριό.

4) Στο χωριό ΤΖΑΜΙ ΚΑΡΙΕΣΗ του Κιλκίς σημειώθηκε διαπληκτισμός ανάμεσα σε μουσουλμάνους χωρικούς και Έλληνες πρόσφυγες, οι οποίοι ενισχύθηκαν από Έλληνες κατοίκους του χωριού, που ήθελαν να αρπάξουν τα ζώα των μουσουλμάνων, απειλώντας τους ότι θα θανατωθούν σε περίπτωση που δεν μετανάστευαν από το χωριό.

5) Στο χωριό ΚΕΠΡΟΒΑ των Σερρών οι μουσουλμάνοι κάτοικοι κατήγγειλαν ότι είχαν κακοποιηθεί με το πρόσχημα ότι υπέθαλλαν το βουλγαρικό κομιτάτο⁸⁹.

Η Ελληνική Κυβέρνηση ήθελε να διατηρήσει μια εικόνα σεβασμού των δικαιωμάτων των μουσουλμάνων της Ελλάδας, γι' αυτό και κάθε φορά που δημοσιεύονταν σε εφημερίδες του εξωτερικού άρθρα που έπλητταν αυτήν την εικόνα, η Ελληνική Κυβέρνηση έσπευδε να τα διαψεύσει. Στις 28 Ιουνίου 1914 ο Υπουργός των Εξωτερικών Γεώργιος Στρέιτ απέστειλε δύο αποκόμματα βελγικών εφημερίδων στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας καλώντας τη να προβεί σε ενέργειες, προκειμένου

⁸⁹ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 74, υποφ. 1, αναφορά Γενικού Προξένου Τουρκίας στη Θεσσαλονίκη προς τον Υπουργό Εξωτερικών Στρέιτ με καταγγελίες βιαιοπραγιών εις βάρος μουσουλμάνων διαφόρων χωριών του Λαγκαδά, Κιλκίς και Σερρών, Θεσσαλονίκη 17-6-1914, Αριθ. Πρωτ. 281.

να διαψευστεί το περιεχόμενο των άρθρων των βελγικών εφημερίδων από τις μουσουλμανικές κοινότητες της Μακεδονίας, με αποστολή σχετικών τηλεγραφημάτων⁹⁰.

Η Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας και συγκεκριμένα το Γραφείο Εξωτερικών και Θρησκευτικών της Γενικής Διοικήσεως απέστειλε επιστολή στις 15 Αυγούστου 1914, προς την Ανωτέρα Διοίκηση της Χωροφυλακής, με την οποία ζήτησε από τη Διοίκηση της Χωροφυλακής να εξακριβώσει για το αν είναι ή για το αν δεν είναι βάσιμες οι καταγγελίες που ανέφερε το Τουρκικό Προξενείο, καθώς και να αποσταλεί σχετικό πόρισμα στη Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας. Το Τουρκικό Προξενείο είχε προχωρήσει σε καταγγελία ενός επεισοδίου που είχε λάβει χώρα στο χωριό Ουλεζίκ της περιφέρειας Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με την καταγγελία του Προξενείου, την ημέρα της εθνικής εορτής, οι χριστιανοί κάτοικοι του χωριού, με επικεφαλής τον διδάσκαλο του χωριού και ένα άλλο πρόσωπο εισήλθαν στο τέμενος του χωριού, έσχισαν το κοράνιο και έβριζαν τη μωαμεθανική θρησκεία καθώς και τον προφήτη Μωάμεθ. Κατόπιν, καθώς ήταν μεθυσμένοι, άρχισαν να χορεύουν και να ασχημονούν με διάφορους τρόπους εντός του τεμένους επί τρεις ολόκληρες ώρες. Μόλις έφυγαν από το τζαμί, εισήλθαν με τη βία σε σπίτια Οθωμανών και ανάγκασαν τις γυναίκες να πιουν οινόπνευμα. Σε ερωτήσεις που τους απηύθυναν μουσουλμάνοι για την αιτία αυτής της συμπεριφοράς, τους απάντησαν ότι προχώρησαν σ' αυτές τις πράξεις για να αναγκάσουν τους Οθωμανούς κατοίκους του χωριού να φύγουν από αυτό⁹¹.

Η Ελληνική Κυβέρνηση φρόντιζε να επιδεικνύει μια εικόνα θετικής στάσης απέναντι στον μουσουλμανικό πληθυσμό της Μακεδονίας ενόψει των διεργασιών της Συνδιάσκεψης Ειρήνης, που πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι την περίοδο 18 Ιανουαρίου – 12 Μαΐου 1919. Είναι χαρακτηριστικό το τηλεγράφημα που διαβίβασε η Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης προς τα Υπουργεία Εξωτερικών και Εσωτερικών στις 28 Μαΐου 1919, εκ μέρους των αντιπροσώπων των μουσουλμάνων κατοίκων της περιφέρειας Κιλκίς. Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι εξέφραζαν την ευγνωμοσύνη τους στη Γενική Διοίκηση της Θεσσαλονίκης για το τηλεγράφημά τους, το οποίο διαβίβασε στον Πρόεδρο της Κυβέρνησης Ε. Βενιζέλο, που συμμετείχε στη

⁹⁰ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 75, υποφ. 1, επιστολή του Υπουργού Εξωτερικών με συνημμένα αποκόμματα βελγικών εφημερίδων προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, Αθήνα 28-6-1914, Αριθ. Πρωτ. 20640.

⁹¹ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 74, υποφ. 1, επιστολή Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας προς την Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής σχετικά με τις καταγγελίες του Τουρκικού Προξενείου για το επεισόδιο στο χωριό Ουλεζίκ της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 15-8-1914, Αριθ. Πρωτ. 17461.

Συνδιάσκεψη στο Παρίσι. Στο τηλεγράφημά τους, οι αντιπρόσωποι του μουσουλμανικού πληθυσμού του Κιλκίς Τζελάχ Μπέης, Χατζής Σαλή Σερήφ, Μουσταφά Μπέης, Ιμπραήμ Ομέρ Εφένδης και ο Ομέρ Ετέμ Εφένδης, εξέφραζαν τις ευχαριστίες προς τον Βενιζέλο, διότι όσοι ομοεθνείς τους είχαν επιστρέψει από τη Βουλγαρία, όπου κρατούνταν ως όμηροι και είχαν υποστεί τα πάνδεινα, επιστρέφοντας στο Κιλκίς έτυχαν μεγάλης υποστήριξης από τις Ελληνικές Αρχές. Οι Ελληνικές Αρχές παρείχαν στους μουσουλμάνους δωρεάν διατροφή, ζώα, σπόρο και γεωργικά είδη, επανόρθωση των κατεστραμμένων οικιών, τεμενών και άλλων αγαθών⁹².

Στις 25 Μαΐου 1919 ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης διαβίβασε στον Υπουργό των Εξωτερικών Νικόλαο Πολίτη, αναφορά του Μουφτή της Θεσσαλονίκης Αχμέτ και συνημμένο αντίγραφο ευχαριστήριας επιστολής των μουσουλμάνων κατοίκων του Κιλκίς προς τον Υποδιοικητή του Κιλκίς, τον οποίο ευχαριστούσαν, διότι η Ελληνική Πολιτεία φρόντισε για την αποκατάσταση των παλιννοστούντων μουσουλμάνων, οι οποίοι είχαν έρθει από τη Βουλγαρία και την Τουρκία.

Ο Μουφτής της Θεσσαλονίκης είχε εκφράσει τις ευχαριστίες του στον Υποδιοικητή του Κιλκισίου για την ευμένεια και τη θετική του διάθεση προς τους παθόντες κατοίκους του χωριού ΤΣΑΑΛΗ της περιφέρειας Κιλκισίου. Υπό την εποπτεία του Μουφτή διενεργήθηκαν έρανοι για βοήθεια των θυμάτων που υπέστησαν βιαιοπραγίες από Βούλγαρους. Συγκεντρώθηκε το ποσό των 500 δραχμών, το οποίο ο Αλή Σεβκέτ Βέης, ιδιοκτήτης του τσιφλικιού Βρεστ, μοίρασε αυθημερόν στους κατοίκους του χωριού ΤΣΑΑΛΗ. Επίσης οι μουσουλμάνοι κάτοικοι των χωριών ΑΚΙΝΤΖΑΛΗ, ΚΑΡΑΛΗ, ΚΑΡΑΟΒΑΣΗ, ΤΣΑΑΛΗ, ΜΠΡΕΣ, ΚΙΟΛΕΜΕΝΛΗ, ΚΑΤΩ ΓΚΑΡΜΠΑΣ, ΑΝΩ ΓΚΑΡΜΠΑΣ του Δήμου ΑΡΧΑΓΓΕΛΩΝ, της Υποδιοίκησης Κιλκισίου, εξέφρασαν στον Υποδιοικητή Κιλκισίου ευχαριστίες για τη μέριμνα που επέδειξε στην επανεγκατάσταση των παλιννοστούντων μουσουλμάνων από τη Βουλγαρία. Επίσης συνεχάρησαν τον Υποδιοικητή, για την εκλογή στο χωριό ΑΚΙΝΤΖΑΛΗ του αντιπροσώπου της Ελληνικής Διοίκησης Γεωργίου Χατζηγούση, ο οποίος εκτελούσε τα καθήκοντά του με ζήλο⁹³.

⁹² ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (8), τηλεγράφημα Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης με ευχαριστίες αντιπροσώπων των μουσουλμάνων της περιφέρειας Κιλκίς προς τον Βενιζέλο, Θεσσαλονίκη 28-5-1919, Αριθ. Πρωτ. 21388.

⁹³ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (8), διαβίβαση αναφοράς του Μουφτή Θεσσαλονίκης και συνημμένου αντιγράφου ευχαριστήριας επιστολής μουσουλμάνων κατοίκων προς τον Υποδιοικητή του Κιλκίς,

Ο αρχηγός του στρατού Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, στις 16 Σεπτεμβρίου 1919 απέστειλε αναφορές, στις οποίες είχε επισυνάψει ευχαριστήριες επιστολές και τηλεγραφήματα μωαμεθανών κατοίκων της Μακεδονίας, προς τα μέλη της Ελληνικής Αντιπροσωπείας που συμμετείχαν στη Συνδιάσκεψη των Παρισίων. Συγκεκριμένα προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης Ε. Βενιζέλο, τον Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης Εμμανουήλ Ρέπουλη και τον Υπουργό των Εξωτερικών Πολίτη. Ο Παρασκευόπουλος διαβίβασε τις παραπάνω ευχαριστήριες επιστολές και στον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης-Πέλλας Αδοσίδη. Τις επιστολές αυτές είχε συντάξει εξ ονόματος των μουσουλμάνων πολιτών ο Μουφτής της επαρχίας Καρατζόβας. Οι επιστολές έφεραν τις υπογραφές του Μουφτή, των Παρέδρων και μουσουλμάνων κατοίκων των χωριών Τρεσίνου, Μοναστηριτζίκ, Μπιζόβου, Πόλιανης και Κορνετσελόβου της επαρχίας Καρατζόβας και του Μαγιαδάγ. Στις επιστολές και τα τηλεγραφήματα οι μουσουλμάνοι εξέφραζαν ευχαριστίες για τη μέριμνα που επεδείκνυαν η Ελληνική Κυβέρνηση και οι Ελληνικές Διοικητικές Αρχές για το μουσουλμανικό στοιχείο της περιφέρειας Καρατζόβας. Στην περιοχή επικρατούσε καθεστώς ευνομίας, ισοπολιτείας και ασφάλειας της ζωής και της περιουσίας των μουσουλμάνων κατοίκων. Είναι χαρακτηριστικό το σημείο της επιστολής, στο οποίο οι μουσουλμάνοι θεωρούν υποχρέωσή τους να διαψεύσουν κάθε σκόπιμη διάδοση ή γνώμη ότι υφίστανται πιέσεις από τις Ελληνικές Αρχές.

Έχει σημασία ότι σε άλλο σημείο της επιστολής οι μουσουλμάνοι επισημαίνουν τη σημασία της χρονικής συγκυρίας, κατά τη διάρκεια της οποίας «μετά τον θρίαμβο του Δικαίου και της Ελευθερίας ορίζεται η τύχη των λαών και θεμελιώνεται η παγκόσμια Ειρήνη, εμείς οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της επαρχίας Καρατζόβας, απολαμβάνουμε με τη φροντίδα της Ελληνικής Κυβέρνησης πλήρη ελευθερία, ισοπολιτεία και δικαιοσύνη».

Στις επιστολές και τα τηλεγραφήματα των μουσουλμάνων διαφαίνεται η ιδιαίτερη σημασία που είχε για την Ελληνική Κυβέρνηση η προβολή στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης μιας θετικής εικόνας της Ελλάδας, ως χώρας που σεβόταν και προστάτευε τα δικαιώματα του μουσουλμανικού πληθυσμού, σε μια χρονική συγκυρία στην οποία διακυβεύονταν πολλά ζητήματα για το μέλλον της Ελλάδας⁹⁴.

από τον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης στον Υπουργό των Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη 25-5-1919, Αριθ. Πρωτ. 21187.

⁹⁴ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (10), διαβίβαση ευχαριστηρίων επιστολών και τηλεγραφημάτων από τον αρχηγό του Στρατού Παρασκευόπουλο στον Βενιζέλο και τα μέλη της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στη Συνδιάσκεψη των Παρισίων, 16-9-1919, Αριθ. Πρωτ. 12/84/7475111.

Οι εφημερίδες, τα περιοδικά και γενικότερα ο Τύπος της περιόδου 1912-1923 είναι σαφές ότι επηρέαζε τις διακοινοτικές σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων. Τα άρθρα που δημοσιεύονταν συχνά υπόκειντο στο καθεστώς λογοκρισίας, που ενίοτε εξυπηρετούσε πολιτικές σκοπιμότητες και εντασσόταν στο ιδιαίτερα πυκνό σε πολεμικά, πολιτικά και διπλωματικά γεγονότα ιστορικό πλαίσιο της περιόδου 1912-1923.

Στις 23 Μαΐου 1919 ο Υπουργός των Εξωτερικών Νικόλαος Πολίτης έλαβε τηλεγράφημα από τον Ύπατο Αρμοστή της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη Κανελλόπουλο. Ο Κανελλόπουλος ενημέρωσε το Υπουργείο των Εξωτερικών ότι η εφημερίδα «Βοντ» της Κωνσταντινούπολης, προκειμένου να αναιρέσει όσα γράφονταν στις ελληνικές εφημερίδες, σχετικά με τη θετική στάση της Ελληνικής Κυβέρνησης έναντι του μουσουλμανικού πληθυσμού της Ελλάδος, αναδημοσίευσε στις 20 Μαΐου 1919 περικοπές άρθρων της εφημερίδας «Χαβαδίσ» της Θεσσαλονίκης.

Τα άρθρα αυτά ανέφεραν ότι οι μουσουλμάνοι της Θεσσαλονίκης διέθεταν μόνο ένα τζαμί για τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και ζητούσαν από τις Ελληνικές Αρχές να τους παραδοθούν άλλα δύο. Στα άρθρα υπογραμμίζεται η μείωση του αριθμού των μουσουλμανικών σχολείων της Θεσσαλονίκης, ενώ γίνεται αναφορά και σε εγκλήματα που διαπράχθηκαν κατά την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων⁹⁵.

Στις 25 Ιουνίου 1919 ο αρχηγός του στρατού Λεωνίδα Παρασκευόπουλος απέστειλε «εμπιστευτική» επιστολή στη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης και Πέλλας, ενημερώνοντάς την ότι Δεύτερο Ανεξάρτητο Τάγμα Προκαλύψεως, που έδρευε στην Έδεσσα, είχε υποβάλει έκθεση στον Παρασκευόπουλο για το ζήτημα της τάξης και της ασφάλειας της περιοχής του τομέα του, ζητώντας την εκτόπιση του Μουχτάρη της Δραγομάνιτσας Κιόρ Ασάν και μερικών συγγενών του. Ο Μουχτάρης σε συνεργασία με τον Μουφτή της ίδιας πόλης είχε προβεί σε ενέργειες που είχαν σκοπό την εξέγερση του Οθωμανικού στοιχείου. Ο Μουχτάρης μάλιστα, είχε υποθάψει και τον λήσταρχο Τζην Ασάν, ο οποίος ήταν συγγενής του. Ο Παρασκευόπουλος πρότεινε την απέλαση του Μουχτάρη, προκειμένου να επιτευχθεί η υπόδειξη του κρησφύγετου του προαναφερόμενου λήσταρχου και η εξόντωσή του. Η επιστολή του

⁹⁵ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (10), τηλεγράφημα Κανελλόπουλου στον Πολίτη σχετικά με δημοσιεύσεις άρθρων εφημερίδων «Βοντ» και «Χαβαδίσ», Κωνσταντινούπολη 23-5-1919, Αριθ. Πρωτ. 4932.

Παρασκευόπουλου κοινοποιήθηκε και στα Υπουργεία Στρατιωτικών και Εξωτερικών⁹⁶.

Το 1919 και ιδιαίτερα το διάστημα κατά το οποίο βρισκόταν σε εξέλιξη η Συμμαχική Συνδιάσκεψη για την Ειρήνη στο Παρίσι, η Ελληνική Κυβέρνηση διαβίβαζε στους Συμμάχους ευχαριστήριες επιστολές και τηλεγραφήματα μουσουλμάνων κατοίκων προς τον Πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, υπουργούς και ανώτερα διοικητικά στελέχη. Η διαβίβαση αυτών των ευχαριστηρίων επιστολών στους Συμμάχους εξυπηρετούσε τους στόχους και τις σκοπιμότητες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, ανεξάρτητα από το αν αυτές οι ευχαριστήριες επιστολές των μουσουλμάνων ήταν «αυθόρμητες» ή «καθοδηγούμενες».

Ο Αρχηγός του Στρατού Λεωνίδα Παρασκευόπουλος στις 20 Σεπτεμβρίου 1919 διαβίβασε στον Υπουργό Εξωτερικών Νικόλαο Πολίτη τις ευχαριστήριες επιστολές και τα τηλεγραφήματα που απέστειλαν στον Πρόεδρο της Κυβέρνησης Βενιζέλο, στον Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης Εμμανουήλ Ρέπουλη και στον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης-Πέλλας Αδοσίδη, ο Μουφτής της επαρχίας Καρατζόβας και μουσουλμάνοι κάτοικοι της περιοχής. Ο Μουφτής εξέφρασε την ευγνωμοσύνη και τις ευχαριστίες του ιδίου και του θρησκευτικού του ποιμνίου για την «πατρική μέριμνα» που επεδείκνυε η Ελληνική Κυβέρνηση προς το μουσουλμανικό στοιχείο, το οποίο όπως ανέφερε ο Μουφτής απολάμβανε καθεστώς ευνομίας, ισοπολιτείας, ασφάλειας ζωής και περιουσίας, καθώς και περιφρούρησης της τιμής και του θρησκευματος.

Παρόμοιες ευχαριστίες προς την Ελληνική Κυβέρνηση εξέφρασαν με επιστολές και οι μουσουλμάνοι κάτοικοι των χωριών Τρεσίνου, Μοναστηρτζίκ, Μπιζόβου, Πόλιανης και Κορνετσελόβου, της επαρχίας Καρατζόβας καθώς και οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της κοινότητας Μαγιαδάγ⁹⁷.

Μουσουλμάνοι κάτοικοι 30 χωριών των περιφερειών Πορόια και Κιλκίς συγκεντρώθηκαν στην Πορόια και διαβίβασαν τηλεγραφικά προς τους ηγέτες των Μεγάλων Δυνάμεων Κλεμανσώ, Λούδ Τζωρτζ, Νίτι και Ουίλσον, τη διαβεβαίωση ότι ήταν απόλυτα ευχαριστημένοι από την ελληνική Διοίκηση και ότι απολάμβαναν την ασφάλεια, την τάξη, τη δικαιοσύνη, την ισότητα και την ελευθερία στις

⁹⁶ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (10), επιστολή Αρχηγού Στρατού Παρασκευόπουλου προς τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης-Πέλλας για εκτόπιση του Μουχτάρη της Δραγομάνιτσας, Αθήνα 256-1919, Αριθ. Πρωτ. 6441.

⁹⁷ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (10), διαβίβαση από Παρασκευόπουλο στον Πολίτη ευχαριστηρίων επιστολών Μουφτή Καρατζόβας και μουσουλμάνων κατοίκων διαφόρων χωριών προς Βενιζέλο, Ρέπουλη και Αδοσίδη, Αθήνα 20-9-1919, Αριθ. Πρωτ. 12784.

περιφέρειές τους. Επίσης υπενθύμισαν στους ηγέτες των Μεγάλων Δυνάμεων τα κακουργήματα που είχαν διαπράξει στα χωριά των περιφερειών Πορόια και Κιλκίς οι Βούλγαροι την περίοδο 1912-1913, οι οποίοι με τη βία εξανάγκαζαν τους μουσουλμάνους να εκβουλγαριστούν. Οι μουσουλμάνοι παρακάλεσαν τους ηγέτες να απελευθερώσουν από τον ζυγό τους ομόθρησκους κατοίκους της Θράκης και να επικυρώσουν την παραχώρηση της Θράκης στην Ελλάδα. Στη συνέχεια του τηλεγραφήματος αναγράφονται τα ονόματα της Δωδεκαμελούς Επιτροπής των μουσουλμάνων κατοίκων.

Το ίδιο τηλεγράφημα οι προαναφερόμενοι μουσουλμάνοι το διαβίβασαν και στον Πρωθυπουργό Βενιζέλο που βρισκόταν στο Παρίσι και συμμετείχε μαζί με τους ηγέτες των Μεγάλων Δυνάμεων στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης του 1919⁹⁸.

Ο Νομάρχης της Θεσσαλονίκης απέστειλε επιστολή στις 17 Ιουλίου 1920 στον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας, με την οποία τον ενημέρωσε ότι είχε λάβει καταγγελία από το ισπανικό Προξενείο για άσκηση πίεσης, μέσω φυλάκισης, σε μουσουλμάνους της Καρατζόβας, προκειμένου να ανακαλέσουν την απόφαση που είχαν λάβει να κρατήσουν την οθωμανική ιθαγένεια.

Ο Νομάρχης της Θεσσαλονίκης ανέφερε στον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας ότι το ισπανικό Προξενείο είχε αποστείλει τρία πιστοποιητικά τα οποία επιβεβαίωναν τις αθρόες συλλήψεις μουσουλμάνων υπηκόων που είχαν επιλέξει την οθωμανική ιθαγένεια. Αποφυλακίζονταν όσοι μουσουλμάνοι προχωρούσαν σε ανάκληση της απόφασής τους για επιλογή της οθωμανικής ιθαγένειας και ζητούσαν να κρατήσουν την ελληνική ιθαγένεια. Ο Νομάρχης της Θεσσαλονίκης ενημέρωσε επίσης τον Γενικό Διοικητή ότι κατά την άφιξή του στην Έδεσσα, διαπίστωσε ότι είχαν φυλακιστεί περίπου 35 άτομα που είχαν μεταφερθεί στα κρατητήρια της Έδεσσας, από το Σουμπόσκο. Παράλληλα ο Μουφτής της Έδεσσας πληροφόρησε τον Νομάρχη της Θεσσαλονίκης ότι περίπου 100 άτομα είχαν μεταφερθεί στις φυλακές του Σουμπόσκο. Τα 35 άτομα με αίτηση του Νομάρχη Θεσσαλονίκης αποφυλακίστηκαν. Για τους 100 φυλακισμένους στο Σουμπόσκο ο Νομάρχης της Θεσσαλονίκης ζήτησε να σταλεί σχετικό τηλεγράφημα στο Σουμπόσκο για να αφεθούν ελεύθεροι. Ο Νομάρχης της Πέλλας δικαιολόγησε τη σύλληψη των παραπάνω ατόμων διότι εφαρμόζοντας την τελευταία παράγραφο της υπ' αριθ. 1132 Εγκυκλίου της Γενικής

⁹⁸ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (10), τηλεγράφημα μουσουλμάνων κατοίκων 30 χωριών των περιφερειών Πορόια και Κιλκίς προς τους ηγέτες των Μεγάλων Δυνάμεων στο Παρίσι, στο συγκεκριμένο τηλεγράφημα δεν αναγράφεται η ημερομηνία αποστολής του.

Διοίκησης Μακεδονίας, τα άτομα αυτά θεωρούνταν «επικίνδυνα» για την ασφάλεια της χώρας και υποχρεούνταν να αναχωρήσουν.

Ο Νομάρχης Θεσσαλονίκης διατύπωσε την προσωπική του αντίληψη, ότι οι παραπάνω ενέργειες των διοικητικών και αστυνομικών αρχών Πέλλας και Ενωτίας, ήταν άστοχες και αντίθετες με το πνεύμα της τελευταίας παραγράφου της άνω Εγκυκλίου, με την οποία επιδιωκόταν η απομάκρυνση των «επικίνδυνων» από το ελληνικό έδαφος και η ψυχολογική επίδραση στον μουσουλμανικό πληθυσμό για ανάκληση της οθωμανικής ιθαγένειας.

Με τις παραπάνω ενέργειες των Διοικητικών και Αστυνομικών Αρχών επιβεβαιωνόταν η πεποίθηση του μουσουλμανικού πληθυσμού ότι οι Ελληνικές Αρχές προσπαθούσαν «δια της βίας» να τους αναγκάσουν να προβούν σε ανάκληση της οθωμανικής ιθαγένειας, διότι οι Ελληνικές Αρχές αδυνατούσαν να εφαρμόσουν τη Συνθήκη των Αθηνών.

Ο Νομάρχης Θεσσαλονίκης ενημέρωσε τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας ότι σε σχετική ερώτησή του για τον συνολικό αριθμό των «έπικινδύνων άπελαθισομένων» και για τον καταρτισμό σχετικού πίνακα των «επικινδύνων» των περιφερειών Πέλλας και Ενωτίας τού δόθηκε η απάντηση ότι αυτοί ήταν περίπου 180 άτομα (100 από την Ενωτία και 80 από την Έδεσσα). Ωστόσο, μέχρι την αναχώρηση του Νομάρχη της Θεσσαλονίκης μόνο στην περιφέρεια της Ενωτίας, οι συλληφθέντες και φυλακισθέντες ήταν πάνω από 200 άτομα. Η ύπ' αριθ. 1132 εγκύκλιος όριζε ότι «πρέπει να απομακρυνθούν από την χώρα μόνο όσα άτομα θεωρούνταν 'επικίνδυνα' για την ασφάλεια της χώρας». Στην προκειμένη όμως περίπτωση δεν εφαρμόστηκε αυτό διότι οι ανακαλούντες την ιθαγένεια παρέμεναν στην Ελλάδα. Απόδειξη του ότι δεν εφαρμόστηκε η εγκύκλιος αποτελούσε και το γεγονός ότι, ενώ προβλεπόταν σε περίπτωση εφαρμογής της απέλασης των «έπικινδύνων», η μεσεγγύηση της ακίνητης περιουσίας τους, η κατάληψή της και μετά από τις παραπάνω ενέργειες η υποχρεωτική αναχώρηση ολόκληρης της οικογένειάς τους από την Ελλάδα, ωστόσο, σύμφωνα με τον Νομάρχη Θεσσαλονίκης τίποτα από όλα αυτά δεν είχε γίνει. Η Αστυνομία αρκούσαν στο να φυλακίζει και στο να μεταφέρει στην Έδεσσα μόνο τους άνδρες. Αυτό οδήγησε τον Νομάρχη Θεσσαλονίκης στο να σχηματίσει την πεποίθηση ότι οι συλλήψεις και οι φυλακίσεις δεν απέβλεπαν στην εφαρμογή των όρων της Εγκυκλίου αλλά είχαν ως στόχο την άσκηση πίεσης σε όσους είχαν επιλέξει την οθωμανική ιθαγένεια και για ανάκληση αυτής της επιλογής τους.

Σε άλλο σημείο της επιστολής ο Νομάρχης της Θεσσαλονίκης έκανε αναφορά σε μια καταγγελία που έλαβε από το Ισπανικό Προξενείο σχετικά με την έκδοση δύο διαβατηρίων σε Οθωμανούς υπηκόους, για αναχώρησή τους στην Αίγυπτο, χωρίς τη θέλησή τους. Ο Νομάρχης της Πέλλας θεωρούσε ότι η έκδοσή τους ήταν δικαιολογημένη βάσει της υπ' αριθ. 18948 τηλεγραφικής διαταγής της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, η οποία απαιτούσε κάποια δικαιολογητικά για την έκδοση διαβατηρίων σε όσους επιθυμούσαν να αναχωρήσουν από την Ελλάδα.

Για τον ισχυρισμό του Ισπανικού Προξενείου ότι η έκδοση των διαβατηρίων και η αναχώρηση από την Ελλάδα έγινε χωρίς τη θέλησή τους, ο Νομάρχης της Πέλλας ενημέρωσε τον Νομάρχη της Θεσσαλονίκης ότι πρόκειται για τους εξής δύο μουσουλμάνους: τον Χατζή Ομέρ Σουλεϊμάν (μεσήλικα) και τον Ρεμζή Μεμέτ Χατζή Ιουσουφ (22 ετών), κατοίκων της Έδεσσας και Ελλήνων πολιτών. Οι προαναφερθέντες παρουσιάστηκαν στο γραφείο του Νομάρχη Πέλλας στις 30 Ιουνίου και ώρα κοντά στη δύση του ηλίου, όταν έληγε η επίσημη προθεσμία, και παρακαλώντας, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο Νομάρχης, υπέβαλαν αιτήσεις επιλογής της οθωμανικής ιθαγένειας. Οπότε η απέλαση των δύο αυτών μουσουλμάνων, σύμφωνα με τον Νομάρχη Πέλλας, πραγματικά έπρεπε να γίνει, καθώς επιβαλλόταν η άμεση απέλαση όλων όσων είχαν επιλέξει την οθωμανική ιθαγένεια μετά την 30^η Ιουνίου 1920.

Ο Νομάρχης Θεσσαλονίκης ανέφερε ότι, με τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η απέλαση, επέφερε ακριβώς το αντίθετο αποτέλεσμα από τον επιδιωκόμενο σκοπό, καθώς δημιούργησε την εντύπωση ότι δεν πρόκειται να πραγματοποιηθεί η εκδίωξη των δύο προαναφερθέντων μουσουλμάνων από το ελληνικό έδαφος, αλλά αντίθετα ότι ασκείται πίεση και εκφοβισμός για ανάκληση της οθωμανικής ιθαγένειας των δύο μουσουλμάνων, διότι ούτε οικογενειακή αναχώρηση ζητήθηκε, ούτε έγινε μεσεγγύηση και κατάσχεση της ακίνητης περιουσίας των δύο αυτών μουσουλμάνων, ούτε επίσης εκδόθηκε σχετική πιστοποίηση για την ακίνητη περιουσία τους.

Ο Νομάρχης Θεσσαλονίκης στην επιστολή του επεσήμανε ότι οι ενέργειες της Νομαρχίας Πέλλας, της Αστυνομίας και της Οικονομικής Εφορίας της Πέλλας, ήταν σπασμωδικές, δεν είχαν συνοχή και καθορισμένη κατεύθυνση για ανάκληση επιλογής της οθωμανικής ιθαγένειας. Η μεσεγγύηση της ακίνητης περιουσίας δεν έγινε, με τη δικαιολογία από τον Νομάρχη και τον Οικονομικό Έφορο, διότι υπήρχε ανεπάρκεια προσώπων και μέσων μετακίνησης.

Η Νομαρχία και η Αστυνομία της Πέλλας, για την κακή εκτέλεση της διαταγής του εξαναγκασμού αναχώρησης των «επικίνδυνων», έριξαν το βάρος της ευθύνης για την ενέργεια αυτή στις Διοικητικές και Αστυνομικές Αρχές της Ενωτίας. Κατά τη γνώμη του Νομάρχη Θεσσαλονίκης, η Νομαρχία και η Υπομοιραρχία της Πέλλας όφειλαν να ελέγξουν αμέσως τις Αρχές της Καρατζόβας για αυτή την άστοχη ενέργεια δίνοντας οδηγίες. Δεν το έπραξαν, είτε γιατί συμφωνούσαν με αυτόν τον τρόπο εκτέλεσης της διαταγής, είτε γιατί δεν αντιλήφθηκαν το ασύμφορο της ενέργειάς τους, η οποία ήταν αντίθετη με το πνεύμα της «ὑπ' ἀριθ. 1132 εμπιστευτικής διαταγής» της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας.

Ο Νομάρχης Θεσσαλονίκης κατέληξε στο προσωπικό του συμπέρασμα, ότι όλες οι μέχρι τώρα ενέργειες είχαν σαν αποτέλεσμα να ριζωθεί στην ψυχή του μουσουλμανικού πληθυσμού η πεποίθηση ότι η Ελληνική Πολιτεία όχι μόνο είχε την ανάγκη των μουσουλμάνων, αλλά και ότι αδυνατούσε πρακτικά να εφαρμόσει τους όρους της Συνθήκης των Αθηνών, σχετικά με την εκδίωξη από το ελληνικό έδαφος αυτών που είχαν επιλέξει την οθωμανική ιθαγένεια.

Έχοντας σχηματίσει αυτή την εντύπωση ο μουσουλμανικός πληθυσμός, αναμφισβήτητα προτιμούσε την προνομιακή του θέση, η οποία παρείχε, εκτός των άλλων ωφελημάτων, και την προστασία από Ξένη Δύναμη, όσων είχαν οθωμανική ιθαγένεια (όπως και οι Έλληνες κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας).

Οι ιθύνοντες των Μεγάλων Δυνάμεων προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν από την Ελληνική Κυβέρνηση όσο το δυνατόν ευνοϊκότερες συνθήκες υπέρ των μουσουλμάνων.

Ο Νομάρχης της Θεσσαλονίκης ενημέρωσε τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας ότι επανειλημμένα είχε τεθεί το αίτημα απαλλαγής στράτευσης για ορισμένο χρονικό διάστημα, για όλους τους μουσουλμάνους. Για παράδειγμα, στην Έδεσσα ο Νομάρχης της Θεσσαλονίκης πληροφορήθηκε, χωρίς να μπορεί βέβαια να επιβεβαιώσει αυτή την πληροφορία, ότι ο βουλευτής Χασάν Μπέης είχε δηλώσει ότι οι μουσουλμάνοι ιθύνοντες προσπαθούσαν να επιτύχουν την επί πενταετία απαλλαγή στράτευσης των μουσουλμάνων και τη χορήγηση σ' αυτούς του δικαιώματος ψήφου στις προσεχείς εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920. Ο Νομάρχης Θεσσαλονίκης, ολοκληρώνοντας την επιστολή του, εξέφρασε την πεποίθησή του ότι το μεγαλύτερο μέρος του μουσουλμανικού πληθυσμού και ιδιαίτερα ο αγροτικός πληθυσμός, δεν επιθυμούσε σε καμία περίπτωση να αναχωρήσει από την Ελλάδα προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία, εγκαταλείποντας την ακίνητη περιουσία του,

προκειμένου να μεταβεί προς το άγνωστο. Ειδικότερα, ο Νομάρχης Θεσσαλονίκης ανέφερε ότι την ημέρα που θα αναχωρούσε από την Έδεσσα, δέχθηκε στη Νομαρχία δώδεκα μουσουλμάνους χωρικούς από την περιοχή της Βίγκιανης, οι οποίοι παραπονέθηκαν ότι ενώ διέθεταν τρίμηνη προθεσμία για αναχώρησή τους από την Ελλάδα, ειδοποιήθηκαν από τη Χωροφυλακή ότι έπρεπε σύντομα να ετοιμαστούν να εγκαταλείψουν το ελληνικό έδαφος.

Ο Νομάρχης Θεσσαλονίκης δήλωσε ότι δεν είχε δοθεί καμία παράταση, αλλά η Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας, θέλοντας να επιδείξει πνεύμα ευμένειας και επιείκειας απέναντι στους μουσουλμάνους, επέτρεψε σε όσους είχαν επιλέξει την οθωμανική ιθαγένεια να συγκομίσουν τη φετινή σοδειά και μετά να αναχωρήσουν από την Ελλάδα. Επιθυμώντας μάλιστα να βεβαιωθεί για τις πραγματικές τους διαθέσεις, τους ενημέρωσε ότι όσοι επιθυμούσαν να αναχωρήσουν, έπρεπε να προετοιμαστούν, διότι ήταν πιθανό να διαταχθεί η αναχώρησή τους σε διάστημα 15 έως 20 ημερών. Το προτιμότερο γι' αυτούς θα ήταν η εθελοντική αναχώρηση, η οποία όμως για να επιτευχθεί χρειαζόταν την πιστοποίηση του Μουφτή Μαλ-Μουδιρή ότι η ακίνητη περιουσία τους είχε καταληφθεί από το Δημόσιο.

Η απάντηση των μουσουλμάνων κατοίκων στον Νομάρχη Θεσσαλονίκης ήταν αρνητική ως προς το διάστημα της τρίμηνης προθεσμίας που είχαν λάβει. Τα κτήματά τους βρίσκονταν στον τόπο τους και δεν τους ενδιέφερε αν θα τους τα πάρουν, καθώς ένιωθαν ότι καταστρέφονταν. Η πληροφορία αυτή του Νομάρχη Θεσσαλονίκης είναι ενδεικτική του κλίματος της απόλυτης ανασφάλειας που διακατείχε τα συναισθήματα του μουσουλμανικού πληθυσμού.

Ο Νομάρχης Θεσσαλονίκης τους δήλωσε ότι η Ελληνική Κυβέρνηση δεν επιθυμούσε να τους διώξει από την Ελλάδα και ότι είχαν το δικαίωμα να παραμείνουν στην Ελλάδα και να συνεχίσουν να καλλιεργούν τα χωράφια τους.

Ωστόσο, όπως είναι φυσικό, η Ελληνική Κυβέρνηση δεν μπορούσε να ανεχθεί την παραμονή τους στην Ελλάδα, με την ιδιότητα της οθωμανικής ιθαγένειας. Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι αρνήθηκαν να απαντήσουν στον Νομάρχη Θεσσαλονίκης για το τι επρόκειτο να πράξουν.

Ο Νομάρχης Θεσσαλονίκης ανέφερε στο τέλος της επιστολής του ότι σημαντικός παράγοντας κατά του ρεύματος ανάκλησης της οθωμανικής ιθαγένειας αποτελούσε και η επιθυμία διαφόρων χριστιανών και μουσουλμάνων, προερχόμενη είτε από λόγους χρηματισμού, είτε από λόγους φανατισμού, να δημιουργήσουν δυσχέρειες στην Ελληνική Κυβέρνηση, με το να ασκούν προπαγανδιστική πολιτική

υπέρ της επιλογής από τον μουσουλμανικό πληθυσμό της προτίμησης της οθωμανικής ιθαγένειας και του εκπατρισμού τους.

Ωστόσο ο Νομάρχης Θεσσαλονίκης ενημέρωσε τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας ότι ο Μουφτής της Έδεσσας και ο βουλευτής Χασάν Βέης δεν εξέφραζαν ακραίες θέσεις και αντιλαμβάνονταν ποιο είναι το συμφέρον των ομοθρήσκων τους, του δήλωσαν του Νομάρχη ότι το τελευταίο χρονικό διάστημα είχε αρχίσει να κυκλοφορεί η φήμη ανάμεσα σ' αυτούς που είχαν επιλέξει την οθωμανική ιθαγένεια, ότι σε περίπτωση που ανακαλέσουν την επιλογή τους αυτή θα κρατηθούν «δια της βίας» εντός του ελληνικού εδάφους.

Επίσης οι Μουφτίδες Θεσσαλονίκης και Έδεσσας ανέφεραν στον Νομάρχη Θεσσαλονίκης ότι πολλοί μουσουλμάνοι προσέρχονταν σ' αυτούς και τους ρωτούσαν αν η ελληνική ιθαγένεια δεν αντιτίθετο προς τη θρησκεία τους.

Ο Νομάρχης Θεσσαλονίκης στο τέλος της επιστολής του διατύπωσε την άποψη ότι επιβαλλόταν να εκδοθεί από τη Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας μια Γενική Εγκύκλιος, η οποία θα ανακεφαλαίωνε συνοπτικά τις μέχρι τώρα διαταγές της Γενικής Διοίκησης προς τις τοπικές αρχές, καθορίζοντας λεπτομερώς ορισμένα σημεία και επεξηγώντας όσες απορίες δεν είχαν διασαφηνιστεί⁹⁹.

Ο Ταγματάρχης Ι. Παπαδάκης απέστειλε επιστολή προς την Επαναστατική Επιτροπή στην Αθήνα στις 17 Οκτωβρίου του 1922, στην οποία ανέφερε τους φόνους που διαπράχθηκαν στην περιφέρεια της Υποδιοίκησης του Κιλκίς.

Ο Παπαδάκης εξιστόρησε τα περιστατικά των φόνων και ανέφερε το συμπέρασμά του για τον σκοπό που επιδίωκαν αυτοί που αποφάσισαν να διαπράξουν τους φόνους.

Κατά την παραμονή της έκρηξης της Επανάστασης και συγκεκριμένα στις 10 Σεπτεμβρίου του 1922, ο Υποστράτηγος Κούρτης ήρθε στην περιφέρεια του Κιλκίς κομίζοντας οδηγίες προς τους ομοϊδεάτες του στρατηγούς, για τη στάση τους απέναντι στην Επανάσταση. Ήρθε σε επαφή και με τον επικεφαλής της Επανάστασης στην περιοχή, Συνταγματάρχη Τσίπουρα, στον οποίο ανέφερε ότι η διασάλευση της τάξης θα είχε ως συνέπεια την εισβολή των σερβικών ταγμάτων, τα οποία βρίσκονταν στη Δοϊράνη.

⁹⁹ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 17, υποφ. 1, επιστολή Νομάρχη Θεσσαλονίκης στον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας για το ζήτημα πιέσεων ανάκλησης της οθωμανικής ιθαγένειας σε μουσουλμάνους, Θεσσαλονίκη 17-7-1920, Αριθ. Πρωτ. 21011.

Ο Παπαδάκης ανέφερε ότι υπήρχαν στην Υπομοιραρχία Κιλκισίου τηλεγραφήματα, με τα οποία διαταζόταν η Υπομοιραρχία να συνεργαστεί με τις στρατιωτικές αρχές, για την εκτέλεση ορισμένων μέτρων, τα οποία όμως δεν κατονομάζονταν.

Στο Υπουργείο των Εξωτερικών είχε κατατεθεί «εμπιστευτικό» σημείωμα το οποίο ανέφερε:

1) Τη νύχτα της 13^{ης} προς την 14^η Σεπτεμβρίου ο Λοχαγός Παπαγεωργίου, εκτελώντας διαταγές των Στρατηγών Κάκαβου και Κούρτη, οι οποίοι ήταν αφοσιωμένοι στο «Κωνσταντινικό» καθεστώς, έσφαξε βοηθούμενος από χωροφύλακες και Καυκάσιους πρόσφυγες, 51 Τούρκους της περιφέρειας Κιλκίς. Στην αναφορά του ο ταγματάρχης Παπαδάκης, ο οποίος τοποθετήθηκε μετά την Επανάσταση στην Ανώτερη Διοίκηση Χωροφυλακής της Μακεδονίας, επισημαίνει ότι, οι φόννοι αυτοί διαπράχθηκαν σκόπιμα από τα όργανα του πρώην καθεστώτος, προκειμένου να προκληθεί σερβική επέμβαση στη Μακεδονία και να εκτεθεί το έργο της Επανάστασης από τα πρώτα της βήματα.

2) Πράγματι, μετά τη διάπραξη αυτών των φόννων, πολλοί Τούρκοι της Μακεδονίας άρχισαν να ζητούν την προστασία του Προξένου της Σερβίας στη Θεσσαλονίκη. Άλλοι Τούρκοι μετέβησαν στη Δοϊράνη και στη Γευγελή (όπου είχαν συγκεντρωθεί πολλά τάγματα του σερβικού στρατού). Επίσης Σέρβοι πράκτορες περιέρχονταν την Ελληνική Μακεδονία για να προκαλέσουν τέτοιες εκδηλώσεις.

3) Η ιταλική προπαγάνδα οργανώθηκε ευρύτατα, όχι μόνο στην ελληνική, αλλά και στη σερβική περιοχή της Μακεδονίας, αποσκοπώντας στη δημιουργία αυτονομιστικού κινήματος, με τη σύμπραξη Τούρκων, Βουλγάρων, Αλβανών και Βλαχόφωνων, ακόμη και μερικών Ισραηλιτών.

Ο Παπαδάκης στην επιστολή του επισύναψε κατάλογο με τα ονόματα των δολοφονημένων¹⁰⁰.

Η Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας έλαβε, στις 19 Οκτωβρίου 1922, επιστολή από τον Ταγματάρχη Ιωάννη Παπαδάκη, σχετικά με τους φόνους Οθωμανών που διαπράχθηκαν στην περιφέρεια της Υποδιοίκησης του Κιλκίς. Ο Ταγματάρχης επισκέφθηκε τα περισσότερα χωριά του Κιλκίς και συγκέντρωσε πληροφορίες για τους φόνους Οθωμανών κατοίκων, για τις συνθήκες τις οποίες έγιναν οι φόννοι, καθώς και για τον σκοπό, για τον οποίο διαπράχθηκαν. Ο

¹⁰⁰ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 6, υποφ. 7, επιστολή Ταγματάρχη Παπαδάκη προς την Επαναστατική Επιτροπή Αθήνας σχετικά με τους φόνους μουσουλμάνων στην περιφέρεια Κιλκίς, Κιλκίς 17-10-1922.

Ταγματάρχης ανέφερε ότι στις 12 Σεπτεμβρίου του 1922, ο Λοχαγός Παπαγεωργίου έφτασε στο Κιλκίς και άρχισε αμέσως να αναζητά Καυκάσιους πρόσφυγες για να επιτεθούν από κοινού στους Οθωμανούς. Ο Πρόεδρος των Καυκασίων Λαμπρινίδης, μόλις πληροφορήθηκε τα παραπάνω, παρουσιάστηκε στον προϊστάμενο της Αστυνομικής δύναμης του Κιλκίς, Ανθυπομοίραρχο Ζαφείρη. Ο Ζαφείρης μετέβη αμέσως στην αγορά της πόλης και συνάντησε τον Λοχαγό Παπαγεωργίου, από τον οποίο έμαθε ότι εκτελούσε διαταγές. Ωστόσο δεν πίστεψε όσα του ανέφερε ο Λοχαγός και αναχώρησε για τη Θεσσαλονίκη. Πριν από την αναχώρησή του, σύστησε στον Πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής των Ποντίων, γιατρό Γ. Κοσμίδη, και των Καυκασίων Λαμπρινίδη, να απέχουν από κάθε ενέργεια, μέχρις ότου επιστρέψει ο Ανθυπομοίραρχος Ζαφείρης. Το βράδυ της ίδιας μέρας, είχε πραγματοποιηθεί σύσκεψη, αποτελούμενη από τους Γ. Κοσμίδη, Ιωάννη Σωτηριάδη (ιατρό), Γεώργιο Παγάνα, Ευθύμιο Μηλόπουλο (ιερέα), Χρήστο Παπαδόπουλο (διδάσκαλο), Ι. Φαχουρίδη, Κ. Λαμπρινίδη και Π. Ιωαννίδη. Στη σύσκεψη αποφάσισαν να αναμείνουν τις πληροφορίες που θα συγκέντρωνε από τη Θεσσαλονίκη ο Ανθυπομοίραρχος Ζαφείρης. Γύρω στις 10 μ.μ. ο Λοχαγός Παπαγεωργίου επέστρεψε από τη Θεσσαλονίκη και, την ώρα που το αυτοκίνητό του διερχόταν έξω από το γραφείο στο οποίο συνεδρίαζαν οι προαναφερόμενοι, έγινε αντιληπτός από τον Γ. Κοσμίδη. Μετά από σχετική ερώτηση του Κοσμίδη, ο Παπαγεωργίου του απάντησε ότι λόγοι υψίστου εθνικού συμφέροντος επιβάλλουν σ' αυτούς να συμμορφωθούν στις διαταγές, τις οποίες θα μεταβιβάσει ο Παπαγεωργίου.

Ο Ανθυπομοίραρχος Ζαφείρης συναντήθηκε στη Θεσσαλονίκη με τον Στρατηγό Κούρτη, ο οποίος αμέσως μόλις πληροφορήθηκε τον σκοπό της άφιξης του Ζαφείρη, άρχισε να τον υβρίζει και να τον αποκαλεί προδότη, διότι δήθεν αντιστεκόταν στην εκτέλεση των διαταγών που είχε δώσει στον Λοχαγό Παπαγεωργίου. Ο Ζαφείρης επέστρεψε στο Κιλκίς την ίδια μέρα (13 Σεπτεμβρίου) και ανακοίνωσε στον Πρόεδρο της Κεντρικής Επιτροπής των Καυκασίων και των Ποντίων, ότι πράγματι ο Λοχαγός Παπαγεωργίου είχε λάβει διαταγές από τον Υποστράτηγο Κούρτη, στις οποίες δεν μπορούσε να αντιδράσει. Μετά από όλα αυτά, ο Λοχαγός ζήτησε από τον Ανθυπομοίραρχο να τον ενισχύσει με χωροφύλακες. Επειδή ο ίδιος δεν είχε αρκετή δύναμη, αποτάνθηκε στον Κοσμίδη, ο οποίος του έδωσε 23 νέους Καυκάσιους και μαζί με τους διαθέσιμους χωροφύλακες μετέβησαν στο χωριό Χατζή Γιαννούς. Μόλις ο Λοχαγός Παπαγεωργίου έφτασε στο χωριό κάλεσε 13 Οθωμανούς να προσέλθουν στο σταθμό. Εκεί έδωσε διαταγή να τους

φονεύσουν με ραβδισμούς. Έπειτα μετέφεραν τους νεκρούς με κάρα μακριά από το χωριό, όπου και τους έθαψαν. Όλα αυτά έλαβαν χώρα τη νύχτα της 13^{ης} προς την 14^η Σεπτεμβρίου του 1922.

Κατόπιν ο Λοχαγός Παπαγεωργίου συγκέντρωσε στο σταθμό άλλους 20 Οθωμανούς και αφού τους έδεσε, τους μετέφερε σε μια χαράδρα, μακριά από το χωριό, και εκεί, αφού τους φόνεψε μαζί με άλλους τέσσερις Οθωμανούς που μεταφέρθηκαν από το τσιφλίκι του Χερσόβου, τους έκαψαν και κατόπιν τους έθαψαν. Οι τέσσερις που μεταφέρθηκαν από το Χέρσοβο, φονεύθηκαν για να καταστεί δυνατή η παραλαβή των σιτηρών του τσιφλικιού από ορισμένα άτομα, τα οποία παρουσιάστηκαν δήθεν ως αγοραστές των σιτηρών. Το ίδιο χρονικό διάστημα, φονεύθηκαν σε διάφορα άλλα χωριά και άλλοι Οθωμανοί. Ο συνολικός αριθμός των φονευθέντων έφτασε τα 51 άτομα.

Μετά από τη διάπραξη αυτών των φόνων ο Ανθυπομοίραρχος Ζαφείρης αναχώρησε για τη Θεσσαλονίκη και μετέβη κατευθείαν στο γραφείο του Κούρτη. Επειδή όμως δεν τον βρήκε εκεί, πήγε στο καφενείο «Βασιλικόν», το οποίο βρισκόταν κοντά στην πλατεία του Λευκού Πύργου. Στο καφενείο συνάντησε τους Συνταγματάρχες της Χωροφυλακής Παναγιώτη Πολυχρονάκο, ο οποίος είχε παραδώσει την υπηρεσία της Ανώτερης Διοίκησης Χωροφυλακής της Μακεδονίας, και τον Παπακωνσταντίνου, ο οποίος είχε παραλάβει την υπηρεσία από τον Πολυχρονάκο. Ο Ζαφείρης άρχισε να τους διηγείται τα όσα συνέβησαν στην περιφέρειά του. Εν τω μεταξύ, κατέφθασε και ο Υποστράτηγος Κούρτης, ο οποίος μόλις άκουσε τα όσα ανέφερε ο Ζαφείρης, άρχισε να τον υβρίζει, να τον αποκαλεί δημοσίως προδότη και να λέει ότι «ΤΟΙΑΥΤΑΣ ΔΙΑΤΑΓΑΣ» είχε.

Για να μπορέσει κάποιος να καταλήξει σε ασφαλές συμπέρασμα, για τον σκοπό για τον οποίο επιδίωξαν και αποφάσισαν την εκτέλεση των παραπάνω μαζικών φόνων, πρέπει να λάβει υπόψη τα ακόλουθα:

α) Ότι κατά την παραμονή της έκρηξης της Επανάστασης (εννοεί το κίνημα του Σεπτεμβρίου του 1922) και συγκεκριμένα στις 10 Σεπτεμβρίου του 1922, ο Υποστράτηγος Κούρτης έφτασε στη Θεσσαλονίκη κομίζοντας οδηγίες προς τους ομοϊδεάτες του στρατηγούς, για τη στάση τους απέναντι στην Επανάσταση. Συνάντησε μάλιστα και τον επικεφαλής της Επανάστασης στη Θεσσαλονίκη Συνταγματάρχη Τσίπουρα στον οποίο, σύμφωνα με πληροφορίες, ανέφερε ότι η διασάλευση της τάξης θα είχε ως συνέπεια την εισβολή των Σερβικών Ταγμάτων, τα οποία βρίσκονταν στη Δοϊράνη.

β) Το αναμφισβήτητο συμπέρασμα ότι ο Υποστράτηγος Κούρτης εκτελούσε διαταγές, ενισχύεται και από το γεγονός ότι ο Κούρτης έστειλε τον ίδιο του τον ανιψιό, δηλαδή τον Λοχαγό Παπαγεωργίου, για να είναι βέβαιος ότι θα εκτελεστούν με ακρίβεια οι εντολές του.

γ) Υπάρχουν στην Υπομοιραρχία του Κιλκισίου τηλεγραφήματα, με τα οποία διαταζόταν η Υπομοιραρχία να συνεργαστεί με τις στρατιωτικές αρχές, για την εκτέλεση ορισμένων μέτρων, τα οποία όμως δεν κατονομάζονταν.

δ) Τη χρονική περίοδο κατά την οποία οι Στρατηγοί Κάκαβος και Κούρτης εξόρκιζαν τους Αρχηγούς της Επανάστασης να μη διασαλεύσουν την τάξη, διότι στη Δοϊράνη έδρευαν πολλά Σερβικά Τάγματα, τα οποία έψαχναν αφορμή για να εισβάλλουν στη Μακεδονία με το πρόσχημα της επιβολής της τάξης, την ίδια χρονική περίοδο αυτοί διοργάνωναν και εκτελούσαν επίσημες σφαγές σε χωριά που δεν απείχαν περισσότερο από 3-4 ώρες από τα Σερβικά σύνορα.

ε) Το γεγονός επίσης ότι κατά τη διάρκεια του αφοπλισμού των Οθωμανών οι Κάκαβος και Κούρτης απειλούσαν τα κρατικά όργανα ότι θα τα κατήγγειλαν στον τέως πληρεξούσιο Γ. Χατζηγεωργίου, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο τόσης κλίμακας αφοπλισμός των Οθωμανών δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί εν αγνοία των κρατικών υπηρεσιών. Έχοντας όλα αυτά υπ' όψιν του, καθώς και τα εγκλήματα που αποκαλύπτονταν κατά περιόδους, ο Ταγματάρχης Ιωάννης Παπαδάκης δεν δίστασε να εκφέρει την άποψη ότι ακόμα και στην περίπτωση που οι φόννοι δεν έγιναν για να προκληθεί η αναφερόμενη ξενική επέμβαση, προκειμένου, μέσω αυτού του τρόπου να εκτεθεί το έργο της Επανάστασης, από τα πρώτα της βήματα, οπωσδήποτε οι φόννοι διατάχθηκαν και εκτελέστηκαν για να εξυπηρετηθεί το πολιτικό συμφέρον αυτών που διέταξαν τους φόννους. Οι φόννοι σίγουρα αποτελούν μέρος του συνολικού προγράμματος, το οποίο είχαν καταρτίσει οι επικεφαλής του καταλυθέντος καθεστώτος. (Εννοεί τις κυβερνήσεις που προηγήθηκαν από το Επαναστατικό κίνημα του Σεπτεμβρίου του 1922).

Για όλους τους προαναφερόμενους φόννους συνελήφθησαν αρκετοί πολίτες και μερικοί στρατιωτικοί της Χωροφυλακής. Αυτοί όμως που διοργάνωσαν τους φόννους και τέθηκαν επικεφαλής των συλληφθέντων, όπως για παράδειγμα ο Λοχαγός Παπαγεωργίου, παραμένουν ακαταδίωκτοι μέχρι σήμερα. Αυτό το γεγονός σχολιάστηκε δυσμενώς από την κοινή γνώμη της επαρχίας του Κιλκισίου.

Το μεροληπτικό και άδικο αυτό μέτρο έπρεπε, σύμφωνα με τον Ι. Παπαδάκη, να αρθεί. Μετά τη διάπραξη αυτών των φόννων, επικράτησε για ορισμένες μέρες

πανικός ανάμεσα στους Τούρκους. Αυτό το κλίμα του πανικού, μερικοί το εκμεταλλεύτηκαν και αγόρασαν τα καπνά της φετινής παραγωγής των χωριών των Οθωμανών σε τιμές που κυμαίνονταν μεταξύ δεκαοκτώ έως είκοσι δραχμών, ενώ τα πωλούσαν σε τιμές τριάντα έως σαράντα δραχμών. Η ανήθικη αυτή εκμετάλλευση είχε προκαλέσει τη δημόσια αγανάκτηση. Και είχε απαιτηθεί η δίκαιη επέμβαση του κράτους.

Αυτά τα πρόσωπα και κρατικά όργανα φέρονται να είχαν αποκομίσει μεγάλα ποσά από την προπαγάνδα που ασκούσαν πλούσιοι Τούρκοι. Το ίδιο, σύμφωνα με πληροφορίες, συνέβη και στην περίπτωση του αφοπλισμού. Όλα αυτά πρέπει να διευκρινιστούν από μια εμπειριστατωμένη ανάκριση, κατέληξε στην επιστολή του ο Ι. Παπαδάκης¹⁰¹.

Ο Υπουργός των Εξωτερικών Ευθύμιος Κανελλόπουλος απέστειλε επιστολή στις 24 Οκτωβρίου 1922, προς την Επαναστατική Επιτροπή της Ελληνικής Κυβέρνησης, σχετικά με τους φόνους 51 Τούρκων στην περιφέρεια Κιλκίς. Για αυτούς τους φόνους είχε διεξαγάγει έρευνα ο Ταγματάρχης Ι. Παπαδάκης, ο οποίος είχε αποστείλει σχετική αναφορά στις 17 Οκτωβρίου 1922 στην Επαναστατική Επιτροπή.

Ο Κανελλόπουλος επέστησε στην Επαναστατική Επιτροπή την προσοχή για τις πολιτικές συνέπειες τις οποίες μπορούσαν να έχουν αυτά τα γεγονότα. Τους επεσήμανε ότι για εθνικούς λόγους επιβαλλόταν να ληφθούν δρακόντεια μέτρα για να προληφθεί η επανάληψη τέτοιων εκτρόπων.

Ο Κανελλόπουλος ζήτησε να δοθούν οι απαραίτητες διαταγές για να περιποτηθούν οι στρατιωτικές και οι άλλες Αρχές τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας και να φροντίσουν για την ασφάλειά τους, προκειμένου να απαλειφθεί η δυσμενής εντύπωση για την εικόνα της Ελληνικής Κυβέρνησης, την κρίσιμη αυτή περίοδο¹⁰².

Ο Γενικός Διοικητής της Μακεδονίας Λάμπρος απέστειλε κρυπτογραφικό τηλεγράφημα στις 10 Νοεμβρίου 1922 προς την Επαναστατική Επιτροπή και προς τα Υπουργεία Εξωτερικών και Στρατιωτικών. Ο Λάμπρος είχε λάβει τηλεγράφημα από

¹⁰¹ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 99, υποφ. 1, επιστολή του Ταγματάρχη Ι. Παπαδάκη προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας σχετικά με φόνους Οθωμανών στην περιφέρεια της Υποδιοίκησης Κιλκίς, Θεσσαλονίκη 19-10-1922, Αριθ. Πρωτ. 451.

¹⁰² ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1922, φ. 6, υποφ. 7, επιστολή Υπουργού Εξωτερικών Κανελλόπουλου προς την Επαναστατική Επιτροπή, σχετικά με τους φόνους 51 Τούρκων στην περιφέρεια Κιλκίς, Αθήνα 24-10-1922, Αριθ. Πρωτ. 11902.

τον Λοχαγό Μαθιό, ο οποίος τον πληροφόρησε ότι ο πρεσβευτής της Ιταλίας Μοντάνια αναχώρησε από την Αθήνα για τη Λωζάννη, έχοντας μαζί του έκθεση βιαιοπραγιών εναντίον των μουσουλμάνων της Μακεδονίας από τις Ελληνικές Αρχές, καθώς και διάφορες φωτογραφίες φονευθέντων μουσουλμάνων. Ο Λάμπρος ανέφερε ότι είχε διατάξει τον Ταγματάρχη Παπαδάκη, διοικητή της Χωροφυλακής, να προβεί σε αυστηρές ανακρίσεις για τους φόνους των μουσουλμάνων στην περιφέρεια Κιλκίς. Επίσης ο Λάμπρος ανέφερε ότι θα παρακολουθήσει την πορεία των ανακρίσεων και θα συστήσει την αυστηρή δίωξη των υπαιτίων για τους παραπάνω φόνους¹⁰³.

Το εκρηκτικό κλίμα που επικρατούσε στην πολιτική κατάσταση της Ελλάδας στα τέλη του 1922 αποτυπώνεται στην επιστολή που έστειλε στις 16 Νοεμβρίου του 1922 ο Υπουργός των Στρατιωτικών Θεόδωρος Πάγκαλος προς τον Υπουργό των Εσωτερικών.

Ο Πάγκαλος ζήτησε από τον Υπουργό των Εσωτερικών να απαγορεύσει την κυκλοφορία της εφημερίδας «Ριζοσπάστης» στη Μακεδονία και στη Θράκη, διότι, όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ο Πάγκαλος, «οι κομμουνιστικές ιδέες τις οποίες διέδιδε η εφημερίδα ‘Ριζοσπάστης’ επιδρούσαν επιβλαβώς στο στρατό και στον πληθυσμό των περιοχών της Μακεδονίας και της Θράκης και έβλαπταν τα συμφέροντα της πατρίδας και των κατοίκων της»¹⁰⁴.

Στις 19 Δεκεμβρίου του 1922 ο Διευθυντής του Τμήματος Τύπου του Υπουργείου των Εξωτερικών Καλαποθάκης διαβίβασε στον Γενικό Διοικητή της Θεσσαλονίκης το τηλεγράφημα που έλαβε από τον Κακλαμάνο, ο οποίος ήταν μέλος της Ελληνικής Αντιπροσωπείας στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης. Ο Κακλαμάνος ανέφερε ότι Τούρκος καθηγητής, αυτοαποκαλούμενος ως Αρχηγός της Αντιπροσωπείας της Μουσουλμανικής Μακεδονικής Ενώσεως, παρουσίασε στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης υπόμνημα στο οποίο απαριθμούσε σφαγές που διαπράχθηκαν εσχάτως στην Ελλάδα και στη Σερβία εναντίον μουσουλμάνων. Ο Τούρκος καθηγητής ανέφερε το περιστατικό της λεηλασίας του χωριού Χατζηγιαννούς και τη σφαγή του μισού πληθυσμού του εν λόγω χωριού. Ανέφερε επίσης τη λεηλασία της οικίας του Μουφτή Λαγκαδά από χωροφύλακα καθώς και τη λεηλασία της οικίας του Αλή Πασά στη Θεσσαλονίκη.

¹⁰³ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1922, φ. 6, υποφ. 7, κρυπτογραφικό τηλεγράφημα Γενικού Διοικητή Μακεδονίας Λάμπρου προς το Υπουργείο Στρατιωτικών, Θεσσαλονίκη 10-11-1922, Αριθ. Πρωτ. 616.

¹⁰⁴ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1922, φ. 6, υποφ. 7, επιστολή του Υπουργού των Στρατιωτικών Θ. Πάγκαλου προς τον Υπουργό των Εσωτερικών, για απαγόρευση της κυκλοφορίας της εφημερίδας «Ριζοσπάστης», Αθήνα 16-11-1922, Αριθ. Πρωτ. 16072.

Ο Τούρκος καθηγητής ανέφερε τη σφαγή με τσεκούρια γυναικόπαιδων του χωριού Νοτιλάρ της Υποδιοίκησης Καρατζόβας, καθώς και τη σφαγή 56 μουσουλμάνων του χωριού Χίρσοβα της Υποδιοίκησης Κιλκίς. Ανέφερε επίσης τη σφαγή όλων των κατοίκων του χωριού Σινανλικιόϊ της Υποδιοίκησης Γκιλιμερέ (σημερινή Καλαμαριά). Στο υπόμνημά του, ο Τούρκος καθηγητής προσέθεσε ότι ο αριθμός των σφαιρισθέντων μουσουλμάνων στο Νομό Θεσσαλονίκης το τελευταίο τρίμηνο υπερέβαινε τα 4.500 άτομα. Επίσης προσέθεσε ότι στην περιφέρεια της Καρατζόβας και συγκεκριμένα στο χωριό Καρατζά Αμπάτ δάρθηκαν δύο μουσουλμάνοι με σιδερένιες ράβδους. Επίσης 3.000 καπνεργάτες εξαναγκάστηκαν να φύγουν από τις πόλεις της Δράμας και της Καβάλας, καθώς και ότι αιχμάλωτοι Τούρκοι στρατιωτικοί και πολιτικοί κρατούμενοι στον Λευκό Πύργο, υποβάλλονταν σε βασανιστήρια. Παρόμοιο υπόμνημα υπέβαλε ο Τούρκος καθηγητής σε όλα τα μέλη της Κοινωνίας των Εθνών. Ο Διευθυντής του Γραφείου Τύπου του Υπουργείου των Εξωτερικών Καλαποθάκης ζήτησε από τον Γενικό Διοικητή της Θεσσαλονίκης να του παράσχει τα απαραίτητα στοιχεία για να προβεί σε εμπειριστατωμένη διάψευση. Ζήτησε επίσης να προχωρήσει σε συγκέντρωση αξιόπιστων λεπτομερών μαρτυριών προκειμένου να διαψεύσει τις παραπάνω συκοφαντίες και χαρακτηρίζει τις καταγγελίες του Τούρκου καθηγητή.

Ο Καλαποθάκης τόνισε το «επείγον» της εθνικής ανάγκης και ζήτησε από τον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης να συγκεντρώσει μαρτυρίες, είτε από πρόκριτους μουσουλμάνους και χριστιανούς των κατονομαζόμενων χωριών, είτε από μουσουλμάνους πρόκριτους της Θεσσαλονίκης, είτε, κάτι που θα ήταν και το προτιμότερο, δηλαδή να παρακαλέσει τον πρόξενο της Αμερικής να αποστείλει άμεσα υπάλληλό του προκειμένου να μεταβεί στα κατονομαζόμενα χωριά και να βεβαιωθεί για το ανυπόστατο των παραπάνω καταγγελιών. Ο Καλαποθάκης ανέφερε ότι όλες οι παραπάνω ενέργειες έπρεπε να διεξαχθούν με εξαιρετική ταχύτητα, μέσα σε διάστημα λίγων ημερών και να συνταχθούν ενυπόγραφα πρωτόκολλα διαψεύσεων, τα οποία να διαβιβαστούν στο Υπουργείο Εξωτερικών τηλεγραφικά, όπως και τα αποτελέσματα των ανακρίσεων, προκειμένου να διαβιβαστούν το ταχύτερο στη Λωζάννη¹⁰⁵.

¹⁰⁵ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 99, υποφ. 1, τηλεγράφημα του Διευθυντή του Τμήματος Τύπου του Υπουργείου των Εξωτερικών Καλαποθάκη προς τον Γενικό Διοικητή της Θεσσαλονίκης, σχετικά με καταγγελίες «Αρχηγού Μουσουλμανικής Μακεδονικής Ενώσεως» για σφαγές μουσουλμάνων, Αθήνα 19-12-1922, Αριθ. Πρωτ. 5521-150.

Ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης απέστειλε κρυπτογραφικό τηλεγράφημα στις 21 Δεκεμβρίου του 1922 προς τον Υπουργό των Εξωτερικών Στυλιανό Γονατά με τις εξής σχετικές διαψεύσεις για τις προαναφερθείσες καταγγελίες:

- 1) Δήλωση των κατοίκων του χωριού Χατζηγιαννούς.
- 2) Γενική δήλωση των αντιπροσώπων των Τουρκικών χωριών της επαρχίας Κιλκίς.
- 3) Δήλωση των Οθωμανών προκρίτων του χωριού Νοτιλάρ (Ενωτίας) της επαρχίας Καρατζόβας.
- 4) Γενική δήλωση των προκρίτων των Οθωμανικών χωριών της επαρχίας Καρατζόβης¹⁰⁶.

Η Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης απέστειλε στις 20 Δεκεμβρίου 1922 κρυπτογραφικό τηλεγράφημα στο Υπουργείο των Εξωτερικών με το οποίο ενημέρωσε το Υπουργείο για τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στο χωριό Χατζηγιαννούς. Η Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης ανέφερε ότι είναι ψευδής η είδηση ότι σφαγιάστηκε το ήμισυ του πληθυσμού του χωριού. Ο Λοχαγός Παπαγεωργίου είχε λάβει εντολή από τον Στρατηγό Κούρτη να παραλάβει ορισμένους πρόσφυγες και να αφοπλίσει τους Οθωμανούς κατοίκους του χωριού. Ακολούθησε συμπλοκή, στην οποία σκοτώθηκαν είκοσι Οθωμανοί και ένας χριστιανός. Ο Λοχαγός Παπαγεωργίου και οι πρόσφυγες που συνέργησαν στη διάπραξη των φόνων, κατά τη διάρκεια της συμπλοκής με τους Οθωμανούς βρίσκονται, εδώ και ένα μήνα, στις φυλακές.

Για την υπόθεσή τους θα αποσταλούν ταχυδρομικά στο Υπουργείο Εξωτερικών σχετικές διαψεύσεις του Προέδρου της κοινότητας, του Χότζα και των προκρίτων του χωριού.

Η δεύτερη είδηση περί λεηλασίας της οικίας του Μουφτή Λαγκαδά από χωροφύλακες είναι επίσης ψευδής. Η ένορκη προανάκριση που διενεργήθηκε απέδειξε ότι η οικία του Μουφτή δεν λεηλατήθηκε από χωροφύλακες αλλά ανεφλέγη από πυρκαγιά που ξέσπασε σε μια αποθήκη αχύρων.

Η σφαγή με τσεκούρια γυναικόπαιδων του χωριού Νοτιλάρ της Υποδιοίκησης Καρατζόβας είναι καθαρή συκοφαντία. Αντιθέτως οι Οθωμανοί φόνευσαν στις 25 Οκτωβρίου του 1922 πέντε Έλληνες πρόσφυγες. Οι συγγενείς των προσφύγων

¹⁰⁶ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 99, υποφ. 1, κρυπτογραφικό τηλεγράφημα του Γενικού Διοικητή Θεσσαλονίκης προς τον Υπουργό Εξωτερικών Γονατά, Θεσσαλονίκη 21-12-1922, Αριθ. Πρωτ. 1069.

αντεπιτιθέμενοι φόνευσαν έξι Οθωμανούς. Οι πρόσφυγες που φόνευσαν τους Οθωμανούς βρίσκονται ήδη στις φυλακές.

Οι πληροφορίες της σφαγής πενήντα έξι μουσουλμάνων στο χωριό Χίρσοβο της Υποδιοίκησης του Κιλκίς, όπως και της σφαγής όλων των κατοίκων του χωριού Σινακλικιόϊ είναι ανακριβείς.

Επίσης, χωριό Χίρσοβο δεν υπάρχει αλλά είναι απλά ένα τσιφλικί.

Ένας μόνο Οθωμανός κάτοικος του τσιφλικιού φονεύθηκε κατά τη διάρκεια του επεισοδίου στο χωριό Χατζηγιαννούς. Γενικότερα η πληροφορία αποτελεί επανάληψη της πρώτης πληροφορίας του επεισοδίου του χωριού Χατζηγιαννού. Σχετικές διαψεύσεις αυτών των πληροφοριών θα αποσταλούν στο Υπουργείο Εξωτερικών ταχυδρομικά.

Επίσης κανένας μουσουλμάνος δεν δάρθηκε με ραβδισμό στην περιοχή της Καρατζόβας και του Καραντζανμπάτ. Σχετική διάψευση αυτών των πληροφοριών θα αποσταλεί.

Εκτός από τους φόνους που προαναφέρθηκαν, σε όλο τον Νομό της Θεσσαλονίκης δεν διαπράχθηκε κανένας άλλος φόνος. Επομένως ο αριθμός για 4.500 φονευθέντες είναι φανταστικός. Οι κρατούμενοι του Λευκού Πύργου δεν είναι όλοι αιχμάλωτοι αλλά υπάρχουν και βαρυποινίτες κατάδικοι¹⁰⁷.

Ο αντιπρόσωπος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού στην Κωνσταντινούπολη Πάλλης διαβίβασε στον Υπουργό των Εξωτερικών Στυλιανό Γονατά στις 20 Δεκεμβρίου του 1922, αντίγραφο της επιστολής του Γραμματέα της Αγγλικής Ύπατης Αρμοστείας της Κωνσταντινούπολης. Ο Γραμματέας ζήτησε από τον Πάλλη να τον ενημερώσει για την κατάσταση στην οποία βρισκόταν το μουσουλμανικό στοιχείο της Ελλάδας, διότι είχε δεχθεί παράπονα, μέσω έγγραφης αναφοράς που του απέστειλε ο αντιπρόσωπος της Κυβέρνησης της Άγκυρας Αδνάν Βέης¹⁰⁸.

Το Υπουργείο των Εσωτερικών απέστειλε επιστολή στις 27 Δεκεμβρίου του 1922 στο Υπουργείο των Εξωτερικών, αναφέροντας ότι σύμφωνα με την τελευταία παράγραφο του 4^{ου} άρθρου της Συνθήκης των Αθηνών, μόνο οι μουσουλμάνοι και όχι όλοι οι Οθωμανοί υπήκοοι πριν από την προσάρτηση των Νέων Χωρών,

¹⁰⁷ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 99, υποφ. 1, κρυπτογραφικό τηλεγράφημα Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης προς Υπουργείο Εξωτερικών σχετικά με περιστατικά βιαιοπραγιών στο Κιλκίς, στον Λαγκαδά και στην Καρατζόβα, Θεσσαλονίκη 20-12-1922, Αριθ. Πρωτ. 1069.

¹⁰⁸ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 11, υποφ. 6, διαβίβαση στον Υπουργό Εξωτερικών Γονατά επιστολής που είχε λάβει ο αντιπρόσωπος Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού Κωνσταντινούπολης Πάλλης από τον Γραμματέα της αγγλικής Ύπατης Αρμοστείας της Κωνσταντινούπολης, Κωνσταντινούπολη 20-12-1922, Αριθ. Πρωτ. 6533.

απαλλάσσονταν από τη στρατιωτική υπηρεσία και από την πληρωμή στρατιωτικού φόρου, καθώς βρισκόταν σε διάρκεια, σύμφωνα με το παραπάνω άρθρο, η τριετής προθεσμία που τους παρείχε, μετά την ενηλικίωσή τους, το δικαίωμα επιλογής της οθωμανικής ιθαγένειας. Αρμόδιο για να εκδώσει τις απαραίτητες οδηγίες προς τις στρατιωτικές αρχές, ήταν το Υπουργείο των Στρατιωτικών¹⁰⁹.

Στις 26 Απριλίου 1923 ο Διοικητής Χωροφυλακής της Θεσσαλονίκης Ταγματάρχης Τ. Στραβάκος απέστειλε αναφορά στην Ανώτερη Διοίκηση Χωροφυλακής της Μακεδονίας. Ο Στραβάκος ανέφερε ότι προκλήθηκε πυρκαγιά από πτώση κεραυνού στον αχυρώνα του Μουμίν Χασάν, μουσουλμάνου κατοίκου του Κιλκίς. Κατά τη διάρκεια της πυρκαγιάς κάηκαν όλα τα πολεμικά είδη που ήταν κρυμμένα στον αχυρώνα. Αυτά ήταν φυσίγγια όπλων και χειροβομβίδες. Ένας μεγάλος αριθμός από κάλυκες φυσιγγίων και αποτυπώματα καμένων όπλων δεν μπορούσε να καταμετρηθεί, καθώς είχε αποτεφρωθεί και διακρινόταν μόνο το αποτύπωμά τους.

Ο Ταγματάρχης Στραβάκος ανέφερε ότι είχε δώσει σχετικές διαταγές για τη διενέργεια αυστηρότατου αφοπλισμού των Οθωμανών κατοίκων της περιφέρειας Κιλκίς και είχαν κατασχεθεί περίστροφα, όπλα και άλλα πολεμικά είδη¹¹⁰.

Το Υπουργείο των Εξωτερικών απέστειλε επιστολή στις 6 Δεκεμβρίου του 1923 στην Υποδιοίκηση της Βέροιας, αναφέροντας ότι η τουρκική αντιπροσωπεία της Μεικτής Επιτροπής της Ανταλλαγής των Πληθυσμών υπέβαλε αναφορά στη Μεικτή Επιτροπή, η οποία περιείχε διάφορες καταγγελίες. Οι μουσουλμάνοι ανέφεραν ότι παρεμποδίζονταν στις εργασίες τους. Ένοπλες συμμορίες εισέρχονταν στις κατοικίες τους και προέβαιναν σε βιαιοπραγίες. 300 οικογένειες μουσουλμάνων περιπλανιόνταν στους δρόμους, καθώς δεν διέθεταν κατοικίες και κανένα άλλο πόρο ζωής.

Στη συνέχεια της επιστολής αναγράφονταν οι υπογραφές των μελών της τουρκικής Αντιπροσωπείας. Τα μέλη της τουρκικής Αντιπροσωπείας είχαν αναφέρει το γεγονός ότι ολόκληρος ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Βέροιας και των περιχώρων της είχε διασκορπιστεί στους αγρούς και ήταν εκτεθειμένος στο ψύχος και

¹⁰⁹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1922, φ. 85, υποφ. 1, επιστολή του Υπουργείου Εσωτερικών προς το Υπουργείο Εξωτερικών σχετικά με το ζήτημα απαλλαγής από τη στρατιωτική θητεία των μουσουλμάνων υπηκόων των Νέων Χωρών, Αθήνα 27-12-1922, Αριθ. Πρωτ. 50354.

¹¹⁰ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 11, υποφ. 5, αναφορά Ταγματάρχη Στραβάκου, Διοικητή Χωροφυλακής Θεσσαλονίκης, προς την Ανώτερη Διοίκηση Χωροφυλακής Μακεδονίας, σχετικά με τη διενέργεια αφοπλισμού των Οθωμανών κατοίκων της περιφέρειας Κιλκίς, Θεσσαλονίκη 26-4-1923, Αριθ. Πρωτ. 1674/5.

στην πείνα. Ήταν καταδικασμένος σε θάνατο από ασθένειες. Τα εισοδήματα των βακουφιών κατάσχονταν από το δικαιοστάσιο και τα πρόσωπα που συντηρούνταν από αυτά τα εισοδήματα, δηλαδή χήρες, ορφανά, διδάσκαλοι και το προσωπικό των θρησκευτικών ιδρυμάτων, είχε περιέλθει σε έσχατη αθλιότητα¹¹¹.

Ο Υποδιοικητής της Βέροιας απέστειλε αναφορά στις 20 Δεκεμβρίου 1923 στο Τμήμα της Κοινωνίας των Εθνών του Ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών. Ο Υποδιοικητής διέψευσε τα παράπονα που είχαν διατυπώσει μουσουλμάνοι κάτοικοι της Βέροιας, ότι δηλαδή ολόκληρος ο μουσουλμανικός πληθυσμός της πόλης της Βέροιας διαβιούσε στην ύπαιθρο. Ο Υποδιοικητής ανέφερε ότι αυτός ο ισχυρισμός των μουσουλμάνων ήταν τελείως αναληθής, διότι κανένας μουσουλμάνος δεν παρουσιάστηκε ενώπιόν του για να παραπονεθεί. Ο Υποδιοικητής της Βέροιας ανέφερε επίσης ότι μόνο δύο με τρεις οικογένειες μουσουλμάνων ήταν «κακώς εστεγασμένες».

Ο Υποδιοικητής επίσης διέψευσε τους ισχυρισμούς ότι είχαν κατασχεθεί τα βακουφικά εισοδήματα. Ανέφερε μάλιστα ότι είχαν επιστραφεί πολλά επιταχθέντα ζώα που ανήκαν σε μουσουλμάνους και επίσης είχαν καταβληθεί χρηματικά ποσά για αποζημιώσεις σε μουσουλμάνους κατοίκους της Βέροιας.

Ο Υποδιοικητής ενημέρωσε το Υπουργείο των Εξωτερικών προς επίρρωση των όσων ανέφερε, ότι επισκέφθηκε τη Βέροια για επιθεώρηση ο Διευθυντής του Κτηματικού Γραφείου Θεσσαλονίκης Βογαζλής, ο οποίος διαπίστωσε ότι οι μουσουλμάνοι της Βέροιας δεν διατύπωσαν παράπονα εις βάρος των Ελληνικών Αρχών¹¹².

Ο Διευθυντής του Τμήματος Τύπου του Υπουργείου των Εξωτερικών Δ. Καλαποθάκης, την 31^η Ιανουαρίου 1924, διαβίβασε στη Γενική Διοίκηση της Θεσσαλονίκης μεταφρασμένες ανταποκρίσεις τουρκικών εφημερίδων της Θεσσαλονίκης, σχετικά με το ζήτημα της σύλληψης του Μουφτή της Θεσσαλονίκης και την αντίδραση του Τούρκου Προξένου της Θεσσαλονίκης στο εν λόγω ζήτημα.

Η εφημερίδα «ΑΚΣΑΜ» στις 16 Ιανουαρίου 1924 δημοσίευσε επιστολή του ανταποκριτή της στη Θεσσαλονίκη Σ. Χαλή. Ο Χαλή κατηγορούσε τις Ελληνικές Αρχές για παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων.

¹¹¹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 11, υποφ. 6, επιστολή Υπουργείου Εξωτερικών στην Υποδιοίκηση Βέροιας σχετικά με καταγγελίες της Τουρκικής Αντιπροσωπείας της Μεικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών, Αθήνα 6-12-1923, Αριθ. Πρωτ. 38421.

¹¹² ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 11, υποφ. 6, αναφορά του Υποδιοικητή Βέροιας προς το Υπουργείο των Εξωτερικών, Βέροια 20-12-1923, Αριθ. Πρωτ. 5038.

Συγκεκριμένα κατήγγειλε τη σύλληψη του εκλεγέντος από τους μουσουλμάνους Μουφτή της Θεσσαλονίκης Σουλεϊμάν εφέντη και των προκρίτων Ισμαήλ Βέη, πρώην δημάρχου, και Σαμή Βέη, καθώς και ορισμένων άλλων προσώπων. Η σύλληψη αυτών των μουσουλμάνων έγινε μετά από επεισόδιο που δημιουργήθηκε στο τζαμί του Χαμδή Βέη. Οι Ελληνικές Αρχές είχαν διορίσει Μουφτή της Θεσσαλονίκης τον Μουσταφά Χουλουσή, ένα πρόσωπο που σύμφωνα με τον συντάκτη της επιστολής, ήταν εχθρός της μουσουλμανικής θρησκείας, διότι ικανοποιούσε τις προσωπικές του φιλοδοξίες χρησιμοποιώντας τις γνωριμίες που είχε με τις Ελληνικές Αρχές. Ο συντάκτης της επιστολής τον αποκάλεσε «φαύλο» και «χαμερπή κόλακα» των Ελληνικών Αρχών. Ο Μουσταφά Χουλουσή, σύμφωνα με τον συντάκτη, είχε καταλάβει αυθαίρετα τη θέση του Μουφτή Θεσσαλονίκης, καθώς δεν είχε εκλεγεί, ούτε είχε αναγνωριστεί ως Μουφτής από τη μουσουλμανική κοινότητα της Θεσσαλονίκης.

Στο τζαμί του Χαμδή Βέη, κατά τη διάρκεια του «Χουτπάν», δηλαδή του προσκυνήματος της Παρασκευής των μουσουλμάνων, ο Μουφτής Μουσταφά Χουλουσή ανέβηκε στον άμβωνα για να προσευχηθεί στον θεό για πολυχρονισμό της Αυτού Υψηλότητος του Αβδούλ Μετζήτ, ο οποίος στη συνείδηση των μουσουλμάνων κατείχε τη θέση του χαλίφη. Οι μουσουλμάνοι που είχαν συγκεντρωθεί στο τζαμί, δεν ανέχθηκαν την παρουσία του Μουσταφά Χουλουσή. Τον άρπαξαν από τους βραχίονες και τον εξεδίωξαν από το τζαμί. Το επεισόδιο αυτό προκάλεσε την επέμβαση της Χωροφυλακής, η οποία συνέλαβε τον πρώην Μουφτή Σουλεϊμάν εφέντη και προκρίτους της μουσουλμανικής κοινότητας. Ο συντάκτης της επιστολής Σ. Χαλή ανέφερε χαρακτηριστικά: «Φαίνεται ότι οι Έλληνες αισθάνονται ευχαρίστησιν από την δημιουργίαν νέων τετελεσμένων γεγονότων. Άλλα νομίζουμε ότι έπέστη ή μάλλον ότι παρήλθε ήδη ο χρόνος καθ' όν πρέπει να σκεπτόμεθα, ότι εν έκ τῶν τετελεσμένων γεγονότων δύναται να παρουσιάση ήμέραν τινά τὸν κίνδυνον ἀφορμῆς πολέμου».

Ο Τούρκος Πρόξενος της Θεσσαλονίκης Φαχρεδδίν Χαϊρή Βέης είχε αποστείλει «επείγουσα» επιστολή στον Νομάρχη της Θεσσαλονίκης Λάμπρο ζητώντας την άμεση αποφυλάκιση των συλληφθέντων μουσουλμάνων. Ο Πρόξενος είχε αποστείλει σχετικό διάβημα και στην Ελληνική Κυβέρνηση.

Ο συντάκτης της επιστολής καταλήγει με την εξής φράση: «Η άσφαλεστέρα όδός είναι να γνωστοποιήσωμεν εις την εν Αθήναις Κυβέρνησιν, ότι δια να δυνάμεθα να συγκατατεθῶμεν, ὅπως οἱ Ρωμηοὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀσχολοῦνται μὲ τὰς

έργασίας των εν πλήρει ασφαλεία πρέπει να επιδεικνύεται καλή στάσις απέναντι τῶν ανταλλακτέων ὁμοθρήσκων μας ἐν Μακεδονία».

Ἡ εφημερίδα «ΑΚΣΑΜ» στις 19 Ἰανουαρίου 1924 δημοσίευσε νέα ανταπόκριση ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, με τὴν υπογραφή του Σ. Χαλή. Ὁ Σ. Χαλή γνωστοποίησε τὴν εἶδηση τῆς ἀποφυλάκισης τῶν μουσουλμάνων προκρίτων καὶ του τέως Μουφτῆ Σουλεϊμάν εφέντη. Ὁ Σουλεϊμάν ὁμως συνελήφθη ἐκ νέου, ὅπως ἀνέφερε ὁ Σ. Χαλή.

Ὁ ανταποκριτὴς τῆς «ΑΚΣΑΜ» ἀντέκρουσε τὶς δηλώσεις του Τεφίκ Ρουσδή Βέη, ὁ ὁποῖος εἶχε δηλώσει ὅτι ἦταν βέβαιος γιὰ τὴν καλὴ θέληση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης καὶ ὅτι δὲν υπήρχε κανένα θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ ἀπευθυνθεῖ στὴν Κυβέρνηση.

Ὁ ανταποκριτὴς Σ. Χαλή διατύπωσε τὰ ἐξῆς ἐρωτήματα:

1) Ἀν εἶχε ἀποδοθεῖ τὸ ἀντίτιμο τῶν σφετερισθέντων καὶ τῶν διαρπαγέντων, μετὰ τὴν 7^η Ὀκτωβρίου τοῦ 1923.

2) Τί εἶχε γίνει με τὰ ἀνερχόμενα σὲ ἑκατομμύρια δραχμὲς περιουσιακὰ δικαιώματα τῶν μουσουλμάνων, τὰ ὁποῖα ἀφορούσαν τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία τῆς 7^{ης} Ὀκτωβρίου τοῦ 1923;

3) Τί εἶχε γίνει γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν διαταγῶν, οἱ ὁποῖες δίδονταν στὶς «γοητευτικὲς» καὶ «θελκτικὲς» αἰθουσες τοῦ ξενοδοχείου «Ακταῖον Παλάς» ἐνῶ οἱ μουσουλμάνοι δὲν μποροῦσαν νὰ λάβουν ὀβολό ὡς ἐνοίκιο γιὰ τὰ κτήματά τους, παρά τὶς ἐπίσημες διαταγές;

4) Εἶχε ἐπιτευχθεῖ ἡ ἐπιστροφή κανενός δυστυχή χωρικοῦ στὴν ἐστία του; Οἱ χωρικοὶ σέρνονταν στους δρόμους τῆς Θεσσαλονίκης, ἐνῶ εἶχε διακηρυχθεῖ ὅτι εἶχαν εξασφαλιστεῖ τὰ δικαιώματα τῶν μουσουλμάνων, σχετικὰ με τὰ κτήματα καὶ τὶς γαίες τους, μέχρι τὴν ἡμέρα τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν.

5) Ἐπίσης τί εἶχε γίνει με τοὺς δυστυχεῖς χωρικοὺς ποὺ εἶχαν καταφύγει στα βουνά καὶ στὶς πόλεις, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὶς ὤμοττες, στὶς ὁποῖες προβαίνουν κατὰ καιροὺς οἱ πρόσφυγες, οἱ στρατιωτικοὶ διοικητὲς καὶ οἱ χωροφύλακες, στὶς περιφέρειες Καγιαλάρ, Κοζάνης καὶ Καρατζόβας τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας;

6) Εἶχε εξασφαλιστεῖ ἡ τιμωρία ἐστῶ καὶ ἐνός ἀτόμου ἐνεχομένου στὴν καταστρεπτικὴ πολιτικὴ ποὺ ἐφαρμοζόταν στὴ Δυτικὴ Μακεδονία, ὅπου

πραγματοποιούνταν δαρμοί, τραυματισμοί, φόνοι, σφετερισμοί και ληστείες εναντίον των μουσουλμάνων;¹¹³

Ο Υπομοίραρχος του Τμήματος Μεταγωγών της Θεσσαλονίκης στις 2 Αυγούστου 1924 ενημέρωσε με επιστολή τη Διοίκηση Χωροφυλακής της Θεσσαλονίκης για το επεισόδιο που σημειώθηκε στον καταυλισμό «Καραϊσίν». Στον καταυλισμό «Καραϊσίν» είχε σημειωθεί συμπλοκή ανάμεσα σε ανταλλάξιμους μουσουλμάνους που είχαν αφιχθεί από την Καστοριά και χωροφύλακες του φυλακίου του «Καραϊσίν».

Την 1^η Αυγούστου 1924 δύο χωροφύλακες έφτασαν στο φυλάκιο του Καραϊσίν, συνοδεύοντας 26 μουσουλμάνους από την Καστοριά, για να τους οδηγήσουν στον καταυλισμό των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων. Στον καταυλισμό δύο μουσουλμάνοι επιτέθηκαν εναντίον των δύο προαναφερθέντων χωροφυλάκων, κατά τη διάρκεια μιας περιπολίας. Στη συμπλοκή προσέτρεξαν προς βοήθεια των δύο συναδέλφων τους και άλλοι χωροφύλακες, καθόσον οι δύο μουσουλμάνοι, με τη συμμετοχή και άλλων ομοεθνών τους, συνεπλάκησαν με τους χωροφύλακες. Ακολούθησε η σύλληψη των μουσουλμάνων, οι οποίοι κατά τη διάρκεια της εξέτασής τους από τον Εισαγγελέα, κατέθεσαν ότι κακοποιήθηκαν από πέντε χωροφύλακες, έναν αγροφύλακα, κι από έναν ιδιώτη, στο φυλάκιο του Καραϊσίν, μετά τη σύλληψή τους. Οι προαναφερθέντες χωροφύλακες και ο αγροφύλακας οδηγήθηκαν στον Εισαγγελέα, ο οποίος δήλωσε ότι θα ασκήσει ποινική αγωγή εναντίον τους, σε περίπτωση που αποδειχθεί, ότι οι παραπάνω ενέχονταν σε κάποια αξιόποινη πράξη κατά των συλληφθέντων μουσουλμάνων.

Ο Υπομοίραρχος αποδίδει το περιστατικό της επίθεσης εναντίον των δύο χωροφυλάκων από μουσουλμάνους ανταλλάξιμους, στην προκλητική συμπεριφορά που είχαν αναπτύξει κάποιοι μουσουλμάνοι ανταλλάξιμοι, οι οποίοι, γνωρίζοντας ότι σε μικρό χρονικό διάστημα επρόκειτο να αναχωρήσουν από την Ελλάδα, συμπεριφέρονταν με υβριστικό τρόπο, διότι είχαν την πεποίθηση ότι δεν θα ασκηθεί εναντίον τους κάποια ποινική δίωξη.

Αναφερόμενος στους χωροφύλακες που ενεπλάκησαν στο περιστατικό, ο Υπομοίραρχος έκρινε ότι πρέπει να τιμωρηθούν αυστηρά με πειθαρχικές ποινές προς σωφρονισμό και παραδειγματισμό των συναδέλφων τους¹¹⁴.

¹¹³ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 106, υποφ. 1, διαβίβαση από τον Διευθυντή του Τμήματος Τύπου του Υπουργείου Εξωτερικών Καλαποθάκη, στη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, ανταποκρίσεων τουρκικών εφημερίδων της Θεσσαλονίκης, σχετικά με το ζήτημα της σύλληψης του Μουφτή Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 31-1-1924, Αριθ. Πρωτ. 3248.

Ο Συνταγματάρχης – Ανώτερος Διοικητής της Χωροφυλακής της Μακεδονίας Σ. Καραμπέλας ενημέρωσε στις 28 Σεπτεμβρίου 1924 για το συμβάν του φυλακίου Καραϊσίν τον Διευθυντή του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού με σχετική επιστολή. Στην επιστολή ο Διοικητής τόνισε ότι επέβαλε αυστηρά πειθαρχικά μέτρα στους χωροφύλακες που ενεπλάκησαν στο επεισόδιο του Καραϊσίν, διότι παρά την προκλητική συμπεριφορά ορισμένων μουσουλμάνων οι χωροφύλακες δεν ενήργησαν με την οφειλόμενη σύνεση και ψυχραιμία, παραβαίνοντας τις ρητές διαταγές που είχαν λάβει από τον Διοικητή Καραμπέλα, παραδείγματος χάριν να αποφεύγουν επεισόδια με τους ανταλλάξιμους μουσουλμάνους, ακόμα κι όταν προκαλούνταν από αυτούς¹¹⁵.

Ο Ανώτερος Διοικητής της Χωροφυλακής της Μακεδονίας Καραμπέλας, στις 28 Σεπτεμβρίου 1924, απέστειλε επιστολή στη Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας, ενημερώνοντας για την καταδίκη σε φυλάκιση δύο μηνών των δύο χωροφυλάκων που είχαν αναμειχθεί στη συμπλοκή του φυλακίου Καραϊσίν, από το Δικαστήριο Πλημμελειοδικών της Θεσσαλονίκης. Ο Καραμπέλας ανέφερε επίσης ότι για την καταδίκη των δύο χωροφυλάκων είχε ενημερώσει την Ερυθρά Τουρκική Ημισέληνο¹¹⁶.

Ο Διοικητής της Χωροφυλακής της Μακεδονίας απέστειλε στον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας επιστολή στις 26 Οκτωβρίου 1924, με την οποία τον ενημέρωσε ότι δεν είχε σημειωθεί καμιά «υπερβασία» ή κακοποίηση εις βάρος των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων από όργανα της Υπηρεσίας της Χωροφυλακής, ούτε και από κάποιον άλλο Έλληνα πολίτη. Παραδέχτηκε ωστόσο το επεισόδιο που είχε λάβει χώρα στον καταυλισμό Καραϊσίν, ο οποίος βρισκόταν κοντά στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, επί της οδού Σερρών της Θεσσαλονίκης. Ο Διοικητής της Χωροφυλακής ανέφερε ότι οι υπαίτιοι του επεισοδίου τιμωρήθηκαν αυστηρά από την Ανώτερη Διοίκηση Χωροφυλακής της Μακεδονίας.

¹¹⁴ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Υπομοίραρχου Τμήματος Μεταγωγών Θεσσαλονίκης προς τη Διοίκηση Χωροφυλακής Θεσσαλονίκης σχετικά με το επεισόδιο του Καραϊσίν, Θεσσαλονίκη 2-8-1924, Αριθ. Πρωτ. 1948/2.

¹¹⁵ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Διοικητή Χωροφυλακής Μακεδονίας Καραμπέλα στον Διευθυντή του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού σχετικά με το επεισόδιο του Καραϊσίν, Θεσσαλονίκη 28-9-1924, Αριθ. Πρωτ. 1028/4.

¹¹⁶ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Καραμπέλα στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας σχετικά με την καταδίκη των χωροφυλάκων του φυλακίου Καραϊσίν, Θεσσαλονίκη 28-9-1924, Αριθ. Πρωτ. 1028/9.

Στον καταυλισμό του Καραϊσίν διέμεναν ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι. Την 1^η Αυγούστου 1924 σημειώθηκε επεισόδιο ανάμεσα σε ανταλλάξιμους μουσουλμάνους και χωροφύλακες¹¹⁷.

Στις 21 Οκτωβρίου 1924 η Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας ενημέρωσε με επιστολή τον Ανώτερο Διοικητή της Χωροφυλακής της Μακεδονίας Καραμπέλα ότι το Υπουργείο Εξωτερικών της Τουρκίας είχε προχωρήσει σε καταγγελία, με διακοίνωσή του προς την Ελληνική Πρεσβεία της Άγκυρας, για «υπερβασίες» προσφύγων εναντίον ανταλλάξιμων μωαμεθανών της Μακεδονίας. Ειδικότερα το Υπουργείο Εξωτερικών της Τουρκίας κατήγγειλε την περίπτωση της επίθεσης που δέχτηκαν μέλη τουρκικών οικογενειών στις 3 Σεπτεμβρίου 1924 στη Θεσσαλονίκη, καθώς και τις σοβαρές κακοποιήσεις των μελών αυτών των οικογενειών¹¹⁸.

2. Η δράση της τουρκικής προπαγάνδας και οι επιπτώσεις της στις σχέσεις μουσουλμάνων και χριστιανών.

Οι διακοινοτικές σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων, γηγενών και προσφύγων, επηρεάζονταν από τη δράση που ασκούσε η τουρκική προπαγάνδα, η οποία εξυπηρετούσε τους στόχους και τις σκοπιμότητες της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής. Η τουρκική προπαγάνδα διενεργείτο με τη στρατολόγηση πρακτόρων και στελεχών στη Θεσσαλονίκη και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας και της Θράκης, οργανώνοντας διάφορες ενέργειες.

Η τουρκική προπαγάνδα επίσης ασκείτο με τη διοχέτευση άρθρων σε εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης αλλά και ευρωπαϊκών πόλεων.

Το Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη απέστειλε ανακοίνωση στις 14 Μαΐου 1912 στο Υπουργείο των Εξωτερικών ενημερώνοντας για την «εσπευσμένη» κλήτευση στην Κωνσταντινούπολη των κορυφαίων στελεχών του Νεοτουρκικού Κομιτάτου της Θεσσαλονίκης. Σ' αυτά τα στελέχη συμπεριλαμβάνονταν ο Πρόεδρος του Πλημμελειοδικείου Θεσσαλονίκης Σαϊτ, οι πρόκριτοι Ιχσάν και Αβδουραχμάν Βέηδες και άλλος ένας ανώτερος αξιωματικός. Τα

¹¹⁷ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Διοικητή Χωροφυλακής Μακεδονίας προς τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας σχετικά με το επεισόδιο του Καραϊσίν, Θεσσαλονίκη 26-10-1924, Αριθ. Πρωτ. 1060/3.

¹¹⁸ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας στον Καραμπέλα σχετικά με βιαιοπραγίες εις βάρος μωαμεθανών Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 21-10-1924, Αριθ. Πρωτ. 39794.

παραπάνω στελέχη κλήθηκαν προκειμένου το Διοικητικό Συμβούλιο του Κομιτάτου να συνεδριάσει «έν πλήρει άπαρτία»¹¹⁹.

Η επιρροή που ασκούσε το Νεοτουρκικό Κομιτάτο στον μουσουλμανικό αλλά και στον εβραϊκό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης, ακόμη και μετά την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών στο Ελληνικό Βασίλειο ήταν σημαντική. Στις 9 Φεβρουαρίου του 1913 ο διπλωμάτης του Υπουργείου των Εξωτερικών Δίγκας απέστειλε τηλεγράφημα στον Υπουργό των Εξωτερικών, ενημερώνοντάς τον ότι η Νεοτουρκική Κυβέρνηση είχε προβάλλει τη θέση, ότι σε περίπτωση που συνεχιστεί ο πόλεμος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την Ελλάδα, υπήρχε πιθανότητα να επιτύχουν οι Τούρκοι τουλάχιστον την αυτονομία της Μακεδονίας. Αυτή η αισιόδοξη θέση της τουρκικής κυβέρνησης, σύμφωνα με τον Δίγκα, δεν είναι απίθανο να συνδιαμορφώνεται και από τη συμβολή του εβραϊκού στοιχείου της Θεσσαλονίκης, το οποίο επιδρούσε στο Νεοτουρκικό Κομιτάτο και επεδίωκε με κάθε τρόπο να μην προσαρτηθεί η Θεσσαλονίκη στην Ελλάδα¹²⁰.

Τη δημόσια τάξη και την ασφάλεια των κατοίκων της Μακεδονίας το 1914, απειλούσε η δράση ανταρτικών σωμάτων, τα οποία καθοδηγούνταν από το Νεοτουρκικό Κομιτάτο της Κωνσταντινούπολης. Είναι ενδεικτική η επιστολή του Υποδιοικητή Βέροιας προς τη Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας στις 9 Μαρτίου 1914. Ο Υποδιοικητής Βέροιας αναφέρει ότι συνελήφθησαν στη Θεσσαλονίκη οι αδελφοί Χατζή Αμπντούλ και Χατζή Αλής, οι οποίοι ήταν έμποροι. Ο Αστυνομικός Υποδιευθυντής της Καρατζόβας είχε πληροφορηθεί ότι οι δύο προαναφερθέντες μουσουλμάνοι συνεργάζονταν με το Νεοτουρκικό Κομιτάτο της Κωνσταντινούπολης και δρούσαν ως μεσάζοντες του Νεοτουρκικού Κομιτάτου και των ανταρτικών σωμάτων της Μακεδονίας, διαβιβάζοντας προφορικά οδηγίες.

Ο Υποδιοικητής Βέροιας αναφέρει ότι διεξάγεται ανάκριση και σε περίπτωση που προκύψει αμφιβολία για την ενοχή των δύο κατηγορουμένων από το πόρισμα, θα αποφυλακισθούν¹²¹.

¹¹⁹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1912, φ. 29, υποφ. 1, ανακοίνωση του Γενικού Προξενείου της Ελλάδας στη Θεσσαλονίκη προς το Υπουργείο των Εξωτερικών της Ελλάδας, σχετικά με την κλήτευση στην Κωνσταντινούπολη κορυφαίων στελεχών του Νεοτουρκικού Κομιτάτου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 14-5-1912, Αριθ. Πρωτ. 478.

¹²⁰ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1913, φ. 9, υποφ. 2, τηλεγράφημα Δίγκα προς τον Υπουργό Εξωτερικών για την πολιτική της Νεοτουρκικής Κυβέρνησης αναφορικά με την Μακεδονία, Αθήνα 9-2-1913, Αριθ. Πρωτ. 4195.

¹²¹ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 76, υποφ. 1, επιστολή Υποδιοικητή Βέροιας στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, σχετικά με τη σύλληψη δύο μουσουλμάνων συνεργατών Νεοτουρκικού Κομιτάτου, Βέροια 9-3-1914, Αριθ. Πρωτ. 6.

Το Γενικό Προξενείο της Σμύρνης απέστειλε αναφορά στο Υπουργείο των Εξωτερικών της Ελλάδας το 1914, με την οποία ενημέρωσε το Υπουργείο για την πίεση που δέχτηκε ο Μητροπολίτης Σμύρνης από διάφορους Οθωμανούς, προκειμένου να παρέμβει στο ζήτημα της σύλληψης των αδελφών Χατζή Αλή και Χατζή Αβδούλ εφένδηδων. Οι δύο συλληφθέντες ήταν έμποροι στην περιοχή της Καρατζόβας. Συνελήφθησαν στη Θεσσαλονίκη και στάλθηκαν στη Βέροια για να δικαστούν. Οι Οθωμανοί της Σμύρνης πίεσαν τον Μητροπολίτη Χρυσόστομο να αναφέρει στο Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών ότι οι δύο συλληφθέντες ήταν θύματα ραδιουργίας. Το Υπουργείο Εξωτερικών ενημερωνόταν συνεχώς για το ζήτημα, προκειμένου σε περίπτωση αθώωσης των δύο Οθωμανών από το Δικαστήριο της Βέροιας, να εκμεταλλευθεί την αθωωτική απόφαση, και το Υπουργείο Εξωτερικών αλλά και ο Μητροπολίτης Χρυσόστομος, παρουσιάζοντας την αθώωση των δύο Οθωμανών σαν απόδειγμα της αμεροληψίας της Ελληνικής Δικαιοσύνης και της προστασίας που απολάμβαναν οι Οθωμανοί των Νέων Χωρών, σε αντίθεση με τα δεινά που υφίσταντο οι Έλληνες που κατοικούσαν στην Τουρκία¹²².

Στις 24 Ιουνίου του 1919 ο Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Στρατού Θεόδωρος Πάγκαλος απέστειλε εμπιστευτική αναφορά στα Υπουργεία Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης, Στρατιωτικών και στο Υπουργείο Εξωτερικών, αναφέροντας ότι για το ζήτημα της δράσης του Μουφτή της Έδεσσας Κουρτ Ισσίλ, θα ήταν ενδεδειγμένη η μετάθεσή του στην «Παλαιά Ελλάδα» ή η ανάκλησή του στην Αθήνα¹²³.

Ο Γενικός Διοικητής Θεσσαλονίκης Αδοσίδης απέστειλε απόρρητο τηλεγράφημα στις 19 Ιουλίου του 1919 προς τον Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης, ενημερώνοντάς τον για τις συνωμοτικές ενέργειες του Μουφτή των Βοδενών και του βουλευτή Χασάν. Την προηγούμενη νύχτα ο Αδοσίδης πληροφορήθηκε ότι προετοιμαζόταν σε συνθήκες απόλυτης μυστικότητας στασιαστικό κίνημα των μωαμεθανών στην επαρχία Καρατζόβα της Έδεσσας και σε διαμερίσματα της Δυτικής Μακεδονίας. Ακόμη κι αν η πληροφορία αυτή αποδεικνυόταν ότι ήταν

¹²² Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 76, υποφ. 1, αναφορά του Γενικού Προξενείου Σμύρνης προς το Υπουργείο των Εξωτερικών της Ελλάδας σχετικά με πίεση που δέχτηκε ο Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος για το ζήτημα της σύλληψης δύο Οθωμανών στη Θεσσαλονίκη, Σμύρνη 1914, δεν αναγράφεται στις σελίδες του φακέλου 76 η ημερομηνία αποστολής ή παραλαβής της αναφοράς αυτής. Αναγράφεται μόνο ο αριθμός πρωτοκόλλου αποστολής 683.

¹²³ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (10), αναφορά Αρχηγού Γενικού Επιτελείου Στρατού Θ. Πάγκαλου προς τα Υπουργεία Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης, Εξωτερικών, Στρατιωτικών για τη δράση του Μουφτή της Έδεσσας, Αθήνα 24-6-1919, Αριθ. Πρωτ. 6457.

υπερβολική, ο Αδοσίδης εκτιμά ότι υφίσταται σοβαρό ζήτημα στα Βοδενά, διότι ο Μουφτής Βοδενών, ο οποίος είναι ένας «εμπαθέστατος» και «φιλόνομος» Νεότουρκος, εξασκούσε μεγάλη επιρροή στους ομόθρησκούς του και παρακώλυε το έργο της συμφιλίωσης των μωαμεθανών με τους Έλληνες. Αν όντως αλήθευαν οι καταγγελίες αυτές, ο Αδοσίδης ενημέρωσε τον Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης ότι θα διέταζε τη σύλληψη του Μουφτή και των συνενόχων του. Ο Αδοσίδης είχε επίσης πληροφορηθεί ότι μεταξύ των παλιννοστούντων μωαμεθανών από τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη, υπήρχαν μερικοί που εκόμιζαν οδηγίες. Γι' αυτό το θέμα ο Αδοσίδης τηλεγράφησε στον Στεργιάδη και στον Κανελλόπουλο, να μην επιτραπεί, προσωρινά, αναχώρηση μωαμεθανών για τη Μακεδονία¹²⁴.

Η εφημερίδα «ΠΡΩΙΑ» που εκδιδόταν στην Κωνσταντινούπολη, σε πρωτοσέλιδο άρθρο της που έφερε τον τίτλο «ΠΑΛΑΙΑΙ ΜΕΘΟΔΟΙ» στις 26 Ιουλίου 1919, αντέκρουσε τα δημοσιεύματα της τουρκικής εφημερίδας «ΙΚΔΑΜ» σχετικά με την τύχη των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Παράλληλα ο αρθρογράφος της εφημερίδας «ΠΡΩΙΑ» κατηγορήσε την τριανδρία του Νεοτουρκικού Κομιτάτου Ταλαάτ, Εμβέρ και Τζεμάλ για τις σφαγές, τις μετατοπίσεις ολόκληρων πληθυσμών, τις απελάσεις, τις εξορίες και τις συστηματικές εξοντώσεις που διενήργησε η τριανδρία του Κομιτάτου εναντίον των Ελλήνων και των Αρμενίων της Τουρκίας¹²⁵.

Ο Αρχηγός του Επιτελείου της Στρατιάς της Θράκης Κ.Ξ. Νίδερ στις 17 Οκτωβρίου του 1922 κοινοποίησε έκθεση της ΙΧ Μεραρχίας προς το Υπουργείο των Στρατιωτικών, το Υπουργείο των Εξωτερικών, την Ελληνική Πρεσβεία της Σόφιας, την Ανωτέρα Διεύθυνση Χωροφυλακής της Θεσσαλονίκης και προς τις Γενικές Διοικήσεις της Μακεδονίας και της Θράκης. Η έκθεση ανέφερε προπαγανδιστικές κινήσεις που σημειώνονταν στη Μακεδονία από Τούρκους, Βούλγαρους και Ιταλούς. Η έκθεση επίσης ανέφερε ότι από καιρού είχε σημειωθεί εντατική δράση διαφόρων προπαγανδών στη Θράκη και ιδιαίτερα στη Μακεδονία, με κέντρο αυτών των ενεργειών τη Θεσσαλονίκη. Όλες αυτές οι προπαγανδιστικές κινήσεις επεδίωκαν δικά τους συμφέροντα και είχαν κοινό σκοπό την αυτονόμηση της Μακεδονίας και της Θράκης.

¹²⁴ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (10), τηλεγράφημα Αδοσίδη σε Κανελλόπουλο και Στεργιάδη για συνωμοτικές ενέργειες του Μουφτή των Βοδενών και του βουλευτή Χασάν, Θεσσαλονίκη 19-7-1919, Αριθ. Πρωτ. 6991.

¹²⁵ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (10), άρθρο της εφημερίδας «ΠΡΩΙΑ» για τους μουσουλμάνους της Ελλάδας, Κωνσταντινούπολη 26-7-1919.

Τούρκοι και Βούλγαροι δρούσαν από κοινού σαν μια ομάδα. Η προσπάθειά τους αποσκοπούσε στην αυτονόμηση της Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης και στη διανομή των επαρχιών αυτών μεταξύ τους.

Αυτοί που διηύθυναν την προπαγάνδα, παρακινούσαν τους ομογενείς τους να εξεγερθούν εκμεταλλευόμενοι φόβους Οθωμανών από πρόσφυγες. Στην προπαγανδιστική αυτή κίνηση είχαν μνηθεί εξέχοντες Τούρκοι της Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης. Η ΙΧ Μεραρχία ανέφερε ότι είχε ενδείξεις πως είχαν μοιραστεί σε Τούρκους όπλα και πυρομαχικά, τα οποία κρύβονταν επιμελώς και η εξάπλωση της προπαγανδιστικής κίνησης διενεργείτο μέσω πρακτόρων και κομιτατζήδων. Αυτοί όρκιζαν τους μνημένους με μαχαίρι και πιστόλι, ότι θα υπηρετήσουν το κίνημα πάση θυσία και θα το αποκρύπτουν από τις Ελληνικές Αρχές. Οι μνηθέντες ήταν εγγεγραμμένοι σε καταλόγους¹²⁶.

Ο Υπουργός των Εσωτερικών Σωτήριος Κροκιδάς απέστειλε «εμπιστευτική» και «επείγουσα» επιστολή στις 9 Νοεμβρίου 1922 στον Αρχηγό της Χωροφυλακής της Μακεδονίας, όπου εξέθεσε την κατάσταση που επικρατούσε στην περιφέρεια της Μακεδονίας, στην οποία δρούσε μια επαναστατική οργάνωση, που είχε ως σκοπό την αυτονόμηση της Μακεδονίας. Η οργάνωση αυτή διευθυνόταν από Βούλγαρους και ενισχυόταν από Τούρκους και Αλβανούς. Στη Δυτική και στη Βόρεια Μακεδονία οι Αλβανοβούλγαροι είχαν αποκτήσει τον έλεγχο της περιοχής. Υπήρχαν πληροφορίες, από διάφορες πηγές, οι οποίες ανέφεραν ότι πολλές συμμορίες οργανώνονταν και προπαρασκευάζονταν σε ξένα εδάφη, για να εισβάλλουν στη Μακεδονία, συνεπικουρούμενες και από έξαψη του φανατισμού του τουρκικού στοιχείου¹²⁷.

Το Υπουργείο των Στρατιωτικών έλαβε κρυπτογραφικό τηλεγράφημα την 1^η Δεκεμβρίου του 1922 από τον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης Λάμπρο. Ο Λάμπρος ανέφερε ότι το Κέντρο πληροφοριών που υπαγόταν σ' αυτόν, τον ενημέρωσε ότι είχε αφιχθεί στη Θεσσαλονίκη ο πρώην Δήμαρχος της Προύσας Αζίζ Νουρή, ο οποίος είχε κατηχηθεί την Κεμαλική προπαγάνδα και είχε λάβει χρηματική αποζημίωση από γνωστό κεμαλικό Μουφτή της Θεσσαλονίκης. Εδώ και δύο ημέρες συναντιόταν με κεμαλικές προσωπικότητες της Θεσσαλονίκης. Ο Αζίζ Νουρή επιθυμούσε να

¹²⁶ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1922, φ. 6, υποφ. 7, έκθεση Αρχηγού Στρατιάς Θράκης Κ.Ξ. Νίδερ προς τα Υπουργεία Στρατιωτικών, Εξωτερικών, Ελληνική Πρεσβεία Σόφιας, Ανωτέρα Διεύθυνση Χωροφυλακής Θεσσαλονίκης, Γενικές Διοικήσεις Μακεδονίας και Θράκης, σχετικά με προπαγανδιστικές κινήσεις στη Μακεδονία από Τούρκους, Βούλγαρους και Ιταλούς, Στρατηγείο Θράκης 17-10-1922, Αριθ. Πρωτ. 83812/1475.

¹²⁷ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., φ. 6, υποφ. 7, επιστολή Υπουργού Εσωτερικών Κροκιδά στον Αρχηγό Χωροφυλακής Μακεδονίας για τη δράση επαναστατικής οργάνωσης, Αθήνα 9-11-1922, Αριθ. Πρωτ. 3338.

εγκατασταθεί με την οικογένειά του, οριστικά, στην Κηφισιά. Ο Λάμπρος ζήτησε να ληφθούν μέτρα επιτήρησης του Νουρή διότι πίστευε ότι ο Νουρή είχε λάβει χρηματική αποζημίωση και από την Ελληνική Κυβέρνηση¹²⁸.

Στις 19 Δεκεμβρίου του 1922 ο Αστυνομικός Διευθυντής της Θεσσαλονίκης απέστειλε «εμπιστευτική» αναφορά στον Υπουργό των Εσωτερικών Περικλή Πιερράκο-Μαυρομιχάλη, «περί εκτάκτου κινήσεως Οθωμανών». Συγκεκριμένα ο Αστυνομικός Διευθυντής αναφέρει ότι τις δύο τελευταίες μέρες παρατηρείται «εξαιρετική» κίνηση των κορυφαίων Οθωμανών της πόλης της Θεσσαλονίκης και της υπαίθρου. Πραγματοποιήθηκε μάλιστα συγκέντρωση στη Μουφτεία της Θεσσαλονίκης, των Σαμή Βέη, Γκαλήπ Βέη, Οσμάν Σαΐτ Βέη, του Μουφτή της Θεσσαλονίκης και του αδερφού του Ιμπραήμ Εφένδη. Σκοπός της συγκέντρωσης αυτής ήταν η προετοιμασία κινήματος σ' όλη την Μακεδονία και Θράκη, σε περίπτωση κήρυξης νέου Ελληνοτουρκικού πολέμου συνεπεία διακοπής των εργασιών της Συνδιάσκεψης της Λωζάννης. Ο Αστυνομικός Διευθυντής αναφέρει επίσης ότι οι Οθωμανοί της Θεσσαλονίκης και των γειτονικών νομών είναι εφοδιασμένοι με όπλα και χειροβομβίδες, είναι έτοιμοι να δράσουν για να επιφέρουν σύγχυση και να προκαλέσουν αφενός απασχόληση της δύναμης του Ελληνικού στρατού και αφετέρου να τραβήξουν την προσοχή των Ευρωπαϊκών Κρατών για το Μακεδονικό δήθεν ζήτημα. Γι' αυτό τον σκοπό συνεργάζονται με τους Βούλγαρους, καταλήγει στην επιστολή του ο Αστυνομικός Διευθυντής Θεσσαλονίκης.

Η επιστολή αυτή αναδεικνύει το εκρηκτικό κλίμα που επικρατούσε στην περιοχή της Μακεδονίας το Δεκέμβριο του 1922, καθώς και τις συνέπειες που επέφεραν στην ψυχρότητα του χριστιανικού και του μουσουλμανικού πληθυσμού της Μακεδονίας τα πολεμικά και πολιτικά γεγονότα εκείνης της εποχής¹²⁹.

Ο Αντισυνταγματάρχης Αστυνομικός Διευθυντής της Θεσσαλονίκης, απέστειλε «εμπιστευτική» αναφορά προς τη Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας στις 28 Δεκεμβρίου του 1922, ενημερώνοντάς την για τις κινήσεις των αντικεμαλικών της Θεσσαλονίκης. Ο Αστυνομικός Διευθυντής ενημέρωσε τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας ότι η Υπηρεσία του παρακολουθούσε όλες τις κινήσεις των

¹²⁸ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 6, υποφ. 7, κρυπτογραφικό τηλεγράφημα Λάμπρου προς το Υπουργείο Στρατιωτικών για άφιξη στη Θεσσαλονίκη του Αζίζ, Θεσσαλονίκη 1-12-1922, Αριθ. Πρωτ. 14030.

¹²⁹ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 99, υποφ. 1, «εμπιστευτική» αναφορά του Αστυνομικού Διευθυντή Θεσσαλονίκης στον Υπουργό Εσωτερικών Μαυρομιχάλη σχετικά με προετοιμασία κινήματος στη Μακεδονία και Θράκη από Οθωμανούς, Θεσσαλονίκη 19-12-1922, Αριθ. Πρωτ. 1052.

αντικεμαλικών της Θεσσαλονίκης και θα λάμβανε όλα τα απαραίτητα μέτρα, σε περίπτωση που προκύψουν στοιχεία εις βάρος τους¹³⁰.

Ο Αστυνομικός Διευθυντής της Θεσσαλονίκης, Αντισυνταγματάρχης Ε. Καράμπελας, απέστειλε στις 31 Δεκεμβρίου 1922 αναφορά προς το Αρχηγείο της Χωροφυλακής της Αθήνας. Ο Καράμπελας ανέφερε ότι στις 25 και 26 Δεκεμβρίου του 1922 προέβη στη σύλληψη ατόμων στη Θεσσαλονίκη, που κατηγορούνταν για πράξεις και ενέργειες εναντίον του Κράτους.

Διενεργείτο τακτική ανάκριση, της οποίας το πόρισμα και τις ευθύνες καθενός εκ των συλληφθέντων, ο Καράμπελας ανέφερε ότι θα συντάξει σε σχετική έκθεση, την οποία θα διαβιβάσει στο Αρχηγείο της Χωροφυλακής. Ο Καράμπελας ανέφερε επίσης ότι μετά τη σύλληψη των υπευθύνων, τους οποίους κατονόμασε, ακολούθησε αυστηρή έρευνα στα σπίτια τους, όπου κατασχέθηκε η αλληλογραφία τους, η οποία ελέγχθηκε από διερμηνείς. Κατασχέθηκαν επίσης αρκετά πειστήρια που ενοχοποιούσαν τους συλληφθέντες¹³¹.

Η Ανώτατη Στρατιωτική Διοίκηση της Παλαιάς Ελλάδος συνέταξε δελτίο σχετικό με την τουρκική προπαγάνδα που διενεργείτο στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη. Ο Σαμή Βέης, καταγόταν από τη Θεσσαλονίκη. Ήταν ντονμές και πηγαινοερχόταν στη Θεσσαλονίκη, στην Αλεξάνδρεια και στην Αθήνα. Ήταν δραστήριο πρόσωπο της κεμαλικής προπαγάνδας της Αθήνας. Ο Κεμαλεδδίν Βέης ήταν βουλευτής της Θεσσαλονίκης και ήταν επίσης κεμαλικός.

Ο Σαμή μπέης ήταν αδερφός του πρώην Υπουργού των Οικονομικών της Τουρκίας. Σημαίνον στέλεχος της κεμαλικής προπαγάνδας της Θεσσαλονίκης ήταν και ο Τζαβήτ Βέης. Τύγγανε επιστήθιος φίλος του βουλευτή Θεσσαλονίκης Κεμαλεδδίν Βέη.

Υπήρχαν πληροφορίες ότι η κεμαλική προπαγάνδα της Θεσσαλονίκης αναζητούσε τα κατάλληλα πρόσωπα για να ανατινάξουν τη σιδηροδρομική γραμμή του Δεδέαγατς (Αλεξανδρούπολη). Επρόκειτο να ανατινάξουν δύο γέφυρες της Γκιουμουλτζίνας (Κομοτηνή) για να κόψουν τη συγκοινωνία μεταξύ Αδριανούπολης και Γκιουμουλτζίνας. Συνεργάζονταν γι' αυτόν τον σκοπό με Βούλγαρους

¹³⁰ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 97, υποφ. 1, αναφορά του Αστυνομικού Διευθυντή της Θεσσαλονίκης προς τη Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας για τις κινήσεις των αντικεμαλικών της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 28-12-1922, Αριθ. Πρωτ. 100/14.

¹³¹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 11, υποφ. 5, αναφορά Αντισυνταγματάρχη Καράμπελα, Αστυνομικού Διευθυντή Θεσσαλονίκης, προς το Αρχηγείο της Χωροφυλακής Αθήνας, σχετικά με συλλήψεις ατόμων στη Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 31-12-1922, Αριθ. Πρωτ. 100/14.

κομιτατζήδες. Ο αρχηγός της κεμαλικής προπαγάνδας της Θεσσαλονίκης ήταν ο Σουκρή Βέης. Μέλη της προπαγάνδας ήταν ο Χουσαμεδδίν βέης και ο Χαμήτ βέης. Στη Θεσσαλονίκη βρισκόταν και ο ελληνομαθέστατος Ραμπαζάν βέης. Ο Ιχσάν βέης επίσης βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη και συνεννοείτο για τη διενέργεια μεγάλου κινήματος¹³².

Η Αστυνομική Διεύθυνση της Θεσσαλονίκης απέστειλε αναφορά στις 10 Μαρτίου 1923 προς το Υπουργείο των Εσωτερικών, με την οποία ενημέρωσε το Υπουργείο ότι η τουρκική προπαγάνδα στη Θεσσαλονίκη είχε τάσεις για ανάληψη δράσης. Τα κορυφαία πρόσωπα που την αποτελούσαν, αποπειράθηκαν να συναντηθούν σε διάφορα σπίτια, για λήψη αποφάσεων, λόγω της κρίσιμης χρονικής περιστασης. Τελικά ματαίωσαν τις σκέψεις τους, αφενός μεν από φόβο που τους διακατείχε, αφετέρου διότι αντιλήφθηκαν ότι τους παρακολουθούσαν¹³³.

Η Αστυνομική Διεύθυνση της Θεσσαλονίκης παρακολουθούσε τις συναντήσεις των οργάνων της κεμαλικής προπαγάνδας. Συγκεκριμένα στη Θεσσαλονίκη στην οδό Δημητρίου του Πολιορκητού, στο σπίτι της Οθωμανίδος Μεντουχά, συγκεντρώνονταν πολλοί Οθωμανοί. Η Μεντουχά ήταν διδασκάλισσα και σύζυγος Τούρκου Αξιωματικού, που ζούσε στην Κωνσταντινούπολη. Υπήρχαν υπόνοιες ότι η Μεντουχά εξυπηρετούσε την κεμαλική προπαγάνδα. Υπόνοιες εγείρονταν και για μια άλλη Οθωμανίδα της Θεσσαλονίκης, τη Φουκέ Καπαντζή, η οποία από την κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τον ελληνικό στρατό απέκτησε και διατηρούσε γνωριμίες με Έλληνες αξιωματικούς. Οι γνωριμίες της Φουκέ Καπαντζή έχουν επεκταθεί και στους διπλωματικούς υπαλλήλους της Θεσσαλονίκης, τους οποίους πολλές φορές καλούσε σε γεύματα¹³⁴.

Ο Αντισυνταγματάρχης-Αστυνομικός Διευθυντής της Θεσσαλονίκης Καράμπελας απέστειλε αναφορά την 31^η Απριλίου 1923 προς το Γενικό Στρατηγείο, τη Γενική Διοίκηση και το Αρχηγείο της Χωροφυλακής, ενημερώνοντας τις παραπάνω Αρχές, ότι στο Μύλο «Αλλατίνι» διενεργείτο συντονισμένη επιχείρηση συγκέντρωσης αναρχικών και εχθρικών προσώπων προς την πολιτεία. Από καιρό εργαζόταν εκεί ο Γερμανός Άττο Τσίσμαν, αξιωματικός του Ναυτικού, ο οποίος είχε

¹³² ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 6, υποφ. 7, δελτίο της Ανώτατης Στρατιωτικής Διοίκησης Παλαιάς Ελλάδος για τη δράση της τουρκικής προπαγάνδας.

¹³³ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 6, υποφ. 7, αναφορά Αστυνομικής Διεύθυνσης Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο Εσωτερικών για τη δράση της τουρκικής προπαγάνδας στη Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 10-3-1923, Αριθ. Πρωτ. 17178.

¹³⁴ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 11, υποφ. 5, αστυνομική Διεύθυνση Θεσσαλονίκης προς το Υπουργείο των Εξωτερικών σχετικά με τη δράση της κεμαλικής προπαγάνδας στη Θεσσαλονίκη.

υπηρετήσει στην υποβρυχιακή Μοίρα Αιγαίου. Στον Μύλο «Αλλατίνι» εργαζόταν και ο Οθωμανός Τζεμέλ-Ιαζή, κάτοικος της συνοικίας Μεβλεχανέ, η οποία αποτελούσε κέντρο της τουρκικής προπαγάνδας, στην πόλη της Θεσσαλονίκης¹³⁵.

Η διενέργεια μυστικής στρατολόγησης Τούρκων και Βουλγάρων εθελοντών τον Νοέμβριο του 1923 είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις και είναι φυσικό να επηρεάζει αρνητικά τις διακοινοτικές σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων της Μακεδονίας. Αυτό διαφαίνεται από την αναφορά που απέστειλε στις 23 Νοεμβρίου 1923 ο Υπουργός των Εξωτερικών Στυλιανός Γονατάς στον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας. Ο Γονατάς ενημερώνει τον Γενικό Διοικητή ότι έλαβε τηλεγράφημα από Έλληνα αντιπρόσωπο στην Κωνσταντινούπολη που επιβεβαιώνει τη διενέργεια μυστικής στρατολόγησης. Τα σώματα των εθελοντών στρατολογουμένων προορίζονταν για δράση στην περιοχή της Μακεδονίας¹³⁶.

Η Αστυνομική Διεύθυνση της Θεσσαλονίκης απέστειλε απόρρητη επιστολή στις 5 Μαρτίου του 1924, προς το Αρχηγείο της Χωροφυλακής της Αθήνας. Στην επιστολή έχει επισυναφθεί και μια απόρρητη έκθεση που φέρει τον τίτλο «Δελτίον προπαγανδών 2^{ου} δεκαπενθημέρου του μηνός Φεβρουαρίου του 1924».

Τουρκική-Βουλγαρική-Σερβική-Ιταλική και Κομμουνιστική προπαγάνδα

Κατά τη διάρκεια αυτού του δεκαπενθήμερου η τουρκική προπαγάνδα παρουσίασε μεγάλη ζωηρότητα, χρησιμοποιώντας τη δύναμη της Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών και του Τουρκικού Προξενείου. Τα πρόσωπα που κινούσαν τα νήματα της τουρκικής προπαγάνδας ήταν ο Τούρκος Πρόξενος, ο οποίος διαβίβαζε μέσω μουσουλμάνων συνεργατών του πληροφορίες στην Τουρκία. Οι συνεργάτες του ταξίδευαν αμφοπλοϊκώς προς την Τουρκία.

Ο δημοσιογράφος Κεμάλ, αρχηγός του Κέντρου Κατασκοπείας του Τουρκικού Προξενείου της Θεσσαλονίκης, και ο Κακή Χαϊδάρ, μέλος της Επιτροπής Ανταλλαγής των Πληθυσμών, χρησιμοποιούσαν την ιδιότητά τους για συλλογή εράνων υπέρ της προπαγάνδας στους Οθωμανούς χωρικούς, καλώντας τους να προτιμήσουν την επιλογή της Ανταλλαγής των πληθυσμών. Παρόμοια προπαγάνδα ασκούσε και ο Χασάν Ταχσίν, ανταποκριτής της εφημερίδας «İkdam». Επίσης τα

¹³⁵ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 6, υποφ. 7, αναφορά του Αστυνομικού Διευθυντή Θεσσαλονίκης Καράμπελα προς το Γενικό Στρατηγείο και το Αρχηγείο Χωροφυλακής για δράση «υπόπτων» στοιχείων στη Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 31-4-1923, Αριθ. Πρωτ. 841127.

¹³⁶ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 101, υποφ. 1, αναφορά του Υπουργού Εξωτερικών Γονατά στον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας, Αθήνα 23-11-1923, Αριθ. Πρωτ. 32179.

μέλη της «Ερυθράς Ημισελήνου» ασκούσαν προπαγάνδα σε διάφορα χωριά της Θεσσαλονίκης. Όργανα της τουρκικής προπαγάνδας ήταν και διάφοροι άλλοι κατάσκοποι.

Η Τουρκική Κυβέρνηση λάμβανε σοβαρά υπόψη το ενδεχόμενο ανακατάληψης της Ανατολικής Θράκης από την Ελλάδα. Επιθυμούσε τη συμφωνία συμμαχίας με τη Βουλγαρία, προκειμένου και οι δύο χώρες να επωφεληθούν από τη ρευστότητα της πολιτικής κατάστασης της Ελλάδας και δημιουργούσαν ταραχές, μέσω συμμοριών, για να φανατίσουν τους κατοίκους των μουσουλμανικών χωριών της συνοριακής γραμμής, εφοδιάζοντας τους κατοίκους με όπλα.

Σ' αυτές τις ενέργειες δεν παρέμεινε αμέτοχη και η Σερβική Κυβέρνηση, η οποία, παρόλο ότι επεδείκνυε φιλική διάθεση προς την Ελλάδα, επιθυμούσε να καρπωθεί εδάφη της Ανατολικής Μακεδονίας και, αν ήταν δυνατόν, και της Θεσσαλονίκης.

Η Ιταλία αφετέρου είχε συμφέρον να επεκτείνει τα όρια της Αλβανίας και συνεργαζόταν έντονα με τους υπεύθυνους άσκησης της τουρκικής προπαγάνδας. Γι' αυτόν τον λόγο, η Ιταλία ευνόησε την άφιξη στην Αλβανία του Φουάτ, διοργανωτή δέκα συμμοριών, ο οποίος έλαβε όπλα και χρήματα και από την Ιταλική Κυβέρνηση για την οργάνωση συμμοριών.

Το βουλγαρικό κομιτάτο που έδρευε στο Χασκιόϊ της Βουλγαρίας, στρατολόγησε Βούλγαρους ηλικίας 15-35 ετών, στις περιφέρειες Δεδέ-Αγάτς, Κομοτηνής, Σουφλίου, τους οποίους προετοίμαζε για μελλοντική δράση. Στις 20 Μαρτίου 1924 συνήλθε στη Βουλγαρία το «Πανβουλγαρομακεδονικό Συνέδριο», το οποίο θα συντόνιζε τις ενέργειες των βουλγαρικών συμμοριών.

Στην έκθεση αναφερόταν και η δράση κομμουνιστικής προπαγάνδας. Ο κύριος σκοπός της κομμουνιστικής προπαγάνδας ήταν η διείσδυση στο στράτευμα, μέσω πρακτόρων που «κατηχούσαν» την κομμουνιστική ιδεολογία στους στρατιώτες, είτε με προφορική διδασκαλία, είτε με την ανάγνωση διαφόρων βιβλίων κομμουνιστικού περιεχομένου. Το μεγάλο ποσοστό της ανεργίας που μάζιζε την Ελλάδα, αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για δράση κομμουνιστών πρακτόρων, οι οποίοι προσπαθούσαν να αποσπάσουν εργάτες από τα «Εθνικά Σωματεία», προκειμένου να προσχωρήσουν στο «Κομμουνιστικό Σωματείο». Από το «Κομμουνιστικό Σωματείο» διεγράφησαν οι Αβραάμ Μπεναρόγια και ο Αρδίτης, οι οποίοι δημοσίευσαν άρθρα υπέρ της Δημοκρατίας. Οι εργατικές τάξεις που πρόσκειντο στο κομμουνιστικό κόμμα προετοιμάζονταν για γενική απεργία. Σύμφωνα με πληροφορίες, έφτασε στην

Αθήνα ο Σερμίζωφ, ο οποίος ήταν μέλος της εμπορικής συμβάσεως της Σοβιετικής Ένωσης και της Ελλάδας και αποτελούσε δραστήριο μέλος της Γ΄ Διεθνούς της Μόσχας.

Επίσης ασκούσαν προπαγάνδα υπέρ του θεσμού της Βασιλείας, πολιτικά σωματεία και οργανώσεις απότακτων αξιωματικών και άλλων «αντιδραστικών» πολιτών, οι οποίοι, έχοντας ως κέντρο της δράσης τους τη Θεσσαλονίκη, διενεργούσαν προπαγάνδα υπέρ της Βασιλείας, στο δημοψήφισμα που επρόκειτο να διενεργηθεί¹³⁷.

Ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Μακεδονίας ανέμενε ότι θα αναλάμβανε τα ηνία της ηγεσίας της Τουρκίας ο Κεμάλ Ατατούρκ. Η πεποίθηση αυτή του μουσουλμανικού πληθυσμού ενισχυόταν από τη δράση της κεμαλικής προπαγάνδας της Θεσσαλονίκης. Το κέντρο της κεμαλικής προπαγάνδας ήταν η Κωνσταντινούπολη, από την οποία αποστέλλονταν τακτικότερα ειδικοί απεσταλμένοι, που παρείχαν λεπτομερείς οδηγίες προς τη Διευθύνουσα Επιτροπή της Κεμαλικής προπαγάνδας της Θεσσαλονίκης.

Στη Θεσσαλονίκη δρούσαν μόνιμοι πράκτορες, οι οποίοι κυρίως ήταν Μουφτήδες. Οι Μουφτήδες περιόδευαν στην ύπαιθρο. Ένας από τους απεσταλμένους της Κωνσταντινούπολης ήταν ο Βεϊντάτ μπέης, αρχισυντάκτης της τουρκικής εφημερίδας «Τεβχίτ Εφκάρ», η οποία εκδιδόταν στην Κωνσταντινούπολη.

Η Διευθύνουσα Επιτροπή της κεμαλικής προπαγάνδας φερόταν να είχε ως πρόεδρο, λόγω του θρησκευτικού του κύρους, τον Μουφτή Θεσσαλονίκης. Σκοπός της κεμαλικής προπαγάνδας δεν ήταν η αυτονόμηση της Μακεδονίας, αλλά η εν ευθέτω χρόνω εξέγερση των ήδη πάνοπλων Οθωμανών. Ο χρόνος αυτός θα προσδιοριζόταν από την προέλαση του Κεμάλ προς την Κωνσταντινούπολη και τη Θράκη με την ταυτόχρονη εισβολή συμμοριών¹³⁸.

¹³⁷ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 89, υποφ. 1, απόρρητη επιστολή της Αστυνομικής Διεύθυνσης της Θεσσαλονίκης προς το Αρχηγείο Χωροφυλακής της Αθήνας, με συνημμένη έκθεση προπαγανδών, Θεσσαλονίκη 5-3-1924, Αριθ. Πρωτ. 100/244.

¹³⁸ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 97, υποφ. 1, αστυνομική Διεύθυνση της Θεσσαλονίκης προς το Αρχηγείο Χωροφυλακής της Αθήνας, για δράση της κεμαλικής προπαγάνδας, Θεσσαλονίκη 5-3-1924, Αριθ. Πρωτ. 100/244.

3.Μεταβολές στη λειτουργία των μουσουλμανικών κοινοτήτων, συγχωνεύσεις συνουικισμών και αναγνώριση νέων κοινοτήτων.

Η Σύμβαση των Αθηνών (1/14 Νοεμβρίου 1913) κατοχύρωσε θεσμικά τον ρόλο των μουσουλμανικών κοινοτήτων, αναγνωρίζοντάς τες ως νομικά πρόσωπα. Τον Ιούλιο του 1920 η Ελληνική Κυβέρνηση ψήφισε τον νόμο 2345 «περί προσωρινού αρχιμουφτή και μουφτήδων των εν τω Κράτει Μουσουλμάνων και περί διαχειρίσεως των περιουσιών των Μουσουλμανικών Κοινοτήτων».

Ο νόμος αυτός καθόριζε τις αρμοδιότητες που αναλάμβανε η ηγεσία των μουσουλμανικών κοινοτήτων σχετικά με τη λειτουργία και συντήρηση των μουσουλμανικών σχολείων, τα έξοδα των δασκάλων, τη διαχείριση των βακουφιών και γενικότερα των κοινοτικών εσόδων.

Ο Νομάρχης Θεσσαλονίκης Π. Αργυρόπουλος απέστειλε επιστολή στις 15 Ιανουαρίου 1914 στον Υπουργό των Εσωτερικών και στον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας, σχετικά με το φόρο των εκδιδομένων αδειών γάμου των Οθωμανών. Ο Αργυρόπουλος ανέφερε ότι ο Διοικητικός Επίτροπος των Γιαννιτσών του είχε υποβάλει το ερώτημα, αν οι εκδιδόμενες άδειες γάμου από τον Μουφτή, σύμφωνα με το ιερονομικό δίκαιο των μουσουλμάνων, υπάγονταν στον Ελληνικό Νόμο «περί χαρτοσήμου τέλους», φόρου δέκα δραχμών, ο οποίος επιβαλλόταν στις εκδιδόμενες από τις εκκλησιαστικές αρχές άδειες γάμου. Ο Νομάρχης Αργυρόπουλος απάντησε καταφατικά στο παραπάνω ερώτημα. Ο Νομάρχης λαμβάνοντας αφορμή από το σχετικό ζήτημα, έκρινε σκόπιμο να προτείνει στη Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας, μέσω εγκυκλίου, να καταστήσει γνωστή την υποχρέωση που είχαν οι Μουφτήδες και οι άλλες επιτετραμμένες αρχές για την έκδοση αδειών γάμου, σύμφωνα με τον νόμο «περί τελών χαρτοσήμου»¹³⁹.

Ο Υπουργός Εξωτερικών Γεώργιος Στρέιτ με επιστολή τους στις 8 Φεβρουαρίου 1914 στον Υπουργό Οικονομικών Διομήδη, ανέφερε ότι οι μουσουλμανικές κοινότητες, σύμφωνα με σχετικό άρθρο της Σύμβασης των Αθηνών, αναγνωρίζονταν ως Νομικά Πρόσωπα και όπως είναι φυσικό υπόκεινται σε όλες τις φορολογικές υποχρεώσεις, που ορίζουν οι νόμοι. Οι Μουφτήδες αναγνωρίζονταν ως δημόσιοι λειτουργοί του Κράτους και είχαν, σύμφωνα με τη Σύμβαση των Αθηνών, τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες υποχρεώσεις που είχαν και οι υπόλοιποι δημόσιοι

¹³⁹ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 75, υποφ. 1, επιστολή Νομάρχη Θεσσαλονίκης Αργυρόπουλου στον Υπουργό Εσωτερικών σχετικά με τον φόρο των εκδιδομένων αδειών γάμου των Οθωμανών, Θεσσαλονίκη 15-1-1914, Αριθ. Πρωτ. 257.

λειτουργοί. Επομένως όλες οι δικαστικές και άλλες αποφάσεις υπάγονταν στον νόμο της χαρτοσήμανσης¹⁴⁰.

Η εφημερίδα «ΙΚδάμ» στις 29 Ιουλίου 1919 δημοσίευσε άρθρο με τίτλο «Οί έν Έλλάδι μουσουλμάνοι», το οποίο αναφερόταν στην πολιτική της Ελληνικής Κυβέρνησης απέναντι στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς και στον δυσμενή τρόπο διοίκησης τον οποίο ήθελε να εφαρμόσει η Ελληνική Κυβέρνηση στην κοινοτική ζωή των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Ο συντάκτης του άρθρου ανέφερε ότι στη Μακεδονία και στην Ήπειρο, όπου υπήρχε πυκνός μουσουλμανικός πληθυσμός, δεν επιτράπη η οργάνωση μωαμεθανικών κοινοτήτων. Σ' αυτές τις περιοχές διατηρήθηκε η προϋπάρχουσα οργάνωση και οι μουσουλμάνοι στερήθηκαν κοινοτικής οργάνωσης. Οι κοινοτικές υποθέσεις των μουσουλμάνων θεωρούνταν από την επίσημη διοίκηση της Οθωμανικής Κυβέρνησης την περίοδο της Οθωμανοκρατίας.

Το κοινοτικό δίκαιο των μουσουλμάνων για αγωγές διαζυγίων, για γάμους, κληρονομίες, διατροφή, προέβλεπε θεώρηση αυτών των υποθέσεων από τα Ιεροδικεία.

Μετά την ενσωμάτωση της Μακεδονίας και της Ηπείρου στο Ελληνικό βασίλειο, τα κοινοτικά δίκαια των μουσουλμάνων θεωρούνταν από κάποιες οργανώσεις ή διοικήσεις. Ο αρθρογράφος στη συνέχεια ανέφερε ότι για να εξασφαλιστούν τα κοινοτικά δίκαια έπρεπε να οργανωθούν κοινότητες και να συσταθούν Ιεροδικεία υπό τη διοίκηση των Μουφτήδων. Αυτό έμμεσα ομολογείται από το άρθρο που απέστειλε στην εφημερίδα «ΙΚδάμ» η «Ύπατη Αρμοστεία της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη», στο οποίο ανέφερε ότι η Ελληνική Κυβέρνηση φρόντισε να εκπονήσει κώδικα που αφορούσε τις μωαμεθανικές κοινότητες και την ευημερία τους, την ανεπηρέαστη εκλογή των Μουφτήδων και του αρχιμουφτή, τη διοίκηση της περιουσίας των μωαμεθανικών κοινοτήτων και την εξασφάλιση αυτών. Ο αρθρογράφος της «ΙΚδάμ», σχολιάζοντας την απάντηση της Ελληνικής Ύπατης Αρμοστείας, αναφέρει στο άρθρο του ότι η Ελληνική Κυβέρνηση παραδέχεται ότι δεν υπάρχει κάποιος νόμος ή κανονισμός σε εφαρμογή για την οργάνωση μωαμεθανικών κοινοτήτων. Επίσης αναφέρει ότι από την υπογραφή της Σύμβασης των Αθηνών μέχρι τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, αν και είχε περάσει αρκετός χρόνος, η Ελληνική Κυβέρνηση δεν είχε εφαρμόσει τους νόμους που απέρρεαν από τους όρους της Σύμβασης των Αθηνών. Αντιθέτως είχε θεσπίσει

¹⁴⁰ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 75, υποφ. 1, επιστολή Υπουργού Εξωτερικών Στρέιτ στον Υπουργό Οικονομικών Διομήδη σχετικά με τις μουσουλμανικές κοινότητες και τις φορολογικές υποχρεώσεις των Μουφτήδων, Αθήνα 8-2-1914, Αριθ. Πρωτ. 2620.

και εφαρμόσει νόμους εναντίον των μουσουλμάνων και της κτηματικής περιουσίας τους.

Το γεγονός ότι η Ελληνική Κυβέρνηση είχε διορίσει σε ανώτερα αξιώματα του Κράτους μουσουλμάνους, όπως για παράδειγμα τον Νομάρχη της Δράμας, σύμφωνα με τον αρθρογράφο της «Ικδάμ», δεν αποτελούσε δείγμα και τεκμήριο φιλοδίκαιης πολιτικής. Ο αρθρογράφος της «Ικδάμ» αμφισβήτησε επίσης την πρόθεση της Ελληνικής Κυβέρνησης για επέκταση των προνομίων των μωαμεθανών της Ελλάδας, τόσο στην αυτοδιοίκηση όσο και σε κρατικά αξιώματα¹⁴¹.

Ο Έλληνας πρέσβης στη Γαλλία με επιστολή ζήτησε από τον Υπουργό των Εξωτερικών Νικόλαο Πολίτη, στις 20 Απριλίου 1920, να του γνωστοποιήσει για το αν είχε ληφθεί στην Ελλάδα νομοθετική πρόνοια για το ζήτημα των γάμων Ισραηλιτών και μουσουλμάνων που ήταν Έλληνες υπήκοοι και είχαν παντρευτεί χριστιανές. Ο πρέσβης ζήτησε επίσης να ενημερωθεί για το αν ήταν έγκυροι αυτοί οι γάμοι¹⁴².

Ο Νομικός Σύμβουλος του Υπουργείου Εξωτερικών απέστειλε στις 4 Ιανουαρίου του 1921 επιστολή στο Υπουργείο των Εξωτερικών. Στην επιστολή ο Νομικός Σύμβουλος ανέφερε ότι για το ζήτημα του γάμου Ισραηλιτών και μουσουλμάνων Ελλήνων υπηκόων με χριστιανές, είχε προνοήσει ο νόμος υπ' αριθμόν 147 στο τέταρτο άρθρο. Σύμφωνα με αυτή τη διάταξη, η σύσταση ή διάλυση κ.τ.λ. του γάμου Ισραηλιτών και μουσουλμάνων ρυθμιζόταν από τον Ιερό νόμο τους. Αναφορικά με τους μουσουλμάνους, εφαρμόζονταν και οι ειδικοί όροι της τελευταίας συνθήκης, μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.

Ο Νομικός Σύμβουλος ανέφερε ότι οι Ιεροί νόμοι των Ισραηλιτών και των μουσουλμάνων θεωρούσαν παράνομο και άκυρο τον γάμο με χριστιανούς. Επομένως και με βάση τον νόμο 147 οι γάμοι αυτοί θεωρούνταν άκυροι¹⁴³.

Η έλευση χιλιάδων Ελλήνων προσφύγων στη Μακεδονία και η μετανάστευση αντίστοιχα χιλιάδων μουσουλμάνων στην Τουρκία επέφεραν σημαντικές αλλαγές στη διοίκηση των διαφόρων κοινοτήτων. Είναι χαρακτηριστική η επιστολή που απέστειλε στις 18 Φεβρουαρίου 1921 ο Νομάρχης της Πέλλας στον Γενικό Διοικητή της

¹⁴¹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (10), άρθρο της εφημερίδας «Ικδάμ» για τους μουσουλμάνους της Ελλάδας, 29-7-1919.

¹⁴² ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 45, υποφ. 3, επιστολή Έλληνα πρέσβη στη Γαλλία προς τον Υπουργό Εξωτερικών Πολίτη σχετικά με την εγκυρότητα των γάμων Ισραηλιτών και μουσουλμάνων Ελλήνων υπηκόων με χριστιανές, Παρίσι 20-4-1920, Αριθ. Πρωτ. 866.

¹⁴³ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 45, υποφ. 3, επιστολή Νομικού Συμβούλου του Υπουργείου των Εξωτερικών προς το Υπουργείο των Εξωτερικών σχετικά με το ζήτημα των γάμων Ισραηλιτών και μουσουλμάνων Ελλήνων υπηκόων με χριστιανές, Αθήνα 4-1-1921, Αριθ. Πρωτ. 802.

Θεσσαλονίκης. Ο Νομάρχης της Πέλλας πρότεινε στον Γενικό Διοικητή της Θεσσαλονίκης τη συγχώνευση της κοινότητας «Προφήτης Ηλίας» με άλλη κοινότητα διότι πολλοί χριστιανοί κάτοικοι της εν λόγω κοινότητας το εγκατέλειψαν. Ο Νομάρχης αναφέρει ότι η λειτουργία της κοινότητας δεν είναι βιώσιμη λόγω έλλειψης πόρων. Επισημαίνει επίσης ότι στην Κοινότητα «Προφήτης Ηλίας» δεν κατοικούν «κατάλληλα» πρόσωπα για να τη διοικήσουν, με συνέπεια η διοίκηση της Κοινότητας να περιέλθει στους ντόπιους μουσουλμάνους.

Στη συνέχεια της επιστολής του ο Νομάρχης της Πέλλας αναφέρει ότι η κοινότητα «Βέστιτσα» κατοικείται μόνο από 200 κατοίκους. Οι κάτοικοι είναι αγράμματοι, καθώς η κοινότητα δεν διαθέτει σχολείο, λόγω έλλειψης σχετικών πόρων. Ο Νομάρχης προτείνει τη συγχώνευση της «Βεστίτσης» με άλλη κοινότητα. Παράλληλα προτείνει τη συγχώνευση των πεδινών χωριών σε δύο μόνο κοινότητες. Η Κοινότητα «Βέρτικοπ» να περιλαμβάνει τους συνοικισμούς «Βέρτικοπ», «Προφήτης Ηλίας», «Βέγγενη», «Λιποχώρι», «Τρέμπολιτς», «Ρίζοβο», «Ορμάν Τσιφλίκ», «Μπάνια» και «Ορυζάρι». Η Κοινότητα της «Επισκοπής» να περιλαμβάνει τους συνοικισμούς «Άρσεν», «Επισκοπή», «Βέστιτσα», «Κάμενικ», «Πράχνα» και «Γενίκιοϊ» με έδρα την «Επισκοπή» που βρίσκεται στη μέση των παραπάνω συνοικισμών.

Ο Νομάρχης της Πέλλας αναφέρει χαρακτηριστικά στην επιστολή του ότι προτείνει τη συγχώνευση των πέντε κοινοτήτων, όχι μόνο από οικονομική άποψη, αλλά και από άποψη «εθνικής ανάγκης» και «σκοπιμότητας» προκειμένου να παραμείνει η διοίκηση αυτών των κοινοτήτων σε χέρια «έμπιστα»¹⁴⁴.

Ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης στις 13 Μαΐου 1921 απέστειλε επιστολή στον Νομάρχη της Έδεσσας προκειμένου να τον ενημερώσει λεπτομερώς για τη συγχώνευση πέντε κοινοτήτων της πεδιάδας της Έδεσσας, σε δύο (κοινότητες). Ζήτησε επίσης να πληροφορηθεί για τον πληθυσμό αυτών των κοινοτήτων, για την απόσταση της κάθε κοινότητας από την έδρα της, για τις συνθήκες της συγκοινωνίας και για το αν βλάπτονταν τα εμπορικά συμφέροντα των κατοίκων από την προτεινόμενη συγχώνευση των κοινοτήτων¹⁴⁵.

Ο Διευθυντής της υπηρεσίας δημοτικής και κοινοτικής διοίκησης του Υπουργείου Εσωτερικών γνωστοποίησε με σχετική επιστολή που απέστειλε στις 25 Φεβρουαρίου 1922 στον Γενικό Διοικητή της Θεσσαλονίκης τα παρακάτω:

¹⁴⁴ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 21, υποφ. 1, επιστολή Νομάρχη Πέλλας στον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης σχετικά με τη συγχώνευση κοινοτήτων, Έδεσσα 18-2-1921, Αριθ. Πρωτ. 951.

¹⁴⁵ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 21, υποφ. 1, επιστολή Γενικού Διοικητή Θεσσαλονίκης στον Νομάρχη Έδεσσας σχετικά με τη συγχώνευση κοινοτήτων, Θεσσαλονίκη 13-5-1921, Αριθ. Πρωτ. 8634.

Βάσει του Βασιλικού Διατάγματος της 7^{ης} Φεβρουαρίου 1922, το οποίο δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, με το υπ' αριθ. φύλλο 19 (τεύχος Α') τροποποιήθηκε το Βασιλικό Διάταγμα της 28^{ης} Ιουνίου 1918, το οποίο αφορούσε τη συσταθείσα κοινότητα της Υποδιοίκησης Γενιτσών και την ένωση στις κοινότητες των συνοικισμών που υπάγονταν στην Υποδιοίκηση Γενιτσών ως εξής:

Α) Αναγνωρίστηκαν ως κοινότητες της Υποδιοίκησης Γενιτσών οι ακόλουθοι συνοικισμοί: Ο συνοικισμός «Αστάρ Βέη» με το όνομα «Κοινότης Αστάρ Βέη» με έδρα τον ομώνυμο συνοικισμό, ο οποίος αρχικά είχε ενωθεί στην κοινότητα «Γυψόβου».

Στην κοινότητα Αστάρ Βέη ενώθηκαν οι συνοικισμοί 1) «Γύψοβον», 2) «Ισπερλίκ», που θεωρούνταν σαν κοινότητες, 3) «Τριφούλτσοβον» (ή Καδή-Κιοϊ) ο οποίος συνοικισμός είχε ενωθεί με την κοινότητα «Γυψόβου», 4) «Μπάμπιανη», 5) «Μαύριανη» (ή Μαυρένοβον) που είχαν ενωθεί με την καταργηθείσα κοινότητα «Ισπερλίκ», 6) «Ομπάρ», 7) «Παλαιόκαστρον» οι οποίοι είχαν ενωθεί με την καταργηθείσα κοινότητα «Κισσαλάρ», 8) «Λοζάνοβον», συνοικισμός αποσπασμένος από την κοινότητα «Καδινόβο», 9) «Νεδήρ», 10) «Μάνδαλον» συνοικισμοί που είχαν ενωθεί με την κοινότητα «Καλλινίτσης».

Ο συνοικισμός «Έσω Βλαχ» με το όνομα «κοινότης Βλαχή» με έδρα τον ομώνυμο συνοικισμό που είχε ενωθεί με την κοινότητα «Γκόλο-Σέλο». Στην κοινότητα «Βλαχ» ενώθηκαν οι συνοικισμοί 1) «Γκόλο Σέλο», 2) «Καλύβια», σαν κοινότητες πλέον, 3) «Έξω Βλαχ», 4) «Πλάσνα», 5) «Βρες», 6) «Τσίτσιγκας», 7) «Κρουσάρι» (Άνω Κάτω), οι οποίοι είχαν ενωθεί με την καταργημένη κοινότητα «Καλυβίων».

Β) Στην κοινότητα Γενιτσών ενώθηκαν οι συνοικισμοί 1) «Αλάρι», 2) «Τσαουσλή», 3) «Τσέκρι», 4) «Δάμνιανη», 5) «Πυλωρίκι», 6) «Λιτοβόι», 7) «Κρουσάρη», 8) «Βούδριτσα», 9) «Κισσαλάρ» και 10) «Εσκίτζε» και 11) «Μπαλίτσα» που είχαν ενωθεί με την καταργηθείσα κοινότητα «Βουδρίτσης», 12) Ο συνοικισμός «Ράδομιρ» ο οποίος είχε ενωθεί με την καταργηθείσα κοινότητα «Κρουσάρης».

Στην κοινότητα «Καδινόβου» ενώθηκαν οι συνοικισμοί: 1) «Λιπαρίνοβον», 2) «Πρέσνα», 3) «Πλούγαρ», 4) «Καρυώτισσα», 5) «Καλλίνιτσα», 6) «Σίνδελ» που είχε ενωθεί με την κοινότητα Καλλινίτσης, 7) «Άγιος Γεώργιος», 8) «Καράμζα» που είχαν ενωθεί με την κοινότητα «Γυψόβου», 9) «Γρόινον», που είχε ενωθεί με τα «Καλύβια» και 10) «Πούργας», που είχε ενωθεί με την κοινότητα «Βουδρίτσης».

Στην κοινότητα «Κουφαλίων» ενώθηκαν οι συνοικισμοί: 1) «Άνω Κουφάλια», 2) «Μεσαία Κουφάλια», 3) «Κάτω Κουφάλια», 4) «Μεντεσελή», 5) «Δαούτσι», 6) «Γιαλιατζίκ» και 7) ενώθηκε και ο συνοικισμός «Ζορμπάς», ο οποίος αποσπάστηκε από την κοινότητα Πέλλης.

Στην κοινότητα «Μπόζετς» ενώθηκαν οι συνοικισμοί: 1) «Κονίκοβον», 2) «Ταγαρμίζ», 3) «Γκούρμπες», 4) «Ράμελ», 5) «Λειβαδίτσα». Οι συνοικισμοί «Γκούρμπες», «Ράμελ» και «Λειβαδίτσα» αποσπάστηκαν από την κοινότητα Πέλλης¹⁴⁶.

Ο Νομάρχης της Θεσσαλονίκης στις 12 Φεβρουαρίου 1922 απέστειλε επιστολή στον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης-Πέλλας με την οποία τον ενημέρωσε για το αίτημα της αναγνώρισης ως ξεχωριστής κοινότητας του συνοικισμού «Στεφάνια» της κοινότητας «Καρατζάκιοϊ» του Λαγκαδά.

Στην επιστολή του ο Νομάρχης είχε επισυνάψει αίτηση, η οποία έφερε τις υπογραφές κατοίκων του χωριού «Στεφάνια». Οι κάτοικοι ανέφεραν στην αίτησή τους ότι το εν λόγω χωριό, σύμφωνα με τον νόμο «Περί Δήμων και Κοινοτήτων» είχε υπαχθεί σε κοινότητα του χωριού «Καρατζάκιοϊ» της Υποδιοίκησης Λαγκαδά, ενώ ανέκαθεν διατηρούσε την ιδιότητα ξεχωριστής κοινότητας. Το χωριό εκατοικείτο από 120 οικογένειες, που αποτελούνταν από 550 άτομα. Αυτός ο αριθμός των κατοίκων εγγυόταν την εξασφάλιση των απαραίτητων εσόδων που απαιτούσε η συντήρηση μιας κοινότητας. Για τους παραπάνω λόγους, όλοι οι κάτοικοι του χωριού συγκεντρώθηκαν στο τέμενος του χωριού και εξέλεξαν πρόεδρο της κοινότητας το Μουλά Μεμίν Αλή, τον Ισεϊν Τσαούς Ιμβραήμ ως αναπληρωτή Πρόεδρο και τους Ισλάμ Αλή, Χαλήλ Μεμέτ και Μεμίν Ατσάν, ως κοινοτικούς συμβούλους. Οι κάτοικοι του χωριού ζήτησαν από τον Νομάρχη της Θεσσαλονίκης να διαβιβάσει την αίτησή τους στον Γενικό Διοικητή της Θεσσαλονίκης προκειμένου να δώσει εντολή έγκρισης του χωριού τους ως Κοινότητας, με την ονομασία «Στεφάνια», καθώς και να διοριστεί το εκλεγμένο από τους κατοίκους Κοινοτικό Συμβούλιο.

Ο Νομάρχης της Θεσσαλονίκης στην επιστολή που έστειλε στον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης του ανέφερε ότι ο συνοικισμός «Στεφάνια» εκατοικείτο αποκλειστικά από μουσουλμάνους και αποτελούσε την έδρα της κοινότητας «Καρατζάκιοϊ». Ο Νομάρχης Θεσσαλονίκης επεσήμανε ότι κατά τη γνώμη του, μια κοινότητα με αμιγώς μουσουλμανικό πληθυσμό θα διοικείται με μεγάλη δυσχέρεια

¹⁴⁶ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 21, υποφ. 1, επιστολή Διευθυντή δημοτικής και κοινοτικής διοίκησης Υπουργείου Εσωτερικών στον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης σχετικά με ένωση κοινοτήτων, Αθήνα 25-2-1922, Αριθ. Πρωτ. 5528.

και πρότεινε να μην αναγνωριστεί ως ξεχωριστή κοινότητα ο παραπάνω συνοικισμός, ακόμη κι αν είχε τα απαιτούμενα κριτήρια αναγνώρισης ως ξεχωριστής κοινότητας. Επίσης ανέφερε ότι οι δυσχέρειες διοίκησης του συνοικισμού θα επιδεινώνονταν λόγω της έλλειψης «ελληνομαθών» κατοίκων και ιδιαίτερα «εγγραμμάτων».

Κατά την εκτίμηση του Νομάρχη Θεσσαλονίκης, ο συγκεκριμένος συνοικισμός επρόκειτο να «φυτοζώσει» σε περίπτωση που αναγνωριζόταν ως κοινότητα, καθώς οι αριθμοί των εσόδων της κοινότητας, που ανέφερε στην αίτηση των κατοίκων του χωριού ο Σταθμάρχης της περιοχής, ήταν αριθμοί αφενός «υπερβολικοί» και αφετέρου δεν αποτελούσαν τα τακτικά ετήσια έσοδα της υπό ίδρυση κοινότητας. Αν συνυπολογιστεί και η ετήσια φορολογία, με την οποία θα επιβαρύνονταν οι κάτοικοι για την κάλυψη των απαραίτητων δαπανών της διοίκησης της κοινότητας, δεν θα μπορούσε να καταστεί δυνατή η κατασκευή κάποιου κοινωφελούς έργου.

Για όλους τους παραπάνω λόγους, ο Νομάρχης Θεσσαλονίκης πρότεινε στον Γενικό Διοικητή της Θεσσαλονίκης να εισηγηθεί την απόρριψη της αίτησης αναγνώρισης ως κοινότητας του συνοικισμού «Στεφάνια» την οποία είχαν ζητήσει οι κάτοικοι του προαναφερθέντος συνοικισμού¹⁴⁷.

¹⁴⁷ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 21, υποφ. 1, επιστολή Νομάρχη Θεσσαλονίκης στον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης-Πέλλας, με συνημμένη αίτηση κατοίκων συνοικισμού «Στεφάνια», Θεσσαλονίκη 12-2-1922, Αριθ. Πρωτ. 4720.

Ζ' . ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΚΙΝΗΤΗΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ ΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1912-1923.

Το ζήτημα της μουσουλμανικής ακίνητης περιουσίας και των μουσουλμανικών κτημάτων εν γένει την περίοδο 1912-1923, αποτελεί ένα σύνθετο και πολύπλοκο κεφάλαιο με πολλές συνιστώσες που το επηρεάζουν και το επικαθορίζουν. Η πολιτική των Ελληνικών Κυβερνήσεων για τη δημιουργία μιας αγροτικής οικονομίας που θα στηριζόταν στους μικροκαλλιεργητές και που θα επεδείκνυε αρνητική στάση στη διατήρηση της μεγάλης γαιοκτησίας, οι στόχοι της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, το διεθνές περιβάλλον, οι εκλογικές σκοπιμότητες, ο ανταγωνισμός γηγενών και προσφύγων για τη διεκδίκηση της μουσουλμανικής ακίνητης περιουσίας, έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στο ζήτημα της μουσουλμανικής ακίνητης περιουσίας.

Η Σύμβαση των Αθηνών (1/14 Νοεμβρίου 1913) όριζε ότι οι δικαστικές πράξεις, τα κεκτημένα δικαιώματα και οι επίσημοι τίτλοι που είχαν εκδοθεί από τις Οθωμανικές Αρχές μέχρι την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών στην Ελλάδα, θα ήταν σεβαστά έως την έννομη περί του εναντίου απόδειξη. Η Σύμβαση επίσης αναγνώριζε σε όσους επέλεγαν την οθωμανική υπηκοότητα και μετέφεραν τη μόνιμη κατοικία τους στο εξωτερικό, το δικαίωμα διατήρησης της ακίνητης περιουσίας τους στην Ελλάδα. Το καθεστώς των βακουφιών που ίσχυε επί οθωμανικής κυριαρχίας διατηρείτο στις προσαρτημένες στην Ελλάδα Νέες Χώρες.

Η στάση των Ελληνικών Κυβερνήσεων και των τοπικών διοικητικών φορέων στο ζήτημα της μουσουλμανικής ακίνητης περιουσίας, αποτυπώνεται σε επιστολές, τηλεγραφήματα, εκθέσεις που ανταλλάσσουν οι Ελληνικές Κυβερνήσεις με τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας και άλλες Διοικητικές Αρχές.

Στις 10 Μαΐου του 1914 ψηφίστηκε ο νόμος 262. Σύμφωνα με το ένατο άρθρο του νόμου, προσδιορίστηκαν ως εγκαταλελειμμένα και περιερχόμενα στην κυριότητα του Ελληνικού Κράτους ως αδέσποτα τα ακίνητα που βρίσκονταν στις Νέες Χώρες και τα οποία οι ιδιοκτήτες τους είχαν εγκαταλείψει και είχαν αναχωρήσει στην

αλλοδαπή και δεν θα προσήγαγαν μέσα σε ένα χρόνο, ως την 1^η Μαΐου του 1915, τους τίτλους κυριότητας στον Οικονομικό Επίτροπο ακινήτων¹⁴⁸.

Ο νόμος δεν προνοούσε για τις συναλλαγές που είχαν γίνει σύμφωνα με την τουρκική νομοθεσία. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τα προσύμφωνα που είχαν συναφθεί πριν από την 5^η Οκτωβρίου του 1912 να θεωρούνται άκυρα.

Την 27^η Νοεμβρίου του 1914 ψηφίστηκε ο νόμος «περί προστασίας της νομής επί δημοσίων γαιών εν ταις Νέαις Χώραις». Ο νόμος αυτός επέτρεπε την προστασία της νομής με αγωγές και προσωρινά μέτρα μεταξύ όμως διαδίκων ιδιωτών και νομικών προσώπων, όχι όμως εναντίον του Ελληνικού Δημοσίου.

Στις 25 Οκτωβρίου του 1915 ψηφίστηκε ο νόμος 687, ο οποίος προέβλεπε ότι «μετά την κήρυξη της καταστάσεως πολιορκίας και κατά τη διάρκειά της απαγορευόταν η χωρίς έγγραφη άδεια της στρατιωτικής αρχής, η μίσθωση και η παραχώρηση χρήσεως κάθε δικαιοπραξίας εν ζωή που μεταβιβάζει σε οποιοδήποτε ακίνητο που βρισκόταν στην περιφέρεια πολιορκίας». Ο νόμος 687 όριζε παράταση έξι μηνών για την προσκόμιση τίτλων ιδιοκτησίας αλλά σύμφωνα με το άρθρο 3, το δικαίωμα παράτασης χορηγούνταν αποκλειστικά στους ομοεθνείς των κρατών που θα αναγνώριζαν τον όρο της αμοιβαιότητας υπέρ των Ελλήνων το γένος, που μετανάστευσαν στην Ελλάδα και που θα συμφωνούσαν στην επιστροφή των ιδιοκτησιών τους. Ο νόμος της 25^{ης} Οκτωβρίου του 1915 αποτύπωνε την απόφαση της Ελληνικής Κυβέρνησης να μην αποδώσει τα κτήματα των μουσουλμάνων που είχαν μεταναστεύσει από την Ελλάδα. Απαραίτητη προϋπόθεση της επιστροφής των μουσουλμανικών κτημάτων αποτελούσε πλέον και η επιστροφή των ιδιοκτησιών των Ελλήνων προσφύγων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Αυτό το ενδεχόμενο ωστόσο δεν ήταν εφικτό καθώς είχε ήδη ξεσπάσει ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, ο οποίος είχε ως αντίκτυπο την επιστράτευση της Ελλάδας το 1915 και την εκδήλωση του κινήματος της Θεσσαλονίκης, το Σεπτέμβριο του 1916.

Το Βασιλικό Διάταγμα 187 που εκδόθηκε στις 15 Οκτωβρίου του 1916, επέβαλε την απόλυτη απαγόρευση δικαιοπραξιών σε όλα τα αστικά ακίνητα από την 18^η Μαΐου του 1914 ως την 29^η Δεκεμβρίου του 1920. Για τα αγροτικά ακίνητα η απαγόρευση δεν άρθηκε ποτέ. Το διάταγμα 808 της 10^{ης} Δεκεμβρίου του 1916 «Περί διοικήσεως κτημάτων των Νέων Χωρών ανηκόντων εις αλλοδαπούς ή εγκαταλελειμμένων» επέτρεπε την κατάληψη από το Ελληνικό Δημόσιο των ακινήτων των υπηκόων που βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση με την προσωρινή

¹⁴⁸ Τσιτσελίκης Κ. (1926), *Αι ανώμαλοι δικαιοπραξίαι επί ακινήτων εν ταις Νέαις Χώραις*, Θεσσαλονίκη 1926, σ. 12.

κυβέρνηση της Ελλάδας και με τις Συμμαχικές Δυνάμεις, καθώς και των ακινήτων των ιδιοκτητών που είχαν φύγει στην αλλοδαπή μετά την κήρυξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Τα ακίνητα υπάγονταν στη μεσεγγύηση του Κράτους για όλη τη διάρκεια του πολέμου.

Στις 18 Νοεμβρίου του 1917 ψηφίστηκε ο νόμος 1073 «Περί απαγορεύσεως εμπορίας και δικαιπραξιών προς υπηκόους εχθρικών κρατών, μεσεγγυήσεως των εν Ελλάδι περιουσιών αυτών και διοικήσεως εγκαταλελειμμένων ακινήτων εν ταις Νέαις Χώραις». Ο νόμος αυτός προέβλεπε τη μεσεγγύηση των κτημάτων που ανήκαν σε ομογενείς των ίδιων κρατών καθώς δεν είχαν αποκτήσει υπηκοότητα μη εχθρικών κρατών, πριν από την 10^η Δεκεμβρίου του 1916. Η μεσεγγύηση των κτημάτων αφορούσε τους μουσουλμάνους των Νέων Χωρών, που δεν είχαν προχωρήσει στην επιλογή της ελληνικής υπηκοότητας, όπως όριζε η Σύμβαση των Αθηνών.

Στις 14 Σεπτεμβρίου του 1917 ψηφίστηκε ο νόμος 924 που προέβλεπε ότι οι συμβάσεις μίσθωσης και παραχώρησης ακινήτου στις Ν. Χώρες είναι δυνατές μόνο μετά από διάταγμα που εκδίδεται από τον Υπουργό Γεωργίας, με τη σύμφωνη γνώμη του Υπουργικού Συμβουλίου. Επίσης ο νόμος προέβλεπε τη δυνατότητα απαγόρευσης της μεταβίβασης κυριότητας εν ζωή και της εξουσίασης επί δημοσίων γαιών. Από τις απαγορεύσεις εξαιρούνταν το Δημόσιο. Ο νόμος 924 δημιούργησε ένα γραφειοκρατικό σύστημα παραχώρησης αδειών που χορηγούνταν από το Υπουργείο Γεωργίας ή από τους Γενικούς Διευθυντές.

Οι άδειες δεν ήταν εύκολο να δοθούν, ούτε δίνονταν σε οποιονδήποτε. Μ' αυτό τον τρόπο δημιουργούνταν ένα πελατειακό δίκτυο συμφερόντων.

Η πολιτική της Κυβέρνησης Βενιζέλου στο ζήτημα της μουσουλμανικής ιδιοκτησίας άλλαξε μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Ο Βενιζέλος, επιδιώκοντας να παρουσιάσει την Ελλάδα ως χώρα που εφάρμοζε δίκαιη και ισότιμη πολιτική στους μουσουλμάνους υπηκόους της, πρότεινε την επιστροφή από το Ελληνικό Δημόσιο των κτημάτων των μουσουλμάνων της Ανατολικής Μακεδονίας που είχαν μεταναστεύσει κατά την περίοδο της βουλγαρικής Κατοχής.

Για τους μουσουλμάνους των υπόλοιπων περιοχών καθώς και για τους μουσουλμάνους της Ανατολικής Μακεδονίας που είχαν μεταναστεύσει πριν από την περίοδο της βουλγαρικής κατοχής, επιτράπηκε η απόδοση των αστικών και των αγροτικών κτημάτων, μέχρι τα 150 στρέμματα. Τα παραπάνω μέτρα ίσχυαν υπό την προϋπόθεση ότι οι μουσουλμάνοι είχαν διατηρήσει την ελληνική υπηκοότητα.

Ενδεικτική της πολιτικής της Κυβέρνησης Βενιζέλου στο ζήτημα της μουσουλμανικής ακίνητης περιουσίας είναι το τηλεγράφημα που απέστειλε στις 2

Οκτωβρίου του 1919 ο Διευθυντής Κτημάτων Ι. Σιδέρης στον Υπουργό Γεωργίας Γ. Καφαντάρη, στο οποίο αναφέρει ότι συνεργάστηκε με τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας Αδοσίδη. Σιδέρης και Αδοσίδης συμφώνησαν ότι ήταν πολιτικά συμφέρουσα η απόδοση όλων ανεξαιρέτως των ακινήτων, τα οποία ανήκαν σε παλινοστούντες μουσουλμάνους που είχαν ελληνική υπηκοότητα¹⁴⁹.

Στόχος της αγροτικής μεταρρύθμισης που προσπάθησε να πραγματοποιήσει η Κυβέρνηση Βενιζέλου ήταν η δημιουργία αγροτικής οικονομίας, η οποία θα βασιζόταν στους μικροκαλλιεργητές και η οποία θα αποκαθιστούσε τους ακτήμονες κολλήγους που πλήρωναν το «γεώμορο» στους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες τσιφλικιών κατά την περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας.

Ο νόμος 1072 της 18^{ης} Νοεμβρίου του 1917 επεκτάθηκε στο σύνολο της Ελληνικής Επικράτειας με διάταγμα της 20^{ης} Μαΐου του 1917, το οποίο όριζε την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και τη μετατροπή του δικαιώματος του *tassaruf* επί τέως δημοσίων οθωμανικών γαιών σε δικαίωμα πλήρους κυριότητας στα 4/5 του όλου κτήματος, καθώς το υπόλοιπο θα περιερχόταν στη δικαιοδοσία του Δημοσίου.

Η πρόθεση του Βενιζέλου για τη μη μετανάστευση των μουσουλμάνων μικροκαλλιεργητών διαφαίνεται και στην εγκύκλιο που απέστειλε το Υπουργείο Γεωργίας στις Γενικές Διοικήσεις των Νέων Χωρών, τις οποίες καλούσε να προχωρήσουν σε απόδοση των αστικών και αγροτικών κτημάτων μέχρι 150 στρέμματα που ανήκαν σε Οθωμανούς υπηκόους που παρέμεναν στην Ελλάδα.

Ο Υπουργός Γεωργίας αναφορικά με τα μουσουλμανικά τσιφλίκια παρείχε τη δυνατότητα της εκμίσθωσής τους με την παράλληλη απόδοση ενός μικρού μισθώματος στο Ελληνικό Δημόσιο με την προϋπόθεση ότι οι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες τσιφλικιών που επιθυμούσαν να παλινοστήσουν μπορούσαν να προσφέρουν υπηρεσίες στην Ελληνική Κυβέρνηση και να χρησιμοποιηθούν για πολιτικές σκοπιμότητες. Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου του 1920 πλησίαζαν και η επιρροή των τσιφλικιάδων στο μουσουλμανικό πληθυσμό ήταν καταλυτική.

Μετά την άνοδο της αντιβενιζελικής παράταξης στην εξουσία το Νοέμβριο του 1920, συνεχίστηκε η απόδοση των αστικών και των αγροτικών κτημάτων, μέχρι τα 150 στρέμματα, στους μουσουλμάνους υπηκόους. Τα μεγαλύτερα κτήματα μισθώνονταν στους ιδιοκτήτες με ενοίκιο ίσο με το 1/10 της πραγματικής αξίας του κτήματος.

¹⁴⁹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φάκελος Α/5 (10), τηλεγράφημα Σιδέρη προς Υπουργό Γεωργίας Καφαντάρη, Αθήνα 2-10-1919, Αριθ. Πρωτ. 89968.

Στις 21 Δεκεμβρίου του 1920 ψηφίστηκε Βασιλικό Διάταγμα το οποίο αποκαθιστούσε την ελευθερία των συναλλαγών σε ακίνητα των Νέων Χωρών, χωρίς ωστόσο να παρέχεται μέριμνα για την επίλυση των μέχρι της εποχής εκείνης συμφωνηθεισών συμβάσεων. Με το παραπάνω διάταγμα αίρονταν οι απαγορεύσεις επί αστικών ακινήτων και επί αγροτικών εκτάσεων μέχρι 200 στρέμματα. Το ζήτημα των παράνομων δικαιοπραξιών θα μπορούσε να επιλυθεί με την κατάρτιση ενός επίσημου εγγράφου μεταξύ ιδιοκτήτη και αγοραστή. Ωστόσο υπήρχαν αντικειμενικές δυσκολίες όπως ο θάνατος του κατόχου, η αποδημία στο εξωτερικό και ορισμένες φορές ακόμα και η δυστροπία του προηγούμενου κατόχου. Χωρίς να υπάρχει νομική κάλυψη για τις προηγούμενες συμβάσεις, μπορούσε ο καθένας να ξαναπαιτήσει το απαιτούμενο τίμημα για να παραχωρήσει την άδεια κυριότητας. Η αμοιβαία συναίνεση δεν υπήρχε πάντα. Το 1920 ανέβηκε η αξία των ακινήτων. Οι πωλητές συνήθως εκβίαζαν ζητώντας μεγαλύτερο τίμημα προκειμένου να συνάψουν συμβόλαιο.

Η πολιτική των Ελληνικών Κυβερνήσεων στο ζήτημα της αγροτικής μεταρρύθμισης την περίοδο 1912-1923 συνάντησε μεγάλες δυσχέρειες και στην ουσία δεν εφαρμόστηκε. Οι πελατειακές σχέσεις πολιτικών, τοπικών παραγόντων, μουσουλμάνων γαιοκτημόνων αλλά και των χριστιανών μισθωτών ή τσορμπατζήδων, οι οποίοι μίσθωναν είτε από τους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες των τσιφλικιών, είτε από το Ελληνικό Δημόσιο, κατέστησαν ανέφικτη την απαλλοτρίωση των μεγάλων ιδιοκτησιών¹⁵⁰.

Η Μικρασιατική Καταστροφή οδήγησε στην έλευση χιλιάδων προσφύγων στην Ελλάδα. Η Σύμβαση για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών της 30^{ης} Ιανουαρίου 1923 μετέβαλαν καθοριστικά το μουσουλμανικό γεωκτητικό καθεστώς της Ελλάδας. Τα άρθρα 9-10 της Σύμβασης της Λωζάννης όριζαν ότι οι μουσουλμάνοι που θεωρούνταν ανταλλάξιμοι θα έπρεπε να εγκαταλείψουν τις αστικές και αγροτικές περιουσίες που διέθεταν στην Ελλάδα, έχοντας το δικαίωμα να αποζημιωθούν από το κράτος στο οποίο μετανάστευαν με περιουσία ίσης αξίας με την περιουσία που εγκατέλειπαν στην Ελλάδα.

Συστάθηκε η Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών, η οποία θα εκτιμούσε την αξία των ανταλλαξίμων περιουσιών. Τα κτήματα των μουσουλμάνων που θα αναχωρούσαν για την Τουρκία θα χρησιμοποιούνταν για την αποκατάσταση των προσφύγων. Οι ντόπιοι κάτοικοι πριν από την Ανταλλαγή των Πληθυσμών είχαν

¹⁵⁰ Τσιτσελίκης Κ., ό.π., σσ. 18-20.

συντάξει ιδιωτικά συμφωνητικά με τους μουσουλμάνους, για την εξαγορά των γαιών τους, αναμένοντας ρύθμιση που θα επικύρωνε τις συμβάσεις αυτές. Σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάννης, οι περιουσίες των γηγενών που είχαν αγοραστεί στο πλαίσιο των ανώμαλων δικαιοπραξιών θα περιέρχονταν τώρα στους πρόσφυγες από τα κατά τόπους εποικιστικά γραφεία. Ανάμεσα στους γηγενείς που δεν διέθεταν τίτλους κυριότητας, αλλά είχαν αγοράσει τις περιουσίες τους, υπήρξαν και επιτήδευοι γηγενείς που είχαν καταλάβει τις περιουσίες των μουσουλμάνων. Αυτό είχε ως συνέπεια να διαμορφωθεί ένα κλίμα δυσπιστίας και παρεξηγήσεων ανάμεσα σε πρόσφυγες και γηγενείς κατοίκους¹⁵¹.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Άσσηρο της επαρχίας Λαγκαδά, χριστιανοί τσορμπατζήδες κατέφυγαν στη χρήση βίας για να αποκτήσουν τους νόμιμους τίτλους των μουσουλμανικών κτημάτων.

Στις 6 Οκτωβρίου του 1922 ψηφίστηκε νομοθετικό διάταγμα που θα διασφάλιζε τη μουσουλμανική ακίνητη περιουσία. Το διάταγμα απαγόρευε κάθε δικαιοπραξία με την οποία μεταβιβαζόταν από μουσουλμάνο η κυριότητα ή άλλο δικαίωμα επί οποιουδήποτε ακινήτου κτήματος που βρισκόταν στην Ελλάδα. Επίσης απαγορευόταν η κατάσχεση, η προσημείωση ή εκποίηση των μουσουλμανικών ανταλλάξιμων κτημάτων.

Στις 26 Ιανουαρίου του 1923 ψηφίστηκε νομοθετικό διάταγμα με το οποίο ιδρύθηκαν στις έδρες των Πρωτοδικείων των Νέων Χωρών επιτροπές οι οποίες θα έλεγχαν τις συμβάσεις των ακινήτων για όσο διάστημα θα ίσχυαν οι απαγορευτικές διατάξεις των δικαιοπραξιών.

Το νομοθετικό διάταγμα της 14^{ης} Σεπτεμβρίου του 1925 αναγνώριζε ορισμένες κατηγορίες ανώμαλων δικαιοπραξιών, ιδιαίτερα εκείνες που αφορούσαν κτήματα μέχρι 100 στρέμματα και καλλιεργούνταν αυτοπροσώπως από τον αγοραστή και την οικογένειά του.

Οι πιεστικές ανάγκες αποκατάστασης των προσφύγων είχαν σαν αποτέλεσμα η Ελληνική Κυβέρνηση να προχωρήσει σε ενέργειες περιφρούρησης της μουσουλμανικής ακίνητης περιουσίας. Πραγματοποιήθηκαν και επιτάξεις μουσουλμανικών γαιών που δόθηκαν σε πρόσφυγες για να τις καλλιεργήσουν και να αποδώσουν στους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες το μισό της παραγωγής. Στις 7 Νοεμβρίου του 1923 συνήλθε η Μεικτή Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων η οποία απαγόρευσε τις επιτάξεις και επέτρεψε τις μισθώσεις αστικών και αγροτικών

¹⁵¹ Τσιτσελίκης Κ., ό.π., σ. 35.

κτημάτων που ανήκαν σε μουσουλμάνους, με την προϋπόθεση ότι δεν είχαν εγκατασταθεί σ' αυτά τα κτήματα πρόσφυγες, μέχρι το Μάιο του 1924. Το 1923 η Επαναστατική Κυβέρνηση αποφάσισε την αναγκαστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, προκειμένου να διατεθούν νέες εκτάσεις για την εγκατάσταση και τον βιοπορισμό των προσφύγων. Μ' αυτόν τον τρόπο ολοκληρώθηκε η αγροτική μεταρρύθμιση.

Οι διαμάχες ανάμεσα σε μουσουλμάνους μεγαλογαιοκτήμονες και κολλήγους ήταν συχνές. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Χεφζή Πασά, ο οποίος ήταν ιδιοκτήτης του τσιφλικιού «Αφγάν», το οποίο βρισκόταν στην περιοχή της Καρατζόβας. Ο Χεφζή Πασάς είχε υποβάλει αίτηση στην Οθωμανική Αυτοκρατορική Πρεσβεία και οι αρμόδιες ελληνικές βασιλικές Αρχές, αφού εξέτασαν τους τίτλους ιδιοκτησίας του τσιφλικιού, παρέδωσαν στον πληρεξούσιο του Χεφζή Πασά το ενοίκιο του τσιφλικιού. Το ενοίκιο εισπράχτηκε με ένταλμα του Οικονομικού Εφόρου της Καρατζόβας στις 31 Απριλίου 1913.

Εν τω μεταξύ κολλήγοι της περιοχής είχαν προχωρήσει σε κατάληψη του τσιφλικιού. Ο Χεφζή Πασάς υπέβαλε αγωγή εναντίον πέντε κολλήγων στο Ειρηνοδικείο της Καρατζόβας, το οποίο απέρριψε την αγωγή, λόγω παραγραφής, δηλώνοντας ότι η αγωγή έπρεπε να υποβληθεί εντός ενός έτους από την κατάληψη του τσιφλικιού. Ο Χεφζή Πασάς αναγκάστηκε να αποταθεί στο νεοσύστατο Πρωτοδικείο Βοδενών, αλλά η αγωγή δεν εξετάστηκε, λόγω διακοπής των δικαστηρίων.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορική Πρεσβεία υποστήριξε το δίκαιο του αιτήματος του Χεφζή Πασά, καθώς σύμφωνα με την Πρεσβεία, το έκτο άρθρο της Συνθήκης των Αθηνών όριζε ότι «τὰ ἐν ταῖς ἐκχωρουμέναις τῇ Ἑλλάδι χώραις, δικαιώματα ιδιοκτησίας ἐπὶ ἀστικῶν καὶ ἀγροτικῶν ἀκινήτων κατεχομένων ὑπὸ ἰδιωτῶν τῶν δυνάμει τίτλων ἐκδεδομένων παρὰ τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους ἢ συμφώνως πρὸς τὸν Ὀθωμανικὸν Νόμον καὶ προγενεστέρων τῆς καταλήψεως, θέλουσι ἀναγνωρισθῆ ὑπὸ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως».

Σύμφωνα με την Οθωμανική Αυτοκρατορική Πρεσβεία, από τη στιγμή που είχαν αναγνωριστεί οι τίτλοι ιδιοκτησίας μία φορά, οι Ελληνικές Αρχές έπρεπε να επιστρέψουν στον Χεφζή Πασά την περιουσία του, χωρίς να καταφύγουν σε δικαστήρια. Απεναντίας οι κολλήγοι όφειλαν να αμφισβητήσουν τα δικαιώματα

ιδιοκτησίας του Χεφζή Πασά, καταφεύγοντας στα αρμόδια δικαστήρια, για να προσδώσουν κύρος στις αξιώσεις τους¹⁵².

Ο Διευθυντής του Γενικού Προξενείου της Σμύρνης Ιωαννίδης απέστειλε επιστολή στον Υπουργό Εξωτερικών Δημήτριο Πανά, στις 5 Δεκεμβρίου 1913, ενημερώνοντάς τον για τις δηλώσεις στις οποίες είχε προβεί ο Μουφτής της Θεσσαλονίκης, σε συνέντευξη που είχε παραχωρήσει στην εφημερίδα «Reforme». Ο Μουφτής της Θεσσαλονίκης είχε προβεί σε δυσμενείς δηλώσεις για την Ελληνική διοίκηση, αναφέροντας ότι οι Ελληνικές Αρχές δεν τηρούσαν ποτέ τις υποσχέσεις τους καθώς και ότι τα κτήματα και οι οικίες των μουσουλμάνων αρπάχτηκαν, με την ανοχή των Ελληνικών Αρχών, οι οποίες υποβοηθούσαν στο έργο της εξόντωσης του μουσουλμανικού πληθυσμού¹⁵³.

Η στάση των Ελληνικών Αρχών στο ζήτημα της απόδοσης της μουσουλμανικής ακίνητης περιουσίας στους ιδιοκτήτες μουσουλμάνους διαφαίνεται στην απαντητική επιστολή της 11^{ης} Μερραρχίας Θεσσαλονίκης προς το 27^ο Σύνταγμα Πεζικού, στις 27 Φεβρουαρίου 1914, σχετικά με τη διαταγή που είχε λάβει από το 27^ο Σύνταγμα για παράδοση της οικίας της μουσουλμάνας κατοίκου Θεσσαλονίκης Χαζιέ Φατμέ Χανούμ.

Η οικία της Χ. Φατμέ είχε περιέλθει στην κατοχή του Ελληνικού στρατού και στη συνέχεια είχε εκκενωθεί. Η 11^η Μερραρχία ανέφερε ότι το 27^ο Σύνταγμα Πεζικού έπρεπε να καλέσει την ιδιοκτήτρια για να παρουσιάσει τους τίτλους ιδιοκτησίας της οικίας της, προκειμένου να της παραδοθεί¹⁵⁴.

Ο Υποδιοικητής του Επαρχείου Λαγκαδά Γ. Βακαλόπουλος απέστειλε «εμπιστευτική» επιστολή στις 10 Μαρτίου 1914 στον Νομάρχη Θεσσαλονίκης. Στην επιστολή αναφέρεται η μετανάστευση του οθωμανικού στοιχείου της περιοχής του Λαγκαδά η οποία εκδηλώνεται έμπρακτα. Οι Οθωμανοί αναχωρούν από πολλά χωριά της περιοχής σε ομάδες και πουλούν τα υπάρχοντά τους, με αποτέλεσμα πολλά χωριά να είναι πλήρως εγκαταλελειμμένα. Ο Υποδιοικητής εκτιμά ότι η μετανάστευση των μουσουλμάνων θα συνεχιστεί και στο μέλλον, παρά την απαγόρευση μεταβίβασης της ακίνητης περιουσίας τους.

¹⁵² Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 76, υποφ. 1, ένταλμα Οικονομικού Εφόρου Καρατζόβας για πληρωμή ενοικίου τσιφλικιού Χεφζή Πασά, Καρατζόβα 31-4-1913, Αριθ. Πρωτ. 99.

¹⁵³ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 75, υποφ. 1, επιστολή Διευθυντή Γενικού Προξενείου Σμύρνης Ιωαννίδη στον Υπουργό Εξωτερικών Πανά σχετικά με τις δηλώσεις του Μουφτή Θεσσαλονίκης στην εφημερίδα «Reforme», Σμύρνη 5-12-1913, Αριθ. Πρωτ. 34049.

¹⁵⁴ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 75, υποφ. 1, επιστολή 11^{ης} Μερραρχίας Θεσσαλονίκης στο 27^ο Σύνταγμα Πεζικού σχετικά με την οικία της Χαζιέ Φατμέ Χανούμ, Θεσσαλονίκη 27-2-1914, Αριθ. Πρωτ. 1502.

Οι μουσουλμάνοι της περιοχής του Λαγκαδά εκμισθώνουν την ακίνητη περιουσία τους, στην οποία συμπεριλαμβάνονται και τα καλλιεργημένα χωράφια τους.

Ο Υποδιοικητής παρακαλεί τον Νομάρχη να προβεί σε ενέργειες, προκειμένου να απαγορευθεί η εκμίσθωση της ακίνητης περιουσίας των μουσουλμάνων¹⁵⁵.

Η Ελληνική Κυβέρνηση επιθυμούσε με κάθε ευκαιρία να προβάλλει την ευνοϊκή και φιλοδίκαιη στάση της απέναντι στην εφαρμογή των όρων της Σύμβασης των Αθηνών σχετικά με τη γεωκτησία των μουσουλμάνων των Νέων Χωρών. Όταν μάλιστα πρόκειται για επιφανείς μουσουλμάνους, η στάση της Ελληνικής Κυβέρνησης αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Οθωμανού βουλευτή Ριζά-Βέη, του οποίου η παραμονή στην Ελλάδα κρίθηκε επικίνδυνη για την ασφάλεια της χώρας, από την Αστυνομική Διεύθυνση της Δράμας. Ο Ριζά-Βέης, αν και κρίθηκε απελάσιμος, στη συνέχεια προτάθηκε η «ανάγκη» προσωρινής επανόδου του στην Ελλάδα από τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας, με σχετικό τηλεγράφημα που απέστειλε στις 9 Απριλίου 1914 ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας προς τον Υποδιοικητή της Καβάλας. Ο Ριζά-Βέης ήταν κτηματίας και επιθυμούσε να παραμείνει στη Μακεδονία για να διευθετήσει ατομικές του υποθέσεις¹⁵⁶.

Η εφημερίδα «ΝΕΟΛΟΓΟΣ» της Κωνσταντινούπολης στις 21 Σεπτεμβρίου 1914 δημοσίευσε πρωτοσέλιδο άρθρο το οποίο αναφερόταν στη συμφωνία, στην οποία είχαν καταλήξει η Υψηλή Πύλη και η Ελληνική Κυβέρνηση, το Μάιο του 1914 για τη σύσταση Μεικτής Επιτροπής, σχετικά με το θέμα της μετανάστευσης των πληθυσμών και της ανταλλαγής των κτημάτων, των μουσουλμανικών και των ελληνικών πληθυσμών που επρόκειτο να μεταναστεύσουν. Για το ζήτημα αυτό θα επακολουθήσει ο καταρτισμός των ειδικών τεχνικών υποεπιτροπών, οι οποίες θα επισκέπτονται επί τόπου τα προς ανταλλαγή κτήματα και θα τα εκτιμήσουν, ούτως ώστε ο καθένας από τους κτηματίες μετανάστες να αποκτήσει στη νέα του πατρίδα κτήμα, ανάλογης αξίας με εκείνο που εγκατέλειψε στην παλιά του πατρίδα¹⁵⁷.

¹⁵⁵, Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 16, υποφ. 1, επιστολή Υποδιοικητή Επαρχείου Λαγκαδά Βακαλόπουλου στον Νομάρχη Θεσσαλονίκης σχετικά με τη μετανάστευση των μουσουλμάνων του Λαγκαδά και την ακίνητη περιουσία τους, Λαγκαδάς 10-3-1914, Αριθ. Πρωτ. 461.

¹⁵⁶ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 76, υποφ. 1, τηλεγράφημα Γενικού Διοικητή Μακεδονίας στον Υποδιοικητή Καβάλας σχετικά με τον Ριζά-Βέη, Θεσσαλονίκη 9-4-1914, Αριθ. Πρωτ. 17449.

¹⁵⁷ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1914, φ. Δ/101α, δημοσίευση άρθρου εφημερίδας «ΝΕΟΛΟΓΟΣ» Κωνσταντινούπολης σχετικά με τη συμφωνία σύστασης Μεικτής Επιτροπής Ελλάδας – Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Κωνσταντινούπολη 21-9-1914.

Στις 8 Νοεμβρίου 1914 το Υπουργείο των Εξωτερικών έλαβε αντίγραφο της μελέτης του Εισαγγελέα Εφετών της Θεσσαλονίκης από το Υπουργείο Δικαιοσύνης. Η μελέτη του Εισαγγελέα αφορούσε τις μουσουλμανικές κοινότητες της Μακεδονίας και την ακίνητη περιουσία των μουσουλμάνων της Μακεδονίας.

Στη μελέτη αυτή ο Εισαγγελέας Εφετών αναφερόταν και στο γεωκτητικό καθεστώς των μουσουλμάνων που ίσχυε πριν από την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών στην Ελλάδα, σύμφωνα με τη σύμβαση που είχαν υπογράψει η Ελλάδα και η Οθωμανική Αυτοκρατορία στις 20 Ιουνίου 1881. Το 4^ο άρθρο της σύμβασης όριζε ότι: «Η Έλληνική Κυβέρνησις θέλει αναγνωρίσει εν ταῖς παραχωρούμεναις χώραις τὸ τῆς ιδιοκτησίας δικαίωμα ἐπὶ τῶν ἀγροκηπίων βοσκῶν, λειμώνων, νομῶν (γρασιδοτόπων) (keehlak), δασῶν καὶ παντὸς εἴδους γαιῶν ἢ ἀκινήτων κατεχομένων ὑπὸ ιδιωτῶν ἢ κοινοτήτων δυνάμει φερμανίων, χοτζετιῶν, ταπίων καὶ ἄλλων τίτλων ἢ δυνάμει τῶν Ὀθωμανικῶν Νόμων».

Η σύμβαση προέβλεπε ότι θα αναγνωριστούν από το Ελληνικό Κράτος οι τίτλοι ιδιοκτησίας των κτημάτων, που ονομάζονταν βακούφια και χρησίμευαν για τη συντήρηση τζαμιών, εκπαιδευτηρίων, σχολείων και άλλων ευαγών ή αγαθοεργών ιδρυμάτων.

Η ακίνητη περιουσία των μουσουλμάνων διαιρούνταν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: 1) μούλκια, 2) δημόσιες γαίες (εραζή μεριγιέ), 3) βακουφικά.

Οι γαίες «μουλκ», δηλαδή τα «μούλκια» ανήκουν κατά πλήρη κυριότητα στους κατόχους τους. Οι Δημόσιες γαίες (εραζή μεριγιέ) ήταν οι γαίες εκείνες των οποίων η κυριότητα (ρεκαμπέ) ανήκε στο Κράτος. Το Δημόσιο παρείχε το δικαίωμα σε ιδιώτες να νοικιάζουν τις γαίες αυτές, αντί ορισμένου αντιτίμου, το οποίο αποδιδόταν στο Δημόσιο Ταμείο (fiscul).

Οι «αδέσποτες γαίες» ονομάζονταν «μαχλούλ». Οι γαίες αυτές ονομάζονταν αδέσποτες διότι οι ιδιοκτήτες τους δεν είχαν ορίσει κληρονόμους. Οι γαίες αυτές εκπλειστηριάζονταν από το Δημόσιο και κατακυρώνονταν στον πλειοδότη με έκδοση νέου ταπιού. Ο Εισαγγελέας πρότεινε όλες οι παραπάνω υποδιαίρεσεις των τέως οθωμανικών γαιών να υπαχθούν σε νέο Νόμο του Ελληνικού Κράτους, το οποίο θα αποφασίσει αν θα διατηρήσει το προηγούμενο ιδιοκτησιακό καθεστώς αυτών των γαιών, ή αν θα το τροποποιήσει, προς αποφυγή αμφισβητήσεων κυρίως στην περιφέρεια της Μακεδονίας¹⁵⁸.

¹⁵⁸ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1914, φ. 31, υποφ. 8, αποστολή από το Υπουργείο Δικαιοσύνης στο Υπουργείο Εξωτερικών αντιγράφου μελέτης Εισαγγελέα Εφετών Θεσσαλονίκης σχετικά με το γεωκτητικό καθεστώς των μουσουλμάνων της Μακεδονίας, Αθήνα 8-11-1914, Αριθ. Πρωτ. 311480.

Ο Υπουργός Γεωργίας Γεώργιος Καφαντάρης απέστειλε επείγουσα και εμπιστευτική επιστολή στις 6 Απριλίου 1919 στον Υπουργό των Εξωτερικών Νικόλαο Πολίτη, απαντώντας σε προηγούμενη επιστολή που είχε αποστείλει ο Πολίτης. Ο Καφαντάρης ανέφερε ότι τα πολιτικά και αστικά δικαιώματα των μουσουλμάνων καλλιεργητών που διέμεναν στην Ελλάδα και η ισότητά τους έναντι του νόμου ήταν εξασφαλισμένα από το Ελληνικό Σύνταγμα. Ένας από τους κυριότερους λόγους της ίδρυσης του Υπουργείου Γεωργίας ήταν η αποκατάσταση των κολλήγων και των υπόλοιπων ακτημόνων καλλιεργητών και η μετατροπή τους σε μικροϊδιοκτήτες με την επέμβαση και την αρωγή του κράτους, μέσω της εξαγοράς ή μέσω της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης των μεγάλων αγροκτημάτων του Δημοσίου, των Μοναστηριών και των ιδιωτών και της διανομής τους σ' αυτούς που έχουν ανάγκη αποκατάστασης.

Γι' αυτόν τον σκοπό ψηφίσθηκαν τα Διατάγματα της προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, η ισχύς των οποίων επεκτάθηκε σε όλο το κράτος, δια του νόμου 1072. Τα προβλεπόμενα ευεργετήματα του ρηθέντος νόμου, αναφορικά με την αποκατάσταση των ακτημόνων σε μικροϊδιοκτήτες, το Υπουργείο Γεωργίας τα εφάρμοζε τόσο για τους Έλληνες όσο και για τους μωαμεθανούς ακτήμονες γεωργούς. Σύμφωνα με τις διατάξεις αυτού του νόμου, το κράτος αναλάμβανε να αποζημιώσει τους ιδιοκτήτες των οποίων τα κτήματα εξαγοράστηκαν ή απαλλοτριώθηκαν. Σε μικρό χρονικό διάστημα, τα κτήματα αυτά μεταβιβάστηκαν στους ακτήμονες καλλιεργητές, οι οποίοι πλήρωναν το χρέος τους εντός 30 ετών με τοκοχρεωλύσιο 6% και με πολλές άλλες ευκολίες. Για την οικονομική ενίσχυση των ακτημόνων το κράτος πρόβλεψε την πίστωση σε διάφορες τράπεζες με τόκο 6% γι' αυτούς που λάμβαναν δάνειο. Επίσης για τη μετατροπή γαιών των Νέων Χωρών σε πλήρη ιδιοκτησία, σύμφωνα με το ρωμαϊκό δίκαιο και τη μεταβολή του δικαιώματος καρπόσεως, δηλαδή του «τεσσαρούφ» σε ιδιοκτησία, δηλαδή σε «μουλκ». Ο Έλληνας νομοθέτης, δια του Διατάγματος της προσωρινής Κυβέρνησης υπ' αριθ. 2467, αρκέστηκε στο ένα πέμπτο του όλου κτήματος. Η διάταξη αυτή αφορούσε τόσο τους Έλληνες όσο και τους Οθωμανούς μεγαλοκτηματίες των Νέων Χωρών.

Με το ίδιο Διάταγμα, ο Έλληνας νομοθέτης, θέλοντας να ενισχύσει τους Έλληνες και τους Οθωμανούς μικροκαλλιεργητές, απάλλαξε αυτούς που είχαν 60 στρέμματα από την παροχή του πέμπτου του κτήματος. Η Ελληνική Βουλή, για το συγκεκριμένο ζήτημα, με την επέκταση του εν λόγω Διατάγματος για όλη την Ελλάδα, αναβίβασε το ποσό των 60 στρεμμάτων σε 100. Είναι γνωστό ότι στη Μακεδονία πολλοί μωαμεθανοί μικροϊδιοκτήτες κατείχαν γαίες της ίδιας κατηγορίας.

Πρόκειται να αποκατασταθούν όλοι αυτοί και να γίνουν ανεξάρτητοι ιδιοκτήτες, χωρίς να καταβάλλουν κάποιο αντισώκωμα. Επίσης, όταν κατά την περίοδο 1913-1914 πολλοί ομογενείς από την Τουρκία και τη Βουλγαρία εκδιώχθηκαν με τη βία και αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να έρθουν ως πρόσφυγες στην Ελλάδα, ψηφίσθηκε προστατευτικός νόμος γι' αυτούς. Ο νόμος 350 «περί εγκαταστάσεως εποίκων ομογενών» στη Μακεδονία και αλλού.

Σύμφωνα με αυτόν το νόμο, στους εν λόγω πρόσφυγες γεωργούς και επαγγελματίες παρέχονταν από το Ελληνικό Κράτος, εν είδει μακροχρόνιου δανείου προς 6%, εκτός ορισμένου κλήρου γαιών, μέχρι 120 στρεμμάτων. Επίσης παρέχονταν ικανά ποσά για να χτίσουν οικία, για να αγοράσουν αροτριώντα ζώα, σπορά, εργαλεία, ζωάρκεια, φάρμακα κ.τ.λ.

Μετά την ανακατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας και μετά τη σύναψη της ανακωχής, αφίχθηκαν στη Δυτική, Κεντρική και ιδιαίτερα στην Ανατολική Μακεδονία πολλοί Οθωμανοί όμηροι. Το Συμβούλιο Κτημάτων και Εποικισμού της Θεσσαλονίκης, με απόφασή του γνωμάτευσε ότι από την 1^η Φεβρουαρίου του 1919, τα ευεργετήματα του νόμου 350 να επεκταθούν και στους εν λόγω Οθωμανούς. Ο Υπουργός Γεωργίας, με τηλεγράφημά του, στις 6 Φεβρουαρίου του 1919, όχι μόνο ενέκρινε αυτή την απόφαση, αλλά επίσης διέταξε την έκδοση εντάλματος 200.000 δραχμών, εκ των οποίων ήδη 60.000 δραχμές διατέθηκαν για αυτό τον σκοπό από την Εποικιστική Υπηρεσία της Μακεδονίας¹⁵⁹.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος απέστειλε τηλεγράφημα στις 10 Αυγούστου 1919 προς τον Υπουργό Γεωργίας Καφαντάρη. Στο τηλεγράφημα ο Βενιζέλος είχε διατυπώσει με σαφήνεια την άποψη ότι η διευκόλυνση της παλιννόστησης των μουσουλμάνων στις Νέες Χώρες θα ήταν επωφελής από πολιτική και οικονομική άποψη.

Ο Βενιζέλος συμφώνησε πλήρως με τον Καφαντάρη στην απόδοση της κτηματικής περιουσίας στους παλιννοστούντες μουσουλμάνους¹⁶⁰.

Το ζήτημα της απόδοσης των κτημάτων σε παλιννοστούντες μουσουλμάνους διευθετήθηκε από την Ελληνική Κυβέρνηση ως εξής:

Ο Καφαντάρης ανέφερε σε τηλεγράφημά του στις 22 Αυγούστου 1919, προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ότι μετά από τη μετάβασή του σε περιοχές της Μακεδονίας,

¹⁵⁹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (10), επιστολή Υπουργού Γεωργίας Καφαντάρη προς τον Υπουργό των Εξωτερικών Πολίτη σχετικά με τα πολιτικά και αστικά δικαιώματα των μουσουλμάνων αγροτών της Ελλάδας, Αθήνα 6-4-1919, Αριθ. Πρωτ. 23145.

¹⁶⁰ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (10), τηλεγράφημα Βενιζέλου στον Καφαντάρη για απόδοση κτηματικής περιουσίας σε παλιννοστούντες μουσουλμάνους, Παρίσι 10-8-1919, Αριθ. Πρωτ. 7800.

διαπίστωσε ότι το οθωμανικό στοιχείο των περιοχών αυτών δεν είχε διατυπώσει παράπονα κατά των Ελληνικών Αρχών. Αντίθετα το οθωμανικό στοιχείο αναγνώριζε με τον ενδεικτικότερο τρόπο ότι ετύγχανε της αμέριστης προστασίας των Ελληνικών Αρχών.

Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσε ο Νομός Πέλλας και ιδιαίτερα η Υποδιοίκηση Καρατζόβας, στην οποία το τελευταίο χρονικό διάστημα παρατηρούνταν αθρόα υποβολή δηλώσεων επιλογής της οθωμανικής υπηκοότητας. Οι επιτόπιες αρχές και ο Γενικός Διοικητής απέδιδαν αυτή την τάση στην επίδραση δύο φανατικών μουσουλμάνων προκρίτων, δηλαδή του Μουφτή της Έδεσσας και του βουλευτή Χασάν Μπέη. Ο Καφαντάρης διεκπεραίωσε το ζήτημα της αποδόσεως των κτημάτων με τρόπο που ικανοποίησε απόλυτα τις διαθέσεις της Ελληνικής Κυβέρνησης. Εν πρώτοις έδωσε εντολή απόδοσης των ιδιοκτησιών σε παλιννοστούντες Οθωμανούς, των οποίων οι ιδιοκτησίες δεν υπερέβαιναν τα 150 στρέμματα ή καλλιεργούνταν αυτοπροσώπως από τους ιδιοκτήτες. Έως ότου καταστεί βαθμιαία δυνατή η πραγματική εγκατάσταση των ιδιοκτητών στις οικίες και στα καταστήματά τους, ο Υπουργός τους υποχρέωσε να σεβαστούν τις υφιστάμενες μισθώσεις, λαμβάνοντας μόνο τα ενοίκια. Παράλληλα έδωσε εντολή να μην επιτρέπεται ουδεμία έξωση προσφύγων πριν εξασφαλισθεί η στέγασή τους σε άλλο οίκημα. Το πληρωτέο ενοίκιο των προσφύγων θα καθοριζόταν από το Υπουργείο ή από τη Γενική Διοίκηση. Επιτροπές που θα καταρτιζόνταν κατά τόπους θα γνωμοδοτούσαν για το ποιο πρόσφυγες θα μπορούσαν να καταβάλλουν ενοίκιο. Την πληρωμή ή τη συμπλήρωση του ενοικίου των απόρων προσφύγων θα αναλάμβανε το κράτος. Επίσης θα αποδίδονταν, σύμφωνα με τον νόμο, στους ιδιοκτήτες τα μέχρι τώρα εισπραχθέντα μισθώματα. Σχετικά με το ζήτημα των μεγάλων αγροτικών ιδιοκτησιών, δεν θα πραγματοποιούνταν ουδεμία απόδοση εκτός αν συνέτρεχαν εξαιρετικοί λόγοι. Για όσο χρονικό διάστημα οι Οθωμανοί γαιοκτήμονες θα επιδείκνυαν εμπιστοσύνη στην Ελληνική διοίκηση, θα διευκολυνόταν στο μέτρο του δυνατού η κάρπωση των κτημάτων τους. Δηλαδή θα επιτρεπόταν για τους ιδιώτες η εκμίσθωση εκ μέρους του δημοσίου αντί ελαφρού μισθώματος το οποίο θα ανερχόταν εις το 10^ο των εισπραττόμενων καθαρών προσόδων. Οι γαιοκτήμονες όμως αναλάμβαναν την υποχρέωση να νοικιάζουν απευθείας τα κτήματά τους στους κατοίκους, όσο μπορούσε να καταστεί αυτό δυνατό, και να μη θίγουν τους τυχόν εγκατεστημένους σε αυτά τα κτήματα πρόσφυγες, για τους οποίους απόκειται στην απόλυτη εκτίμηση του Υπουργείου να κρίνει αν και ποιο μίσθωμα πρέπει να καταβάλλουν.

Ο Καφαντάρης προέβη στη διαπίστωση ότι η διευθέτηση του ζητήματος της απόδοσης των κτημάτων έγινε δεκτή με ενθουσιασμό ήδη από το οθωμανικό στοιχείο και ότι αυτοί που εμφορούνταν από αδιάλλακτο φανατισμό ήταν ελάχιστοι¹⁶¹.

Ο Διευθυντής Κτημάτων Ι. Σιδέρης απέστειλε τηλεγράφημα στις 2 Οκτωβρίου 1919 προς τον Υπουργό Γεωργίας Γ. Καφαντάρη που βρισκόταν στο Παρίσι. Ο Σιδέρης ανέφερε ότι συνεργάστηκε με τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας Αδοσίδη με τον οποίο συμφώνησαν ότι ήταν πολιτικά συμφέρουσα η απόδοση όλων ανεξαιρέτως των ακινήτων, που ανήκαν σε παλιννοστούντες μουσουλμάνους, οι οποίοι είχαν ελληνική υπηκοότητα. Σύμφωνα με αποφάσεις που πάρθηκαν, μόνο τα μεγάλα αγροτικά ακίνητα δεν μπορούσαν να αποδοθούν.

Ωστόσο, αν αυτά τα ακίνητα ανήκουν σε ιδιοκτήτες μουσουλμάνους ως προς το θρήσκευμα, Έλληνες όμως ως προς την ιθαγένεια, οι Σιδέρης και Αδοσίδης υπέθεσαν ότι δεν ήταν δυνατόν αυτά τα κτήματα να χρησιμοποιηθούν προς αποζημίωση του κράτους ή Ελλήνων πολιτών. Γι' αυτόν τον σκοπό μπορούσαν να παρακρατηθούν¹⁶².

Ο Υπουργός Γεωργίας Καφαντάρης απέστειλε τηλεγράφημα την 1^η Σεπτεμβρίου του 1919 στον Πρόεδρο της Κυβέρνησης Ε. Βενιζέλο. Ο Καφαντάρης ανέφερε ότι η διευθέτηση του ζητήματος των τουρκικών κτημάτων προκάλεσε απόλυτα ικανοποιητική εντύπωση στο μουσουλμανικό στοιχείο. Ο Καφαντάρης είχε την πεποίθηση ότι το ρεύμα παλιννόστησης των μωαμεθανών θα ενισχυόταν σημαντικά. Αντίθετα θα εξουδετερωνόταν εντελώς η τάση επιλογής της οθωμανικής υπηκοότητας¹⁶³.

Η πολιτική των Ελληνικών Κυβερνήσεων στο ζήτημα της μουσουλμανικής ακίνητης περιουσίας απασχολούσε τον τουρκικό Τύπο. Είναι ενδεικτικό το άρθρο που δημοσίευσε η εφημερίδα «ΙΚδάμ» την 1^η Σεπτεμβρίου του 1919 με τον τίτλο «Οι εν Ελλάδι μουσουλμάνοι». Στο άρθρο ασκείται κριτική στην Ελληνική Κυβέρνηση, για τον «δυσμενή τρόπο» διοίκησης τον οποίο ήθελε να εφαρμόσει η Ελληνική Κυβέρνηση, ως προς την κοινοτική ζωή των μωαμεθανών που ζούσαν στην Ελλάδα. Επίσης ο αρθρογράφος ανέφερε ότι από την περίοδο της Συνθήκης των Αθηνών μέχρι τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, οι Ελληνικές Κυβερνήσεις

¹⁶¹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (10), τηλεγράφημα Καφαντάρη προς τον Βενιζέλο για το ζήτημα της απόδοσης των κτημάτων σε παλιννοστούντες μουσουλμάνους, Αθήνα 21-8-1919, Αριθ. Πρωτ. 8219.

¹⁶² ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (10), τηλεγράφημα Διευθυντή Κτημάτων Σιδέρη προς τον Υπουργό Γεωργίας Καφαντάρη για το ζήτημα της απόδοσης των ακινήτων που ανήκαν σε παλιννοστούντες μουσουλμάνους, Αθήνα 2-10-1919, Αριθ. Πρωτ. 89968.

¹⁶³ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (10), τηλεγράφημα Καφαντάρη προς τον Βενιζέλο για τη διευθέτηση του ζητήματος της κτηματικής περιουσίας των μουσουλμάνων, Αθήνα 1-9-1919, Αριθ. Πρωτ. 78092.

θέσπιζαν νόμους αντίθετους προς το συμφέρον των μουσουλμάνων και των κτημάτων τους¹⁶⁴.

Η εφημερίδα «Τασφίρ Εφκιάρ» δημοσίευσε άρθρο στις 5 Αυγούστου 1919, που έφερε τον τίτλο «Το ζήτημα τῶν δικαιωμάτων ιδιοκτησίας τῶν ἐν Ἑλλάδι μουσουλμάνων». Η εφημερίδα αμφισβήτησε τις επίσημες και ανεπίσημες δηλώσεις και δημοσιεύσεις, προερχόμενες από ελληνικές πηγές, για την προφύλαξη των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας του μουσουλμανικού στοιχείου. Σύμφωνα με το άρθρο, τα δικαιώματα ιδιοκτησίας των μουσουλμάνων της Ελλάδας παραβιάστηκαν, με διάφορες προφάσεις, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, ώστε εκτός από τα μουσουλμανικά κτήματα των οποίων οι ιδιοκτήτες δεν βρίσκονταν στην Ελλάδα, και τα διαχειρίζονταν μέσω πληρεξουσίων, αλλά ακόμη και τα κτήματα, των οποίων οι ιδιοκτήτες βρίσκονταν στην Ελλάδα, είχαν καταληφθεί. Μάλιστα ένα τσιφλίκι, το οποίο ανήκε σε έγκριτο πρόσωπο της Θεσσαλονίκης, καταλήφθηκε λόγω του ότι μέρος αυτού του τσιφλικιού ανήκε σε πρόσωπο που βρισκόταν στην Τουρκία. Ο αρθρογράφος ανέφερε ότι όλα τα κτήματα, των οποίων η διαχείριση πραγματοποιείτο μέσω πληρεξουσίων, είχαν καταληφθεί ολοκληρωτικά από το 1917 και μετά. Σύμφωνα με το άρθρο, από το 1917 η Ελληνική Κυβέρνηση είχε ιδρύσει Διεύθυνση Καταλήψεως, η οποία υπαγόταν στο Υπουργείο Γεωργίας και είχε ανοιχθεί βιβλίο καταγραφής των καταληφθέντων μουσουλμανικών κτημάτων. Ο νόμος του Δημοσίου, ο οποίος τέθηκε σε ισχύ έχοντας ως σκοπό τη λύση του ζητήματος των τσιφλικιών δεν έβλαψε μόνο τους μουσουλμάνους, αλλά και τους χριστιανούς. Για αυτόν τον σκοπό είχε μεταβεί στην Αθήνα επιτροπή, για να διατυπώσει παράπονα, εξαιτίας των οποίων αναβλήθηκε η εφαρμογή του νόμου μέχρι το τέλος του Ιουνίου 1919. Ο αρθρογράφος ανέφερε ότι το τελευταίο χρονικό διάστημα πληροφορήθηκε ότι, σύμφωνα με τις διατάξεις αυτού του νόμου, καταλήφθηκαν περίπου δέκα μουσουλμανικά τσιφλίκια κοντά στη Θεσσαλονίκη, στο Λαγκαδά και στην Κατερίνη. Ο αρθρογράφος σχολίασε δηκτικά ότι η απαγόρευση πώλησης ακινήτων και η υπαγωγή σε ειδικούς νόμους των γηπέδων της Θεσσαλονίκης ή λόγω της πυρκαγιάς του 1917, αποτέλεσε τεκμήριο σεβασμού των δικαιωμάτων της ιδιοκτησίας των μουσουλμάνων κτηματιών¹⁶⁵.

Ο Υπουργός των Εσωτερικών στις 27 Σεπτεμβρίου 1919 διαβίβασε αντίγραφο της τηλεγραφικής αναφοράς που είχε λάβει από το Αρχηγείο της Χωροφυλακής, στο

¹⁶⁴ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (10), άρθρο εφημερίδας «Ικδάμ» σχετικά με την πολιτική των Ελληνικών Κυβερνήσεων στο ζήτημα της μουσουλμανικής ακίνητης περιουσίας, 1-9-1919.

¹⁶⁵ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (10γ), δημοσίευση άρθρου της εφημερίδας «Τασφίρ Εφκιάρ» για τα δικαιώματα ιδιοκτησίας των μουσουλμάνων της Ελλάδας, Κωνσταντινούπολη 5-8-1919.

Υπουργείο των Εξωτερικών. Το Αρχηγείο της Χωροφυλακής είχε αποστείλει αυτή την αναφορά στο Υπουργείο των Εσωτερικών στις 24 Σεπτεμβρίου 1919. Η αναφορά περιείχε συνημμένο αντίγραφο ενός δημοσιεύματος της εφημερίδας «Τασφίρ Εφκιάρ».

Ο Αρχηγός της Χωροφυλακής Υποστράτηγος Ε. Ζυμβρακάκης απέστειλε «εμπιστευτική» τηλεγραφική αναφορά στις 24 Σεπτεμβρίου 1919 προς το Υπουργείο των Εσωτερικών. Στην αναφορά υπήρχε συνημμένο αντίγραφο ενός δημοσιεύματος της εφημερίδας «Τασφίρ Εφκιάρ». Ο Ζυμβρακάκης ανέφερε ότι το αντίγραφο αυτού του δημοσιεύματος του το είχε δώσει ο Σαμή Μπέης, ο οποίος ήταν Διευθυντής της εφημερίδας «Δίκαιον».

Σύμφωνα με το συνημμένο αντίγραφο, η «Τασφίρ Εφκιάρ» η οποία ήταν τουρκική εφημερίδα που εκδιδόταν στην Κωνσταντινούπολη, στις 24 Σεπτεμβρίου του 1919 είχε δημοσιεύσει άρθρο, το οποίο βασιζόταν σε πληροφορίες του ανταποκριτή της εφημερίδας στη Θεσσαλονίκη. Ο ανταποκριτής ανέφερε την επίσκεψη του Υπουργού Γεωργίας Καφαντάρη στην Ανατολική Μακεδονία, ο οποίος είχε μεταβεί για να επιθεωρήσει τις καταστροφές που είχε υποστεί η περιοχή κατά το διάστημα του πολέμου και να διευθετήσει το ζήτημα των προσφύγων, που είχαν έρθει από τη Ρωσία. Τον Καφαντάρη συνάντησε αντιπροσωπεία της οθωμανικής κοινότητας με επικεφαλής τον Μουφτή της Θεσσαλονίκης Αχμέτ Εφέντη. Ο Μουφτής ανέφερε τα «άδικα» μέτρα που εφαρμόζε η Ελληνική Κυβέρνηση για το ζήτημα της ιδιοκτησίας των μουσουλμάνων της περιοχής. Σύμφωνα με τον ανταποκριτή της εφημερίδας, ο Καφαντάρης, προκειμένου να εξευμενίσει τους μουσουλμάνους, διέταξε την απόδοση των τσιφλικιών της Μακεδονίας.

Ο Αρχηγός της Χωροφυλακής ενημέρωσε το Υπουργείο Εσωτερικών ότι η εφημερίδα «Τασφίρ Εφκιάρ» ήταν γνωστό ότι αποτελούσε όργανο των Νεότουρκων. Από το προαναφερθέν δημοσίευμα γεννάται το ερώτημα, από πού έλαβε γνώση της ακρόασης και των όσων διημείφθησαν προσωπικά από τον Υπουργό Καφαντάρη και τον Μουφτή της Θεσσαλονίκης; Ήταν επίσης γνωστό ότι ο Μουφτής της Θεσσαλονίκης εξακολουθούσε να είναι όργανο των Νεότουρκων, διότι το 1912 στάλθηκε στη Θεσσαλονίκη από το Κεντρικό Νεοτουρκικό Κομιτάτο της Κωνσταντινούπολης, ως Μουφτής της Θεσσαλονίκης, χωρίς να έχει προηγηθεί εκλογή και χωρίς να έχει ζητηθεί η γνώμη της Ελληνικής Κυβέρνησης. Αυτό το θέμα το απέδειξε με σχετικά έγγραφα η εφημερίδα «Δίκαιον», πριν από τρία έτη. Επίσης και άλλες εφημερίδες της Θεσσαλονίκης είχαν αποκαλύψει ότι ο Μουφτής

αποτελούσε όργανο των Νεότουρκων. Και μάλιστα, με βάση αυτές τις πληροφορίες, οι γαλλικές Αρχές της Θεσσαλονίκης είχαν φυλακίσει τον Μουφτή Αχμέτ Εφένδη¹⁶⁶.

Ο Υπουργός Γεωργίας Γεώργιος Καφαντάρης απέστειλε τηλεγράφημα στην Ελληνική Ύπατη Αρμοστεία της Κωνσταντινούπολης στις 14 Δεκεμβρίου 1919, παρέχοντας πληροφορίες για την απόδοση του κτήματος του Ιζζέτ Πασά. Ο Καφαντάρης έκρινε ότι για λόγους ουσιώδους πολιτικού οφέλους, θα μπορούσε να εισηγηθεί στο Υπουργικό Συμβούλιο την απόδοση του κτήματος¹⁶⁷.

Ο Ύπατος Αρμοστής στην Κωνσταντινούπολη Κανελλόπουλος, στις 4 Δεκεμβρίου 1919 είχε αποστείλει τηλεγράφημα στους Υπουργούς Εξωτερικών και Γεωργίας, ζητώντας να του ανακοινώσουν την απόφασή τους για το αίτημα του Ιζζέτ Πασά¹⁶⁸.

Ο Ύπατος Αρμοστής Κανελλόπουλος είχε αποστείλει και επιστολή στις 2 Νοεμβρίου 1919 στον Υπουργό των Εξωτερικών Πολίτη. Ο Κανελλόπουλος ανέφερε ότι είχε συνάντηση με τον υπασπιστή του στρατηγού και πρώην Μεγάλου Βεζίρη Ιζζέτ Πασά. Ο υπασπιστής του Ιζζέτ Πασά τον παρακάλεσε να μεσολαβήσει στην Ελληνική Κυβέρνηση για την καταβολή ενοικίων ή της πώλησης του κτήματος του Ιζζέτ Πασά. Ο Κανελλόπουλος απάντησε στον υπασπιστή ότι οι καλές προθέσεις που είχε η Ελληνική Κυβέρνηση για την απόδοση και τον διακανονισμό του ζητήματος των μουσουλμανικών κτημάτων της Ελλάδας ματαιώνονταν από τις ενέργειες της ίδιας της Οθωμανικής Κυβέρνησης, η οποία δεν απέδιδε τα κτήματα των εκτοπισμένων στην Ελλάδα ομογενών της Τουρκίας.

Επίσης η Οθωμανική Κυβέρνηση με την άρνησή της να επιτρέψει την επάνοδο στην Τουρκία των Ελλήνων προσφύγων, καθιστούσε αδύνατη την πραγματοποίηση των αποφάσεων της Ελληνικής Κυβέρνησης, η οποία βρισκόταν στην ανάγκη να διαθρέψει και να στεγάσει 470.000 πρόσφυγες. Ο Κανελλόπουλος χαρακτήρισε ως νουνεχή τον Ιζζέτ Πασά και ζήτησε από την Ελληνική Κυβέρνηση να αποδεχθεί στο μέτρο που αυτό είναι εφικτό τα αιτήματα του Ιζζέτ Πασά, καθώς η πολιτική αυτή κίνηση θα ερμηνευόταν ως απόδειξη των καλών και ειλικρινών προθέσεων της Ελληνικής Κυβέρνησης απέναντι των μουσουλμάνων. Ο

¹⁶⁶ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (10), διαβίβαση τηλεγραφικής αναφοράς Αρχηγού Χωροφυλακής Ζυμβρακάκη από το Υπουργείο Εσωτερικών προς το Υπουργείο Εξωτερικών με συνημμένο αντίγραφο δημοσιεύματος εφημερίδας «Τασφίρ Εφκιάρ», Αθήνα 27-9-1919, Αριθ. Πρωτ. 9589.

¹⁶⁷ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. 4, υποφ. 8, τηλεγράφημα Υπουργού Γεωργίας Καφαντάρη στην Ελληνική Ύπατη Αρμοστεία της Κωνσταντινούπολης σχετικά με την απόδοση του κτήματος του Ιζζέτ Πασά, Αθήνα 14-12-1919, Αριθ. Πρωτ. 112704.

¹⁶⁸ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. 4, υποφ. 8, τηλεγράφημα Κανελλόπουλου προς τους Υπουργούς Εξωτερικών και Γεωργίας για το ζήτημα του Ιζζέτ Πασά, Κωνσταντινούπολη 4-12-1919, Αριθ. Πρωτ. 12210.

Κανελλόπουλος καταλήγει ζητώντας να γίνει συνεννόηση γι' αυτό το ζήτημα, με το αρμόδιο Υπουργείο Γεωργίας και να του ανακοινωθεί τηλεγραφικά η απόφαση. Ο Κανελλόπουλος απέστειλε συνημμένο σημείωμα παρέχοντας πληροφορίες στο Υπουργείο Εξωτερικών για το ζήτημα του Ιζζέτ Πασά. Ο Ιζζέτ Πασάς ήταν ιδιοκτήτης τσιφλικιού που ονομαζόταν Φόργατς και είχε έκταση 10-15.000 στρέμματα, από τα οποία καλλιεργούνταν ήδη τα 3.500. Το κτήμα περιλάμβανε δάσος με δρυς. Από το κτήμα διερχόταν ένα ρυάκι που ονομαζόταν Γκριονίτσα και αποτελούσε το σύνορο των Καζάδων των Γρεβενών και της Ανασέλιτσας. Πριν από έξι χρόνια το κτήμα είχε νοικιαστεί από τον Γεώργιο Καγκάλη, ο οποίος όμως δεν είχε πληρώσει κανένα ενοίκιο. Πριν από τρία χρόνια το κτήμα καταλήφθηκε από το Κράτος. Ο Ιζζέτ Πασάς επιθυμούσε α) την είσπραξη, αν αυτό ήταν δυνατό, των οφειλόμενων από τον Καγκάλη, β) την είσπραξη των οφειλών του κράτους που προήλθαν από την τριετή διαχείριση του κτήματος, γ) την πώληση του κτήματος¹⁶⁹.

Η Ύπατη Αρμοστεία της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη απέστειλε επιστολή την 1^η Απριλίου 1920 στο Υπουργείο Εξωτερικών, με την οποία ανακοίνωσε ότι ο Ιζζέτ Πασάς είχε ήδη διορίσει αντιπρόσωπο για την παραλαβή του κτήματός του με πληρεξούσιο έγγραφο που συντάχθηκε στις 26 Μαρτίου 1920 από την Ελληνική Προξενική Αρχή της Κωνσταντινούπολης¹⁷⁰.

Ο Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Γεωργίας Α. Μυλωνάς απέστειλε επείγουσα επιστολή στις 7 Αυγούστου του 1920 στο Υπουργείο των Εξωτερικών, με την οποία ανακοίνωσε την απόφαση που έλαβε το Υπουργικό Συμβούλιο, για την απόδοση στον Ιζζέτ Πασά του κτήματός του. Ο Οικονομικός Έφορος της Ανασέλιτσας διατάχθηκε να προβεί στην απόδοση του κτήματος και στη σύνταξη των σχετικών πρωτοκόλλων, για την επιστροφή των μισθωμάτων στον ιδιοκτήτη του κτήματος Ιζζέτ Πασά¹⁷¹.

Ο Ύπατος Αρμοστής της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη Κανελλόπουλος απέστειλε επιστολή στις 18 Οκτωβρίου 1920 προς τον Υπουργό των Εξωτερικών της Ελλάδας Νικόλαο Πολίτη. Ο Κανελλόπουλος στην επιστολή διαβίβαζε τις «θερμές ευχαριστίες» του Ιζζέτ Πασά προς την ελληνική Κυβέρνηση. Παράλληλα ο Ιζζέτ

¹⁶⁹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. 4, υποφ. 8, επιστολή Κανελλόπουλου στον Υπουργό των Εξωτερικών Πολίτη για το ζήτημα του κτήματος του Ιζζέτ Πασά, Κωνσταντινούπολη 2-11-1919, Αριθ. Πρωτ. 8456.

¹⁷⁰ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. 4, υποφ. 8, επιστολή Ύπατης Αρμοστείας Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη προς το Υπουργείο των Εξωτερικών για το ζήτημα του κτήματος του Ιζζέτ Πασά, Κωνσταντινούπολη 1-4-1920, Αριθ. Πρωτ. 2243.

¹⁷¹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. 4, υποφ. 8, επιστολή Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Γεωργίας Μυλωνά στο Υπουργείο των Εξωτερικών για την απόδοση του κτήματος του Ιζζέτ Πασά, Αθήνα 7-8-1920, Αριθ. Πρωτ. 78628.

Πασάς διατύπωσε την παράκληση να δοθεί εντολή στον Οικονομικό Έφορο της Ανασέλτισας να διενεργήσει προς αυτόν την αποστολή των μισθωμάτων, μέσω σχετικών πρωτοκόλλων της Ύπατης Αρμοστείας της Κωνσταντινούπολης, καθώς ο Ιζζέτ Πασάς δεν διέθετε κατάλληλο αντιπρόσωπο για την παραλαβή του κτήματος και των μισθωμάτων του¹⁷².

Ο Ύπατος Αρμοστής Κανελλόπουλος ζήτησε από τον Υπουργό Εξωτερικών να αποδεχθεί την παράκληση του Ιζζέτ Πασά, εφόσον μπορούσε να γίνει δεκτή. Την ίδια επιστολή διαβίβασε ο Κανελλόπουλος στο Υπουργείο Γεωργίας στις 20 Οκτωβρίου 1920¹⁷³.

Το Υπουργείο των Εξωτερικών διαβίβασε στη Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων του Υπουργείου Γεωργίας στις 26 Μαρτίου 1920 συνημμένο αντίγραφο της διακοίνωσης της Υψηλής Πύλης προς την Ολλανδική Πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, μέσω της οποίας είχε ζητήσει την απόδοση στη σύζυγο του Αβδουλάχ Βέη, Γενικού Διοικητή της Κωνσταντινούπολης, των κτημάτων της, που βρίσκονταν στη Θεσσαλονίκη. Το Υπουργείο Εξωτερικών είχε ζητήσει να ενημερωθεί για την απόφαση που θα λάμβανε το Υπουργείο Γεωργίας για το σχετικό ζήτημα¹⁷⁴.

Ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης απέστειλε επιστολή στις 28 Μαΐου του 1921 στο Υπουργείο των Εξωτερικών, γνωστοποιώντας ότι από τα μεσεγγυημένα κτήματα της Εβρενή Νοζαδέ Χανούμ, συζύγου του Αβδουλάχ, το Δημόσιο είχε εισπράξει μέχρι τώρα συνολικά το ποσό των 43.535 δραχμών.

Από τα μεσεγγυημένα κτήματα του τσιφλικιού Γενή Κιόϊ, μισθώθηκε στην ιδιοκτήτρια, κατόπιν απόφασης που έλαβε το Υπουργείο Γεωργίας, για μια τριετία, από τις 15 Αυγούστου του 1920 μέχρι τις 15 Αυγούστου του 1923, έναντι 5.000 δραχμών ετησίως¹⁷⁵.

Ο Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης Εμμανουήλ Ρέπουλης στις 27.11/10.12.1919 απέστειλε τηλεγράφημα στον Πρωθυπουργό Βενιζέλο, ο οποίος βρισκόταν στο Παρίσι, ενημερώνοντάς τον ότι οι μωαμεθανοί βουλευτές της

¹⁷² ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. 4, υποφ. 8, επιστολή Κανελλόπουλου προς το Υπουργείο Εξωτερικών για το ζήτημα του Κτήματος του Ιζζέτ Πασά, Κωνσταντινούπολη 18-10-1920, Αριθ. Πρωτ. 6813.

¹⁷³ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. 4, υποφ. 8, επιστολή Κανελλόπουλου προς το Υπουργείο Γεωργίας για το ζήτημα του Κτήματος του Ιζζέτ Πασά, Κωνσταντινούπολη 20-10-1920, Αριθ. Πρωτ. 2925.

¹⁷⁴ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 31, υποφ. 2, διαβίβαση διακοίνωσης της Υψηλής Πύλης από το Υπουργείο Εξωτερικών στο Υπουργείο Γεωργίας για το ζήτημα των κτημάτων της Νοζαδέ Χανούμ, Αθήνα 26-3-1920, Αριθ. Πρωτ. 34595.

¹⁷⁵ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 31, υποφ. 2, επιστολή Γενικού Διοικητή Θεσσαλονίκης στο Υπουργείο Εξωτερικών για το ζήτημα των κτημάτων της Νοζαδέ Χανούμ, Θεσσαλονίκη 28-5-1921, Αριθ. Πρωτ. 243.

Μακεδονίας, μετά από πρόσκληση του Ρέπουλη δέχτηκαν να μεταβούν στη Θράκη και στη Μικρά Ασία.

Οι μωαμεθανοί βουλευτές του Ελληνικού Κοινοβουλίου που εκλέγονταν στη Μακεδονία δέχτηκαν να μεταβούν στη Θράκη και στη Μικρά Ασία, συμμετέχοντας σε προπαγανδιστικές αποστολές της Ελληνικής Κυβέρνησης προκειμένου να αμβλυνθούν οι αντιδράσεις του ντόπιου μουσουλμανικού πληθυσμού ενόψει της επικείμενης κατάληψης των περιοχών από τον Ελληνικό στρατό.

Ο Ρέπουλης είχε τονίσει στους μωαμεθανούς βουλευτές ότι ήδη εξοφλούνταν όλοι οι ιστορικοί λογαριασμοί ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Τουρκία και ότι στο εξής, τα δύο κράτη θα είναι σύμμαχοι. Οι μωαμεθανοί βουλευτές δήλωσαν ότι θα υποβοηθούσαν με την εθνική και πολιτική υπηρεσία τους την Ελλάδα, αν δεχόταν η Ελληνική Κυβέρνηση να επιστρέψει στους μωαμεθανούς τα κτήματά τους, τα οποία είχε καταλάβει το Ελληνικό Κράτος. Ο Ρέπουλης τους εξήγησε ότι την κατάληψη των κτημάτων τους την πραγματοποίησε το Ελληνικό Κράτος, αμυνόμενο κατά της πολιτικής της Τουρκίας. Πρόσθεσε ότι το ζήτημα αυτό θα επιλυόταν στο Παρίσι, μέσα στα πλαίσια του γενικού διακανονισμού των περαιτέρω ελληνοτουρκικών σχέσεων.

Οι μωαμεθανοί βουλευτές επίσης θεωρούσαν αναγκαία την αναβολή, τουλάχιστον επί του παρόντος, της εφαρμογής του νόμου «περί συνιδιοκτησίας του Δημοσίου κατά το ένα πέμπτο». Παρόμοιες αιτιάσεις είχαν υποβληθεί και από μωαμεθανούς κτηματίες. Οι μωαμεθανοί βουλευτές ήταν οι Αλή Δεμίρ Βέης, Φερίτ Αλή και Χουσσαμεδίν Σαΐδ¹⁷⁶.

Ο Γενικός Διοικητής Θεσσαλονίκης Κ. Γαρδίκας ενημέρωσε με επιστολή στις 14 Ιουλίου 1920 τον Νομάρχη της Πέλλας, αναφερόμενος σε μια περίπτωση εκπρόθεσμης δήλωσης προτίμησης της οθωμανικής ιθαγένειας από τον Χατζή Οσμάν. Ο Χατζή Οσμάν ήταν ελληνικής υπηκοότητας κάτοικος Βέροιας, ο οποίος φέρεται σύμφωνα με την επιστολή του Γενικού Διοικητή της Θεσσαλονίκης προς τον Νομάρχη της Πέλλας και το συνημμένο αντίγραφο του οθωμανικού του διαβατηρίου, που εκδόθηκε από το Ισπανικό Προξενείο της Θεσσαλονίκης, να έχει επιλέξει την οθωμανική ιθαγένεια με δήλωση που κατέθεσε στη Νομαρχία της Πέλλας.

Ωστόσο η δήλωση επιλογής της οθωμανικής ιθαγένειας που κατέθεσε ο Χατζή Οσμάν είχε αρχική ημερομηνία μεταγενέστερη της Συνθήκης των Αθηνών, η

¹⁷⁶ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5 (10ε), τηλεγράφημα Ρέπουλη στον Βενιζέλο σχετικά με τη μετάβαση μωαμεθανών βουλευτών στη Θράκη και στη Μικρά Ασία, Αθήνα 27.11/10.12.1919, Αριθ. Πρωτ. 2764.

οποία παρείχε το δικαίωμα επιλογής της ελληνικής ή της οθωμανικής ιθαγένειας μέσα σε ένα διάστημα τριών ετών από την υπογραφή της Συνθήκης των Αθηνών στους υπηκόους των λεγόμενων «Νέων Χωρών», δηλαδή της Ηπείρου και της Μακεδονίας, περιοχών που εντάχθηκαν στο Ελληνικό Βασίλειο μετά τον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο (1912).

Ο Γενικός Διοικητής Θεσσαλονίκης ζήτησε από τον Νομάρχη της Πέλλας να του αναφέρει τη χρονολογία της αποδοχής από τη Νομαρχία Πέλλας της δηλώσεως επιλογής της οθωμανικής ιθαγένειας του Χατζή Οσμάν και παράλληλα έδωσε εντολή για ακύρωση της δήλωσης επιλογής της οθωμανικής ιθαγένειας του Χατζή Οσμάν καθώς ήταν εκπρόθεσμη. Επίσης έδωσε εντολή επανεγγραφής του εν λόγω υπηκόου στα «οικεία μητρώα τῶν ἀρρένων» σε περίπτωση που είχε διαγραφεί από αυτά.

Το γεγονός αυτό ήταν ενδεικτικό του κλίματος που επικρατούσε στο μουσουλμανικό πληθυσμό μετά τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913 και την υπογραφή της Συνθήκης των Αθηνών (1913). Οι μουσουλμάνοι υπήκοοι προσπαθούσαν να διατηρήσουν την οθωμανική ιθαγένεια για να διασώσουν τις περιουσίες τους, σε περίπτωση που μετανάστευαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία¹⁷⁷.

Ήταν συχνό το φαινόμενο, μουσουλμάνοι ελληνικής υπηκοότητας να ζητούν αλλαγή της ελληνικής ιθαγένειας, επιλέγοντας ξενική ιθαγένεια, προκειμένου να διατηρήσουν στην κατοχή τους τα κτήματα που είχαν σε διάφορες περιοχές της Μακεδονίας όταν διώκονταν από τις βουλγαρικές στρατιωτικές Αρχές. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Ιδρίς Χαφούζ ο οποίος είχε εκδιωχθεί από τη Στρώμνιτσα από τις βουλγαρικές στρατιωτικές Αρχές και είχε καταφύγει στη Θεσσαλονίκη.

Ο Ιδρίς Χαφούζ ήταν μουσουλμάνος με ελληνική υπηκοότητα και καταγωγή από τη Στρώμνιτσα. Ο Χαφούζ στις 6 Οκτωβρίου 1920 απέστειλε αίτηση αλλαγής ιθαγένειας στον Γενικό Διοικητή της Θεσσαλονίκης. Στην αίτησή του ο Χαφούζ ανέφερε ότι ήταν 37 ετών και κατοικούσε με την οικογένειά του στη Θεσσαλονίκη καθώς οι Βούλγαροι τον είχαν εκδιώξει από τη Στρώμνιτσα. Στη Στρώμνιτσα ωστόσο είχε τα κτήματά του και δεν είχε τη δυνατότητα να μεταβεί και να εγκατασταθεί εκεί καθώς ήταν Έλληνας υπήκοος.

Παρέμενε άνεργος στη Θεσσαλονίκη με αποτέλεσμα να δυστυχεί ο ίδιος και η οικογένειά του, όπως ανέφερε χαρακτηριστικά. Στη συνέχεια της αίτησής του ο

¹⁷⁷ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 17, υποφ. 1, επιστολή Γενικού Διοικητή Θεσσαλονίκης Γαρδίκια στον Νομάρχη Πέλλας για το ζήτημα εκπρόθεσμης δήλωσης επιλογής οθωμανικής ιθαγένειας του Χατζή Οσμάν, Θεσσαλονίκη 14-7-1920, Αριθ. Πρωτ. 20818.

Χαφούζ διατύπωσε παράκληση στον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας να αποδεχθεί το αίτημα επιλογής της σερβικής ιθαγένειας, ζητώντας παράλληλα να του χορηγηθεί έγγραφο, στο οποίο θα αναγραφόταν η σερβική ιθαγένεια¹⁷⁸.

Ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης στις 22 Οκτωβρίου 1920, διαβίβασε στον Υπουργό των Εξωτερικών Νικόλαο Πολίτη την αίτηση επιλογής της σερβικής ιθαγένειας του Ιδρίς Χαφούζ. Η αίτηση που διαβίβασε ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης περιείχε συνημμένο πιστοποιητικό με την έκδοση άδειας για απόκτηση της σερβικής ιθαγένειας του Ιδρίς Χαφούζ. Ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης, διαβιβάζοντας την αίτηση, διατύπωσε παράλληλα παράκληση στον Υπουργό των Εξωτερικών Πολίτη να του γνωστοποιήσει την απόφαση που θα λάμβανε για το εν λόγω ζήτημα¹⁷⁹.

Ο Υπουργός των Εξωτερικών Δημήτριος Ράλλης, με επιστολή που έστειλε στις 27 Νοεμβρίου 1920 στον Γενικό Διοικητή της Θεσσαλονίκης, ζήτησε να ενημερωθεί για το αν ο Ιδρίς Χαφούζ είχε τακτοποιήσει τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις στην Ελλάδα. Ο Υπουργός των Εξωτερικών παράλληλα ζήτησε να του υποβληθεί σχετικό πιστοποιητικό των αρμόδιων στρατιωτικών Αρχών¹⁸⁰.

Στις 21 Ιανουαρίου 1921 ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης ενημέρωσε τον Υπουργό των Εξωτερικών Δημήτριο Ράλλη με επιστολή ότι ο Ιδρίς Χαφούζ ανήκε σε στρατιωτική κλάση, η οποία δεν είχε ακόμα κληθεί για στράτευση. Την πληροφορία αυτή είχε διαβιβάσει στον Γενικό Διοικητή της Θεσσαλονίκης ο Νομάρχης της Θεσσαλονίκης με σχετική επιστολή που είχε αποστείλει στις 16 Ιανουαρίου 1921¹⁸¹.

Στη συνέχεια ο νέος Υπουργός Εξωτερικών Νικόλαος Καλογερόπουλος απέστειλε επιστολή στις 12 Φεβρουαρίου 1921 στον Υπουργό των Εσωτερικών Παναγή Τσαλδάρη ενημερώνοντας για το αίτημα αλλαγής της ιθαγένειας του Ιδρίς

¹⁷⁸ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 45, υποφ. 3, αίτηση του Ιδρίς Χαφούζ στον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης για αλλαγή ιθαγένειας, Θεσσαλονίκη 6-10-1920, Αριθ. Πρωτ. 14827.

¹⁷⁹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 45, υποφ. 3, διαβίβαση από τον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης αίτησης του Ιδρίς Χαφούζ με συνημμένο πιστοποιητικό έκδοσης άδειας επιλογής σερβικής ιθαγένειας προς τον Υπουργό Εξωτερικών Πολίτη, Θεσσαλονίκη 22-10-1920, Αριθ. Πρωτ. 30937.

¹⁸⁰ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 45, υποφ. 3, επιστολή Υπουργού Εξωτερικών Ράλλη στον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης σχετικά με την αίτηση αλλαγής ιθαγένειας του Ιδρίς Χαφούζ, Αθήνα 27-11-1920, Αριθ. Πρωτ. 34605.

¹⁸¹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 45, υποφ. 3, επιστολή Γενικού Διοικητή Θεσσαλονίκης στον Υπουργό Εξωτερικών Ράλλη για αίτηση αλλαγής ιθαγένειας του Ιδρίς Χαφούζ, Θεσσαλονίκη 21-1-1921, Αριθ. Πρωτ. 1594.

ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 45, υποφ. 3, επιστολή Νομάρχη Θεσσαλονίκης για αίτηση αλλαγής ιθαγένειας του Ιδρίς Χαφούζ, Θεσσαλονίκη 16-1-1921, Αριθ. Πρωτ. 496.

Χαφούζ και ζητώντας παράλληλα από τον Υπουργό των Εσωτερικών να του γνωστοποιήσει τη γνώμη του για το παραπάνω ζήτημα¹⁸².

Ο Υπουργός των Εσωτερικών Τσαλδάρης απέστειλε απαντητική επιστολή στις 20 Φεβρουαρίου 1921 προς τον Υπουργό των Εξωτερικών Καλογερόπουλο, στην οποία ανέφερε ότι δεν είχε καμία αντίρρηση στο να επιτραπεί στον Ιδρίς Χαφούζ να αποβάλλει την ελληνική ιθαγένεια¹⁸³.

Ο Ύπατος Αρμοστής της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη Βότσης απέστειλε τηλεγράφημα στον Υπουργό των Εξωτερικών Γεώργιο Μπαλατζή στις 19 Απριλίου 1921, ζητώντας να του τηλεγραφήσουν σχετικά με την απόδοση των κτημάτων της οικογένειας του Κιαμήλ Πασά¹⁸⁴.

Στις 11 Μαρτίου 1921 ο Βότσης είχε αποστείλει τηλεγράφημα στο Υπουργείο Εξωτερικών και είχε αναφερθεί στην άρση της μεσεγγύησης των κτημάτων της Εβρενή Νοζαδέ Χανούμ, συζύγου του Οθωμανού Υπουργού των Οικονομικών. Τα κτήματα βρίσκονταν γύρω από τη Θεσσαλονίκη. Ο Άγγλος Αρμοστής της Κωνσταντινούπολης ενδιαφερόταν ζωηρά για το θέμα και είχε υποβάλει την παράκληση να χορηγηθεί προκαταρκτικά κάποιο ποσό, από τα εισοδήματα που εισέπραξε το Δημόσιο, από τα κτήματα αυτά, προκειμένου η οικογένεια αυτή να έχει τη δυνατότητα να συνεχίσει τη θεραπεία των δύο παιδιών της, που είχαν προσβληθεί από φυματίωση στην Ευρώπη. Η Εβρενή Νοζαδέ Χανούμ ήταν θυγατέρα του αποθανόντος Μεγάλου Βεζίρη Κιαμήλ Πασά¹⁸⁵.

Ο Υπουργός των Εξωτερικών είχε αποστείλει επιστολή στις 4 Φεβρουαρίου του 1921 στον Υπουργό Γεωργίας και στη Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων του Υπουργείου Γεωργίας. Ο Υπουργός Εξωτερικών ανέφερε ότι η Ολλανδική Πρεσβεία στην Αθήνα είχε αναλάβει την προστασία των οθωμανικών συμφερόντων στην Ελλάδα. Η Ολλανδική Πρεσβεία είχε διαβιβάσει στο Υπουργείο των Εξωτερικών της Ελλάδας τις αντιρρήσεις του Τουρκικού Υπουργείου των Εξωτερικών αναφορικά με το τσιφλίκι του Χουλουσή Εφένδη, το οποίο είχε περιέλθει στη διαχείριση του Ελληνικού Δημοσίου, σύμφωνα με σχετικούς νόμους. Ο Χουλουσή Εφένδης είχε

¹⁸² ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 45, υποφ. 3, επιστολή Καλογερόπουλου στον Τσαλδάρη για την αίτηση αλλαγής ιθαγένειας του Ιδρίς Χαφούζ, Αθήνα 12-2-1921, Αριθ. Πρωτ. 2074.

¹⁸³ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 45, υποφ. 3, επιστολή Υπουργού Εσωτερικών Τσαλδάρη στον Υπουργό Εξωτερικών Καλογερόπουλο για την αίτηση αλλαγής ιθαγένειας του Ιδρίς Χαφούζ, Αθήνα 20-2-1921, Αριθ. Πρωτ. 8296.

¹⁸⁴ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 31, υποφ. 2, τηλεγράφημα Ύπατου Αρμοστή Βότση στον Υπουργό των Εξωτερικών Μπαλατζή σχετικά με το ζήτημα των κτημάτων της Νοζαδέ Χανούμ, Κωνσταντινούπολη 19-4-1921, Αριθ. Πρωτ. 8024.

¹⁸⁵ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 31, υποφ. 2, τηλεγράφημα Βότση στο Υπουργείο Εξωτερικών για το ζήτημα των κτημάτων της Νοζαδέ Χανούμ, Κωνσταντινούπολη 11-3-1921, Αριθ. Πρωτ. 67071.

αποδημήσει από την Ελλάδα μετά την κήρυξη του ελληνοτουρκικού πολέμου. Ο Υπουργός των Εξωτερικών ζήτησε από τον Υπουργό Γεωργίας να του γνωστοποιήσει τη γνώμη του για το αν θα ήταν προτιμότερο, για λόγους πολιτικής λυσιτέλειας, να επιστραφεί από τώρα το τσιφλίκι στον ιδιοκτήτη του, δεδομένου ότι αργότερα, μετά την εφαρμογή της σχετικής Συνθήκης, επρόκειτο να περιέλθει σ' αυτόν.

Ο Χουλουσή Εφένδης καταγόταν από τη Ζίχνη. Το τσιφλίκι του «Οδογούς» ή αλλιώς «Βοδόβιστα» βρισκόταν στην περιφέρεια της Δράμας¹⁸⁶.

Στις 7 Δεκεμβρίου 1921 ο Υπουργός Γεωργίας Κ. Τερτίπης απέστειλε επιστολή στον Υπουργό Εξωτερικών Γεώργιο Μπαλατζή, ενημερώνοντάς τον για την πολιτική που θα ακολουθούσε η Κυβέρνηση στο ζήτημα της ακίνητης περιουσίας των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Ο Τερτίπης ανέφερε ότι σχετικά με τα κτήματα τα οποία το Ελληνικό Δημόσιο είχε θέσει υπό μεσεγγύηση ως ανήκοντα σε Οθωμανούς υπηκόους, είχε εκδοθεί διαταγή στις 26 Αυγούστου 1919 από τον τότε Υπουργό Γεωργίας προς τους Γενικούς Διοικητές των Νέων Χωρών, με την οποία είχε εγκριθεί η απόδοση κτημάτων στους Οθωμανούς υπηκόους που βρίσκονταν στην ημεδαπή, σε πόλεις και αγροτικές περιοχές, με την προϋπόθεση ότι αυτά τα κτήματα καλλιεργούνταν αυτοπροσώπως από τους ιδιοκτήτες τους και εφόσον η έκτασή τους δεν είναι μεγαλύτερη των 150 στρεμμάτων. Η διαταγή αυτή ανακλήθηκε σύντομα από την κυβέρνηση Βενιζέλου. Η παρούσα κυβέρνηση ακολούθησε την ίδια οδό μη εγκρίνοντας την απόδοση των κτημάτων των Οθωμανών υπηκόων, διότι δεν είχε κυρωθεί ακόμη η συνθήκη των Σεβρών. Η συνθήκη αυτή ρύθμιζε την τύχη των ακινήτων των Οθωμανών στην Ελλάδα. Ως προς τα κτήματα των μουσουλμάνων Ελλήνων υπηκόων, τα οποία το Ελληνικό Δημόσιο κατέλαβε ως εγκαταλελειμμένα λόγω της αποδημίας των ιδιοκτητών τους, η κυβέρνηση, θέλοντας να ρυθμίσει δια της Νομοθετικής οδού τις κτηματικές σχέσεις, είχε επιτρέψει, κατόπιν αποφάσεως του Υπουργικού Συμβουλίου, την απόδοση των αστικών και αγροτικών κτημάτων, μέχρι 150 στρέμματα, από τους Γενικούς Διοικητές των Νέων Χωρών στους ιδιοκτήτες τους, εφόσον οι ιδιοκτήτες, οι οποίοι διατήρησαν την ελληνική ιθαγένεια, επανέκαμψαν με την πρόθεση να εγκατασταθούν μόνιμα στην Ελλάδα.

Επίσης στους μουσουλμάνους Έλληνες υπηκόους επετράπηκε η εκμίσθωση κτημάτων έκτασης μέχρι 150 στρέμματα για τη γεωργική περίοδο 1921-1922, με

¹⁸⁶ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 31, υποφ. 2, επιστολή του Υπουργού Εξωτερικών στον Υπουργό Γεωργίας σχετικά με το ζήτημα του τσιφλικιού του Χουλουσή Εφένδη, Αθήνα 4-2-1921, Αριθ. Πρωτ. 1876.

χαμηλό ενοίκιο που φτάνει στο 1/10 του πραγματικού, προκειμένου να ενισχυθούν οικονομικά οι μουσουλμάνοι Έλληνες υπήκοοι¹⁸⁷.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος απέστειλε από το Λονδίνο τηλεγράφημα στις 7 Οκτωβρίου του 1922 προς το Υπουργείο των Εξωτερικών, μεταφέροντας την πληροφορία ότι Τούρκοι προέβησαν σε πώληση κτημάτων που βρίσκονταν στη Μακεδονία.

Ο Βενιζέλος συνέστησε να απαγορευτεί, μέσω διατάγματος, κάθε τέτοια πώληση¹⁸⁸.

Ο Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Γεωργίας Ν. Κολύβας απέστειλε ανακοίνωση στις 10 Οκτωβρίου 1922, προς το Υπουργείο Εξωτερικών, ενημερώνοντας ότι με Νομοθετικό Διάταγμα απαγορεύθηκε κάθε δικαιοπραξία επί ακινήτων που ανήκαν σε μουσουλμάνους¹⁸⁹.

Στη συνέχεια το Υπουργείο των Εξωτερικών δημοσίευσε στις 10 Οκτωβρίου 1922 το Νομοθετικό Διάταγμα που απαγόρευε γενικά κάθε δικαιοπραξία αστικών και αγροτικών κτημάτων της Μακεδονίας¹⁹⁰.

Το Υπουργείο Εξωτερικών στις 16 Οκτωβρίου 1922, διαβίβασε επιστολή του Ελευθέριου Βενιζέλου προς το Υπουργείο Γεωργίας. Ο Βενιζέλος ζήτησε από το Υπουργείο Γεωργίας να επιληφθεί άμεσα τον καταρτισμό καταλόγων των μουσουλμανικών κτημάτων της Ελλάδας και ιδιαίτερα των μουσουλμανικών κτημάτων που βρίσκονταν στη Μακεδονία και στη Δυτική Θράκη, καθώς και να προσδιοριστεί η αξία τους¹⁹¹.

Ο Υπουργός Γεωργίας Π. Καλλιγιάς απέστειλε επιστολή στις 20 Οκτωβρίου 1922, στο Υπουργείο Εξωτερικών (Ανώτατη Επιτροπή επί της εφαρμογής των Συνθηκών), διαβιβάζοντας συνημμένους πίνακες, στους οποίους αναγράφονταν τα μουσουλμανικά αγροτικά κτήματα εκτάσεως άνω των 150 στρεμμάτων, καθώς και

¹⁸⁷ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 88, υποφ. 3, επιστολή Υπουργού Γεωργίας Τερτίτη στον Υπουργό Εξωτερικών Μπαλτατζή σχετικά με την πολιτική της ελληνικής Κυβέρνησης έναντι της μουσουλμανικής ακίνητης περιουσίας, Αθήνα 7-12-1921, Αριθ. Πρωτ. 96267.

¹⁸⁸ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1922, φ. 88, υποφ. 2, τηλεγράφημα Βενιζέλου στο Υπουργείο Εξωτερικών σχετικά με την πώληση κτημάτων στη Μακεδονία, Λονδίνο 7-10-1922, Αριθ. Πρωτ. 3524.

¹⁸⁹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1922, φ. 88, υποφ. 2, διαβίβαση ανακοίνωσης του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Γεωργίας Κολύβα στο Υπουργείο Εξωτερικών σχετικά με την απαγόρευση δικαιοπραξιών σε ακίνητα μουσουλμάνων, Αθήνα 10-10-1922, Αριθ. Πρωτ. 83180.

¹⁹⁰ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1922, φ. 88, υποφ. 2, δημοσίευση από το Υπουργείο Εξωτερικών Νομοθετικού Διατάγματος απαγόρευσης δικαιοπραξιών κτημάτων Μακεδονίας, Αθήνα 10-10-1922, Αριθ. Πρωτ. 10964.

¹⁹¹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1922, φ. 88, υποφ. 2, διαβίβαση από το Υπουργείο Εξωτερικών επιστολής του Βενιζέλου προς το Υπουργείο Γεωργίας για τον καταρτισμό καταλόγων των μουσουλμανικών κτημάτων της Ελλάδας, Αθήνα 16-10-1922, Αριθ. Πρωτ. 11787.

πίνακες με τα αστικά κτήματα της ίδιας έκτασης, που βρίσκονταν στις περιφέρειες των Οικονομικών Εφορειών των Νέων Χωρών.

Σχετικά με τη στάση που έπρεπε να τηρήσει η Ελληνική Αντιπροσωπεία κατά την προσεχή συνδιάσκεψη της Ειρήνης, ο Καλλιγιάς εξέφρασε τις ακόλουθες απόψεις του.

Η δίωξη του ελληνικού στοιχείου της Τουρκίας που άρχισε μετά την κήρυξη του Πρώτου Βαλκανικού πολέμου και η δίωξη των Ελλήνων της Βουλγαρίας, δημιούργησαν το σοβαρό πρόβλημα της εγκατάστασης των φευγόντων από τον βουλγαρικό και τουρκικό διωγμό Ελλήνων ομογενών. Τη λύση αυτού του προβλήματος την πέτυχε σε μεγάλο βαθμό ο Νόμος 262 του 1914 και οι μεταγενέστεροι νόμοι 687, το 808^ο Διάταγμα της προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης και ο Νόμος 1073. Με βάση αυτούς τους νόμους καταλήφθηκαν τα περισσότερα κτήματα των Νέων Χωρών. Τα αστικά, αγροτικά και μικροαγροτικά κτήματα, μετά την ανακωχή, άρχισαν να αποδίδονται στους μουσουλμάνους που επανέκαμψαν, με πρόθεση μόνιμης εγκατάστασης στην Ελλάδα και είχαν διατηρήσει την ελληνική ιθαγένεια. Όσον αφορά τα μεγάλα αγροτικά κτήματα και αυτά που ήταν εγκαταλελειμμένα, όπως και αυτά που ήταν μεσεγγυημένα, επειδή ανήκαν σε υπηκόους εχθρικού κράτους (Οθωμανούς), εξακολουθούσαν ακόμη και σήμερα να διοικούνται από το Δημόσιο. Μετά την ολοσχερή εκδίωξη των ελληνικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας και τη συρροή αυτών των πληθυσμών στο ελληνικό έδαφος, το πρόβλημα της εγκατάστασης στην Ελλάδα των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων θα παρέμενε άλυτο, αν δεν είχε πραγματοποιηθεί η απόδοση των μουσουλμανικών κτημάτων, ιδιαίτερα των αγροτικών, στους τέως ιδιοκτήτες τους. Η Συνθήκη των Σεβρών, στο άρθρο 289, εξαιρούσε από το δικαίωμα της παρακράτησης και εκκαθάρισης των περιουσιών, που βρίσκονταν στα εδάφη που τελούσαν υπό οθωμανική κυριαρχία, κατά την 17^η Οκτωβρίου του 1912 και επέβαλε την απόδοση των μουσουλμανικών κτημάτων, που βρίσκονταν στις Νέες Χώρες και τελούσαν υπό την διοίκηση του Δημοσίου. Ωστόσο αυτή η διάταξη δεν είχε πλέον καμία νομική ισχύ, διότι οι συνθήκες κάτω από τις οποίες τέθηκαν οι παραπάνω διατάξεις είχαν μεταβληθεί, καθώς με την αναχώρηση των ελληνικών πληθυσμών από τη Μικρά Ασία και τη Θράκη, αφενός είχε δημιουργηθεί το ζήτημα της εγκατάστασης των νέων προσφύγων, ζήτημα το οποίο δεν υπήρχε την περίοδο της κατάρτισης της Συνθήκης των Σεβρών, και αφετέρου διότι οι κτηματικές περιουσίες των Ελλήνων της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης, βρίσκονταν στη διάθεση των τουρκικών Αρχών,

λόγω του ισχύοντος στην Τουρκία Νόμου «περί διοικήσεως της κινητής κλπ. περιουσίας» .

Για τους παραπάνω λόγους, ο Καλλιγιάς υποστήριξε ότι, κατά τη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης, έπρεπε να υποστηριχθεί το αδύνατο της απόδοσης των μουσουλμανικών κτημάτων που βρίσκονταν στις Νέες Χώρες, είτε ήταν εγκαταλελειμμένα, είτε ήταν μεσεγγυημένα, και ότι η τυχόν απόδοση αυτών των κτημάτων θα δημιουργούσε ζήτημα δημόσιας τάξης στην Ελλάδα, λόγω της συρροής εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων.

Η μόνη δυνατή λύση θα ήταν η ανταλλαγή μουσουλμανικών κτημάτων, που βρίσκονταν στις Νέες Χώρες με τις εγκαταλελειμμένες ελληνικές περιουσίες της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης.

Ακολουθούν συνημμένοι πίνακες:

Άγροτικά Σερρών

Αύξ. Αριθ. 101

Έκτασις 202.209 στρέμματα

Άγροτικά Εδέσσης

Αύξ. Αριθ. 19

Έκτασις 20.152 στρέμματα

Άγροτικά Βεροίας

Αύξ. Αριθ. 48

Έκτασις 159.635 στρέμματα

Άγροτικά Κιλκίς

Αύξ. Αριθ. 106

Άγροτικά Λαγκαδά

Αύξ. Αριθ. 12

Έκτασις 149.950 στρέμματα

Άγροτικά Χαλκιδικής

Αύξ. Αριθ. 3

Έκτασις 40.000 στρέμματα

Άγροτικά Κατερίνης

Αύξ. Αριθ. 8

Έκτασις 17.000 στρέμματα

Άγροτικά Καρατζόβας

Αύξ. Αριθ. 4

Έκτασις 66.928 στρέμματα

Άγροτικά Θεσσαλονίκης

Αύξ. Άριθ. 38

Έκτασις 344.470 στρέμματα

Άγροτικά Ζίχνης

Αύξ. Άριθ. 14

Έκτασις 22.303 στρέμματα

Άγροτικά Σιδηροκάστρου

Αύξ. Άριθ. 7

Έκτασις 5.000 στρέμματα

Άγροτικά Γενιτσών

Αύξ. Άριθ. 41

Έκτασις 74.462 στρέμματα

Τα αστικά κτήματα της Έδεσσας περιλάμβαναν:

49 περιβόλια

4 αγρούς

18 άμπέλους-άμπέλια

1 οικόπεδο

1 Σησαμόκαμπο

3 χάνια

24 μαγαζιά

1 Υδρόμυλο

112 οικίας

1 τριφύλλιον

Άστικά Βεροίας

30 οικίας

4 Άχυραποθήκας

3 Μαγαζιά

1 Άλευρόμυλον

Άστικά – Εφορεία Καρατζόβας

16 οικίαις

28 Μαγαζιά

14 υδρόμυλους

Το Υπουργείο των Εξωτερικών στις 21 Νοεμβρίου 1922 απέστειλε επιστολή στην Ελληνική Αντιπροσωπεία στη Λωζάννη. Στην επιστολή είχε επισυναφθεί πίνακας των κτημάτων που διατελούσαν υπό τη μεσεγγύηση του Δημοσίου και ανήκαν σε Οθωμανούς υπηκόους ή που είχαν κατασχεθεί από το Δημόσιο ως εγκαταλελειμμένα¹⁹³.

Ο Διευθυντής Κτημάτων του Υπουργείου Γεωργίας Γ. Σίδερης στις 13 Σεπτεμβρίου 1923 απέστειλε επιστολή στο Υπουργείο Εξωτερικών, ενημερώνοντας ότι δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα η είδηση ότι πρόσφυγες είχαν προβεί αυθαίρετα στην αφαίρεση των οικιών των μουσουλμάνων της περιφέρειας Eğri Bondjak και ότι είχαν υποβοηθηθεί από τις αστυνομικές Αρχές της περιοχής. Και σε αυτή την περιφέρεια εφαρμόστηκε το επιβεβλημένο από την ανάγκη μέτρο της σύμπτυξης των μουσουλμάνων στις κατοικίες τους, προκειμένου να παραμείνει χώρος για τη στέγαση των πολυπληθών προσφύγων, οι οποίοι ήταν αναγκασμένοι να κοιμούνται και να τρώνε στην ύπαιθρο. Αναφορικά με τα όσα ανέφερε η Ολλανδική Πρεσβεία, σε σχετική διακοίνωσή της για τα παραπάνω μέτρα, πρέπει να επισημανθεί ότι αυτά τα μέτρα επιβλήθηκαν, λόγω της ανάγκης εφοδιασμού των προσφύγων με γεωργικά εφόδια, προκειμένου να μπορέσουν να καλλιεργήσουν και αυτοί χωράφια, για τη συντήρησή τους¹⁹⁴.

Η Συνθήκη της Λωζάννης και η συνεπακόλουθη ανταλλαγή των πληθυσμών επηρέασε καταλυτικά και το γεωκτητικό καθεστώς των μουσουλμάνων της Ελλάδας όπως αποτυπώνεται και σε επιστολή που απηύθυναν στο Υπουργείο των Εξωτερικών μουσουλμάνοι κάτοικοι του νομού Θεσσαλονίκης στις 19 Οκτωβρίου 1923. Ο Τζεμάλ Βέης και η Αζιμέ Χανούμ, χήρα του Σουλεϊμάν Νεμετίν Βέη, η οποία ήταν νόμιμη επίτροπος των τριών ανήλικων παιδιών της, ήταν νόμιμοι κάτοχοι των αγροκτημάτων «Ακμπουνάρ» και «Καρνά», τα οποία βρίσκονταν στην περιφέρεια του νομού Θεσσαλονίκης και αποτελούσαν καλλιεργήσιμη γη, λιβάδια, βοσκότοπους, βαλτώδη μέρη, οικοδομές κλπ. Τα αγροκτήματα αυτά οι προαναφερθέντες

¹⁹² ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1922, φ. 88, υποφ. 2, επιστολή Υπουργού Γεωργίας Καλλιγά στο Υπουργείο Εξωτερικών με συνημμένους πίνακες μουσουλμανικών κτημάτων των Νέων Χωρών, Αθήνα 20-10-1922, Αριθ. Πρωτ. 82655.

¹⁹³ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1922, φ. 88, υποφ. 2, επιστολή του Υπουργείου Εξωτερικών προς την Ελληνική Αντιπροσωπεία στη Λωζάννη με συνημμένο πίνακα κτημάτων Οθωμανών υπηκόων, Αθήνα 21-11-1922, Αριθ. Πρωτ. 13503.

¹⁹⁴ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 11, υποφ. 6, επιστολή Διευθυντή Κτημάτων Σίδερη στο Υπουργείο Εξωτερικών με διάψευση είδησης αφαίρεσης οικιών μουσουλμάνων περιφέρειας Eğri Bondjak, Αθήνα 13-9-1923, Αριθ. Πρωτ. 83985.

μουσουλμάνοι τα εκμεταλλεύονταν νοικιάζοντάς τα σε τρίτους μέχρι το χρόνο κατά τον οποίο διατάχθηκε η διάλυση των μισθώσεων των αγροτικών κτημάτων των μουσουλμάνων, συνεπεία της απόφασης της Επαναστατικής Κυβέρνησης του 1922 και της σχετικής διαταγής του Υπουργείου Γεωργίας. Από τότε τα αγροκτήματα αυτά έμεναν ανεκμετάλλευτα και ακαλλιέργητα, επιφέροντας οικονομική ζημιά στους ιδιοκτήτες τους, οι οποίοι δεν διέθεταν τα απαραίτητα μέσα για την καλλιέργειά τους. Οι μουσουλμάνοι ανέφεραν στην επιστολή τους ότι, εφόσον τα δικαιώματα των μουσουλμάνων ιδιοκτητών για τα αγροτικά κτήματα, συμπεριλαμβανομένου και του δικαιώματος της εκμίσθωσης, δεν θίγονται, σύμφωνα με το πέμπτο άρθρο της σύμβασης της Λωζάννης «περί ανταλλαγής τῶν Ἑλληνικῶν και Τουρκικῶν πληθυσμῶν», και σύμφωνα με την πρόσφατα δημοσιευμένη εγκύκλιο της Ελληνικής Κυβέρνησης. Η εγκύκλιος προέβλεπε τη διατήρηση των δικαιωμάτων των μουσουλμάνων ιδιοκτητών σε ακέραια αγροτικά κτήματα και τη διατήρηση του δικαιώματος της ελεύθερης εκμετάλλευσης αυτών των κτημάτων. Οι μουσουλμάνοι των αγροκτημάτων που προαναφέρθηκαν ζήτησαν από το Υπουργείο των Εξωτερικών, μέχρι να ολοκληρωθεί η ανταλλαγή των πληθυσμών, η οποία δεν θα έχει πραγματοποιηθεί νωρίτερα από ένα χρόνο, να χορηγηθεί σ' αυτούς άδεια εκμίσθωσης των αγροκτημάτων «Ακμπουνάρ» και «Καρνά» για ένα έτος. Οι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες των παραπάνω αγροκτημάτων ζήτησαν επίσης να χορηγηθεί άμεσα η άδεια εκμίσθωσης, διότι αν περάσει ο Οκτώβριος, δεν θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί η εκμίσθωση, καθώς τα αγροτικά κτήματα νοικιάζονται και καλλιεργούνται αυτή την εποχή¹⁹⁵.

Στις 9 Νοεμβρίου του 1923 ο Υπουργός Εξωτερικών Γονατάς απέστειλε κρυπτογραφικό τηλεγράφημα προς το Γ' Σώμα Στρατού της Θεσσαλονίκης, τις Γενικές Διοικήσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Θράκης και Κρήτης. Με αυτό το κρυπτογραφικό τηλεγράφημα ο Γονατάς ενημέρωσε τις παραπάνω Αρχές ότι παρά τις επανειλημμένες τηλεγραφικές διαταγές και τις κατηγορηματικές οδηγίες που έδωσε ο Καναγκίνης προκειμένου να επιστραφούν όλα τα επιταχθέντα κινητά περιουσιακά στοιχεία των μουσουλμάνων μετά την 7^η Οκτωβρίου 1923, ωστόσο δεν είχαν ακόμη επιστραφεί τα επιταχθέντα περιουσιακά στοιχεία ή τουλάχιστον δεν είχε καταβληθεί δίκαιο τίμημα για όσα είχαν επιταχθεί. Σε μερικά μέρη της Ανατολικής και της Δυτικής Μακεδονίας εξακολουθούσαν να εφαρμόζονται πειστικά μέτρα και να

¹⁹⁵ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 11, υποφ. 6, επιστολή μουσουλμάνων κατοίκων νομού Θεσσαλονίκης στο Υπουργείο Εξωτερικών σχετικά με την παροχή άδειας εκμίσθωσης αγροκτημάτων, Θεσσαλονίκη 19-10-1923, Αριθ. Πρωτ. 31281.

διενεργούνται και νέες επιτάξεις. Η τουρκική αντιπροσωπεία είχε επανειλημμένα διαμαρτυρηθεί στη Μεικτή Επιτροπή για παραβίαση της συνθήκης Ανταλλαγής. Τα ξένα μέλη της Επιτροπής συμφώνησαν με την τουρκική άποψη.

Ο Πρόεδρος της τουρκικής αντιπροσωπείας, πιεζόμενος από τις διαμαρτυρίες των μουσουλμάνων και μετά από οδηγίες που έλαβε από την Κυβέρνησή του, ζήτησε να αποδοθούν στους μουσουλμάνους τα επιταχθέντα περιουσιακά τους στοιχεία. Επίσης κατήγγειλε στο Υπουργείο Εξωτερικών ότι 8.000 μουσουλμάνοι έφθασαν το τελευταίο χρονικό διάστημα στην Τουρκία, προερχόμενοι από διάφορα μέρη της Μακεδονίας και της Θράκης, παρά τη ρητή υποχρέωση της Ελληνικής Κυβέρνησης, να μην επιτρέψει την αποδημία κανενός ανταλλάξιμου μουσουλμάνου, χωρίς την έγκριση της Μεικτής Επιτροπής.

Το Υπουργείο των Εξωτερικών έδωσε τις ακόλουθες εντολές:

1) Να παύσει κάθε πιεστικό μέτρο κατά των μουσουλμάνων.
2) Να επιστραφούν τα περιουσιακά στοιχεία που επιτάχθηκαν μετά την 7^η Οκτωβρίου του 1923, ή να καταβληθεί στους δικαιούχους δίκαιο τίμημα των επιταχθέντων που θα οριστεί από τριμερείς κατά τόπους επιτροπές.

3) Να επιτραπεί στους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες αστικών ακινήτων της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, οι οποίοι δεν θα ανταλλαχθούν πριν από τον Μάιο του 1924, να προβούν σε μισθώσεις των αστικών τους ακινήτων, εισπράττοντας απευθείας τα μισθώματα.

4) Όσον αφορά τα αγροτικά ακίνητα, θα επιτραπεί η καλλιέργειά τους εφόσον δεν έχει προηγηθεί εγκατάσταση προσφύγων. Επίσης θα επιτραπεί εκ μέρους των ανταλλασσόμενων μουσουλμάνων η ενοικίαση των αγροτικών τους κτημάτων, εφόσον δεν έχει πραγματοποιηθεί προσφυγική εγκατάσταση σ' αυτά.

5) Οι ταμίες και οι Οικονομικοί Έφοροι, θα αναστείλουν προσωρινά κάθε καταδίωξη μουσουλμάνου οφειλέτη για οφειλή προερχόμενη από ενοικίαση κτημάτων και φόρων παραγωγής. Τυχόν συλληφθέντες και κρατούμενοι θα απελευθερωθούν. Αρχές ή Διοικητικά Όργανα που θα καταγγεληθούν στο Υπουργείο Εξωτερικών για μη συμμόρφωση και παρέγκλιση από τις παραπάνω οδηγίες, θα απολυθούν από τις θέσεις τους.

Το Υπουργείο Εξωτερικών ζήτησε από τις Γενικές Διοικήσεις των Νέων Χωρών να δώσουν γενική διαταγή, σύμφωνα με το πνεύμα των παραπάνω¹⁹⁶.

¹⁹⁶ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 8, υποφ. 2, κρυπτογραφικό τηλεγράφημα Γονατά προς Γ' Σώμα Στρατού Θεσσαλονίκης και προς τις Γενικές Διοικήσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, Θράκης και Κρήτης σχετικά με

Ο Προϊστάμενος του Γραφείου Εποικισμού της Έδεσσας διαβίβασε συνημμένη δήλωση στις 29 Νοεμβρίου του 1923, στο Τμήμα της Κοινωνίας των Εθνών του Υπουργείου των Εξωτερικών. Τη δήλωση είχαν υποβάλει οι κάτοικοι του συνοικισμού Νιβώρ που βρισκόταν στην περιφέρεια της Καρατζόβας, οι οποίοι ζητούσαν να μην επιταχθεί η κινητή τους περιουσία.

Επίσης ο Προϊστάμενος του Εποικισμού Εδέσσης διαβίβασε στο Υπουργείο των Εξωτερικών συνημμένες ευχαριστήριες δηλώσεις των Οθωμανών κατοίκων των συνοικισμών Σεβρενή, Τσάκων-Μαχαλά και του συνοικισμού Τουρμανλή για τα μέτρα που έλαβε υπέρ αυτών των κατοίκων το Υπουργείο των Εξωτερικών¹⁹⁷.

Ο Μουφτής του Λαγκαδά Χαφούζ Αχμέτ απέστειλε στις 3 Νοεμβρίου 1923 αναφορά στο Υπουργείο των Εξωτερικών, στην οποία ανέφερε ότι τα εισοδήματα των κτημάτων της Μουφτείας Λαγκαδά, τα οποία είχαν επιταχθεί προηγουμένως στο Δημόσιο, περιήλθαν και πάλι στη δικαιοδοσία της Μουφτείας, μετά από τις τελευταίες αποφάσεις της Κυβέρνησης. Ο Μουφτής επίσης ανέφερε ότι οι ενοικιαστές δυστροπούσαν να καταβάλλουν τα οφειλόμενα μηνιαία ενοίκια, από τα οποία συντηρούνταν οι υπάλληλοι της Μουφτείας, και εξασφαλιζόνταν τα έξοδα των τεμενών και των σχολείων. Ο Μουφτής είχε αναφέρει και το κτίσιμο οικοδομών, χωρίς τη συγκατάθεση της Μουφτείας, σε οικόπεδα και κτήματα που ανήκαν στη Μουφτεία.

Για όλα τα παραπάνω ζητήματα ο Μουφτής ζήτησε την αρωγή του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδας¹⁹⁸.

Ο Υποδιοικητής του Λαγκαδά στις 30 Νοεμβρίου 1923 απέστειλε επιστολή στο Τμήμα Κοινωνίας των Εθνών του Υπουργείου των Εξωτερικών στην οποία αναφέρει τα εξής:

Ο Μουφτής του Λαγκαδά Χαφούζ Αχμέτ, πριν από ένα μήνα, παρουσιάστηκε στον Υποδιοικητή Λαγκαδά και ζήτησε να ληφθούν πιεστικά μέτρα κατά των δυστροπούμενων ενοικιαστών των κτημάτων της Μουφτείας. Ο Υποδιοικητής σύστησε και απέδειξε εγγράφως ότι αρμόδια για την περίπτωση αυτή ήταν η δικαστική αρχή, στην οποία μπορούσε να υποβάλλει νομικές αγωγές. Ο Υποδιοικητής γνωστοποίησε στον Μουφτή ότι είχαν κοινοποιηθεί προς όλους τους

την άρση των επιτάξεων των περιουσιακών στοιχείων των μουσουλμάνων των Νέων Χωρών, Αθήνα 9-11-1923, Αριθ. Πρωτ. 33846.

¹⁹⁷ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 11, υποφ. 6, διαβίβαση από τον Προϊστάμενο Γραφείου Εποικισμού Έδεσσας δηλώσεων κατοίκων διαφόρων συνοικισμών της Έδεσσας με συνημμένα αιτήματα για περιουσιακά θέματα, προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Έδεσσα 29-11-1923, Αριθ. Πρωτ. 5369.

¹⁹⁸ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 11, υποφ. 6, αναφορά Μουφτή Λαγκαδά στο Υπουργείο Εξωτερικών σχετικά με τα κτήματα Μουφτείας Λαγκαδά, Λαγκαδάς 3-11-1923, Αριθ. Πρωτ. 136.

κατοίκους της περιοχής οι διαταγές για πληρωμή ενοικίων. Επίσης ο Υποδιοικητής πληροφόρησε τον Μουφτή ότι είχε διατάξει εγγράφως την Υποδιοίκηση της Χωροφυλακής να ασκήσει πίεση και συστάσεις για πληρωμή των ενοικίων.

Αναφορικά με τις καταγγελίες που διατύπωσε ο Μουφτής Χαφούζ Αχμέτ, ότι χωρίς τη συγκατάθεση της Μουφτείας, ορισμένοι είχαν αρχίσει να χτίζουν οικοδομές σε οικόπεδα και κτήματα της Μουφτείας, ο Υποδιοικητής απάντησε ότι ο εποικισμός σε ένα οικόπεδο της Μουφτείας, το οποίο δεν χρησιμοποιούνταν, παραχωρήθηκε στους πρόσφυγες για ανέγερση οικιών, λόγω της μεγάλης έλλειψης στέγης. Το οικόπεδο αυτό ήταν επιταγμένο προ πολλού, σύμφωνα με προηγούμενες διαταγές. Επειδή όμως εξεδόθησαν και αντίθετες διαταγές, ο Υποδιοικητής διέταξε την άμεση παύση ανέγερσης κάθε οικοδομής, οπότε κτίστηκε μόνο ένα οίκημα στο οικόπεδο.

Ο Υποδιοικητής επεσήμανε στο Υπουργείο των Εξωτερικών ότι η Μουφτεία ήγειρε όλες αυτές τις ανακριβείς απαιτήσεις, για την ατομική της ευμάρεια και όχι από ενδιαφέρον για τα πραγματικά συμφέροντα των βακουφικών κτημάτων, τα οποία οι τοπικές Αρχές υπερασπίζονταν με όλες τις νόμιμες διατυπώσεις¹⁹⁹.

Κατά την περίοδο της Ανταλλαγής των πληθυσμών σημειώθηκε και το γεγονός διάφοροι μουσουλμάνοι να προσπαθήσουν να εξαιρεθούν από την ανταλλαγή επικαλούμενοι ξενική υπηκοότητα. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση μιας μουσουλμάνας, της Σαμπιχά, συζύγου του Χουσεΐν Βαγιαζήτ, κατοίκου Θεσσαλονίκης, η οποία στις 6 Σεπτεμβρίου του 1924 υπέβαλε αίτηση στη Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής των Ελληνοτουρκικών πληθυσμών. Στην αίτηση ανέφερε ότι είχε εξαιρεθεί από την ανταλλαγή διότι ο σύζυγός της ήταν αλβανικής καταγωγής. Στη Θεσσαλονίκη και στην περιφέρεια της Υποδιοίκησης Θεσσαλονίκης η Σαμπιχά είχε στην κατοχή της κτήματα, αστικά και αγροτικά, κοινώς ή αδιαιρέτως με τους αδερφούς της, οι οποίοι υπόκειντο στην ανταλλαγή. Η εν λόγω μουσουλμάνα επιθυμούσε να γίνει διανομή των κτημάτων της με τους υπόλοιπους συνιδιοκτήτες.

Η Μεικτή Επιτροπή είχε εκδώσει συμπληρωματική απόφαση με την οποία επιτρεπόταν η διανομή. Ωστόσο οι Συμβολαιογράφοι κατόπιν διαταγής δεν προέβαιναν στη σύνταξη σχετικών συμβολαίων διανεμητηρίων. Η Σαμπιχά απηύθυνε έκκληση να λυθεί το ζήτημα των κτημάτων της με τη μεσολάβηση του Εισαγγελέα Εφετών της Θεσσαλονίκης²⁰⁰.

¹⁹⁹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 11, υποφ. 6, επιστολή Υποδιοικητή Λαγκαδά στο Τμήμα Κοινωνίας των Εθνών του Υπουργείου Εξωτερικών σχετικά με τα κτήματα Μουφτείας Λαγκαδά, Λαγκαδάς 30-11-1923, Αριθ. Πρωτ. 5034.

²⁰⁰ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, αίτηση Σαμπιχά στην Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών, Θεσσαλονίκη 6-9-1924, Αριθ. Πρωτ. 460.

Το ζήτημα της διανομής της ακίνητης περιουσίας της μουσουλμάνας Σαμπιχά απασχόλησε και την «Παμμικρασιατική Ένωση Προσφύγων Θεσσαλονίκης», που ήταν αναγνωρισμένο σωματείο από το 1922. Η Παμμικρασιατική Ένωση, με επιστολή της στις 30 Σεπτεμβρίου 1924 προς τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, χαρακτήρισε ως παράνομες τις ενέργειες του Χουσεΐν Βαγιαζήτ Βέη, ο οποίος ήταν σύζυγος της Σαμπιχά.

Η Ένωση ανέφερε ότι ο Χουσεΐν Βαγιαζήτ, ο οποίος ήταν Οθωμανός υπήκοος αλβανικής καταγωγής, παρουσίασε ως «αλβανική περιουσία» ένα μέρος της συζύγου του, την οποία παντρεύτηκε πριν από τρία χρόνια.

Ο πατέρας της Σαμπιχά ήταν ο Σεφίκ Βέης, Έλληνας υπήκοος, ο οποίος κρίθηκε ανταλλάξιμος. Ο Αλβανός υπήκοος Χουσεΐν Βαγιαζήτ θέλησε να εκποιήσει το ένα τέταρτο της πατρικής περιουσίας της συζύγου του αντί 60.000 λιρών. Με τον γάμο της η Σαμπιχά μόνο προσωπικά υπαγόταν στην αλβανική καταγωγή του συζύγου της, όχι όμως και η ατομική της περιουσία, η οποία προερχόταν από πατρική κληρονομιά. Σαν μουσουλμάνα με ελληνική υπηκοότητα θεωρούνταν ανταλλάξιμη και συνεπώς η εκποίηση θα απέβαινε σε βάρος των προσφύγων.

Τα κτήματα τα οποία ήθελε να εκποιήσει ο σύζυγός της ήταν μαγαζιά στη συνοικία Αγίας Τριάδας, στην οδό Βασιλίσσης Όλγας, οικόπεδα στην οδό Σωκράτους προς το Κεντρικό Ταχυδρομείο, καθώς και τσιφλίκι στην περιοχή Βαρδαρίου.

Η Παμμικρασιατική Ένωση ζήτησε από τον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης να μεριμνήσει για την προστασία των προσφύγων, λαμβάνοντας την «πρέπουσα πρόνοια» στο «ζωτικό» αυτό ζήτημα, όπως ανέφερε χαρακτηριστικά στην επιστολή της η Παμμικρασιατική Ένωση²⁰¹.

Η πολιτική της Ελληνικής Κυβέρνησης στο ζήτημα της ακίνητης περιουσίας των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων το 1924 αποτυπώνεται στην επιστολή που απέστειλε στις 4 Οκτωβρίου του 1924 ο Γενικός Διοικητής Θεσσαλονίκης στον Εισαγγελέα Πρωτοδικών Θεσσαλονίκης. Με την επιστολή ο Γενικός Διοικητής ζήτησε να ανακοινωθεί στους Συμβολαιογράφους και Συμβολαιογραφούντες Ειρηνοδίκες της περιοχής του ότι έχουν τη δυνατότητα να συντάξουν συμβόλαια διανομής ακινήτων μεταξύ ανταλλάξιμων και μη ανταλλάξιμων μουσουλμάνων, με την προϋπόθεση ότι κατά τη σύνταξη αυτών των συμβολαίων θα παρίσταται ο

²⁰¹ I.A.M., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Παμμικρασιατικής Ένωσης Προσφύγων Θεσσαλονίκης στη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης σχετικά με κτηματικό ζήτημα Χουσεΐν Βαγιαζήτ, Θεσσαλονίκη 30-9-1924, Αριθ. Πρωτ. 460.

διευθυντής του Κεντρικού Γραφείου Ανταλλαγής, ως αντιπρόσωπος του Δημοσίου και των προσφύγων²⁰².

Η παρουσία του διευθυντή του Κεντρικού Γραφείου Ανταλλαγής επιβαλλόταν, διότι κατά πρώτον αντιπροσώπευε τους πρόσφυγες και τα ακίνητά τους, και κατά δεύτερον μπορούσε να εμποδίσει τυχόν καταχρήσεις κατά τη διανομή των ακινήτων. Στις 7 Οκτωβρίου 1924 ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης διαβίβασε την παραπάνω επιστολή και στην Πρώτη Μεικτή Υποεπιτροπή Ανταλλαγής των Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών²⁰³.

Στις 27 Ιουλίου 1924 ο Σάββας Ιωαννίδης, κάτοικος Θεσσαλονίκης, πρόσφυγας από την Αττάλεια, υπέβαλε αίτηση στον Πρόεδρο της Μεικτής Υποεπιτροπής της Ανταλλαγής Πληθυσμών. Ο Ιωαννίδης ανέφερε ότι είχε έρθει στη Θεσσαλονίκη το 1923 και είχε νοικιάσει από τη Μουφτεία Θεσσαλονίκης ένα οικόπεδο στα βακουφικά κτήματα που βρίσκονταν κοντά στα παλαιά νεκροταφεία της περιοχής του Βαρδαρίου, στην οδό Λαγκαδά.

Στο οικόπεδο σκόπευε να φτιάξει παραπήγματα για να ζήσει με την οικογένειά του και είχε καταβάλει στο ταμείο της Μουφτείας 1.000 δραχμές σαν πρώτη δόση ενοικίου. Προτού όμως εκδοθεί η άδεια ανέγερσης οικοδομής, επενέβη το Κτηματικό Γραφείο και ακύρωσε την εκμίσθωση εν αγνοία του Ιωαννίδη, ισχυριζόμενο ότι η μουσουλμανική κοινότητα δεν είχε το δικαίωμα να διαχειρίζεται αυτά τα οικόπεδα. Μετά την ακύρωση της σύμβασης με τη Μουφτεία ο Ιωαννίδης απευθύνθηκε στη Μουφτεία και ζήτησε την επιστροφή του ενοικίου, αναφέροντας ότι ήταν φτωχός πρόσφυγας και προστάτης πολυμελούς οικογένειας.

Για το παραπάνω ζήτημα ο Γενικός Διοικητής Θεσσαλονίκης απέστειλε σχετική επιστολή στις 15 Οκτωβρίου 1924 προς τη Διεύθυνση του Κεντρικού Γραφείου Ανταλλαγής Θεσσαλονίκης. Στην επιστολή ο Διοικητής ανέφερε ότι η Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής γνώριζε ότι τα βακουφικά κτήματα ανήκαν στη μουσουλμανική κοινότητα και συνεπώς δεν μπορούσαν να εκμισθωθούν ή να καταληφθούν από το Δημόσιο. Συνεπώς η Μουφτεία είχε το δικαίωμα ενοικίασης και παράδοσης βακουφικού κτήματος στον πρόσφυγα Ιωαννίδη²⁰⁴.

²⁰² Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Γενικού Διοικητή Θεσσαλονίκης στον Εισαγγελέα Πρωτοδικών Θεσσαλονίκης σχετικά με τα συμβόλαια διανομής ακινήτων ανταλλαξίμων και μη ανταλλαξίμων μουσουλμάνων, Θεσσαλονίκη 4-10-1924, Αριθ. Πρωτ. 18798.

²⁰³ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1 επιστολή Γενικού Διοικητή Θεσσαλονίκης στην Πρώτη Μεικτή Υποεπιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών, Θεσσαλονίκη 7-10-1924, Αριθ. Πρωτ. 18798.

²⁰⁴ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Γενικού Διοικητή Θεσσαλονίκης στη Διεύθυνση Κεντρικού Γραφείου Ανταλλαγής Πληθυσμών Θεσσαλονίκης σχετικά με τα βακουφικά κτήματα, Θεσσαλονίκη 15-10-1924, Αριθ. Πρωτ. 19402.

Το ζήτημα της αποπληρωμής οφειλών των κολλήγων σε ανταλλάξιμους μουσουλμάνους τσιφλικάδες απασχολούσε τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης και στα τέλη του 1924. Στις 21 Οκτωβρίου 1924 ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης έλαβε επιστολή από τη Διεύθυνση Κτημάτων του Υπουργείου Γεωργίας, η οποία του ζήτησε να μεριμνήσει για το ζήτημα πληρωμής του σπόρου που ανήκε σε ανταλλάξιμους μουσουλμάνους κτηματίες, από τους κολλήγους καλλιεργητές και παράλληλα να απευθύνει συστάσεις πληρωμής των οφειλών τους²⁰⁵.

Ο Υποδιοικητής του Κιλκίς Γ. Τριανταφυλλίδης απέστειλε επιστολή στις 27 Οκτωβρίου 1924 προς τον Γενικό Διοικητή της Θεσσαλονίκης ενημερώνοντάς τον ότι το Γραφείο Ανταλλαγής Πληθυσμών του Κιλκίς, το οποίο διαχειριζόταν τις περιουσίες των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων, είχε προβεί σε ενοικίαση, μέσω δημοπρασίας, για ένα έτος ενός υδρόμυλου στο χωριό Σαρήκιοϊ του Κιλκίς. Ο υδρόμυλος ανήκε στον ανταλλάξιμο μουσουλμάνο Κεμάλ Ιβραχίμ Βέη. Η δημοπρασία πραγματοποιήθηκε στις 27 Σεπτεμβρίου 1924 και ανέδειξε πλειοδότη τον Στέφανο Δημητρίου, κάτοικο του χωριού Σαρήκιοϊ, ο οποίος ήδη εργαζόταν στον υδρόμυλο, καθώς είχε συνταχθεί και εγκριθεί από το Υπουργείο Γεωργίας το μισθωτήριο συμβόλαιο και τα πρακτικά της δημοπρασίας. Ο Γενικός Διοικητής της Μακεδονίας κοινοποίησε διαταγή στο Γραφείο Ανταλλαγής Πληθυσμών του Κιλκίς ζητώντας να προβεί σε ενέργειες, μετά από συνεννόηση με το Υπουργείο Γεωργίας, προκειμένου να καταβληθεί στον Κεμάλ Ιβραχίμ Βέη το ενοίκιο για τον υδρόμυλό του από τον ενοικιαστή Στέφανο Δημητρίου²⁰⁶.

Ο Διευθυντής της Υπηρεσίας Πρόνοιας και Δημόσιας Αντιλήψεως Θεσσαλονίκης απέστειλε επιστολή στις 16 Οκτωβρίου 1924 προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, ενημερώνοντας για την υπόθεση ενός μουσουλμάνου ο οποίος είχε απευθυνθεί στην Υπηρεσία Πρόνοιας, για κάποιο περιουσιακό του θέμα. Ο Διευθυντής της Υπηρεσίας Πρόνοιας, παρόλο το ότι η υπόθεση αυτή αφορούσε την Υπηρεσία Δημοσίων Κτημάτων, τον κάλεσε να παρουσιασθεί και να δώσει πληροφορίες σχετικές με την υπόθεσή του. Ωστόσο ο μουσουλμάνος δεν προσήλθε. Παράλληλα ο Διευθυντής ανέφερε ότι ο ισχυρισμός του Προέδρου της Μεικτής Υποεπιτροπής Θεσσαλονίκης, ότι οι ανταλλάξιμοι που αναχώρησαν από την Ελλάδα

²⁰⁵ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Διεύθυνσης Κτημάτων Υπουργείου Γεωργίας στον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης σχετικά με τις οφειλές κολλήγων σε ανταλλάξιμους μουσουλμάνους τσιφλικάδες, Αθήνα 21-10-1924, Αριθ. Πρωτ. 2214.

²⁰⁶ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Υποδιοικητή Κιλκίς Τριανταφυλλίδη στον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης σχετικό με την καταβολή ενοικίου στον ανταλλάξιμο μουσουλμάνο Κεμάλ Ιβραχίμ Βέη, Κιλκίς 27-10-1924, Αριθ. Πρωτ. 4479.

πριν από τη σύσταση της Μεικτής Επιτροπής, δικαιούνταν να διαχειρίζονται μέσω πληρεξουσίων την περιουσία τους μέχρι την ολοκληρωτική εκκένωση των περιφερειών, στις οποίες βρίσκονταν οι ακίνητες περιουσίες τους, ήταν αβάσιμος και αστήρικτος. Αντίκειται επίσης προς τις σαφείς διατάξεις της υπ' αριθ. ΥΠΠ απόφασης της Μεικτής επιτροπής, η οποία εκδόθηκε τον Νοέμβριο του 1922. Επομένως, αν το Ελληνικό Δημόσιο είχε καταλάβει τα κτήματα του παραπονούμενου μουσουλμάνου, ορθά έπραξε, εφόσον ο μουσουλμάνος είχε αναχωρήσει από την Ελλάδα, ανεξάρτητα από το αν είχε ή αν δεν είχε ορίσει πληρεξούσιο για τη διαχείριση της περιουσίας του²⁰⁷.

Στις 13 Οκτωβρίου 1924 ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης απέστειλε επιστολή στους Προέδρους και τους Εισαγγελείς Πρωτοδικών της Θεσσαλονίκης, της Κοζάνης, των Γρεβενών, της Καστοριάς, της Φλώρινας, της Έδεσσας, των Σερρών, του Πολύγυρου και της Βέροιας.

Στην επιστολή του ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης αναφερόταν στο ζήτημα της επιστροφής του σπόρου στους ανταλλάξιμους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες γης της περιόδου 1923-1924. Ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης ανέφερε ότι η απόδοση του σπόρου στους ανταλλάξιμους ιδιοκτήτες γης, είχε συζητηθεί από Υποεπιτροπή της Γενικής Διοίκησης της Θεσσαλονίκης. Στη συζήτηση αυτή έγινε σαφές ότι οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες γης, από τη στιγμή που είχαν δώσει προκαταβολή για τη σπορά στους κολλήγους, είχαν πράγματι δίκαιο στο να αποζημιωθούν με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο. Οι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες γης θεωρούσαν ότι οι σπόροι αποτελούσαν ακέραιο μέρος της ιδιοκτησίας τους. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες γης έπρεπε να αποζημιωθούν με τον ίδιο τρόπο, όπως αποζημιώθηκαν και για την ακίνητη περιουσία τους, δηλαδή διατυπώνοντας γραπτώς δηλώσεις που είχαν υποβάλει στη Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών. Κατά την άποψη των κολλήγων, οι σπόροι αποτελούσαν κινητή περιουσία. Από όλα αυτά εξάγεται το συμπέρασμα ότι οι κολλήγοι έπρεπε να αποδώσουν απευθείας στους ιδιοκτήτες γης το αντίτιμο του σπόρου. Αυτό είχε γίνει αποδεκτό από τη Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών²⁰⁸.

²⁰⁷ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Διευθυντή Υπηρεσίας Πρόνοιας και Δημοσίας Αντιλήψεως Θεσσαλονίκης στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας σχετικά με την κτηματική περιουσία των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων, Θεσσαλονίκη 16-10-1924, Αριθ. Πρωτ. 12600.

²⁰⁸ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Γενικού Διοικητή Θεσσαλονίκης στους Προέδρους και τους Εισαγγελείς Πρωτοδικών διαφόρων νομών Μακεδονίας σχετικά με την αποζημίωση ανταλλάξιμων μουσουλμάνων ιδιοκτητών γης, Θεσσαλονίκη 13-10-1924, Αριθ. Πρωτ. 2484.

Ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης στις 16 Οκτωβρίου 1924 απέστειλε επιστολή στην οποία είχε επισυνάψει έγγραφα της πρώτης Μεικτής Υποεπιτροπής της Ανταλλαγής Πληθυσμών προς τους Προέδρους και τους Εισαγγελείς Πρωτοδικών Θεσσαλονίκης, Κοζάνης, Γρεβενών, Καστοριάς, Φλώρινας, Έδεσσας, Σερρών, Πολύγυρου και Βέροιας. Τα έγγραφα της Μεικτής Υποεπιτροπής ήταν σχετικά με την αποζημίωση, με σπόρους, που έπρεπε να λάβουν οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες γης, για την περίοδο 1923-1924, σύμφωνα με απόφαση που είχε λάβει η Μεικτή Κεντρική Επιτροπή της Ανταλλαγής Πληθυσμών. Στην επιστολή του ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης ανέφερε επίσης ότι ήδη υπήρχαν δικαστικές αποφάσεις, συνεπεία αγωγών των μουσουλμάνων ιδιοκτητών γης εναντίον των κολλήγων.

Αυτές οι δικαστικές αποφάσεις είχαν δικαιώσει τους κολλήγους που είχαν αρνηθεί να πληρώσουν αποζημίωση για την προκαταβολή των εξόδων σποράς που είχαν καταβάλει οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες γης στους κολλήγους, για τη γεωργική περίοδο 1923-1924. Οι προαναφερθείσες δικαστικές αποφάσεις είχαν όμως ληφθεί πριν από την απόφαση που έλαβε η πρώτη Μεικτή Υποεπιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών, η οποία έκρινε ότι δικαιούνταν να αποζημιωθούν οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες γης από τους κολλήγους. Ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης κάλεσε τους Προέδρους και τους Εισαγγελείς Πρωτοδικών να ενημερώσουν τα δικαστήρια και τις υπόλοιπες δικαστικές Αρχές για την απόφαση της Μεικτής Υποεπιτροπής, ώστε να μη λαμβάνονται παρόμοιες δικαστικές αποφάσεις που δεν μπορούν να ισχύσουν²⁰⁹.

Ο Γενικός Διευθυντής Εποικισμού Μακεδονίας απέστειλε στις 24 Οκτωβρίου του 1924 απαντητική επιστολή στη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης σχετικά με το αίτημα ενός ανταλλάξιμου μουσουλμάνου, του Χαλήλ Μουσταφά, αναφορικά με τα κτήματα που είχε στο χωριό Μεσημέρι. Ο Διευθυντής Εποικισμού ανέφερε ότι είχαν απαλλοτριωθεί τα χωράφια και το μίσθωμα επρόκειτο να καταβληθεί από τους ενδιαφερόμενους καλλιεργητές στο Δημόσιο Ταμείο. Ο δικαιούχος μπορούσε να λάβει το μίσθωμα με έγκριση του Υπουργείου Γεωργίας²¹⁰.

²⁰⁹ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Γενικού Διοικητή Μακεδονίας με συνημμένα έγγραφα Μεικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών προς τους Προέδρους και Εισαγγελείς Πρωτοδικών διαφόρων νομών Μακεδονίας, σχετικά με την αποζημίωση ανταλλάξιμων μουσουλμάνων ιδιοκτητών γης, Θεσσαλονίκη 16-10-1924, Αριθ. Πρωτ. 19556.

²¹⁰ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Γενικού Διευθυντή Εποικισμού Μακεδονίας στη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης σχετικά με κτηματικό ζήτημα Χαλήλ Μουσταφά, Θεσσαλονίκη 24-10-1924, Αριθ. Πρωτ. 59199.

Ο Διευθυντής του Γραφείου Ανταλλαγής Πληθυσμών και Οικονομικός Έφορος της Κατερίνης Θ. Θεοχάρους απέστειλε την 1^η Νοεμβρίου 1924 επιστολή στον Υποδιοικητή της Κατερίνης, ενημερώνοντάς τον ότι οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι της Θεσσαλονίκης, παρόλο που παραμένουν ακόμη στη Θεσσαλονίκη, θεωρούνται εδώ και καιρό ως αναχωρήσαντες, καθώς επρόκειτο να μεταναστεύσουν από τη Θεσσαλονίκη.

Συνεπώς τα κτήματά τους έχουν περιέλθει στη δικαιοδοσία του Δημοσίου, όπως και όλα τα υπόλοιπα ανταλλάξιμα κτήματα της δικαιοδοσίας του Γραφείου Ανταλλαγής Πληθυσμών Κατερίνης. Ειδικότερα για το οίκημα της Γιατιντζέ Χανούμ, χήρας του Φατούχ Μπέη, όπου είναι εγκατεστημένα τα γραφεία του Τηλεγραφικού Ταχυδρομείου, η Επιτροπή του Γραφείου Ανταλλαγής Πληθυσμών χαρακτήρισε αυτό το οίκημα ανταλλάξιμο. Επίσης όρισε εξάμηνη προθεσμία στην υπηρεσία του Τηλεγραφικού Ταχυδρομείου, προκειμένου να το εκκενώσει και να το παραδώσει στο Γραφείο Ανταλλαγής Πληθυσμών Κατερίνης για να εγκατασταθούν σ' αυτό πρόσφυγες.

Επίσης είχε ζητηθεί από τον Προϊστάμενο της Υπηρεσίας του Τηλεγραφικού Ταχυδρομείου να σταματήσει την πληρωμή ενοικίου στην τέως ιδιοκτήτρια του οικήματος, από τον Ιούνιο και πέρα, δηλαδή από την περίοδο που πραγματοποιήθηκε η ανταλλαγή των μουσουλμάνων της Κατερίνης²¹¹.

Ο Δήμαρχος της Θεσσαλονίκης απέστειλε επιστολή προς τον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης στις 4 Νοεμβρίου 1924, με την οποία τον ενημέρωσε ότι είχε εκτελέσει τις διαταγές που είχε λάβει για το ζήτημα που είχε θέσει η Μουφτεία Θεσσαλονίκης, η οποία είχε ζητήσει την καταβολή χρηματικών ποσών για έξοδα ταφής απόρων μουσουλμάνων και για τα ενοίκια δύο ακινήτων της Μουφτείας, τα οποία χρησιμοποιούσε ο Δήμος Θεσσαλονίκης.

Ο Δήμαρχος ανέφερε ότι θα εκδώσει σχετικό ένταλμα πληρωμής των εξόδων απόρων νεκρών της μουσουλμανικής κοινότητας.

Για το ζήτημα των ενοικίων των δύο ακινήτων, το Δημοτικό Συμβούλιο Θεσσαλονίκης αποφάσισε ότι δεν μπορούσε να χορηγήσει στη Μουφτεία σχετική

²¹¹ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Διευθυντή Γραφείου Ανταλλαγής Πληθυσμών Κατερίνης στον Υποδιοικητή Κατερίνης σχετικά με το οίκημα της Γιατιντζέ Χανούμ, Κατερίνη 1-11-1924, Αριθ. Πρωτ. 328.

πίστωση, διότι η χρήση των δύο ακινήτων κρίθηκε από το Δημοτικό Συμβούλιο ως «παρωχημένη»²¹².

²¹² Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Δημάρχου Θεσσαλονίκης στον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης σχετικά με την καταβολή χρηματικών ποσών στη Μουφτεία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 4-11-1924, Αριθ. Πρωτ. 34998.

Η.Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1912-1923.

Η μετανάστευση του μουσουλμανικού πληθυσμού του Σαντζακιού της Θεσσαλονίκης είχε ως αφετηρία την έναρξη του Α΄ Βαλκανικού πολέμου (26 Σεπτεμβρίου 1912) και εντάθηκε μετά την έναρξη του Β΄ Βαλκανικού πολέμου (17 Ιουνίου 1913).

Το Γραφείο Εργασίας της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας και η Υπηρεσία Περιθάλψεως Θυμάτων Πολέμου, προχώρησαν σε λεπτομερή καταγραφή του αριθμού των μουσουλμάνων προσφύγων των Βαλκανικών πολέμων των περιοχών στις οποίες κατέφυγαν αλλά και των περιοχών από τις οποίες προέρχονταν. Στις 11 Αυγούστου 1913, οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες της Θεσσαλονίκης και των όμορων περιφερειών της, ανέρχονταν σε 63.500. Η πλειοψηφία των μουσουλμάνων προσφύγων μετανάστευσε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία με αποτέλεσμα το Δεκέμβριο του 1913 να 'χουν απομείνει 25.100 μουσουλμάνοι πρόσφυγες.

Το 1914 το μεταναστευτικό ρεύμα του μουσουλμανικού πληθυσμού διογκώθηκε ιδιαίτερα στους καζάδες Θεσσαλονίκης, Λαγκαδά, Κιλκίς, Καρατζόβας και Βοδενών. Η μετανάστευση του μουσουλμανικού πληθυσμού το 1914 έλαβε νέες διαστάσεις και εντάθηκε, καθώς το 1914 ήταν η χρονιά του μεγάλου μεταναστευτικού ρεύματος των ελληνικών πληθυσμών της Ανατολικής Θράκης και της Μικράς Ασίας προς την Ελλάδα. Η άφιξη των Ελλήνων προσφύγων αποτέλεσε σημαντική αιτία της μετανάστευσης των μουσουλμάνων. Το μεταναστευτικό ρεύμα των μουσουλμάνων την περίοδο 1916-1918 σχεδόν διακόπηκε. Οι πολεμικές επιχειρήσεις του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου επεκτάθηκαν σε περιοχές της Μακεδονίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η εισβολή ξένων στρατευμάτων στην ελληνική επικράτεια, ο Εθνικός Διχασμός και η επιδείνωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων μείωσαν αισθητά τη μετανάστευση του μουσουλμανικού πληθυσμού της Ελλάδας προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου το 1918 και ιδιαίτερα την περίοδο 1919-1922 σημειώθηκε ένα σημαντικό ρεύμα παλιννόστησης των μουσουλμάνων προς τις ελληνικές Νέες Χώρες από τις οποίες κατάγονταν.

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή υπογράφηκε στη Λωζάννη στις 30 Ιανουαρίου του 1923 η Ελληνοτουρκική Σύμβαση περί Ανταλλαγής των πληθυσμών, η οποία δημιούργησε το τελευταίο και οριστικό μεταναστευτικό ρεύμα του μουσουλμανικού πληθυσμού της Μακεδονίας, των νησιών του Αιγαίου και εν μέρει της Ηπείρου. Την περίοδο 1923-1925 περίπου 360.000 μουσουλμάνοι μετανάστευσαν από την Ελλάδα στην Τουρκία.

Οι αιτίες που δημιούργησαν τα μεταναστευτικά ρεύματα του μουσουλμανικού πληθυσμού την περίοδο 1912-1923 έχουν άμεση συνάφεια με τα πολεμικά γεγονότα, τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις της εν λόγω περιόδου. Οι πολεμικές συγκρούσεις που σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια των δύο Βαλκανικών πολέμων, είχαν σαν άμεσο αποτέλεσμα τη φυγή του μουσουλμανικού άμαχου πληθυσμού από τις περιοχές που αποτελούσαν πεδία μαχών σε άλλους τόπους διαμονής. Μετά τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων η Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και τα Βαλκανικά κράτη εφάρμοσαν μια πολιτική εθνικής ομοιογενοποίησης μέσω της εγκατάστασης στο εθνικό κράτος ομοεθνών πληθυσμών. Η θρησκεία αποτελούσε πλέον βασικό παράγοντα διαμόρφωσης ενός εθνικά ομοιογενούς κράτους στην Ελλάδα και στην Τουρκία.

Ο αποκλεισμός και η απομόνωση των μουσουλμάνων των Νέων Χωρών από την πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή του νέου Ελληνικού κράτους επέτεινε τη διόγκωση του μεταναστευτικού ρεύματος του μουσουλμανικού πληθυσμού προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η αγροτική πολιτική των Ελληνικών Κυβερνήσεων, όπως για παράδειγμα η προτροπή από τις οικονομικές αρχές της Μακεδονίας στους κολλήγους να μην πληρώνουν το γεώμορο, δηλαδή την απόδοση μέρους της παραγωγής στους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες γης, δημιούργησε οικονομικούς παράγοντες που ωθούσαν τους μουσουλμάνους σε μετανάστευση. Η διαρπαγή μουσουλμανικών περιουσιών από εγχώριους χριστιανούς κατοίκους, τα περιστατικά βιαιοπραγιών σε βάρος μουσουλμάνων, οι περιπτώσεις κακοδιοίκησης από τις Ελληνικές Αρχές, διεύρυναν το χάσμα των διακοινοτικών σχέσεων χριστιανών και μουσουλμάνων.

Οι Ελληνικές Κυβερνήσεις απέδιδαν τη συνεχή μετανάστευση του μουσουλμανικού πληθυσμού στον ιδιαίτερο χαρακτήρα και την ψυχοσύνθεση των μουσουλμάνων που αισθάνονταν αμηχανία, καθώς ήταν υπήκοοι ενός χριστιανικού κράτους και είχαν διαμορφώσει μια λανθασμένη αντίληψη ότι η απώλεια της κυριαρχίας θα επέφερε καταπάτηση περιουσιών, δικαιωμάτων και προνομίων που

απολάμβαναν κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι Ελληνικές Αρχές συνέδεαν τη μαζική μετανάστευση του μουσουλμανικού πληθυσμού με τη διενέργεια συστηματικής προπαγάνδας, η οποία ασκείτο από το Κομιτάτο Ενώσεως και Προόδου και είχε ως απώτερο στόχο την υποκίνηση για μετανάστευση του μουσουλμανικού πληθυσμού από την Ελλάδα.

Η άφιξη των Ελλήνων προσφύγων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1914 συνετέλεσε στη δημιουργία μεταναστευτικού ρεύματος των μουσουλμάνων των Νέων Χωρών.

Η συμβίωση μουσουλμάνων και Ελλήνων προσφύγων στην ίδια περιοχή δυσχέραινε το έργο στέγασης, περίθαλψης και αποκατάστασης των προσφύγων από την Ελληνική Κυβέρνηση. Οι Έλληνες πρόσφυγες δεν προχώρησαν σε γενικευμένο διωγμό και σε αντεκδικήσεις εναντίον του μουσουλμανικού πληθυσμού. Ωστόσο ορισμένα μεμονωμένα περιστατικά είχαν καταλυτική επίδραση στην ψυχολογία των μουσουλμάνων, εδραιώνοντας την πεποίθησή τους ότι δεν υπήρχε καλύτερη λύση από την επιλογή για μετανάστευση από την Ελλάδα. Παρά τις αιτιάσεις της Τουρκικής Κυβέρνησης δεν υπάρχει καμία ένδειξη ή στοιχείο για ύπαρξη οργανωμένου σχεδίου εκδίωξης των μουσουλμάνων της Ελλάδας από τις Ελληνικές Κυβερνήσεις της περιόδου 1912-1923. Οι Ελληνικές Κυβερνήσεις θεωρούσαν απαραίτητο τον μουσουλμανικό πληθυσμό για την αγροτική οικονομία των Νέων Χωρών και δημιουργούσαν προσκόμματα στους μουσουλμάνους που επέλεγαν την οθωμανική υπηκοότητα με τη μη αποδοχή των αιτήσεων επιλογής οθωμανικής υπηκοότητας.

Οι Ελληνικές Κυβερνήσεις, προκειμένου να ανακόψουν το ρεύμα μετανάστευσης των μουσουλμάνων, χορήγησαν αναστολή στράτευσης στους μουσουλμάνους των Νέων Χωρών που επιθυμούσαν να ανακαλέσουν την οθωμανική υπηκοότητα.

Η απόφαση της Ελληνικής Κυβέρνησης να επιστραφούν τα κτήματα των μουσουλμάνων, τα οποία είχε καταλάβει το Ελληνικό Δημόσιο, προσέδωσε ισχυρό κίνητρο στους μουσουλμάνους για ανάκληση των αιτήσεων επιλογής οθωμανικής ιθαγένειας. Η πολιτική της Ελληνικής Κυβέρνησης για ανάσχεση του μεταναστευτικού ρεύματος του μουσουλμανικού πληθυσμού εξυπηρετούσε και τις σκοπιμότητες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Ο Πρωθυπουργός Βενιζέλος που συμμετείχε στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης στο Παρίσι και διεκδικούσε την ενσωμάτωση στην Ελλάδα εδαφών που κατοικούνταν από συμπαγείς μουσουλμανικούς

πληθυσμούς, συνειδητοποιούσε το πλήγμα που θα επέφερε στην επιχειρηματολογία του, ότι η Ελλάδα είχε τη δυνατότητα να διοικήσει τα εδάφη αυτά, ένα επικείμενο μεταναστευτικό ρεύμα μετανάστευσης του μουσουλμανικού πληθυσμού των Νέων Χωρών²¹³.

Καθοριστικό ρόλο στη μετανάστευση του μουσουλμανικού πληθυσμού της Μακεδονίας στην Τουρκία, καθώς και των Ελλήνων της Μικράς Ασίας και του Πόντου στην Ελλάδα, διαδραμάτισε η πολιτική του κόμματος «Ένωση και Πρόοδος». Οι πασάδες Ενβέρ, Ταλαάτ και Τζεμάλ που αποτελούσαν την ηγετική τριανδρία του κόμματος, πραγματοποίησαν το πραξικόπημα της 23^{ης} Ιανουαρίου 1913, αναλαμβάνοντας τη διακυβέρνηση της καταρρέουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέχρι την 30^η Οκτωβρίου του 1918.

Η πολιτική του κόμματος «Ένωση και Πρόοδος» στόχευε στην αναγέννηση του τουρκικού έθνους και στη δημιουργία μιας πατρίδας στην Ανατολή (Μικρά Ασία), όπου θα μπορούσε να επιβιώσει ο τουρκισμός. Τα στελέχη του κόμματος διέκριναν τους εχθρούς της Τουρκίας σε εξωτερικούς και σε εσωτερικούς εχθρούς. Οι εξωτερικοί εχθροί ήταν τα γειτονικά κράτη που απειλούσαν την εδαφική ακεραιότητα της Τουρκίας. Οι εσωτερικοί εχθροί ήταν οι μη μουσουλμάνοι που ζούσαν στο εσωτερικό της Τουρκίας.

Η θεωρία του τουρκισμού στηριζόταν στην πολιτική της αφομοίωσης μέσω του εξισλαμισμού και της «γλωσσικής αφομοίωσης» των εθνοτήτων που απάρτιζαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για να επιτευχθεί ο εξισλαμισμός και ο εκτουρκισμός της Μικράς Ασίας, χρησιμοποιήθηκαν τρία βασικά εργαλεία: η εθνοστατιστική, οι εθνογραφικοί χάρτες και οι εθνογραφικές έρευνες. Οι εθνικές στατιστικές και οι εθνογραφικοί χάρτες χρησιμοποιήθηκαν στις συνθήκες των Σεβρών (1920) και της Λωζάννης (1923) για τον καθορισμό των νέων πολιτικών συνόρων. Οι απογραφές του πληθυσμού αποτελούσαν μέσο άσκησης εξουσίας και τα εθνοστατικά δεδομένα χρησιμοποιούνταν για την εξασφάλιση της νομιμότητας της εξουσίας²¹⁴.

²¹³ Γιάννης Γκλαβίνας, ό.π., σσ. 47-96.

²¹⁴ Φουάτ Ντουντάρ, *Ο κώδικας της σύγχρονης Τουρκίας. Η Μηχανική των Εθνοτήτων της «Ένωσης και Πρόοδου» 1913-1918*, Μεταφραστική επιτροπή: Νίκος Ουζούνογλου, Ιφιγένεια Παπακωνσταντίνου, Γεωργία Χαρτίδου και Αναστάσιος Στέφος, Πρώτη ελληνική έκδοση: Οκτώβριος 2014, Εκδόσεις greekworks.com, New York – USA, Pressious Arvantidis, Athens-Greece, Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών, Αθήνα-Ελλάς, σσ. 27-109.

Οι απογραφές του πληθυσμού και τα στατιστικά στοιχεία χρησιμοποιήθηκαν στην πολιτική μετακίνησης των πληθυσμών, που εφάρμοσε το κόμμα «Ένωση και Πρόοδος».

Η Γενική Διεύθυνση Εθνικής Ασφαλείας (EUM) ή αλλιώς Διεύθυνση Εγκατάστασης Φυλών και Προσφύγων (IAMM/AMMU), κατέγραφε συχνά τον αριθμό των Ελλήνων που μετανάστευαν, τον αριθμό των σπιτιών που εγκατέλειπαν, τις αγροτικές εκτάσεις που είχαν, τα αγροτικά εργαλεία και τα κεφάλαιά τους, προκειμένου να εγκατασταθούν πρόσφυγες από τα Βαλκάνια.

Μετά την είσοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, οι Έλληνες της Μικράς Ασίας απεστάλησαν στην ενδοχώρα. Στις 20 Ιουλίου 1915 ο Ταλαάτ Πασάς έδωσε μυστική εντολή μέσω κρυπτογραφημένου τηλεγραφήματος, έναρξης της επιχείρησης εκτουρκισμού. Σύμφωνα με την εντολή του Ταλαάτ Πασά, ζητήθηκε από όλα τα χωριά και τις συνοικίες να συνταχθούν στατιστικοί πίνακες και να σχεδιαστούν χάρτες βάσει της εθνότητας των κατοίκων.

Με βάση τους εθνολογικούς αυτούς χάρτες και τις εθνικές στατιστικές διανεμήθηκαν οι μη τουρκικοί και μη μουσουλμανικοί πληθυσμοί σε ποσοστά 10%, 5% και 2% μεταξύ του τουρκικού και μουσουλμανικού πληθυσμού. Οι διωγμοί, οι εξορίες των μη μουσουλμάνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η εγκατάσταση των μουσουλμάνων μεταναστών στις περιοχές και τα σπίτια των εξορισθέντων, πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια της πολιτικής του εκτουρκισμού της Μικράς Ασίας (Ανατολής). Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία και την επιστημονική ορολογία, η μετεγκατάσταση και ο εποικισμός που εφαρμόζει η εξουσία, για εθνοπολιτικούς λόγους, ονομάζονται δημογραφικός πόλεμος (demographic warfare), κοινωνική μηχανική (social engineering) και δημογραφική μηχανική (demographic engineering).

Ο Φουάτ Ντουντάρ θεωρεί ωστόσο ότι οι παραπάνω όροι δεν αποδίδουν με ακρίβεια την πολιτική που εφάρμοσε η Κυβέρνηση του κόμματος «Ένωση και Πρόοδος», χρησιμοποιεί τον όρο «μηχανική των εθνοτήτων» διότι η επιχείρηση εκτουρκισμού της Μικράς Ασίας (Ανατολίας) εκτελέστηκε με μαθηματικό τρόπο και, επίσης, διότι η Κυβέρνηση των Ενωτικών εφάρμοσε τη μετεγκατάσταση και τον εποικισμό, όχι μόνο ως μέσο εκτουρκισμού αλλά και ως όργανο πολέμου, ως μια πολεμική στρατηγική²¹⁵.

²¹⁵ Φουάτ Ντουντάρ, ό.π., σ. 31.

Η Διεύθυνση Εγκατάστασης Φυλών και Προσφύγων (IAMM) στις 22 Οκτωβρίου 1914 κορύφωσε τις επιθέσεις εναντίον των Ελλήνων της Δυτικής Μικράς Ασίας, εξαναγκάζοντάς τους σε φυγή, εγκλωβίζοντάς τους στην ενδοχώρα της Ανατολίας.

Ο διωγμός και η μετεγκατάσταση των μη τουρκικών και μη μουσουλμανικών πληθυσμών, από τα παράλια στο εσωτερικό της χώρας, ανάμεσα σε μη αμιγή τουρκικό πληθυσμό σε ποσοστό 2,5-10%, αποτέλεσε πυλώνα της κυβερνητικής πολιτικής του κόμματος «Ένωση και Πρόοδος». Ο στόχος ήταν σαφής. Οι μειονότητες στην ενδοχώρα ανάμεσα σε τουρκικό πληθυσμό και περικυκλωμένες με τουρκικό πληθυσμό στα παράλια, θα καθιστούσε τις μειονότητες όμηρες στα σχέδια των Ενωτικών.

Παράλληλα η κυβέρνηση του κόμματος «Ένωση και Πρόοδος» οργάνωσε μια έντονη προπαγάνδα προτροπής για μετανάστευση των μουσουλμανικών πληθυσμών, από τις περιοχές που έχασε η Οθωμανική Αυτοκρατορία, μέσω της αποστολής πρακτόρων στις περιοχές αυτές. Συνάμα η κυβέρνηση των Ενωτικών εξήγγειλε μέτρα για την προτροπή της μετανάστευσης, όπως η χορήγηση εδαφών στους μετανάστες και η μακροπρόθεσμη φορολογική απαλλαγή. Επίσης οργανώθηκε η συστηματική εκδίωξη των χριστιανών αγροτών που εργάζονταν σε αγροκτήματα μουσουλμάνων, προκειμένου να αντικατασταθούν με τους μουσουλμάνους πρόσφυγες που επρόκειτο να έρθουν.

Στην εκδίωξη του ελληνικού πληθυσμού διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο οι παρακρατικές συμμορίες (τσετέδες).

Ο οικονομικός αποκλεισμός του ελληνικού πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μέσω της εφαρμογής του μπούκοτάζ, στόχευε στην εθνικοποίηση του ελληνικού κεφαλαίου και στον εξαναγκασμό των Ελλήνων σε μετανάστευση.

Η έλευση προσφύγων στις δύο πλευρές του Αιγαίου, οι ειδήσεις βιαιοτήτων και διαφόρων καταπιέσεων που υφίσταντο οι χριστιανικοί και οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί της Τουρκίας και της Ελλάδας αντίστοιχα, οδηγούσαν σε πράξεις εκδίκησης των ντόπιων κατά των μειονοτήτων. Ο Πρωθυπουργός της Ελλάδας Ελευθέριος Βενιζέλος το Μάιο του 1914 αποδέχτηκε την πρόταση της Τουρκικής Κυβέρνησης για σύναψη συμφωνίας εθελούσιας μετανάστευσης του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού της Ανατολικής Θράκης και του βιλαετίου Αϊδινίου και του μουσουλμανικού πληθυσμού της Μακεδονίας και της Ηπείρου. Τον Ιούλιο του 1914, συγκροτήθηκε στη Σμύρνη η Μεικτή Επιτροπή που θα επόπτευε την ανταλλαγή των

πληθυσμών, και παράλληλα θα αναλάμβανε την εκτίμηση της κινητής και ακίνητης περιουσίας των ανταλλάξιμων.

Οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία για ανταλλαγή των πληθυσμών οδηγήθηκαν σε πλήρες αδιέξοδο το Δεκέμβριο του 1914, καθώς προέκυψαν διαφωνίες σε ζητήματα του εκατέρωθεν ισοδύναμου αριθμού των μεταναστευσάντων, της εκτίμησης των περιουσιών τους, της αποζημίωσης των ανταλλάξιμων καθώς και της ιθαγένειας που θα αποκτούσαν όσοι θα υπάγονταν στην ανταλλαγή των πληθυσμών.

Η προσπάθεια για σύναψη συμφωνίας εθελούσιας μετανάστευσης των ελληνικών και των μουσουλμανικών πληθυσμών το 1914, λειτούργησε ως προηγούμενο για τη Σύμβαση της Λωζάννης «περί Ανταλλαγής των πληθυσμών» το 1923. Ο Βενιζέλος το Δεκέμβριο του 1918, προκειμένου να κατοχυρώσει τις ελληνικές διεκδικήσεις, πρότεινε στους ηγέτες που συμμετείχαν στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης στο Παρίσι, την αμοιβαία εθελούσια μετανάστευση των Ελλήνων της Κεντρικής Μικράς Ασίας με τους μουσουλμάνους της Δυτικής Μικράς Ασίας που επιθυμούσε να προσαρτηθεί στην Ελλάδα²¹⁶.

Η πολιτική του κόμματος «Ένωση και Πρόοδος» στο ζήτημα της ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών, και γενικότερα έναντι των μη μουσουλμανικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποτυπώνεται στις εφημερίδες της εποχής.

Στις 27 Μαρτίου 1914 η εφημερίδα «ΠΡΟΟΔΟΣ» δημοσίευσε άρθρο που έφερε τον τίτλο «Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΔΟΥ» και είχε ως υπότιτλο «ΑΙ ΕΚΛΟΓΑΙ, Η ΒΟΥΛΗ, Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ».

Στην εφημερίδα «ΝΕΟΤΟΥΡΚΟΣ» κάποιο πολιτικό πρόσωπο που είχε σχέση με τη νέα κυβέρνηση της Τουρκίας, προέβη σε κάποιες δηλώσεις για την εν γένει πολιτική του κόμματος «Ένωση και Πρόοδος». Ένα από τα πρώτα ζητήματα που θα απασχολήσει τη νέα Βουλή μετά το πέρας της εκλογικής διαδικασίας, είναι η επικύρωση μερικών «όλεθρίων συνθηκῶν, δι' ὧν μέγα μέρος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μας ἐδάφους προσηρτήθη εἰς χώρας ἐχθρικὰς πρὸς τὸ ἐπιτόπιον καὶ ἰδίᾳ τὸ μουσουλμανικὸν στοιχεῖον».

Οι συνθήκες του Βουκουρεστίου, της Κωνσταντινουπόλεως και των Αθηνών θα υποβληθούν για επικύρωση.

²¹⁶ Φουάτ Ντουντάρ, ό.π., σσ. 198-255. Γκλαβίνας, ό.π., σ. 78.

Η εφημερίδα «Εμπρός» αναδημοσίευσε άρθρο της εφημερίδας «ΤΑΣΦΙΡΙ ΕΦΚΙΑΡ» που έφερε τον τίτλο: «ΟΙ ΕΝ ΤΟΥΡΚΙΑ ΞΕΝΟΙ ΥΠΗΚΟΟΙ».

Το άρθρο αναφερόταν σε μη μουσουλμάνους, οι οποίοι μετέρχονταν διάφορους δόλους, προσπαθώντας να παρουσιασθούν ως ξένοι υπήκοοι στην Τουρκία. Τέτοιους δόλους χρησιμοποίησαν μερικοί Ισραηλίτες, οι οποίοι κατά τη διάρκεια του ιταλοτουρκικού πολέμου (του 1911) διεκδίκησαν απροσδόκητα την ιταλική ιθαγένεια. Ανάμεσα σ' αυτούς υπάρχουν και μερικοί που διατράνωναν πάντοτε τη φιλία τους προς τον Οθωμανισμό, όπως ο έμπορος της Θεσσαλονίκης Αβραάμ Ερέρα. Οι περισσότεροι από αυτούς τους Ιταλούς υπηκόους, αποτελούσαν μέλη οικογενειών εγκατεστημένων στο Οθωμανικό κράτος από εκατοντάδων ετών. Ο αρθρογράφος στη συνέχεια του άρθρου αναφέρει: «Μία άπλη εξέταση αποδεικνύει ότι εν τῷ Ὀθωμανικῷ κράτει υπάρχουν δύο κατηγορίαι ξένων. Οί πράγματι ξένοι καί οί ὀνόματι μόνον τοιοῦτοι. Εἰς τούτους δυνάμεθα νά προσθέσωμεν καί τρίτην κατηγορίαν, δηλαδή, ἐκείνους, οἵτινες εἰς μὲν τὸ ἐν θυλάκιον φέρουσι ὀθωμανικὸν τεσκερὲν εἰς δὲ τὸ ἕτερον ἑλληνικὸν δημοτικόν. Ἐὰν ἐπὶ παραδείγματι ἐν Κωνσταντινουπόλει υπάρχουν πέντε ἢ ἕξι χιλιάδες κατοίκων ἐπισήμως ἀνεγνωρισμένων ὡς Ἑλλήνων ὑπηκόων, υπάρχουν ἐξ ἄλλου καί σαράντα ἕως πενήντα χιλιάδες κατοίκων διεκδικούντων τὴν ἑλληνικὴν ιθαγένειαν. Ἐὰν τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν ἐπιλυθῆ ὀριστικῶς, ἡ σύγχυσις αὕτη θὰ ἐξακολουθήσῃ ἐσαεὶ. Διὰ τοῦτο αἱ διευθύνσεις τῶν ληξιαρχικῶν τμημάτων δέον νὰ ἀσχοληθῶσι περὶ τὸ ζήτημα τοῦτο. Αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις θὰ περιφρουρήσουν τὸ γόητρον καί τὴν ἀξιοπρέπειάν των, ἐὰν δὲν ἐπιμείνουν εἰς τὴν προστασίαν τῶν σεσηπηκότων τούτων στοιχείων ἅτινα δολίως ἠθέλησαν νὰ ἐκμεταλλευθῶσι τὸ ὄνομα αὐτῶν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει δέον νὰ καταρριφθῆ τὸ προσωπεῖον τῶν ἑκατοντάδων χιλιάδων ψευδῶν τούτων ξένων»²¹⁷.

Η λήξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και η συνθηκολόγηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επιφέρει και το τέλος της κυβέρνησης του κόμματος «Ένωση και Πρόοδος». Το Κεμαλικό κίνημα αναπτύσσεται ραγδαία και αντιτίθεται σθεναρά στις ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις στη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη. Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας και του Πόντου, σύμφωνα με την πολιτική αντίληψη της κυβέρνησης των Ενωτικών, χρησιμοποιούνταν ως μέσο πίεσης για την ανταλλαγή των πληθυσμών και για την εξασφάλιση της ασφάλειας των μουσουλμάνων της

²¹⁷ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 74, υποφ. 1, δημοσίευση άρθρου εφημερίδας «ΠΡΟΟΔΟΣ» και αναδημοσίευση άρθρων εφημερίδων «ΝΕΟΤΟΥΡΚΟΣ» και «ΤΑΣΦΙΡΙ ΕΦΚΙΑΡ», σχετικά με την πολιτική του κόμματος «Ένωση και Πρόοδος».

Ελλάδας, υπαγόμενοι ουσιαστικά σε καθεστώς ομηρείας. Η άνοδος στην εξουσία του Κεμαλικού κινήματος, πέρα από τα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα της περιόδου 1919-1922, ευνοήθηκε από τους μουσουλμάνους πρόσφυγες που είχαν μεταναστεύσει στην Τουρκία καθώς και από τους γηγενείς μουσουλμάνους της Τουρκίας που είχαν εγκατασταθεί στις εστίες και τις ιδιοκτησίες των Ελλήνων, οι οποίοι είχαν εκτοπιστεί στο εσωτερικό της Ανατολίας ή είχαν μεταναστεύσει στην Ελλάδα²¹⁸.

Η Μικρασιατική καταστροφή, η εισροή τουλάχιστον ενός εκατομμυρίου προσφύγων στην Ελλάδα, η ανάγκη αποκατάστασής τους, έθεσε σε νέα καθοριστική βάση το ζήτημα της ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών. Η υποχρεωτική μετανάστευση του μουσουλμανικού πληθυσμού της Ελλάδας, για την ελληνική πολιτική ηγεσία, δεν ήταν τόσο θέμα αρχής όσο λύση ανάγκης.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε την εμπιστοσύνη και τη συμπάθεια των διεθνών μεσολαβητών στο ζήτημα της αποκατάστασης της ειρήνης ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία. Ο Βενιζέλος διέθετε την ικανότητα να ερμηνεύει τα σημεία των καιρών και είχε απόλυτη συναίσθηση του τι μπορούσε να ζητήσει και να πράξει η Ελλάδα στη δυσμενή χρονική συγκυρία της Μικρασιατικής καταστροφής. Το πολιτικό του ένστικτο διέκρινε, ότι η Ελλάδα έπρεπε να καταβάλλει κάθε δυνατή προσπάθεια προκειμένου να εκμεταλλευτεί το διωγμό των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, για να αυξήσει το χριστιανικό πληθυσμό της Μακεδονίας και της Θράκης, εδραιώνοντας την ελληνική κυριαρχία στα νότια Βαλκάνια²¹⁹.

Την ώρα που ο Βενιζέλος εξέφραζε τις διαμαρτυρίες του για την εκκένωση της Θράκης, υπολόγιζε τις επόμενες κινήσεις του. Η μαζική έξοδος του ελληνικού πληθυσμού από τα λιμάνια και τα εδάφη που βρίσκονταν γύρω από την Κωνσταντινούπολη και η εγκατάστασή τους εκατό μίλια δυτικότερα, θα «εξελληνίζε» την περιοχή προς δυσμάς, όπου οι ελληνόφωνοι χριστιανοί ως τότε αποτελούσαν ελάχιστη μειονότητα ανάμεσα σε τουρκόφωνους ή βουλγαρόφωνους μουσουλμάνους.

Στα μέσα του 1922 η Βουλγαρία είχε συνάψει μυστική διπλωματική συμφωνία με την Τουρκία καθώς η Βουλγαρία προσέβλεπε σε διέξοδο στο Αιγαίο, εκμεταλλευόμενη τη δυσχερή θέση της Ελλάδας. Οι εδαφικές βλέψεις της Βουλγαρίας αποτελούσαν ισχυρό κίνητρο συνεννόησης μεταξύ της Ελλάδας και της Τουρκίας, για αμοιβαία ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών.

²¹⁸ Φουάτ Ντουντάρ, ό.π., σσ. 253-255.

²¹⁹ Bruce Clark, *Δυο φορές ξένος. Οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν την σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία*, Μετάφραση: Βίκη Ποταμιάνου, Εκδόσεις Ποταμός, Αθήνα, Απρίλιος 2007, σ. 64.

Την ιδέα της υποχρεωτικής μετανάστευσης ανθρώπων σε ευρεία κλίμακα από τη μία όχθη του Αιγαίου στην άλλη, συμερίζονταν εξίσου ο Βενιζέλος και ο Μουσταφά Κεμάλ.

Στις 22 Οκτωβρίου 1922 ο Κεμάλ απέστειλε τηλεγράφημα στον Ύπατο Αρμοστή της Κοινωνίας των Εθνών Φρίντχοφ Νάνσεν, με το οποίο του γνώριζε ότι η ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών είχε γίνει «αποδεκτή επί της αρχής» και τον καλούσε να συζητήσει τις λεπτομέρειες με τους εκπροσώπους του²²⁰.

Βενιζέλος και Κεμάλ συμφώνησαν στην ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών, προκειμένου να καταστεί εφικτή η δημιουργία δύο εθνικών κρατών που το καθένα θα έχει τη δική του γλώσσα, θρησκεία και εθνική συνείδηση. Οι δύο ηγέτες έβλεπαν πλεονεκτήματα σε μια συμφωνία ανταλλαγής των πληθυσμών, καθώς συμφωνούσαν ότι η άφιξη μουσουλμάνων από την Ελλάδα θα συμπλήρωνε κατά κάποιον τρόπο το δημογραφικό και οικονομικό κενό που άφηναν φεύγοντας από την Τουρκία οι χριστιανοί.

Η ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών επιβεβαίωνε μια σημαντική αρχή της διπλωματίας, η οποία πρέσβευε ότι οι χώρες που είναι έτοιμες να διεκδικήσουν με τα όπλα τη διεύρυνση των συνόρων τους, καλό είναι να έχουν «στρατηγικά τοποθετημένες μειονότητες» πίσω από τα ισχύοντα σύνορα, ώστε να δημιουργούνται αφορμές για αναταραχή. Όταν όμως δύο χώρες συμφωνούν στην επίτευξη της ειρήνης, τότε οι ανταλλαγές πληθυσμών χρησιμεύουν για να αποφεύγονται οι συγκρούσεις μεταξύ των δυσαρεστημένων μειονοτήτων²²¹.

Τις σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων στην Ελληνική Μακεδονία τις παραμονές της ανταλλαγής των πληθυσμών, προσπάθησαν να ερμηνεύσουν δύο ιδεολογικά μυθεύματα. Η εθνικιστική εκδοχή, η οποία υποστηρίζεται τόσο από την Ελλάδα όσο και από την Τουρκία με ελάχιστες παραλλαγές, προβάλλει την άποψη, ότι οι σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων είχαν φτάσει σε τέτοιο σημείο εχθρότητας με αποτέλεσμα καμία κοινότητα δεν επρόκειτο να αισθανθεί ασφαλής αν προηγουμένως δεν χωριζόταν από την άλλη.

Σε αντίποδα, ο προοδευτικός, αντι-εθνικιστικός μύθος, υποστηρίζει ότι οι σχέσεις των δύο κοινοτήτων ήταν αρμονικές και θα εξακολουθούσαν να είναι, αν δεν επιβαλλόταν εκ των άνω η ανταλλαγή των πληθυσμών. Οι σχέσεις χριστιανών και

²²⁰ Bruce Clark, ό.π., σ. 79.

²²¹ Bruce Clark, ό.π., σ. 74.

μουσουλμάνων πέρασαν από διάφορες φάσεις που έφταναν από την αρμονική συνύπαρξη ως τη σύγκρουση.

Οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ο ελληνοτουρκικός πόλεμος την περίοδο 1919-1922, η Μικρασιατική καταστροφή, η δραματική έξοδος των προσφύγων από τις πατρογονικές τους εστίες, δημιούργησαν αναπόφευκτα χάσματα και ρήγματα στις δύο κοινότητες, με αποτέλεσμα χριστιανοί και μουσουλμάνοι να αποζητούν την ασφάλεια στους κόλπους της δικής τους κοινότητας²²².

Η ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών αποτέλεσε άσκηση εθνικής και φυλετικής μηχανικής, η οποία επαναπροσδιόρισε την εθνική ταυτότητα Ελλάδας και Τουρκίας, εντάσσοντας τους πρόσφυγες στο εθνικό περιβάλλον των δύο κρατών.

Τον Ιούλιο του 1923 στη Θεσσαλονίκη παρέμενε ακόμα μια μουσουλμανική κοινότητα τουλάχιστον δεκαοκτώ χιλιάδων ανθρώπων. Το τέλος του 1924 είχε οριστεί ως καταληκτική ημερομηνία αναχώρησης των μουσουλμάνων από την Ελλάδα.

Την ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών επέβλεπε η Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών. Η 7^η Οκτωβρίου 1923 ήταν η ημέρα σύγκλησης της Μεικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών. Την Επιτροπή συγκροτούσαν Έλληνες, Τούρκοι και ξένοι γραφειοκράτες. Οι ιδιοκτήτες σπιτιών και γαιών υπέβαλαν τις περιουσιακές τους δηλώσεις στις αρμόδιες Επιτροπές αποτίμησης της περιουσίας τους. Οι Τούρκοι που μετείχαν ως μέλη της Μεικτής Επιτροπής και η Ερυθρά Ημισέληνος είχαν την ευθύνη των μουσουλμάνων της Ελλάδας κατά τη μεταφορά τους στην Ανατολία. Καθήκον της Μεικτής Επιτροπής ήταν να βοηθήσει τις μουσουλμανικές προσφυγικές οικογένειες να συντάξουν έναν ακριβή κατάλογο της ακίνητης περιουσίας που εγκατέλειπαν στην Ελλάδα, προκειμένου να διαμορφωθεί μία βάση για τις αιτήσεις αποζημίωσης που θα λάμβαναν οι μουσουλμανικές προσφυγικές οικογένειες όταν θα έφταναν στην Τουρκία. Ωστόσο ήταν πρακτικά αδύνατον να εφαρμοστεί αυτή η πολύπλοκη διαδικασία για κάθε ατομική περίπτωση, με αποτέλεσμα οι ιδιοκτήτες των σπιτιών και των κτημάτων να παραδίδουν στον τοπικό δημογέροντα της μουσουλμανικής κοινότητας έναν πρόχειρο υπολογισμό, τον οποίο εκείνος με τη σειρά του παρέδιδε στην Επιτροπή. Δρομολόγια τρένων μετέφεραν εκατοντάδες μουσουλμάνους αγρότες της Δυτικής Μακεδονίας προς τη Θεσσαλονίκη. Από το Νοέμβριο του 1923 350.000 μουσουλμάνοι, αγρότες

²²² Bruce Clark, ό.π., σ. 204.

και αστοί άρχισαν να αναχωρούν από την Ελλάδα με ατμόπλοια που σάλπαραν από τα λιμάνια της Θεσσαλονίκης, της Καβάλας, των Χανίων και του Ρεθύμνου. Ο Γάλλος Πρόεδρος της 1^{ης} Μεικτής Υποεπιτροπής της Ανταλλαγής των Πληθυσμών, στις 29 Δεκεμβρίου 1924, ενημέρωσε με σχετική επιστολή τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας ότι, η τελευταία αποστολή ανταλλάξιμων μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης είχε αναχωρήσει για την Τουρκία στις 26 Δεκεμβρίου του 1924²²³.

Ο Υπουργός των Εξωτερικών Δημήτριος Πανάς, στις 28 Αυγούστου 1913 έλαβε τηλεγράφημα από τον Διοικητή της περιοχής Κάστρου της Λήμνου, ο οποίος ενημέρωσε τον Πανά ότι με διαταγή του Γενικού Διοικητή της Μακεδονίας Στέφανου Δραγούμη, το ατμόπλοιο «Σεσωστρίς» μετέφερε και αποβίβασε 2.000 μουσουλμάνους πρόσφυγες στο Μούδρο. Ένα άλλο ατμόπλοιο, το «Ολυμπία», είχε μεταφέρει 2.000 μουσουλμάνους πρόσφυγες στο Μούδρο. Ωστόσο, λόγω έλλειψης χώρου και μέσων διατροφής, δεν κατέστη δυνατή η αποβίβασή τους στο Μούδρο. Ο Διοικητής του Κάστρου ζήτησε να λάβει από τον Πανά σχετικές εντολές για το παραπάνω ζήτημα²²⁴.

Ο Υπουργός των Εξωτερικών Δημήτριος Πανάς, στις 28 Αυγούστου 1913 απέστειλε τηλεγράφημα στον Διοικητή της περιοχής Κάστρου της Λήμνου, ζητώντας του να δώσει εντολές στον κυβερνήτη του ατμόπλοιου «Σεσωστρίς» να μεταφέρει και να αποβιβάσει τους μουσουλμάνους πρόσφυγες στην περιοχή της Μερσίνης. Σχετικές οδηγίες πρόκειται να αποσταλούν και για το ατμόπλοιο «Ολυμπία»²²⁵.

Για το παραπάνω ζήτημα, ο Γενικός Διοικητής της Μακεδονίας Στέφανος Δραγούμης είχε αποστείλει τηλεγράφημα στις 24 Αυγούστου 1913 στα Υπουργεία Εξωτερικών και Στρατιωτικών, στο οποίο ανέφερε ότι μετά από συνεννοήσεις με τον Δήμαρχο και τον Μουφτή της Θεσσαλονίκης αναχώρησε το ατμόπλοιο «Σεσωστρίς», μεταφέροντας 2.000 πρόσφυγες στο Μούδρο και κατόπιν στη Μικρά Ασία. Σχετικές συνεννοήσεις είχαν γίνει με την Ελληνική και την Οθωμανική Κυβέρνηση. Ο

²²³ Mark Mazower, Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι, 1430-1950, Μετάφρ. Κώστας Κουρεμένος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα Οκτώβριος 2006, σσ. 411-415.

²²⁴ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1913, φ. 21, υποφ. 1, τηλεγράφημα Διοικητή Κάστρου Λήμνου στον Πανά για το ζήτημα αποβίβασης μουσουλμάνων προσφύγων στο Μούδρο, Λήμνος 28-8-1913, Αριθ. Πρωτ. 23987.

²²⁵ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1913, φ. 21, υποφ. 1, τηλεγράφημα Πανά στον Διοικητή Κάστρου Λήμνου για το ζήτημα αποβίβασης μουσουλμάνων προσφύγων, Αθήνα 28-8-1913, Αριθ. Πρωτ. 23835.

Στέφανος Δραγούμης ανέφερε ότι οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες ήθελαν να αποβιβασθούν στη Σμύρνη ή στη Μερσίνη²²⁶.

Ο Διευθυντής του Γραφείου Τύπου της Θεσσαλονίκης, στις 14 Φεβρουαρίου 1914, απέστειλε προς τον Αντιστράτηγο Μοσχόπουλο, Διοικητή του 3^{ου} Σώματος Στρατού, επιστολή, με συνημμένη μετάφραση της τουρκικής εφημερίδας «Γενή Ασίρ» που εξεδίδετο στη Θεσσαλονίκη, προκειμένου να λάβει γνώση και να ενεργήσει κατάλληλα, σε περίπτωση που αποδειχτούν βάσιμες οι καταγγελίες που είχε δημοσιεύσει η εφημερίδα, καθώς και να ενημερώσει στη συνέχεια τον Διευθυντή του Γραφείου Τύπου της Θεσσαλονίκης για το πόρισμα των ενεργειών του.

Η εφημερίδα «Γενή Ασίρ», στις 14 Φεβρουαρίου 1914, είχε δημοσιεύσει άρθρα για τα αίτια της μετανάστευσης των μουσουλμάνων. Οι αρθρογράφοι ανέφεραν ότι είχαν συνομιλήσει με μερικούς μουσουλμάνους χωρικούς, από τα χωριά «Μεστελέ» και «Τουτζέμπελε» του διαμερίσματος «Δεμίρ-Ισάρ», τους οποίους ρώτησαν για την αληθινή αιτία της διαρκούς μετανάστευσης των μουσουλμάνων. Οι μουσουλμάνοι χωρικοί δήλωσαν ότι οι χριστιανοί χωρικοί των γειτονικών χωριών «Ράβνα» και «Λιποίς», ερέθιζαν τους Έλληνες στρατιώτες να διαπράττουν βιαιοπραγίες εναντίον των μουσουλμάνων κατοίκων, προκειμένου οι χριστιανοί κάτοικοι των χωριών «Ράβνα» και «Λιποίς» να αποκτήσουν τα χωράφια των μουσουλμάνων με χαμηλές τιμές. Οι αρθρογράφοι της «Γενή Ασίρ» αναφέρουν ότι, παρόλο που οι Διοικητές των στρατιωτικών αποσπασμάτων αγνοούσαν αυτά τα γεγονότα, εν τούτοις κάθε νύχτα μερικοί στρατιώτες εισέβαλαν σε σπίτια μουσουλμάνων και προσέβαλαν την τιμή τους. Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι, επειδή δεν τολμούσαν να παραπονεθούν ή να απευθυνθούν στις τοπικές αρχές, αποφάσισαν να μεταναστεύσουν. Οι αρθρογράφοι της «Γενή Ασίρ» ζήτησαν την απόδοση δικαιοσύνης από την Ελληνική Κυβέρνηση, η οποία γνώριζε και αποδοκίμαζε τέτοιου είδους διαγωγή ορισμένων στρατιωτών. Οι αρθρογράφοι ζήτησαν από την Ελληνική Κυβέρνηση να διεξάγει ανακρίσεις και σε περίπτωση που αποδειχθούν αληθή τα παραπάνω γεγονότα, να ληφθούν μέτρα, προκειμένου να παύσουν οι βιαιοπραγίες και να παύσει παράλληλα η μετανάστευση των μουσουλμάνων²²⁷.

²²⁶ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1913, φ. 21, υποφ. 1, τηλεγράφημα Γενικού Διοικητή Μακεδονίας Στέφανου Δραγούμη προς τα Υπουργεία Εξωτερικών και Στρατιωτικών για το ζήτημα της αποβίβασης των μουσουλμάνων προσφύγων στο Μούδρο, Θεσσαλονίκη 24-8-1913, Αριθ. Πρωτ. 2421.

²²⁷ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 76, υποφ. 1, επιστολή Γραφείου Τύπου Θεσσαλονίκης με συνημμένη μετάφραση άρθρων εφημερίδας «Γενή Ασίρ» σχετικά με τα αίτια μετανάστευσης μουσουλμάνων προς Διοικητή 3^{ου} Σώματος Στρατού, Θεσσαλονίκη 14-2-1914, Αριθ. Πρωτ. 104.

Η στάση των Ελληνικών Αρχών στο ζήτημα της προάσπισης της ακίνητης περιουσίας των μουσουλμάνων καθώς και στο ζήτημα της μετανάστευσής τους, διαφαίνεται και στην επιστολή που απέστειλε στις 25 Φεβρουαρίου 1914 ο Διοικητής του 5^{ου} Λόχου της Άνω Ποροΐας Σερρών στον Διοικητή του Τάγματος της Χωροφυλακής της Θεσσαλονίκης σχετικά με σχόλια που δημοσίευσε η εφημερίδα «Γενή Ασίρ». Ο Διοικητής αναφέρει ότι μετέβη στα χωριά της δικαιοδοσίας του, Λιπός και Μισελή, και προχώρησε σε λεπτομερή εξέταση των γεγονότων που δημοσίευσε η «Γενή Ασίρ».

Ο Διοικητής εξήγαγε το συμπέρασμα ότι η διαρκής μετανάστευση των οθωμανικών οικογενειών των προαναφερθέντων χωριών, δεν προερχόταν από πιέσεις των στρατιωτών, προκειμένου να αποκτήσουν οι χριστιανοί κάτοικοι τις γαίες των Οθωμανών. Σύμφωνα με τον Διοικητή, η μετανάστευση των Οθωμανών πραγματοποιείται από υποκίνηση πρακτόρων του Νεοτουρκικού Κομιτάτου. Οι πράκτορες αυτοί μεταβαίνουν σε όλα τα χωριά, στα οποία είναι εγκατεστημένες οθωμανικές οικογένειες και διακηρύττουν ότι θα ξεσπάσει πόλεμος, κατά τη διάρκεια του οποίου θα σφαγούν όλοι οι Οθωμανοί. Ο Διοικητής αναφέρει ότι ποτέ δεν εισέβαλαν στρατιώτες σε οθωμανικές οικίες για να προσβάλλουν την τιμή των Οθωμανών. Επίσης αναφέρει ότι οι Οθωμανοί, καθώς αναχωρούσαν από το χωριό Μισελή, απηύθυναν επιστολή προς τον Σταθμάρχη ανθυπασπιστή Σπέντζο. Την επιστολή είχε υπογράψει και ο Χότζας του χωριού καθώς και άλλοι Οθωμανοί, στην οποία εξέφραζαν άπειρες ευχαριστίες για τη διοίκηση και τη διαγωγή των στρατιωτών²²⁸.

Ο Υποδιοικητής του Επαρχείου Λαγκαδά Γ. Βακαλόπουλος στις 10 Μαρτίου 1914 απέστειλε «εμπιστευτική» επιστολή στον Νομάρχη της Θεσσαλονίκης γνωστοποιώντας του, ότι η μετανάστευση του οθωμανικού στοιχείου της περιοχής είχε εκδηλωθεί έμπρακτα. Οι Οθωμανοί από πολλά χωριά της περιοχής αναχωρούσαν σε ομάδες πουλώντας τα πράγματά τους, με αποτέλεσμα πολλά χωριά να είναι πλήρως εγκαταλελειμμένα. Ο Υποδιοικητής Βακαλόπουλος εκτιμά ότι η μετανάστευση των μουσουλμάνων θα συνεχιστεί και στο μέλλον, παρά την απαγόρευση μεταβίβασης της ακίνητης περιουσίας τους. Οι μουσουλμάνοι της περιοχής του Λαγκαδά εκμίσθωναν την ακίνητη περιουσία τους, στην οποία

²²⁸ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 76, υποφ. 1, επιστολή Διοικητή 5^{ου} Λόχου Άνω Ποροΐας Σερρών προς τον Διοικητή Τάγματος Χωροφυλακής Θεσσαλονίκης σχετικά με τη μετανάστευση των μουσουλμάνων με συνημμένη επιστολή μουσουλμάνων χωριού Μισελή προς τον Σταθμάρχη Σπέντζο, Άνω Ποροΐα Σερρών 25-2-1914, Αριθ. Πρωτ. 453.

συμπεριλαμβάνονταν και τα καλλιεργημένα χωράφια τους. Ο Υποδιοικητής ζήτησε από τον Νομάρχη Θεσσαλονίκης να προβεί σε ενέργειες προκειμένου να απαγορευθεί η εκμίσθωση της ακίνητης περιουσίας των μουσουλμάνων για να καταστεί δυνατή η εγκατάσταση προσφύγων στα εγκαταλελειμμένα χωριά της περιοχής του Λαγκαδά²²⁹.

Ο Νομάρχης Θεσσαλονίκης απέστειλε επιστολή στον Υπουργό Εσωτερικών – Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας στις 12 Μαρτίου 1914, με την οποία τον ενημέρωσε για την αθρόα μετανάστευση των μουσουλμάνων της περιφέρειας της Υποδιοίκησης Λαγκαδά²³⁰.

Ο Υποπρόξενος του Ελληνικού Υποπροξενείου της Ραιδεστού Α. Παπαπαύλος απέστειλε επιστολή στην Ελληνική Πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης στις 22 Μαρτίου 1914, ενημερώνοντας ότι από τις 28 Φεβρουαρίου 1914 προσέγγισαν τη Ραιδεστό πέντε ατμόπλοια, τα οποία μετέφεραν από τη Θεσσαλονίκη 6.710 μουσουλμάνους μετανάστες. Από αυτούς οι 2.510 αποβιβάστηκαν στη Ραιδεστό και οι υπόλοιποι μεταφέρθηκαν στην Πάνορμο, στα Μουδανιά, στη Νικομήδεια και στην πεδιάδα Χαϊδάρ-Πασά, κοντά στην αρχαία Χαλκηδόνα, όπου είχαν κατασκευαστεί σιδηροδρομικές γραμμές που συνέδεαν την Κωνσταντινούπολη με τη Βαγδάτη. Οι τελευταίοι 250 μετανάστες εξήλθαν από το ατμόπλοιο «Τεφφικήϊό» στη Ραιδεστό, έπειτα από συνεννόηση της τοπικής διοίκησης με το Τουρκικό Υπουργείο των Εξωτερικών, το οποίο όμως είχε ήδη διατάξει να σταματήσει η αποβίβαση μεταναστών στη Ραιδεστό.

Ο Υποπρόξενος αναφέρει ότι δεν μπόρεσε να μάθει την αιτία αυτής της διαταγής, η οποία αντίκειται στη δήλωση που είχε κάνει ο Μουτεσαρίφης, ότι θα εγκαθίσταντο στην Ανατολική Θράκη, πάνω από ένα εκατομμύριο μουσουλμάνοι από τη Μακεδονία και άλλες περιοχές.

Στο λιμάνι της Ραιδεστού είχαν αποβιβαστεί εκατό χιλιάδες μετανάστες. Οι εγχώριοι βέηδες ωστόσο, θεωρούσαν την αποβίβαση των εκατό χιλιάδων μεταναστών ιδιαίτερα επιβλαβή για τον τόπο τους, προβάλλοντας την άποψη ότι είχαν υποστεί πολλά δεινά και ότι η περιοχή μόλις επαρκούσε για τον ντόπιο πληθυσμό. Η Διοίκηση της Ραιδεστού εγκατέστησε τους εναπομείναντες μετανάστες, άλλους σε

²²⁹ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 76, υποφ. 1, επιστολή Υποδιοικητή Λαγκαδά στον Νομάρχη Θεσσαλονίκης σχετικά με τη μετανάστευση των μουσουλμάνων του Λαγκαδά, Λαγκαδάς 10-3-1914, Αριθ.Πρωτ. 401.

²³⁰ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 76, υποφ. 1, επιστολή Νομάρχη Θεσσαλονίκης στον Υπουργό Εσωτερικών για το ρεύμα μετανάστευσης των μουσουλμάνων της περιφέρειας Λαγκαδά, Θεσσαλονίκη 12-3-1914, Αριθ. Πρωτ. 13119.

βουλγαρικά και άλλους σε ελληνικά χωριά. Ο Μουτσαρίφης της περιοχής είχε δηλώσει στις αρχές Μαρτίου 1914 ότι επρόκειτο να ιδρυθεί συνοικισμός, απαρτιζόμενος από 150-200 οικογένειες μεταναστών, σε απόσταση τριών χιλιομέτρων βορειοανατολικά της Ραιδεστού²³¹.

Η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας απέστειλε κρυπτογραφικό τηλεγράφημα στις 27 Μαρτίου 1914 στο Υπουργείο των Εξωτερικών, ενημερώνοντάς το ότι το ρεύμα μετανάστευσης των μουσουλμάνων που άρχισε να εμφανίζεται κυρίως από τις αρχές Σεπτεμβρίου 1913 στα διαμερίσματα της Βορειοανατολικής Μακεδονίας, άρχισε να εξαπλώνεται σταδιακά και στις περιφέρειες Σερρών, Κιλκισίου, σε περιοχές της Ζλαχόβης, του Λαγκαδά, της Δοϊράνης, της Γευγελής, της Καρατζόβας, της Φλώρινας και των Βοδενών.

Αυτό το ρεύμα της μετανάστευσης έλαβε ακατάσχετες διαστάσεις το Μάρτιο του 1914 και έφτασε στον αριθμό των 14.620 μεταναστών. Το ρεύμα της μετανάστευσης θα έχει γενικότερες συνέπειες και θα προκαλέσει γεωργική κρίση. Στη Θεσσαλονίκη δημοσιεύονταν καθημερινά συστηματικές συκοφαντίες του Νεοτουρκικού Τύπου και τερατώδεις μεγαλοποιήσεις μεμονωμένων περιστατικών βιαιοπραγιών που διαπράχθηκαν από Έλληνες πρόσφυγες και από χριστιανούς βουλγαρόφωνους χωρικούς για ιδιοτελείς λόγους. Ωστόσο, το ρεύμα της μετανάστευσης δεν έχει ακόμα επηρεάσει τους συμπαγείς μωαμεθανικούς συνοικισμούς, οι οποίοι εξακολουθούν να εκφράζουν την ευγνωμοσύνη τους προς τις Ελληνικές Αρχές. Η πιο δραστική αντιμετώπιση του ρεύματος της μετανάστευσης σύμφωνα με τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας, είναι η διαρκής επιθεώρηση των μωαμεθανικών διαμερισμάτων από τουρκομαθείς υπαλλήλους, οι περιοδείες μισθωτών Τούρκων και ιερωμένων κηρύκων, η άμεση εγκατάσταση άριστα εκπαιδευμένων Ειρηνοδικών, η εξαιρετική επιλογή χωροφυλάκων, που θα προστατεύουν τις μισθώσεις γαιών των μεταναστών από κερδοσκόπους επιχειρηματίες.

Η διάσταση του ρεύματος της μετανάστευσης υπερβαίνει τους αρχικούς υπολογισμούς της Οθωμανικής Κυβέρνησης και τις οικονομικές της δυνάμεις²³².

²³¹ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 76, υποφ. 1, επιστολή Υποπρόξενου Ραιδεστού στην Ελληνική Πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, Ραιδεστός 22-3-1914, Αριθ. Πρωτ. 57.

²³² Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 76, υποφ. 1, κρυπτογραφικό τηλεγράφημα του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας προς το Υπουργείο Εξωτερικών σχετικά με το ρεύμα της μετανάστευσης των μουσουλμάνων της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 27-3-1914, Αριθ. Πρωτ. 15/25.

Ο Αστυνομικός Διευθυντής της Θεσσαλονίκης στις 30 Μαρτίου 1914 απέστειλε αναφορά στον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας, ενημερώνοντας ότι το πρωί της 29^{ης} Μαρτίου 1914 είχε καταπλεύσει στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης από την Κωνσταντινούπολη το ιταλικό ατμόπλοιο «Ιωάννα». Από το ατμόπλοιο αποβιβάστηκαν ο εικοσιοκτάχρονος Μεχμέτ Βελής, ο οποίος καταγόταν από το Κόστιβο και ήταν πρώην κυβερνητικός υπάλληλος, ο εικοσάχρονος Τεφίκ Αγούς και ο εικοσιεξάχρονος Αβδουλάχ Αγούλ, καταγόμενοι και οι δύο από τη Θεσσαλονίκη. Μετά από διενέργεια έρευνας, βρέθηκαν στους δύο τελευταίους μουσουλμάνους επιστολές, οι οποίες κατασχέθηκαν από την αστυνομία. Οι επιστολές αυτές απέδειξαν ότι η τάση τους για μετανάστευση ήταν παρότρυνση της κυβέρνησης της Κωνσταντινούπολης. Η κυβέρνηση αυτή εφάρμοξε την τακτική της εγκατάστασης των εκπατριζομένων μουσουλμάνων στις οικίες και στα κτήματα των απελαυνομένων Ελλήνων από την τουρκική Θράκη, και προσέλκυε τους μουσουλμάνους της Μακεδονίας σε μετανάστευση, με τη μεσολάβηση διαφόρων πρακτόρων, οι οποίοι υπόσχονταν στους μουσουλμάνους τα αγαθά της επαγγελίας.

Με διαταγή του Αστυνομικού Διευθυντή της Θεσσαλονίκης, παρεμποδίστηκε η αποβίβαση των προαναφερομένων επιβατών, διότι ο μεν πρώτος Μεχμέτ Βελής ήταν κατάσκοπος, οι δε δύο άλλοι, οι Τεφίκ Αγούς και Αβδουλάχ Αγούλ, παρεμποδίστηκαν, επειδή είχαν σαν αποστολή την παρότρυνση των μουσουλμάνων για μετανάστευση. Στο τέλος της αναφοράς του ο Αστυνομικός Διευθυντής της Θεσσαλονίκης ζήτησε από τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας να ενεργήσει τα δέοντα προς τις αρμόδιες αρχές, συνοποβάλλοντάς του αντίγραφα των κατασχεθέντων επιστολών²³³.

Η εφημερίδα «Νέα Αλήθεια» δημοσίευσε άρθρο στις 30 Μαρτίου 1914 με τον τίτλο: «ΤΑ ΑΛΗΘΗ ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΕΩΣ ΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ».

Ο αρθρογράφος διατύπωσε την άποψη, ότι η υποκίνηση των μουσουλμάνων προς μετανάστευση από την Ελλάδα εξυπηρετούσε και ιδιοτελή οικονομικά συμφέροντα συγκεκριμένων ατμοπλοϊκών εταιρειών. Έθεσε το ερώτημα γιατί παραδιδόταν διαβατήριο στους μουσουλμάνους που ήθελαν να μεταναστεύσουν μόνο αν αγόραζαν ατμοπλοϊκό εισιτήριο από «γνωστή κλίκα»;

²³³ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 76, υποφ. 1, αναφορά Αστυνομικού Διευθυντή Θεσσαλονίκης στον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας σχετικά με την υποκίνηση προς μετανάστευση μουσουλμάνων Μακεδονίας από πράκτορες, Θεσσαλονίκη 30-3-1914, Αριθ. Πρωτ. 10365.

Ο αρθρογράφος αναρωτιέται αν άραγε θα έφευγαν τόσο πολλοί μουσουλμάνοι πρόσφυγες, αν επρόκειτο να ξοδέψουν έστω και μια λίρα και δεν εξυτελιζόταν η τιμή του ναύλου σε δεκαπέντε ή σε είκοσι γρόσια, για να φεύγουν περισσότεροι πρόσφυγες και να «προοδεύει» η επιχείρηση²³⁴.

Η Αστυνομική Διεύθυνση της Θεσσαλονίκης στις 9 Απριλίου 1914, απέστειλε αναφορά προς τη Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας σχετικά με το δημοσίευμα της εφημερίδας «Μακεδονία», που έφερε τον τίτλο «ΙΔΟΥ ΔΙΑΤΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΟΥΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ. ΣΥΛΛΗΨΙΣ ΠΡΑΚΤΟΡΟΣ». Το δημοσίευμα της «Μακεδονίας» ανέφερε ότι οι μουσουλμάνοι κάτοικοι των χωριών της περιφέρειας Λαγκαδά, γκρέμιζαν τα σπίτια τους και μετανάστευαν στην Τουρκία. Η πράξη αυτή των μουσουλμάνων απασχόλησε εκτενώς τον τουρκικό Τύπο. Η τουρκική εφημερίδα «Τανίν» δημοσίευσε ανταπόκρισή της από τη Θεσσαλονίκη, χαρακτηρίζοντας ως αφόρητο τον ελληνικό ζυγό, κάτω από τον οποίο διαβιούσαν οι μουσουλμάνοι της Ελλάδας, επισημαίνοντας ότι ήταν αναγκαία η μετανάστευση των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Σε απάντηση της ανταπόκρισης της εφημερίδας «Τανίν», ο αστυνομικός σταθμάρχης της Λιγκοβάνης, απέστειλε τηλεγράφημα στον αστυνομικό Υποδιευθυντή του Λαγκαδά. Το τηλεγράφημα ανέφερε ότι στο χωριό Λιγκοβάνη, συνελήφθη κατόπιν υπόδειξης μουσουλμάνων κατοίκων του χωριού, ο Μπεχτάς Εμίν, κάτοικος του χωριού «Τσόκαλι». Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι κατήγγειλαν ότι ο Εμίν ήταν πράκτορας του Κομιτάτου «Ένωσις και Πρόοδος» και ότι περιόδευε στα χωριά της περιφέρειας Λαγκαδά, παρακινώντας τους ομοθρήσκους του να μεταναστεύσουν. Μετά τη σύλληψή του ο Εμίν επρόκειτο να παραπεμφθεί στην Εισαγγελία της Θεσσαλονίκης με σχετική δικογραφία. Στο τηλεγράφημά του ο αστυνομικός σταθμάρχης της Λιγκοβάνης, καταλήγοντας διατύπωσε το ερώτημα: «Εάν οι μουσουλμάνοι δεν ήταν ευχαριστημένοι από την Ελληνική Διοίκηση, θα κατήγγειλαν τους πράκτορες του νεοτουρκικού Κομιτάτου;» καλώντας την εφημερίδα «Τανίν» να απαντήσει²³⁵.

Η Αστυνομική Διεύθυνση των Σερρών υπέβαλε αναφορά στις 16 Απριλίου του 1914 προς την Ανώτερη Διοίκηση Χωροφυλακής της Μακεδονίας. Η αναφορά αποτελούσε μέρος της αλληλογραφίας των παραπάνω υπηρεσιών, σχετικά με τα αίτια

²³⁴ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 76, υποφ. 1, δημοσίευση άρθρου εφημερίδας «Νέα Αλήθεια» σχετικό με τη μετανάστευση των μουσουλμάνων, 30-3-1914.

²³⁵ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 76, υποφ. 1, αναφορά Αστυνομικής Διεύθυνσης Θεσσαλονίκης στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας σχετικά με δημοσίευμα εφημερίδας «Μακεδονία», Θεσσαλονίκη 9-4-1914, Αριθ. Πρωτ. 14211.

της μετανάστευσης των Οθωμανών. Ο Μοίραρχος της Αστυνομικής Διεύθυνσης των Σερρών Ιωάννης Παπαχρήστος μετέβη σε διάφορα μέρη των περιφερειών των Σερρών, της Δράμας και της Θεσσαλονίκης για να διαπιστώσει την επιρροή που ασκούσε στους Οθωμανούς των παραπάνω περιφερειών η τουρκική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης «Γενή Ασίρ», καθώς και τα αίτια που ανάγκαζαν τους Οθωμανούς να μεταναστεύσουν. Ο Μοίραρχος στην αναφορά που απέστειλε στην Ανώτερη Διοίκηση Χωροφυλακής της Μακεδονίας, διέψευσε την είδηση της πυρπόλησης του τζαμιού της Ζίχνης, την οποία δημοσίευσε η «Γενή Ασίρ». Το συγκεκριμένο τζαμί έφερε μερικές βλάβες στη βάση του, τις οποίες είχαν προκαλέσει οι Βούλγαροι. Πριν από λίγο καιρό, πυρπολήθηκε η ξύλινη στέγη του μιναρέ του τζαμιού, κάτω από ανεξιχνίαστες συνθήκες. Ωστόσο αυτό το γεγονός είχε προκαλέσει πολλές υπόνοιες ότι η πυρπόληση έγινε από τον Οθωμανό Μουχτάρη. Ο Μοίραρχος μετέβη στο τζαμί και παρείχε κάθε συνδρομή εκ μέρους της χωροφυλακής για άμεση προστασία του προαύλιου του εν λόγω τεμένους. Στο εσωτερικό του τζαμιού του Κιχμέτ-Πασά υπήρχε μασωλείο του Γιουσούφ-Πασά, το οποίο είχε καταστραφεί από τους Βούλγαρους.

Σχετικά με το νεκροταφείο Γαζελάρ Κιμπούρ, το οποίο βρίσκεται στο ανατολικό άκρο της πόλεως των Σερρών, απ' όπου διέρχεται ένας χείμαρρος, υδάτινος όγκος είχε εισχωρήσει στο νεκροταφείο. Ο Μοίραρχος, παρά την αχανή έκταση και την ανυπαρξία περιβόλου στο νεκροταφείο, δεν παρέλειψε να παράσχει κάθε δυνατή φροντίδα για την προστασία του χώρου του νεκροταφείου. Τη δυσκολία της διαφύλαξης του νεκροταφείου αναγνώρισε και ο γραμματέας του Μουφτή της περιοχής, ο οποίος, σύμφωνα με έγκυρες πληροφορίες, ήταν και ο συντάκτης του δημοσιεύματος της εφημερίδας «Γενή Ασίρ».

Σχετικά με το θέμα της κατάληψης του τζαμιού του Γαζή Εβρενού, ο Μοίραρχος ανέφερε ότι το συγκεκριμένο τζαμί ουδέποτε καταλήφθηκε από στρατιώτες. Είχε καταληφθεί μόνο το προαύλιο του τζαμιού και μερικά κτήματα από τα μεταγωγικά του 17^{ου} Συντάγματος πεζικού. Ο Μοίραρχος ωστόσο, έδωσε εντολή εκκένωσης του χώρου αυτού, ο οποίος παραδόθηκε ανέπαφος στον Μουφτή. Επομένως ο χώρος του βεβηλωμένου από τους Βούλγαρους τζαμιού του Ατ-Παζάρ και του μασωλείου του Βετρεδίν Σουλτάν, καθαρίστηκε και παραδόθηκε στους Οθωμανούς. Με τις παραπάνω ενέργειες, σύμφωνα με την άποψη του Μοιράρχου, αποκαταστάθηκαν τα προβλήματα που δημιουργούσαν παράπονα στους Οθωμανούς, τα οποία ήταν εν μέρει δικαιολογημένα, παρεχόταν κάθε νόμιμη προστασία από τις

Αστυνομικές Αρχές στους Οθωμανούς και το αίσθημα ασφάλειας και προστασίας έγινε αντιληπτό από τους Οθωμανούς κατοίκους, οι οποίοι υπέβαλαν θερμές ευχαριστίες στον Μοίραρχο Παπαχρήστο²³⁶.

Ο Υπουργός των Εξωτερικών Γεώργιος Στρέιτ στις 18 Απριλίου 1914, απέστειλε επιστολή στον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας, ενημερώνοντάς τον για τη συνέντευξη που είχε παραχωρήσει σε ημεδαπούς και ξένους δημοσιογράφους ο πρεσβευτής της Τουρκίας στην Αθήνα. Ο Τούρκος πρεσβευτής παρέστησε την κατάσταση της Μακεδονίας εξ ολοκλήρου έκτροπη και επέρριψε κατηγορίες κατά των Ελληνικών Διοικητικών Αρχών. Επίσης παρέδωσε κατάλογο με διαμαρτυρίες μουσουλμάνων κατοίκων, οι οποίες είχαν υποβληθεί στη Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας μέσω του Οθωμανικού Προξενείου. Στη συνέχεια της επιστολής του, ο Στρέιτ εξέφρασε την πρόθεση να ανασκευαστούν οι κατηγορίες που είχε επιρρίψει ο Τούρκος πρεσβευτής και ζήτησε από τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας να του αποστείλει τάχιστα στοιχεία. Παράλληλα ζήτησε να του αποσταλούν στοιχεία προκειμένου να διαψευστεί ο στατιστικός πίνακας της κίνησης των μεταναστευσάντων μουσουλμάνων των τελευταίων δεκαεπτά μηνών. Στο τέλος της επιστολής του ο Στρέιτ ανέφερε ότι, από τους συνημμένους καταλόγους που πρόκειται να αποστείλει στον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας, να εξακριβωθεί πόσοι στον αριθμό μεταναστεύσαντες μουσουλμάνοι προέρχονταν από τις Νέες Χώρες που προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα και πόσοι προέρχονταν από αλλού.

**Στατιστική κινήματος μετανάστευσης μουσουλμάνων στη Μακεδονία τους
τελευταίους δεκαεπτά μήνες²³⁷**

Νοέμβριος 1912 έως Μάρτιο 1914

Χρονιά	Μήνες	Αριθμός
1912	Νοέμβριος	8.866
	Δεκέμβριος	15.493
1913	Ιανουάριος	12.087
	Φεβρουάριος	12.088
	Μάρτιος	7.553

²³⁶ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 74, υποφ. 1, επιστολή Μοιράρχου Αστυνομικής Διεύθυνσης Σερρών Παπαχρήστου σχετικά με τα δημοσιεύματα για μετανάστευση των Οθωμανών της εφημερίδας «Γενή Ασίρ», Σέρρες 16-4-1914, Αριθ. Πρωτ. 237.

²³⁷ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 75, υποφ. 1, επιστολή Στρέιτ στον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας με συνημμένο στατιστικό πίνακα μετανάστευσης μουσουλμάνων, Αθήνα 18-4-1914, Αριθ. Πρωτ. 11203.

	Απρίλιος	6.725
	Μάιος	12.813
	Ιούνιος	9.368
	Ιούλιος	21.045
	Αύγουστος	29.312
	Σεπτέμβριος	13.380
	Οκτώβριος	14.764
	Νοέμβριος	17.213
	Δεκέμβριος	15.502
1914	Ιανουάριος	10.192
	Φεβρουάριος	25.060
	Μάρτιος	12.346
	Σύνολο	243.807

Στα αρχεία της Γενικής Διοίκησης της Μακεδονίας παρατίθεται μια έκθεση που αναφέρεται στη μετανάστευση των μουσουλμάνων.

Η έκθεση φέρει τον τίτλο «Μετανάστευσις Μουσουλμάνων Έκθεσις».

Το ρεύμα της μετανάστευσης των μουσουλμάνων είχε ως εξής: Από το μήνα Αύγουστο του 1914, όλοι οι μουσουλμάνοι των περιφερειών Δοϊράνης, Γευγελής, Στρώμνιτσας, Πετριτσίου, Οσμανιέ, Άνω Τζουμαγιάς και Νευροκοπίου, μόλις υπογράφηκε η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και παραχωρήθηκαν στη Βουλγαρία οι παραπάνω περιφέρειες, όλοι οι μουσουλμάνοι αυτών των περιφερειών, φοβούμενοι τα όργια και τις καταπιέσεις των Βουλγάρων, κατήλθαν στην ελληνική ζώνη μαζί με τα υποζύγιά τους, όπου έτυχαν της περιθάλψεως και της προστασίας που έτυχαν και οι Έλληνες πρόσφυγες.

Στη Θεσσαλονίκη έφτασαν μουσουλμάνοι πρόσφυγες οκτώ χωριών της επαρχίας της Στρώμνιτσας. Αυτοί οι 4.000 πρόσφυγες διέμεναν επί 20 ημέρες στο 3^ο χιλιόμετρο του Σταθμού Κωνσταντινουπόλεως, τροφοδοτούμενοι από το Γραφείο Εργασίας. Παρά τις επανειλημμένες συστάσεις του Διευθυντή του Γραφείου Εργασίας Λιβέριου, ο οποίος τους νουθετούσε να εγκατασταθούν στην περιφέρεια του Κιλκίς, όπου είχαν εγκατασταθεί και οι Έλληνες πρόσφυγες από τη Στρώμνιτσα, οι μουσουλμάνοι αρνήθηκαν να εγκατασταθούν στο Κιλκίς, παρόλο ότι μετέβη επί τόπου και Επιτροπή του Γραφείου Εργασίας, αποτελούμενη από υπαλλήλους γεωπόνους οι οποίοι θα τους παρείχαν βοήθεια για την εγκατάστασή τους. Στην Επιτροπή μετείχε και ο μουσουλμάνος Αβδής μπέης.

Οι πρόσφυγες αυτοί, προφασιζόμενοι διάφορες δικαιολογίες, πούλησαν τα ζώα τους και αναχώρησαν ατμοπλοϊκώς με έξοδα της Ελληνικής Κυβέρνησης για τη Μικρά Ασία. Μόνο οι κάτοικοι του χωριού Οσίνοβου μετέβησαν στο Κιουρκούτ, χωριό της περιφέρειας του Κιλκίς, αλλά κι εκεί διέμειναν μόνο για λίγους μήνες. Επίσης στην περιφέρεια Δεμίρ-Χισάρ έφτασαν οι μουσουλμάνοι των περιφερειών Πετριτσίου και Άνω Τζουμαγιάς, που είχαν παραχωρηθεί στη Βουλγαρία. Οι μουσουλμάνοι ανέρχονταν στον αριθμό των 13.000 και τροφοδοτούνταν από τις Ελληνικές Στρατιωτικές Αρχές. Παρά τις συστάσεις που τους απηύθυνε ο υπάλληλος του Γραφείου Εργασίας, οι μουσουλμάνοι αρνήθηκαν να ασχοληθούν με την καλλιέργεια της γης. Πούλησαν κι αυτοί τα ζώα τους και αναχώρησαν για τη Θεσσαλονίκη. Τελικά στάλθηκαν τρεις απεσταλμένοι του Ισλαμικού Σωματείου Θεσσαλονίκης, οι οποίοι διευκόλυναν την κάθοδό τους στη Θεσσαλονίκη και την αναχώρησή τους για τη Μικρά Ασία.

Στην περιφέρεια της Δράμας κατέφυγαν από τη βουλγαρική περιοχή της Θράκης περίπου 20.000 μουσουλμάνοι πρόσφυγες οι οποίοι περιθάλαφθηκαν υπό την επίβλεψη του Γραφείου Εργασίας και του Νομάρχη της Δράμας Ναΐπ Ζαδέ. Στην περιφέρεια της Δράμας τα $\frac{3}{4}$ των αποστελλόμενων από την Ελληνική Διοίκηση τροφών, βοηθημάτων και ενδυμάτων, διατίθεντο σε μουσουλμάνους πρόσφυγες και μόνο το $\frac{1}{4}$ διετίθετο σε Έλληνες πρόσφυγες.

Μεγάλος αριθμός μουσουλμάνων εγκαταστάθηκε σε τουρκικά χωριά με δαπάνες της Ελληνικής Διοίκησης, η οποία τους χορήγησε ζώα, εργαλεία κ.τ.λ. Παρ' όλες τις υπέρογκες δαπάνες, οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες δεν θέλησαν να παραμείνουν στη Δράμα και αναχώρησαν πιστεύοντας ότι θα βρουν μια καλύτερη τύχη κάπου αλλού. Εκτός από τους προαναφερθέντες πρόσφυγες και ορισμένοι άλλοι που βρίσκονταν στην Ελληνική Επικράτεια, καθώς και οι μουσουλμάνοι της περιφέρειας Λαγκαδά, Νιγρίτας και Κάτω Τζουμαγιάς, νοικιάζουν ακόμη τα κτήματά τους, λαμβάνοντας προκαταβολή ή ολόκληρο το μίσθωμα, πωλούν τα αροτριώντα ζώα τους και άλλα υπάρχοντά τους και κατεβαίνουν στη Θεσσαλονίκη, για να μεταναστεύσουν στην Τουρκία.

Στην Έκθεση παρατίθεται το ακόλουθο ερώτημα: Τι άραγε συμβαίνει; Γιατί αναχωρούν οι μουσουλμάνοι ενώ δεν υπάρχει κανένας λόγος αναχώρησης;

Στα χωριά Αρμουτσή και Ορίβιστα της περιφέρειας Κιλκίς, οι μουσουλμάνοι φεύγοντας, γκρέμιζαν τα σπίτια τους, για να μην εγκατασταθούν Έλληνες πρόσφυγες σ' αυτά, παρόλο το ότι είναι γνωστό σε όλους ότι οι Έλληνες πρόσφυγες εγκαθίστανται μόνο σε χωριά και γαίες του Δημοσίου.

Οι συντάκτες της Έκθεσης φρονούν ότι πρέπει να ληφθούν σοβαρά μέτρα κατά της κρυφής υποκίνησης αναχώρησης των μουσουλμάνων, διότι η ζημιά είναι διττή. Τα κτήματα της Μακεδονίας θα μείνουν ακαλλιέργητα και θα καταστραφούν οι Έλληνες ομογενείς της Τουρκίας, λόγω της εποίκησης των μουσουλμάνων της Μακεδονίας στην Τουρκία. Οι μουσουλμάνοι της Μακεδονίας αναχωρούν με ολόκληρη την περιουσία τους και με τα χρήματα στα θυλάκιά τους, ενώ οι Έλληνες της Τουρκίας διώκονται από εκεί, γυμνοί και αξιοθρήνητοι²³⁸.

Ο διοικητικός αντιπρόσωπος του χωριού Αρχάγγελου του Κιλκίς, Αρ. Γεωργουσόπουλος απέστειλε «εμπιστευτική» επιστολή στις 11 Δεκεμβρίου 1914 προς τον Υποδιοικητή της περιφέρειας του Κιλκίς, με την οποία τον ενημέρωνε για

²³⁸ I.A.M., Γ.Δ.Μ., φ. 76, υποφ. 1, έκθεση για τη μετανάστευση των μουσουλμάνων, σσ. 3-6 του φακέλου 76.

την πολιτική, οικονομική, εθνολογική και κοινωνική κατάσταση των προσφύγων (Οθωμανών, χριστιανών, βουλγαρόφωνων κ.ά.) του χωριού Αρχάγγελοι.

Το 1914 εντάθηκε η εισροή προσφυγικού πληθυσμού στην Ελλάδα καθώς άρχισε ο διωγμός των Ελλήνων της Ανατολικής Θράκης και της Μικράς Ασίας, ενώ την ίδια χρονιά διογκώθηκε το μεταναστευτικό ρεύμα των μουσουλμάνων των Νέων Χωρών προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Στη συνέχεια της επιστολής του ο Γεωργουσόπουλος ζήτησε την αρωγή της πολιτείας προκειμένου να βοηθηθούν οι πρόσφυγες στην άσκηση διαφόρων βιοποριστικών επαγγελμάτων. Επίσης ενημέρωσε τον Υποδιοικητή της περιφέρειας Κιλκίς για τις εγκαταλελειμμένες και ακαλλιέργητες εκτάσεις που υπήρχαν στην περιοχή, προτείνοντας τη χορήγηση γεωργικών εργαλείων και την αποστολή γεωπόνων στο χωριό Αρχάγγελοι. Η καπνοκαλλιέργεια, η σηροτροφία (εκτροφή μεταξοσκώληκα) για την παραγωγή μεταξιού και η ενίσχυση της γεωργικής δραστηριότητας μπορούσαν να εντατικοποιηθούν με τη βοήθεια σύγχρονων γεωργικών εργαλείων και την επιμόρφωση των προσφύγων αγροτών από ειδικούς γεωπόνους.

Αναφερόμενος στην «ψυχολογική κατάσταση» των ξενόφωνων στοιχείων του χωριού Αρχάγγελοι, και ειδικότερα των Οθωμανών αλλά και των βουλγαρόφωνων, ο διοικητικός αντιπρόσωπος ανέφερε ότι το «ψυχολογικό» κλίμα των κατοίκων αυτών δεν ήταν θετικό απέναντι στην Ελληνική Διοίκηση της περιφέρειας του Κιλκισίου. Οι Οθωμανοί και οι βουλγαρόφωνοι κάτοικοι πίστευαν ότι η Ελληνική Διοίκηση της περιφέρειας του Κιλκισίου δεν ήταν σταθερή και εδραιωμένη. Ακόμη οι κάτοικοι αυτοί φρονούσαν ότι ήταν πιθανόν, είτε η Οθωμανική Αυτοκρατορία, είτε η Βουλγαρία, να επανακτήσουν την περιοχή τους. Το «ψυχολογικό» κλίμα της αστάθειας που επικρατούσε, αποδεικνύεται και από το συχνό φαινόμενο της μετανάστευσης των Οθωμανών και των βουλγαρόφωνων κατοίκων του χωριού Αρχάγγελοι προς την όμορη επικράτεια. Ο διοικητικός αντιπρόσωπος εκφράζει την πεποίθηση ότι αυτό το αρνητικό κλίμα θα μπορούσε να αλλάξει με την τοποθέτηση Ελλήνων διδασκάλων στα διάφορα χωριά της περιφέρειας του Κιλκισίου και με την αλλαγή της στάσης των διαφόρων Αρχών της Ελληνικής Διοίκησης έναντι των κατοίκων αυτών. Από την επιστολή του Γεωργουσόπουλου διαφαίνεται, ότι οι Ελληνικές Αρχές το 1914 επιθυμούσαν να ανακόψουν το ρεύμα της μετανάστευσης

των μουσουλμάνων, καθώς οι μουσουλμάνοι αποτελούσαν χρήσιμο στοιχείο για την αγροτική οικονομία της Ελλάδας²³⁹.

Ο Υποδιοικητής της περιφέρειας Κιλίκις απευθύνθηκε με «εμπιστευτική» επιστολή στις 24 Δεκεμβρίου 1914 στον Νομάρχη της Θεσσαλονίκης κάνοντας εκτενή αναφορά στην πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στην περιφέρεια του Κιλίκις. Συγκεκριμένα ο Υποδιοικητής, αναφερόμενος στο φρόνημα των μουσουλμάνων της περιοχής, χαρακτηρίζει τους μουσουλμάνους ως λαό «θεοκρατικό». Ο Υποδιοικητής στη συνέχεια της επιστολής του προχώρησε σε μια σύγκριση της ζωής των μουσουλμάνων κατά το διάστημα που μεσολάβησε από τη «βουλγαρική μεσοβασιλεία» ως την εμφάνιση, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, της ελληνικής «αρχής» στην περιφέρεια του Κιλίκις.

Η διαφορά των δύο πολιτικών καταστάσεων («βουλγαρική μεσοβασιλεία» – «ελληνική κυριαρχία») «ηγήχρισθησε», «κατεπράυνε» και «ένεθάρρυνε» τους μουσουλμάνους και εδραίωσε την πεποίθησή τους για μια ήρεμη και γαλήνια ζωή, υπό την Ελληνική Διοίκηση. Απόδειξη αυτού του γεγονότος αποτελούσε το ότι οι μουσουλμάνοι συγκεντρώνονταν μαζικά στην ελληνική Μακεδονία, προσφεύγοντας σε αυτήν από τη βουλγαρική και τη σερβική περιοχή της επικράτειας της Μακεδονίας.

Τα αισθήματα των μουσουλμάνων διατηρήθηκαν για αρκετό χρονικό διάστημα αναλλοίωτα, διότι δεν επηρεάστηκαν, όπως αναφέρει ο Υποδιοικητής, από τη «φωνή του Χότζα» και από τις «σκοτεινές» ενέργειες του Νεοτουρκικού Κομιτάτου.

Ένα γεγονός που αξίζει να σημειωθεί σ' αυτή την επιστολή, είναι η αναφορά του Υποδιοικητή του Κιλίκις, ότι από το Μάρτιο του 1914 άρχισε η συστηματική μετανάστευση των μουσουλμάνων στην Αντολή. Σ' αυτό το γεγονός, σύμφωνα με τον Υποδιοικητή, συνετέλεσαν διάφορες ενέργειες του Νεοτουρκικού Κομιτάτου αλλά και η έλευση και η εγκατάσταση προσφύγων.

Οι μουσουλμάνοι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Υποδιοικητής, υπέστησαν «στενοχώριες» από μερικούς πρόσφυγες και είχε διαμορφωθεί ένα αίσθημα φόβου, ότι σε κάποια «κακή» στιγμή θα υπήρχε πιθανότητα να υποστούν διάφορα αδικήματα. Ωστόσο, η πλειοψηφία των μουσουλμάνων που παρέμειναν στην

²³⁹ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 14, υποφ. 1, επιστολή διοικητικού αντιπροσώπου του χωριού Αρχάγγελοι προς τον Υποδιοικητή της περιφέρειας Κιλίκις σχετικά με την κατάσταση των προσφύγων, Κιλίκις 11-12-1914, Αριθ. Πρωτ. 4122.

περιοχή του Κιλκίς, ανήκουν στο «Παλαιοτουρκικό Κόμμα» και δεν είχαν καμία γειτνίαση με πρόσφυγες, ώστε να προκληθεί στους μουσουλμάνους η σκέψη μιας ενδεχόμενης αναχώρησης. Αναφορικά με το φρόνημα των «βουλγαρόφωνων», δεν μπορούσε κανείς να εκφέρει μια έγκυρη γνώμη. Όμως, αν λάβουμε ως αφετηρία έρευνας του φρονήματος των «βουλγαρόφωνων» ορισμένες ενδείξεις, όπως λόγου χάριν τη νομοταγεία τους, τη φιλοπονία τους και την απρόσκοπτη απόλαυση της οποιασδήποτε ιδιοκτησίας τους, είναι δυνατό να σχηματίσει κάποιος την εντύπωση ότι είναι ευχαριστημένοι με το υπάρχον καθεστώς της περιοχής. Η εντύπωση αυτή ενισχύεται και από το γεγονός του «κλονισμού» των βουλγαρικών ιδεωδών λόγω των διαφόρων πίσεων και χρηματικών εκβιασμών που υπέστησαν οι «βουλγαρόφωνοι» του Κιλκίς από τις βουλγαρικές αρχές κατά το διάστημα της λεγόμενης «βουλγαρικής μεσοβασιλείας»²⁴⁰.

Ο Υπουργός των Εσωτερικών Γεώργιος Καφαντάρης στις 24 Αυγούστου 1915 απέστειλε επιστολή στον Πρωθυπουργό και Υπουργό των Εξωτερικών Βενιζέλο, ενημερώνοντάς τον ότι είχε λάβει επανειλημμένα τηλεγραφήματα από τον Νομάρχη της Δράμας και από τον Υποδιοικητή της Καβάλας, οι οποίοι ενημέρωσαν για την αθρόα μετανάστευση Οθωμανών από τα διαμερίσματα της Δράμας και της Καβάλας προς την Τουρκία. Ο Καφαντάρης επέστησε την προσοχή στις Διοικητικές Αρχές των προαναφερόμενων διαμερισμάτων μετά από το τηλεγράφημα που είχε αποστείλει στο Υπουργείο Εξωτερικών ο Πρόεδρος της Οθωμανικής Κοινότητας Καβάλας, ο οποίος είχε ζητήσει εξ ονόματος των συμπατριωτών του τη λήψη μέτρων για απαγόρευση της μετανάστευσης των Οθωμανών.

Οι Ελληνικές Διοικητικές Αρχές της Δράμας και της Καβάλας ανέφεραν στον Καφαντάρη ότι οι μεταναστεύσεις οφείλονταν σε παροτρύνσεις από την Κωνσταντινούπολη και ότι το Υπουργείο των Εσωτερικών είχε διατάξει την παρεμπόδιση αναχώρησης των μουσουλμάνων που ήταν σε στρατεύσιμη ηλικία μέχρι πενήντα ετών. Οι υπόλοιποι μουσουλμάνοι, που είχαν επίσης ζητήσει να λάβουν διαβατήρια για αναχώρηση, είχαν ήδη προκρίνει την ελληνική υπηκοότητα εφόσον είχαν λάβει μέρος στις εκλογές²⁴¹.

Ο Γραμματέας της Γενικής Διοίκησης της Μακεδονίας Κ. Γεωργιάδης απέστειλε τηλεγράφημα στις 31 Αυγούστου 1915 προς το Υπουργείο των

²⁴⁰ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 14, υποφ. 1, επιστολή Υποδιοικητή Κιλκίς στον Νομάρχη Θεσσαλονίκης σχετικά με το μουσουλμανικό πληθυσμό του Κιλκίς, Κιλκίς 24-12-1914, Αριθ. Πρωτ. 4042.

²⁴¹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1915, φ. Α2(2), επιστολή Καφαντάρη σε Βενιζέλο για το ρεύμα μετανάστευσης μουσουλμάνων Δράμας και Καβάλας, Αθήνα 24-8-1915, Αριθ. Πρωτ. 34013.

Εσωτερικών. Ο Γεωργιάδης ανέφερε ότι μετά τα μέτρα που λήφθηκαν για απαγόρευση κάθε αναχώρησης των μωαμεθανών, συνεπεία της υπ' αριθμόν 40580 ενεστώτος έτους τηλεγραφικής διαταγής από το Υπουργείο Εσωτερικών, ο Πρόξενος της Τουρκίας προέβη σε έντονη διαμαρτυρία προς τους Νομάρχες της Μακεδονίας, θεωρώντας ότι αυτά τα απαγορευτικά μέτρα αντιβαίνουν με το σαφές γράμμα και το πνεύμα της Συνθήκης των Αθηνών. Παρά τις εξηγήσεις που του έδωσαν οι διοικητικές αρχές των Νομαρχιών, ο Τούρκος Πρόξενος θεώρησε την ενέργεια αυτή των Ελληνικών Αρχών άδικη και πίστευε ότι δεσμεύει την ελευθερία των Οθωμανών. Αυτά τα μέτρα που έλαβαν οι Ελληνικές Αρχές θα προκαλέσουν, σύμφωνα με τον Τούρκο Πρόξενο, ιδιαίτερα δυσάρεστη εντύπωση στην Κωνσταντινούπολη. Επίσης πρόσθεσε ότι, σε περίπτωση άρνησης των Ελληνικών Αρχών να δεχθούν δηλώσεις επιλογής υπηκοότητας, καθώς είχαν αυτό το δικαίωμα σύμφωνα με τη Συνθήκη των Αθηνών, οι Οθωμανοί είχαν τη δυνατότητα εφεξής να υποβάλλουν δηλώσεις ταχυδρομικά, μέσω συστημένης επιστολής. Η απόδειξη παραλαβής της ταχυδρομικής δήλωσης επιλογής υπηκοότητας, μέσω συστημένης επιστολής, θα χορηγούσε στο Τουρκικό Προξενείο το δικαίωμα έκδοσης οθωμανικού διαβατηρίου. Η άρνηση των Ελληνικών Αρχών να θεωρήσουν τα διαβατήρια που θα εξέδιδε το Τουρκικό Προξενείο θα δημιουργούσε ζήτημα σπουδαιότερης σημασίας. Ο Γεωργιάδης δήλωσε ότι θα αποδεχόταν διαταγές των Ελληνικών Αρχών τις οποίες και ανέμενε²⁴².

Ο Υπουργός των Εσωτερικών Γεώργιος Καφαντάρης απέστειλε στις 27 Αυγούστου 1915 επιστολή στους Νομάρχες της Μακεδονίας και στην Ανώτερη Διοίκηση της Χωροφυλακής, ενημερώνοντάς τους για την απόφαση που έλαβε, σε συνεννόηση με τον Πρωθυπουργό και Υπουργό των Εξωτερικών Βενιζέλο, με την οποία απαγορευόταν η μετανάστευση κάθε μουσουλμάνου πολίτη ανεξαρτήτως ηλικίας.

Ο Καφαντάρης ανέφερε στη συνέχεια της επιστολής του, ότι οι μουσουλμάνοι πολίτες είχαν δηλώσει έμπρακτα την επιλογή τους υπέρ της ελληνικής υπηκοότητας, καθώς συμμετείχαν και ψήφισαν στις προηγούμενες εκλογές.

Στο τέλος της επιστολής του ο Καφαντάρης ζήτησε από τους Νομάρχες της Μακεδονίας και την Ανώτερη Διοίκηση της Χωροφυλακής, να επιτηρούν αυστηρά όσους εισέρχονταν από τα σερβικά και τα βουλγαρικά εδάφη, εφοδιαζόμενοι με

²⁴² ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1915, φ. Α2(2), τηλεγράφημα Γεωργιάδη στο Υπουργείο Εσωτερικών σχετικά με την απαγόρευση αναχώρησης των μουσουλμάνων, Θεσσαλονίκη 31-8-1915, Αριθ. Πρωτ. 15377.

διαβατήρια και φωτογραφίες. Ο Καφαντάρης ανέφερε ότι το ίδιο μέτρο εφαρμοζόταν και από τα όμορα κράτη²⁴³.

Ο Γραμματέας της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας Κ.Α. Γεωργιάδης, στις 31 Αυγούστου 1915 απέστειλε τηλεγράφημα στον Υπουργό των Εσωτερικών Καφαντάρη, αναφέροντας ότι μετά από τα μέτρα που έλαβε η Ελληνική Κυβέρνηση για απαγόρευση κάθε αναχώρησης των μουσουλμάνων από την Ελλάδα, ο Πρόξενος της Τουρκίας διαμαρτυρήθηκε εντονότατα, διότι θεωρούσε πως τα μέτρα αυτά αντέβαιναν στο γράμμα και το πνεύμα της Συνθήκης των Αθηνών. Ο Τούρκος Πρόξενος θεωρούσε άδικα αυτά τα μέτρα, καθώς δέσμευαν την ελευθερία των μουσουλμάνων, προκαλώντας δυσάρεστη εντύπωση στην Τουρκική Κυβέρνηση. Ο Πρόξενος της Τουρκίας ανέφερε στον Γεωργιάδη ότι αν οι Ελληνικές Αρχές αρνούταν να δεχτούν δηλώσεις επιλογής ιθαγένειας από τους μουσουλμάνους, όπως προέβλεπε η Συνθήκη των Αθηνών, στο εξής οι μουσουλμάνοι θα υποβάλλουν δηλώσεις, ταχυδρομικά, με συστημένες επιστολές και η απόδειξη παραλαβής θα δίνει στο Τουρκικό Προξενείο δικαίωμα έκδοσης οθωμανικού διαβατηρίου, το οποίο αν δεν θεωρηθεί από τις Ελληνικές Αρχές, θα δημιουργήσει σπουδαιότερο ζήτημα²⁴⁴.

Ο Υπουργός των Εσωτερικών Καφαντάρης απέστειλε επιστολή στις 4 Σεπτεμβρίου 1915 προς τον Πρωθυπουργό και Υπουργό των Εξωτερικών Βενιζέλο, ενημερώνοντάς τον ότι το μέτρο εφαρμογής των διατάξεων του άρθρου 63 του νόμου περί στρατολογίας εφαρμόστηκε και για τους μουσουλμάνους που επιθυμούσαν να αναχωρήσουν για την Τουρκία.

Το άρθρο 63 του νόμου περί στρατολογίας που εφαρμόστηκε και στους μουσουλμάνους, είχε σκοπό την παρεμπόδιση της μετανάστευσης των μουσουλμάνων προς την Τουρκία.

Σύμφωνα με το παραπάνω άρθρο του νόμου, οι ανήλικοι μουσουλμάνοι δεν μπορούσαν να μεταναστεύσουν, καθώς δεν είχαν εκπληρώσει τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις λόγω ανηλικότητας και δεν είχαν δικαίωμα επιλογής ιθαγένειας.

Οι ενήλικοι μουσουλμάνοι που είχαν πρόθεση να μεταναστεύσουν με τις οικογένειές τους και είχαν δηλώσει επιλογή ιθαγένειας, παρεμποδίζονταν από τις

²⁴³ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1915, φ. Α/2(2), επιστολή Καφαντάρη προς Νομάρχες Μακεδονίας και Ανώτερη Διοίκηση Χωροφυλακής σχετικά με απαγόρευση μετανάστευσης μουσουλμάνων, Αθήνα 27-8-1915, Αριθ. Πρωτ. 40580.

²⁴⁴ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1915, φ. Α/2(2), τηλεγράφημα Γεωργιάδη στον Καφαντάρη σχετικά με διαμαρτυρία Προξένου Τουρκίας, Θεσσαλονίκη 31-8-1915, Αριθμός πρωτοκόλλου παραλαβής από το Υπουργείο Εσωτερικών 9400 Α/69.

Ελληνικές Αρχές να μεταναστεύσουν, διότι, σύμφωνα με τις Ελληνικές Αρχές, το δικαίωμα επιλογής ιθαγένειας είναι προσωπικό. Υπήρχε επομένως πιθανότητα οι μουσουλμάνοι που είχαν την πρόθεση να μεταναστεύσουν, με δήλωση επιλογής ιθαγένειας, να αφήσουν τις οικογένειές τους στην Ελλάδα²⁴⁵.

Ο Διευθυντής της Νομαρχίας Θεσσαλονίκης Δαραλέξης απέστειλε τηλεγράφημα στις 30 Σεπτεμβρίου 1915 στο Υπουργείο Εξωτερικών. Ο Δαραλέξης ανέφερε ότι η τηλεγραφική διαταγή υπ' αριθ. 100/4 του Υπουργείου Εξωτερικών δημιούργησε τον εξής ενδοιασμό. Ενώ θεωρείται δεδομένο ότι η επιλογή της οθωμανικής ιθαγένειας επιτρέπεται και όσοι λάβουν κατόπιν και διαβατήρια από το Οθωμανικό Προξενείο, σύμφωνα με τη Συνθήκη των Αθηνών, πώς είναι δυνατόν να εμποδιστεί η αναχώρησή τους, αφού είναι Οθωμανοί, υποχρεούμενοι, σύμφωνα με τη Συνθήκη των Αθηνών, να εγκαταλείψουν το ελληνικό έδαφος. Ο Δαραλέξης ζήτησε να του παρασχεθούν συμπληρωματικές εξηγήσεις, διότι ο Πρόξενος της Τουρκίας προέβαλε διαβήματα στη Νομαρχία Θεσσαλονίκης προκειμένου να επιτραπεί η αναχώρηση αυτών που έχουν δηλώσει επιλογή²⁴⁶.

Ο Πρωθυπουργός και Υπουργός των Εξωτερικών Στέφανος Σκουλούδης απέστειλε «επείγουσα» επιστολή στις 11 Νοεμβρίου 1915 στον Υπουργό των Εσωτερικών Γούναρη, ζητώντας να του γνωστοποιήσει αν είχαν επιδικαστεί στις Νομαρχίες των Νέων Χωρών σχετικές οδηγίες για το ζήτημα της παροχής άδειας αναχωρήσεως στους Οθωμανούς, που είχαν επιλέξει την οθωμανική υπηκοότητα.

Ο Σκουλούδης ζήτησε από τους Νομάρχες των Νέων Χωρών να αποδέχονται τις σχετικές δηλώσεις επιλογής υπηκοότητας που υποβάλλουν οι Οθωμανοί, ανεξάρτητα από το αν είχαν ψηφίσει στις προηγούμενες εκλογές. Ο Υπουργός Εξωτερικών προέβη στην εκτίμηση ότι και μόνο αυτό το γεγονός, δηλαδή ότι ψήφισαν στις εκλογές, αποτελούσε ένδειξη υπέρ της επιλογής της ελληνικής υπηκοότητας. Το δικαίωμα επιλογής της οθωμανικής ή της ελληνικής υπηκοότητας των μουσουλμάνων των Νέων Χωρών προβλεπόταν στο άρθρο 4 της ελληνοτουρκικής Συνθήκης της 1^{ης}/14^{ης} Νοεμβρίου του 1913 (Συνθήκη των Αθηνών)²⁴⁷.

²⁴⁵ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1915, φ. Α/2(2), επιστολή Καφαντάρη στον Βενιζέλο σχετικά με στρατολόγηση μουσουλμάνων, Αθήνα 4-9-1915, Αριθ. Πρωτ. 42390.

²⁴⁶ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1915, φ. Α2(2), τηλεγράφημα Δαραλέξη στο Υπουργείο Εξωτερικών για το ζήτημα της μετανάστευσης των μουσουλμάνων, Θεσσαλονίκη 30-9-1915, Αριθ. Πρωτ. 16945.

²⁴⁷ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1915, φ. Α2(2), επιστολή Σκουλούδη στον Γούναρη σχετικά με παροχή άδειας αναχώρησης μουσουλμάνων Νέων Χωρών, Αθήνα 11-11-1915, Αριθ. Πρωτ. 11888.

Ο Πρωθυπουργός και Υπουργός των Εξωτερικών Στέφανος Σκουλούδης στις 30 Οκτωβρίου 1915, διαβίβασε στον Υπουργό των Εσωτερικών Δημήτριο Γούναρη τη ρηματική διακοίνωση που είχε επιδώσει στο Υπουργείο των Εξωτερικών η Οθωμανική Πρεσβεία στην Αθήνα την ίδια ημέρα. Η Οθωμανική Πρεσβεία στη διακοίνωσή της ανέφερε ότι η Νομαρχία Σερρών εξακολουθούσε να απαγορεύει την αναχώρηση όλων των μουσουλμάνων που κατάγονταν από τις «Νέες Χώρες» και επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν στην Τουρκία²⁴⁸.

Ο Διευθυντής της Δημόσιας Υγείας και Δημόσιας Αντιλήψεως του Υπουργείου Εσωτερικών, απέστειλε επιστολή στις 9 Νοεμβρίου 1915 προς τον Πρωθυπουργό και Υπουργό των Εξωτερικών Στέφανο Σκουλούδη ενημερώνοντάς τον, ότι, οι Νομάρχες της Μακεδονίας και της Ηπείρου, είχαν λάβει διαταγές μέσω σχετικής εγκυκλίου, προκειμένου να επιτρέπουν τη μετανάστευση στην Τουρκία, όλων των μουσουλμάνων που κατάγονταν από τις Νέες Χώρες, εφόσον δεν πρόκειται για αθρόα μετανάστευση κατόπιν προπαγανδιστικής ενέργειας²⁴⁹.

Ο Πρωθυπουργός και Υπουργός των Εξωτερικών Στέφανος Σκουλούδης στις 19 Νοεμβρίου 1915 απέστειλε «λίαν επείγουσα» επιστολή στον Υπουργό των Εσωτερικών Δημήτριο Γούναρη, ενημερώνοντάς τον ότι οι Διοικητικές Αρχές των Σερρών, παρά τις διαταγές που είχαν λάβει από το Υπουργείο των Εξωτερικών, αρνήθηκαν να επιτρέψουν την αναχώρηση για την Τουρκία Οθωμανών υπηκόων²⁵⁰.

Ο Σκουλούδης με επιστολή του στις 19 Φεβρουαρίου 1916 ζήτησε από τον Γούναρη να διαβιβάσει τηλεγραφικά στον Νομάρχη Σερρών να μην αρνείται την επικύρωση των διαβατηρίων των Οθωμανών υπηκόων και να επιτρέψει την αναχώρησή τους στην Τουρκία²⁵¹.

Ο Γενικός Διοικητής Θεσσαλονίκης-Πέλλας Αργυρόπουλος, σε απάντηση τηλεγραφήματος που είχε λάβει από το Υπουργείο των Εξωτερικών, απέστειλε στις 24 Μαΐου 1918 στατιστική εμφάνιουσα τις αυξομειώσεις του πληθυσμού μετά την προσάρτηση της Μακεδονίας στο Ελληνικό Βασίλειο. Η στατιστική βασιζόταν σε σημειώματα που κράτησε ο τότε Προϊστάμενος του Γραφείου διαβατηρίων της

²⁴⁸ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1915, φ. Α2(2), διαβίβαση διακοίνωσης Οθωμανικής Πρεσβείας από τον Σκουλούδη στον Γούναρη, Αθήνα 30-10-1915, Αριθ. Πρωτ. 11888.

²⁴⁹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1915, φ. Α/2(2), επιστολή Διευθυντή Δημόσιας Υγείας και Αντιλήψεως Υπουργείου Εσωτερικών στον Πρωθυπουργό και Υπουργό των Εξωτερικών Σκουλούδη, Αθήνα 9-11-1915, Αριθ. Πρωτ. 54425.

²⁵⁰ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1915, φ. Α2(2), επιστολή Σκουλούδη σε Γούναρη, Αθήνα 19-11-1915, Αριθ. Πρωτ. 12609.

²⁵¹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1915, φ. Α2(2), επιστολή Σκουλούδη σε Γούναρη, Αθήνα 19-2-1916, Αριθ. Πρωτ. 1568.

Νομαρχίας Θεσσαλονίκης Νάλτσας, καθόσον δεν διενεργήθηκε άλλη παρόμοια απογραφή.

Οι αριθμοί οι οποίοι αφορούσαν τον προσφυγικό πληθυσμό της Μακεδονίας, εξήχθησαν από την επίσημη απογραφή που διενήργησε η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων.

Ο Νάλτσας διετέλεσε Προϊστάμενος του Γραφείου διαβατηρίων της Νομαρχίας Θεσσαλονίκης την περίοδο από την 1^η Σεπτεμβρίου 1913 μέχρι το Μάρτιο του 1915.

Στα σημειώματά του ο Νάλτσας ανέφερε ότι, μετά την προέλαση των συμμαχικών στρατευμάτων τον Οκτώβριο του 1912, οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί των καταλαμβανομένων καζάδων, προπορευόμενοι του υποχωρούντος τουρκικού στρατού, συγκεντρώνονταν στη Θεσσαλονίκη. Πριν από τη μάχη των Γιαννιτσών είχαν συσσωρευτεί περί τις 40.000 μουσουλμάνοι πρόσφυγες από τους καζάδες Ελασσόνας, Γρεβενών, Κοζάνης, Βέροιας, Γιαννιτσών, Κιλκισίου, Ραδόβιστας, Στρώμνιτσας, Γευγελής, Πετριτσίου και Δοϊράνης. Μετά τη μάχη των Γιαννιτσών και την εμφάνιση του βουλγαρικού στρατού στην οδό Σερρών, οι πρόσφυγες υπερδιπλασιάστηκαν.

Ο συνωστισμός ήταν τόσο μεγάλος, ώστε πριν από την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, οι Τουρκικές Αρχές είχαν επιτρέψει να αναχωρήσουν με ατμόπλοια πολλοί πρόσφυγες, υπό την προστασία και την επέμβαση του Προξένου της Γερμανίας, ο οποίος εκτελούσε διαταγές του Γερμανού Ναυάρχου Γκαίμπεν.

Ο Γενικός Διοικητής Θεσσαλονίκης-Πέλλας απέδωσε τη μετανάστευση των μουσουλμάνων της Μακεδονίας μετά τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων σε υποκίνηση Τούρκων πρακτόρων. Η μετανάστευση αυτή ξεκίνησε κυρίως από τις επαρχίες ανατολικάς του Αξιού.

Τάση προς αναχώρηση του βουλγαρικού (σχισματικού) πληθυσμού παρατηρήθηκε κυρίως κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών, καθόσον πολλοί κάτοικοι χωριών, οι οποίοι συνέδραμαν το βουλγαρικό στρατό κατά τον Β΄ Βαλκανικό πόλεμο, συνόδευσαν τα βουλγαρικά στρατεύματα, κατά την αποχώρησή τους στη Βουλγαρία. Ζωηρή μετανάστευση μουσουλμάνων παρατηρήθηκε από τις Νότιες σερβικές χώρες. Διέρχονταν όλοι από τη Θεσσαλονίκη, δίνοντας την εντύπωση ότι η μετανάστευση πραγματοποιείτο από την Ελληνική Μακεδονία. Αυτή η μετανάστευση ξέσπασε σε βάρος των ελληνικών πληθυσμών της Θράκης και της Μικράς Ασίας,

διότι εκδιώχθηκαν από την Τουρκική Κυβέρνηση, προκειμένου να εγκατασταθούν στη θέση τους οι μουσουλμάνοι που είχαν μεταναστεύσει από τη Μακεδονία.

Όσον αφορά τις εισαχθείσες φορολογικές μεταρρυθμίσεις της Ελληνικής Κυβέρνησης, ο Γενικός Διοικητής Θεσσαλονίκης-Πέλλας Αργυρόπουλος ανέφερε ότι, αυτές οι μεταρρυθμίσεις (1918) περιορίζονταν στην κατάργηση του φόρου της δεκάτης για τα σπυροφόρα δέντρα και τα μελίτσια, και σε ελάττωση του ίδιου φόρου για όλα τα προϊόντα από 12½% σε 9%. Επίσης αυξήθηκαν κατά πολύ οι έμμεσοι φόροι και μάλιστα οι τελωνειακοί δασμοί.

Ἐκπατρισθέντες ἐκ τῶν Νέων Ἑλληνικῶν Χωρῶν

Μουσουλμᾶνοι

Ἀπὸ 20 Ὀκτωβρίου 1912 μέχρι τὴν 1 ^η Σεπτεμβρίου 1913 διὰ Θεσσαλονίκης	ἄτομα: 13.000
Ἀπὸ 1 ^η Σεπτεμβρίου 1913 μέχρι 30 Μαρτίου 1915 διὰ Θεσσαλονίκης	ἄτομα: 57.593
Κατὰ τὰς αὐτὰς ἐποχὰς διὰ Καβάλας	ἄτομα: 6.300
	Σύνολο: 76.893

Βούλγαροι

Ἀπὸ 8 Αὐγούστου 1913 μέχρι 10 Μαΐου 1915 διὰ Θεσσαλονίκης εἰς Δεδέαγατς	ἄτομα: 10.744
Ἀπὸ 8 Αὐγούστου 1913 μέχρι 1 ^η Δεκεμβρίου 1913 ἐπεμβάσει Ρώσσου προξένου Θεσσαλονίκης	ἄτομα: 3.800
Οἱ ἀκολουθήσαντες τὸν ὑποχωροῦντα βουλγαρικὸν στρατὸν Ἰούνιον-Ἰούλιον 1913	ἄτομα: 45.000
	Σύνολο: 59.544

Ἐκπατρισθέντες ἐκ τῶν Νέων Σερβικῶν Χωρῶν

Μουσουλμᾶνοι

Ἀπὸ 20 Ὀκτωβρίου 1912 (μάχη Γιαννιτσῶν) μέχρι 1 ^η Σεπτεμβρίου 1913 διὰ Θεσσαλονίκης	ἄτομα: 21.000
Ἀπὸ 1 ^η Σεπτεμβρίου 1913 μέχρι 30 Μαρτίου 1915 διὰ Θεσσαλονίκης	ἄτομα: 73.816
	Σύνολο: 94.816

Ἐκπατρισθέντες ἐκ τῶν Νέων Βουλγαρικῶν Χωρῶν

Μουσουλμᾶνοι

Ἀπὸ 20 Ὀκτωβρίου 1912 μέχρι 1 ^η Σεπτεμβρίου 1913 διὰ Θεσσαλονίκης	ἄτομα: 27.000
Ἀπὸ 1 ^η Σεπτεμβρίου 1913 μέχρι 30 Μαρτίου 1915 διὰ Θεσσαλονίκης	ἄτομα: 27.374
Κατὰ τὰς αὐτὰς ἐποχὰς διὰ Καβάλας	ἄτομα: 40.000
	Σύνολο: 94.374

Ἄγνωστος ὁ ἀριθμὸς τῶν διὰ Δεδέαγατς καὶ ἄλλων λιμένων ἢ ὀκτσίλαρ ἐκπατρισθέντων.

Ἐκπατρισθέντες Ἕλληνες

Ἐκ τῶν Νέων Σερβικῶν Χωρῶν Ἕλληνες ἄρρενες μετ' ὀλίγων θηλέων εἰς Ἀμερικὴν	ἄτομα: 9.864
--	--------------

Ἐκ τῶν Νέων Βουλγαρικῶν Χωρῶν Ἕλληνες ἄρρενες μετ' ὀλίγων θηλέων εἰς Ἀμερικὴν	ἄτομα: 3.252
	Σύνολο: 13.116
Πρόσφυγες ἐκ Θράκης Βουλγαρικῆς εἰς Μακεδονίαν	ἄτομα: 35.951
Πρόσφυγες ἐκ Θράκης Τουρκικῆς εἰς Μακεδονίαν	ἄτομα: 62.462
Πρόσφυγες ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας εἰς Μακεδονίαν	ἄτομα: 23.026

Στὴν στατιστικὴ αὐτῶν τῶν προσφύγων πρέπει νὰ προστεθοῦν οἱ σχετικῶς εὐποροὶ οἱ ὅποιοι δὲν καταγράφηκαν (10.000-15.000), καὶ οἱ ἐγκατασταθέντες στὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα.

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 3ῃ Ἰουνίου 1918

Α. Νάλτσας

Σημείωση: Ἐνῶ οἱ ἐκπατριζόμενοι Μουσουλμᾶνοι ἢ Βούλγαροι τῶν Νέων Ἑλληνικῶν Χωρῶν ἀναχώρησαν ἀποκομίζοντες ὅλην τὴν κινητὴν τοὺς περιουσίαν καὶ πωλοῦσαν ὅσοι ἤθελαν τὴν ἀκίνητην περιουσία τοὺς, οἱ Ἕλληνες πρόσφυγες ἐκδιωκόμενοι ἐξεγυμνοῦντο καὶ αὐτῶν τῶν ἐνδυμάτων τοὺς²⁵².

²⁵² I.A.M., Γ.Δ.Μ., φ. 102, υποφ. 1, ἀποστολὴ στατιστικῆς ἐρευνας ἀπὸ τον Ἀργυρόπουλο στον Ὑπουργὸ Εξωτερικῶν Πολίτη σχετικά με αὐξομειώσεις πληθυσμοῦ Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 24-5-1918, Ἀριθ. Πρωτ. 65.

Οι μουσουλμάνοι κάτοικοι του χωριού «Χαδέμκιοϊ» της περιφέρειας «Μετρών» απέστειλαν στις 28 Φεβρουαρίου 1919 επιστολή στον Ύπατο Αρμοστή της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη Κανελλόπουλο²⁵³.

Στις 14 Μαρτίου 1919 ο Κανελλόπουλος διαβίβασε με τηλεγράφημα την παραπάνω επιστολή στην Ελληνική αντιπροσωπεία που συμμετείχε στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης, στο Παρίσι²⁵⁴.

Η επιστολή των μουσουλμάνων κατοίκων είναι η ακόλουθη:

Πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει Γενικὸν Ἀρμοστήν τῆς Ἑλλάδος

Εὐγενέστατε,

Οἱ κάτωθι ὑπογεγραμμένοι μουσουλμᾶνοι κάτοικοι τοῦ χωριοῦ «Κιρπάτσ-μπαλιὰ» τοῦ καζᾶ Δοϊράνης τῆς Διοικήσεως Θεσσαλονίκης, πὸν ζούσαμε πρότερον ὑπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Διοίκηση, πρὶν τρία χρόνια μὲ τὴν βία ἐκδιωχθήκαμε ἀπὸ τὴν πατρίδα μας ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους. Ζητήσαμε ἀπὸ τὴν Τουρκικὴ Κυβέρνηση νὰ μᾶς ἐπιτραπεί ἡ ἐπάνοδος ὑπὸ τὴν δίκαιη Ἑλληνικὴ Διοίκηση, δὲν εἰσακουσθήκαμε καὶ ζοῦμε ὅλοι τὴν ὥρα στὸ Χαδέμκιοϊ τῆς περιφερείας Μετρῶν, ὑφιστάμενοι τὰ πάνδεινα.

Ἐνθυμούμενοι τὰ ἀγαθὰ τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως καὶ ἐπειδὴ ἐπιθυμοῦμε νὰ ἐπιστρέψωμε στὴν Ἑλλάδα, παρακαλοῦμε μὲ τὴν αἴτησή μας τὴν Ὑψηλὴ Ἀρμοστεία τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως νὰ μᾶς λυτρώσει ἀπὸ τὰ δεινοπαθήματα πὸν καθημερινὰ ὑφιστάμεθα στὴν Τουρκία.

Ἐπίσης νὰ διατάξει νὰ μᾶς ἐπιτραπεί ἡ ἐπιστροφή μας στὴν Ἑλλάδα μὲ τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά μας καὶ νὰ μᾶς ἐφοδιάσει μὲ τὰ κατάλληλα ἔγγραφα, ἐφ' ὅσον ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνησις ἀρνεῖται νὰ μᾶς παράσχει διαβατήρια. Παρακαλοῦμε, ἂν εἶναι δυνατόν, ἡ ἐπιβίβασις νὰ γίνῃ ἀπὸ τὸ σταθμὸ τοῦ Χαδέμκιοϊ ὅπου μένομε 200 καὶ πλέον ἄτομα.

Ἐλπίζομε στὰ εὐγενικὰ καὶ φιλοδίκαια αἰσθήματά σας καὶ πιστεύομε ἡ Ὑψηλὴ Ἀρμοστεία νὰ ἐγκρίνει καὶ νὰ ἐπιτρέψει τὴν ἐπιστροφή μας στὴν Ἑλλάδα.

Μετὰ σεβασμοῦ καὶ βαθυτάτης εὐγνωμοσύνης

Ἐν Χαδέμκιοϊ τῆς ἐπαρχίας Μετρῶν

τῆ 28 Φεβρουαρίου 1919

²⁵³ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5(10), επιστολή μουσουλμάνων κατοίκων χωριού «Χαδέμκιοϊ» προς τον Κανελλόπουλο, Χαδέμκιοϊ 28-2-1919, Αριθ. Πρωτ. 1479.

²⁵⁴ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5(10), τηλεγράφημα Κανελλόπουλου στην ελληνική αντιπροσωπεία στο Παρίσι με συνημμένη επιστολή μουσουλμάνων κατοίκων χωριού «Χαδέμκιοϊ», Κωνσταντινούπολη 14-3-1919, Αριθ. Πρωτ. 2281.

Ἄπαντες οἰκογενειάρχες μετὰ τῶν γυναικῶν, τέκνων καὶ συγγενῶν, Τὸ ὅλον 217 ἄτομα

Ἀκολουθοῦν ὑπογραφεὶς καὶ σφραγίδες

Ἡ Ὑπατὴ Ἀρμοστεία τῆς Ἑλλάδας στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπέστειλε ὑπόμνημα στὶς 29 Ἀπριλίου 1919 στὸν Γενικὸ Διοικητὴ τῆς Μακεδονίας «ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς παλιννοστήσεως τῶν ἐν Ἑλλάδι εὐρισκομένων προσφύγων». Στὸ ὑπόμνημά της ἡ Ὑπατὴ Ἀρμοστεία ζήτησε ἀπὸ τὸν Γενικὸ Διοικητὴ τῆς Μακεδονίας νὰ της γνωστοποιήσει τὴν καθορισμένη πολιτικὴ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης σχετικὰ με τοὺς παλιννοστοῦντες στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 1914 εγκατεστημένους πρόσφυγες. Ἡ Ὑπατὴ Ἀρμοστεία ἐκτιμᾷ ὅτι τὸ παραπάνω ζήτημα πρόκειται νὰ οἰσυνθῆ, μετὰ τὴν κατάληψη νέων ἐδαφῶν στὴ Θράκη καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ στρατό. Ἡ Ὑπατὴ Ἀρμοστεία στὴ συνέχεια τοῦ ὑπομνήματός της ἐπεσήμανε ὅτι ὁ Γενικὸς Διοικητὴς τῆς Μακεδονίας καὶ κατ' ἐπέκταση ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση, ἔπρεπε νὰ αποφασίσει γιὰ τὸ ποια θὰ εἶναι ἡ στάση της στα ἀκόλουθα δύο ζητήματα:

1) Πρέπει νὰ επιτραπῆ ἡ γενικὴ παλιννόστηση τῶν προσφύγων ποὺ ζοῦν στὴν Ἑλλάδα;

2) Ποια στάση πρέπει νὰ τηρηθῆ ἀπέναντι τοὺς πολυάριθμους μουσουλμάνους ποὺ εἶναι μετανάστες, καταγόμενοι ἀπὸ περιοχὲς τῆς Μακεδονίας καὶ ἔχουν εγκατασταθῆ στα χωριά αὐτῶν τῶν προσφύγων;

Οἱ πρόσφυγες στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸ ἔτος 1914 ἀνέρχονταν σὲ 230.000 περίπου. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ 130.000 ἦταν εγκατεστημένοι στὴ Μακεδονία, 70.000 ἦταν εγκατεστημένοι στα νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ περίπου 30.000 στὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα.

Ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες τῆς Μακεδονίας οἱ 36.000 προέρχονται (εἶναι) ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, οἱ 70.000 εἶναι ἀπὸ τὴν Τουρκικὴ Θράκη, οἱ 20.000 ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ οἱ 4.000 πρόσφυγες εἶναι ἀπὸ τὸν Καύκασο. Στα νησιά ὅλοι εἶναι Μικρασιάτες πρόσφυγες καὶ στὴν Παλιὰ Ἑλλάδα πολλοὶ εἶναι Μικρασιάτες ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ Θράκες.

ΟΙ ΕΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

Στη Μακεδονία σημαντικός αριθμός Θρακών και Καυκασίων προσφύγων είναι γεωργοί. Όλοι οι Μικρασιάτες και οι υπόλοιποι πρόσφυγες μένουν στις πόλεις Θεσσαλονίκη, Δράμα, Σέρρες, Καβάλα και Δεμίρ Χισσάρ και εργάζονται σαν ωρομίσθιοι εργάτες ή ασχολούνται με το εμπόριο.

Υπάρχει πληροφορία, πως όλοι οι Μικρασιάτες και πολλοί από τους Θράκες θέλουν να παλιννοστήσουν σε περίπτωση που οι περιοχές της καταγωγής τους περιέλθουν στην Ελλάδα.

Πρέπει να επιτραπεί να παλιννοστήσουν οι γεωργοί πρόσφυγες;

Αν επιτραπεί αυτό, πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν οι πολιτικές και οικονομικές συνέπειες:

1) Ο προσφυγικός πληθυσμός αποτελεί τον πυρήνα του ελληνικού πληθυσμού στην ύπαιθρο της Μακεδονίας. Αν αναχωρήσουν οι πρόσφυγες, ο πληθυσμός των μεθορίων επαρχιών θα μείνει βουλγαρόφωνος και βουλγαρόφρονος. Έτσι καταργείται και το πρόγραμμα του έτους 1914, το οποίο απέβλεπε στην εγκατάσταση ακραιφνούς ελληνικού πληθυσμού, όπως είναι ο προσφυγικός πληθυσμός στη μεθόριο, για εθνικούς και στρατηγικούς λόγους.

2) Με την εγκατάσταση των προσφύγων η Κυβέρνηση ανανέωσε τον πληθυσμό των επαρχιών, οι οποίες εξαιτίας του Βαλκανικού πολέμου είχαν ερημώσει. Αν αποχωρήσουν οι πρόσφυγες, θα ερημώσουν πάλι οι επαρχίες και θα θυσιαστούν τα ποσά που είχε διαθέσει η κυβέρνηση για την εγκατάστασή τους. Επίσης η γεωργική παραγωγή στις επαρχίες θα μειωθεί όπως και οι φόροι. Θα αναγκαστεί η κυβέρνηση να δαπανήσει για δεύτερη φορά ποσά για να εγκαταστήσει τους πρόσφυγες στη γενέτειρά τους. Η Ύπατη Αρμοστεία καταλήγει στο συμπέρασμα ότι:

α) Δεν πρέπει να επιτραπεί η παλιννόστηση των γεωργών προσφύγων της Μακεδονίας με έξοδα της Κυβέρνησης για λόγους εθνικούς και οικονομικούς, οι οποίοι δεν μας συμφέρουν.

β) Δύναται να επιτραπεί η παλιννόστηση στη Θεσσαλονίκη και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας, των προσφύγων, οι οποίοι κατάγονται από τις πόλεις Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Κυδωνιές, Αδριανούπολη, Ραιδεστό, 40 Εκκλησιές, Γκιομουλτζίνα, Ξάνθη και Δεδέαγατς.

γ) Δύναται να επιτραπεί η παλιννόστηση στη Θεσσαλονίκη και σε άλλες πόλεις, προσφύγων, οι οποίοι δεν είναι γεωργοί αλλά εργάζονται σαν κοινοί εργάτες.

ΟΙ ΕΝ ΤΑΙΣ ΝΗΣΟΙΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

Επιτρέπεται η παλιννόστηση, όχι όμως αμέσως μετά την κατάληψη, σε πρόσφυγες των νησιών, οι οποίοι δεν είναι γεωργοί και ζουν σε ελεεινές συνθήκες, διότι δεν βρίσκουν τακτική εργασία.

ΟΙ ΕΝ ΠΑΛΑΙΑ ΕΛΛΑΔΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

Στους πρόσφυγες της Παλαιάς Ελλάδας, επιτρέπεται η παλιννόστηση γιατί ζουν σε ελεεινές συνθήκες, δεν βρίσκουν εργασία όπως ακριβώς οι πρόσφυγες των νησιών.

ΟΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ ΤΩΝ ΠΡΟΣΑΡΤΗΘΗΣΟΜΕΝΩΝ ΜΕΡΩΝ

Οι μουσουλμάνοι αυτοί ανήκουν σε τρεις κατηγορίες:

1) Οι ντόπιοι κάτοικοι των προσαρτηθησομένων μερών.

2) Οι μεταναστεύσαντες από τη Μακεδονία το 1914.

3) Οι πρόσφυγες των Ανατολικών Βιλαετιών (Ερζερούμ, Τραπεζούντα κ.τ.λ.), οι οποίοι έφυγαν στο εσωτερικό κατά τη Ρωσική εισβολή του 1916 και εγκαταστάθηκαν από την Τουρκική Κυβέρνηση σε εγκαταλελειμμένα χριστιανικά χωριά.

Αυτοί οι οποίοι ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία κατέχουν χωριά των Ελλήνων που εκδιώχθηκαν κατά το 1914. Η μετακίνηση του πληθυσμού αυτού σε περίπτωση παλιννόστησης προσφύγων από την Ελλάδα, θα παρουσιάσει μεγάλη δυσκολία, διότι πρόκειται για χιλιάδες ψυχές και θα πρέπει να βρεθεί άλλος τόπος εγκατάστασής τους στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας.

Εξαιτίας αυτής της δυσκολίας, πρέπει ν' απαγορευτεί αμέσως μετά την κατάληψη των Νέων Χωρών η αθρόα παλιννόστηση προσφύγων από την Ελλάδα, διότι θα δημιουργηθεί σοβαρό ζήτημα δημόσιας τάξης, επειδή οι πρόσφυγες επανακάμπτοντες θα διώξουν τους μουσουλμάνους από τα σπίτια και κτήματά τους και θα ακολουθήσουν συρράξεις.

Είναι απαραίτητο για την παλιννόστηση των προσφύγων να προηγηθεί συνεννόηση με την Τουρκική Κυβέρνηση.

Είναι προς το συμφέρον της Ελλάδας να προλάβει τη βίαιη και άτακτη φυγή των μουσουλμάνων προς το εξωτερικό, διότι σε διαφορετική περίπτωση οι μουσουλμάνοι θα εκδικηθούν τους Έλληνες του εσωτερικού της Μικράς Ασίας, οι οποίοι θα μείνουν υπό την Τουρκία και θα κινδυνεύσουν να πάθουν όσα έπαθαν οι Έλληνες των παραλίων το 1914 στα χέρια των ιδίων μεταναστών.

ΟΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Πολλοί μουσουλμάνοι της Μακεδονίας έχουν επιλέξει την οθωμανική υπηκοότητα και θέλουν ν' αναχωρήσουν στην Τουρκία μετά την ειρήνη.

Η μετανάστευση αυτών πρέπει ν' απαγορευτεί, διότι η άφιξη στη Μικρά Ασία μεγάλων ομάδων μεταναστών θα περιπλέξει το ζήτημα της παλιννόστησης των Ελλήνων προσφύγων και θα δημιουργηθεί αναστάτωση.

Επίσης η αθρόα μετανάστευση των μουσουλμάνων από τη Μακεδονία, θα πλήξει την παραγωγή της χώρας και θα μειώσει σοβαρά την πρόοδο του κράτους.

Ανακεφαλαιώνοντας, η Ύπατη Αρμοστεία καταλήγει στις παρακάτω γενικές συμπερασματικές προτάσεις:

1) Να επιτραπεί, μετά την κατάληψη, η παλιννόστηση των αστών προσφύγων, οι οποίοι κατάγονται από πόλεις.

2) Ν' απαγορευτεί η παλιννόστηση των «γεωργικώς εγκατασταθέντων» (γεωργών) προσφύγων στη Μακεδονία.

3) Να απαγορευτεί προσωρινά η παλιννόστηση των μη «γεωργικώς εγκατασταθέντων» προσφύγων, οι οποίοι όμως κατάγονται από την ύπαιθρο χώρα (Θράκη και Μικρά Ασία) μέχρις ότου ολοκληρωθεί η απομάκρυνση των εγκαταστημένων μουσουλμάνων στα χωριά τους.

4) Να απαγορευτεί προσωρινά η μετανάστευση του γεωργικού μουσουλμανικού πληθυσμού από την Ελλάδα.

5) Να διενεργηθεί η μετανάστευση των μουσουλμάνων από τις κατειλημμένες Νέες Χώρες με τρόπο που δεν θα βλάπτει άλλους ελληνικούς πληθυσμούς που βρίσκονται υπό ξένη κυριαρχία (τουρκική ή άλλη)²⁵⁵.

Ο Πρωθυπουργός Βενιζέλος στις 2 Μαΐου 1919 απέστειλε από το Παρίσι, όπου βρισκόταν, τηλεγράφημα προς τον Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης Ρέπουλη. Στο τηλεγράφημά του ο Βενιζέλος αναφέρεται στο ζήτημα της παλιννόστησης των προσφύγων, των οποίων τα σπίτια και οι ιδιοκτησίες είχαν καταληφθεί από μουσουλμάνους μετανάστες, συνεπεία πολέμου. Ο Βενιζέλος αναφέρει ότι για όσους είχαν μεταναστεύσει από την Ανατολική Μακεδονία, η Κυβέρνηση έχει τη δυνατότητα να τους επαναφέρει εκεί. Για όσους είχαν μεταναστεύσει από τη Σερβία και τη Βουλγαρία και υπάρχει δυνατότητα να εγκατασταθούν στο βιλαέτι Αϊδινίου, η

²⁵⁵ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 65, υποφ. 1, υπόμνημα Ύπατης Αρμοστείας Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη προς τον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας σχετικά με την παλιννόστηση προσφύγων Ελλάδας, Κωνσταντινούπολη 29-4-1919, δεν αναγράφεται στο υπόμνημα αριθμός πρωτοκόλλου αποστολής ή παραλαβής.

Κυβέρνηση πρέπει να καταβάλλει όποια δαπάνη χρειαστεί, για την εγκατάστασή τους.

Σε περίπτωση που δεν υπάρχουν διαθέσιμες γαίες στο Αϊδίνιο, μια άλλη λύση θα αποτελούσε η αύξηση του πληθυσμού της Μακεδονίας με μουσουλμάνους.

Όποια μέτρα και αν ληφθούν για εγκατάσταση μουσουλμάνων, αναφέρει ο Βενιζέλος, θα χρειαστεί χρόνος. Η επιστροφή των προσφύγων θα τους περιορίσει να μείνουν μόνο σε λίγα σπίτια ή και σε σκηνές, για τις οποίες η Κυβέρνηση πρέπει να μεριμνήσει άμεσα.

Στη συνέχεια του τηλεγραφήματός του, ο Βενιζέλος εκφράζει την παράκληση ο Υπουργός των Οικονομικών να εμπνευστεί οικονομική αισιοδοξία ανάλογη με την πολιτική αισιοδοξία που είχε ο Βενιζέλος. Ο Πρωθυπουργός Βενιζέλος αναφέρει επίσης ότι πρέπει να ληφθεί μέριμνα για ταχεία επάνοδο των προσφύγων της ακτής της Δυτικής Μικράς Ασίας, διότι η Σμύρνη ήταν υπό στρατιωτική κατοχή.

Η εγκατάσταση των προσφύγων θα απαιτήσει δαπάνη δεκάδων εκατομμυρίων. Η δαπάνη αυτή θα καταβληθεί όχι μόνο από ηθική υποχρέωση, αλλά και από οικονομικό συμφέρον, επισημαίνει χαρακτηριστικά ο Βενιζέλος. Επιβάλλεται να γίνει μελέτη του ζητήματος και λήψη αποφάσεων για την παλιννόστηση και εγκατάσταση των προσφύγων. Η Κυβέρνηση πρέπει να συνεννοηθεί με την Εθνική Τράπεζα, για παροχή οικονομικής βοήθειας και δανείων προς τους πρόσφυγες, προκειμένου να αναπτύξουν τις εργασίες τους. Ο Βενιζέλος προτείνει να συγκροτηθεί μία επιτροπή για το παραπάνω ζήτημα, στην οποία θα συμμετέχουν ανώτερος υπάλληλος της Εθνικής Τράπεζας, υπάλληλος γεωργικής υπηρεσίας και εκπρόσωποι συλλόγων προσφύγων²⁵⁶.

Ο Ε. Βενιζέλος το 1919 συνδέει το ζήτημα της επανόδου στη Μακεδονία των μεταναστευσάντων μουσουλμάνων με την επάνοδο των εκδιωχθέντων Ελλήνων από τη Μικρά Ασία το 1914. Θεωρεί απαραίτητη προϋπόθεση για την παλιννόστηση των μουσουλμάνων στη Μακεδονία, την αποδοχή από την Τουρκική Κυβέρνηση της παλιννόστησης των Ελλήνων προσφύγων στις πατρογονικές τους εστίες. Αυτή η πολιτική διαφαίνεται ξεκάθαρα στο τηλεγράφημα που απέστειλε στις 3 Μαΐου 1919 από το Παρίσι ο Βενιζέλος, στον Ύπατο Αρμοστή της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη Κανελλόπουλο, ζητώντας του να αποστείλει επιστολή προς την τουρκική εφημερίδα «Ικντάμ», άρθρα της οποίας είχε διαβάσει ο Βενιζέλος, στα

²⁵⁶ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Β/46/5, τηλεγράφημα Βενιζέλου στον Ρεπούλη σχετικά με την παλιννόστηση προσφύγων, Παρίσι 2-5-1919, Αριθ. Πρωτ. 4495.

οποία γινόταν αναφορά στην επάνοδο των μεταναστευσάντων από την ελληνική Μακεδονία μουσουλμάνων, μετά τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων. Ο Βενιζέλος αναφέρει ότι η Ελληνική Κυβέρνηση με χαρά θα υποδεχθεί τους παλιννοστούντες και θα τους παράσχει κάθε βοήθεια.

Ωστόσο τονίζει ότι είναι ανάγκη να προηγηθεί συνεννόηση των Κυβερνήσεων της Αθήνας και της Κωνσταντινούπολης, προκειμένου αφενός οι παλιννοστούντες μουσουλμάνοι να αποκτήσουν άμεσα την ελληνική ιθαγένεια, και αφετέρου να πραγματοποιηθεί η επιστροφή στις εστίες των Ελλήνων που εκδιώχθηκαν από την Τουρκία από το 1914 και βρίσκονταν, προσωρινά εγκατεστημένοι, σε κτήματα πολλών μουσουλμάνων μεταναστών. Στο τέλος του τηλεγραφήματός του ο Βενιζέλος αναφέρει χαρακτηριστικά, ότι όσοι πρόκειται να παλιννοστήσουν, να είναι βέβαιοι ότι θα βρουν από τις Ελληνικές Αρχές όλη τη θερμή συμπάθεια, που οφείλουν να επιδείξουν σε ανθρώπους δυστυχισμένους εξαιτίας των πολεμικών περιπετειών που έλαβαν χώρα κατά τα τελευταία έτη στην Ανατολή.

Η εφημερίδα «Ικντάμ» στις 22 Απριλίου 1919 είχε δημοσιεύσει άρθρο που έφερε τον τίτλο: «Οί ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Μακεδονίᾳ μωαμεθανοί».

Ο αρθρογράφος εξέφρασε στο άρθρο την ευχή να επιστρέψουν στις εστίες τους και να αποδοθούν τα κτήματα των μωαμεθανών που είχαν μεταναστεύσει στην Τουρκία μετά τους Βαλκανικούς πολέμους²⁵⁷.

Στις 5 Ιουνίου του 1919 ο Αστυνομικός Διευθυντής της Θεσσαλονίκης Βογιατζάκης απέστειλε τηλεγραφική αναφορά στα Υπουργεία Εσωτερικών και Εξωτερικών. Ο Βογιατζάκης ανέφερε ότι σε συνεργασία με την Αγγλική Αστυνομία, αποκαλύφθηκε ότι η Μουφτεία της Θεσσαλονίκης εξέδιδε ψευδή πιστοποιητικά Τούρκων αιχμαλώτων, που είχαν αποδράσει από αγγλικό στρατόπεδο. Η Μουφτεία Θεσσαλονίκης πιστοποιούσε ότι οι αιχμάλωτοι ήταν κάτοικοι Θεσσαλονίκης και πρόσφυγες από τη Στρώμνιτσα και το Μοναστήρι. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονταν ο γραμματέας της Μουφτείας και μερικοί Χοτζάδες και Τούρκοι Μουχτάρηδες. Κατασχέθηκαν πέντε παρόμοια πιστοποιητικά που έφεραν την υπογραφή της Μουφτείας της Θεσσαλονίκης²⁵⁸.

²⁵⁷ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5(10), τηλεγράφημα Βενιζέλου στον Κανελλόπουλο σχετικά με την παλιννόστηση των μουσουλμάνων της Μακεδονίας, Παρίσι 3-5-1919, Αριθ. Πρωτ. 4250.

²⁵⁸ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5(10), τηλεγραφική αναφορά Αστυνομικού Διευθυντή Θεσσαλονίκης Βογιατζάκη προς τα Υπουργεία Εσωτερικών και Εξωτερικών σχετικά με την έκδοση ψευδών πιστοποιητικών από τη Μουφτεία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 5-6-1919, Αριθ. Πρωτ. 8011.

Στις 5 Ιουλίου 1919 ο Ε. Βενιζέλος απέστειλε τηλεγράφημα από το Παρίσι προς τον Υπουργό των Στρατιωτικών με το οποίο έδινε εντολή στον Υπουργό, παρά την αντίθετη γνώμοδοτηση του Νομικού Συμβουλίου, να μην υποβληθούν σε καταβολή του αντισηκόματος της στρατιωτικής υπηρεσίας, όσοι μουσουλμάνοι είχαν επιλέξει την οθωμανική ιθαγένεια και αυτοβούλως δεν είχαν μεταναστεύσει από την Ελλάδα²⁵⁹.

Ο Γενικός Διοικητής της Μακεδονίας Αδοσίδης, στις 17 Ιουλίου 1919, διαβίβασε στον Υπουργό Εξωτερικών Νικόλαο Πολίτη τηλεγράφημα που είχε λάβει από τον Βαμβακά, ο οποίος συμμετείχε ως μέλος της αντιπροσωπείας της Ελλάδας στη Συμμαχική Συνδιάσκεψη στο Παρίσι. Ο Βαμβακάς ανέφερε στο τηλεγράφημά του ότι κατά την άφιξή του στη Θεσσαλονίκη είχε συναντήσεις με εκπροσώπους της μουσουλμανικής κοινότητας της πόλης, μεταξύ των άλλων και με τον Μουφτή. Ο Βαμβακάς στις συναντήσεις αυτές ανέπτυξε την πολιτική της Κυβέρνησης, η οποία ήταν θετικά διακεείμενη προς τους μουσουλμάνους και αυτό θα εκδηλωνόταν πασιφανέστερα μετά την ένωση της Θράκης και της Σμύρνης με την Ελλάδα, γεγονός που θα είχε ως συνέπεια τον διακανονισμό του ζητήματος των προσφύγων. Ο Βαμβακάς αποκόμισε την εντύπωση ότι οι μουσουλμάνοι ήταν ευχαριστημένοι με τη Γενική Διοίκηση της Μακεδονίας. Ανέφερε επίσης ότι οι μουσουλμάνοι της Μακεδονίας είχαν ήδη παλιννοστήσει από το Λουλέ-Βουργάς. Ο Βαμβακάς ανέφερε ότι σύστησε στους μουσουλμάνους που κατάγονταν από περιοχές της Μακεδονίας και παρέμεναν ακόμη στη Θράκη, να επανέλθουν στη Μακεδονία, καθώς η Ελληνική Κυβέρνηση θα εξασφάλιζε την πλήρη ασφάλεια και τάξη στους μουσουλμάνους. Ο Βαμβακάς, καταλήγοντας, ανέφερε ότι θα μεταβεί στην Ανατολική Μακεδονία για να συναντηθεί με επιφανείς μουσουλμάνους και έπειτα θα κατευθυνόταν στην Κωνσταντινούπολη²⁶⁰.

Ο Διευθυντής Δημόσιας Υγείας και Αντιλήψεως του Υπουργείου Εσωτερικών στις 15 Νοεμβρίου του 1919, διαβίβασε στον Υπουργό των Εξωτερικών Πολίτη,

²⁵⁹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5(10), τηλεγράφημα Βενιζέλου προς τον Υπουργό των Στρατιωτικών για τη μη καταβολή του αντισηκόματος της στρατιωτικής θητείας μουσουλμάνων, Παρίσι 5-7-1919, Αριθ. Πρωτ. 6549.

²⁶⁰ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5(10), διαβίβαση από Αδοσίδη τηλεγραφήματος Βαμβακά, προς τον Πολίτη, σχετικά με την πολιτική της Ελληνικής Κυβέρνησης έναντι μουσουλμάνων, Θεσσαλονίκη 17-7-1919, Αριθ. Πρωτ. 6871.

τηλεγραφική αναφορά του Νομάρχη της Πέλλας προς τον Γενικό Διοικητή της Θεσσαλονίκης²⁶¹.

Ο Νομάρχης της Πέλλας Σταματίου είχε αποστείλει τηλεγράφημα στις 5 Νοεμβρίου του 1919 στον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης, ενημερώνοντάς τον, ότι το τελευταίο χρονικό διάστημα παρατηρήθηκε ένα ρεύμα μετανάστευσης Τούρκων της σερβικής περιοχής της Μακεδονίας προς την ελληνική²⁶². Οι Τούρκοι ανέφεραν ως αιτία αυτής της μετανάστευσης την κακομεταχείριση που υφίσταντο από τις Σερβικές Αρχές. Ζήτησαν να εγγραφούν στα μητρώα αρρένων και να υπηρετήσουν στο στρατό. Ο Νομάρχης ανέφερε ότι τους περιέθαλψε και τους βρήκε αμέσως εργασία.

Ο Διοικητής της Ελληνικής Στρατιωτικής Αποστολής της Κωνσταντινούπολης Γ. Κατεχάκης απέστειλε στις 2 Δεκεμβρίου 1919 επιστολή προς το Υπουργείο των Στρατιωτικών (Επιτελική Υπηρεσία Στρατού). Ο Κατεχάκης ενημέρωσε το Υπουργείο ότι στις 30 Νοεμβρίου 1919 είχε λάβει επιστολή από τον Διευθύνοντα Σύμβουλο της Θρακικής Ένωσης Γ. Λαμπίδη. Στην επιστολή του ο Λαμπίδης αναφερόταν στο ζήτημα εκατό οικογενειών μουσουλμάνων, που είχαν απευθυνθεί και στον Έλληνα Ύπατο Αρμοστή της Κωνσταντινούπολης Κανελλόπουλο με σχετική επιστολή τους στις 7 Δεκεμβρίου του 1919. Οι μουσουλμάνοι αυτών των οικογενειών ήταν εκ γενετής κάτοικοι της Ελληνικής Υποδιοίκησης της Δοϊράνης. Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου απομακρύνθηκαν στη Σερβία από τη Βουλγαρική Κυβέρνηση, έπειτα οδηγήθηκαν στην Τσατάλτζα, όπου και κατοικούσαν μέχρι τώρα. Η ένδεια και οι στερήσεις τις οποίες υφίσταντο οικογενειακώς εδώ και τρεις μήνες ήταν απερίγραπτες. Μετά από τέσσερις μήνες στάλθηκαν στις πατρίδες τους είκοσι οικογένειες μουσουλμάνων με τη μεσολάβηση του Κατεχάκη.

Οι μουσουλμάνοι των υπόλοιπων οικογενειών βρίσκονταν σε απελπιστική κατάσταση. Γνώριζαν από την πείρα τις «υψηλόφρονες» ενέργειες της Ελληνικής

²⁶¹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5(10), διαβίβαση τηλεγραφικής αναφοράς Διευθυντή Δημόσιας Υγείας και Αντιλήψεως προς τον Πολίτη σχετικά με τη μετανάστευση των μουσουλμάνων Μακεδονίας, Αθήνα 15-11-1919, Αριθ. Πρωτ. 40000.

²⁶² ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5(10), τηλεγράφημα Νομάρχη Πέλλας Σταματίου στον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης, Πέλλα 5.11.1919, Αριθ. Πρωτ. 145.

Κυβέρνησης, η οποία προστάτευε τους υπηκόους της και εκλιπαρούσαν την Ελληνική Κυβέρνηση να μεριμνήσει και να τους αποστείλει στις πατρίδες τους²⁶³.

Ο Γενικός Διοικητής της Μακεδονίας Αδοσίδης, στις 3 Ιουλίου 1920 απέστειλε επιστολή στον Υπουργό των Εξωτερικών Νικόλαο Πολίτη, προτείνοντάς του τη χορήγηση νέας παράτασης της προθεσμίας αναχώρησης των μουσουλμάνων που είχαν επιλέξει την οθωμανική ιθαγένεια. Στη συνέχεια της επιστολής του ο Αδοσίδης διατύπωσε την εκτίμησή του ότι ο πληθυσμός της Μακεδονίας ήταν ήδη τόσο αραιός, ώστε να υπάρχει κάθε λόγος συγκράτησης της περαιτέρω αραιώσης του πληθυσμού. Επίσης το ενδεχόμενο μετανάστευσης των προαναφερθέντων μουσουλμάνων, όπως αναφέρει ο Αδοσίδης, θα προκαλούσε δυστυχία στους Έλληνες ομογενείς που ζούσαν στην Τουρκία²⁶⁴.

Στις 5 Ιουλίου 1920 ο Αδοσίδης απέστειλε κρυπτογραφικό τηλεγράφημα στον Βενιζέλο, που βρισκόταν στο Παρίσι, ενημερώνοντάς τον ότι είχε εξακριβώσει, πως ο κυριότερος λόγος της εμμονής των μουσουλμάνων που είχαν επιλέξει την οθωμανική ιθαγένεια και δεν είχαν προχωρήσει σε ανάκλησή της, ήταν ο φόβος της άμεσης στρατολόγησής τους και το βάρος του αντισηκώματος²⁶⁵.

Ο Υπουργός των Εσωτερικών Νικόλαος Στράτος στις 5 Ιουλίου 1921 απέστειλε επιστολή στον Υπουργό των Εξωτερικών Γεώργιο Μπαλτατζή, ζητώντας να ενημερωθεί για το αν είχε παραταθεί η προθεσμία αναχώρησης των Οθωμανών κατοίκων των Νέων Χωρών, που είχαν επιλέξει την οθωμανική ιθαγένεια, σύμφωνα με το τέταρτο άρθρο της Συνθήκης των Αθηνών του 1913²⁶⁶.

Ο Μπαλτατζής με επιστολή του προς τον Στράτο στις 9 Νοεμβρίου 1921, τον ενημέρωσε ότι δεν είχε δοθεί παράταση της αναχώρησης των Οθωμανών κατοίκων των Νέων Χωρών. Επίσης ανέφερε ότι η προηγούμενη κυβέρνηση Βενιζέλου με επανειλημμένες κυβερνητικές αποφάσεις, είχε εγκρίνει τη μη απέλαση των Οθωμανών που είχαν επιλέξει την οθωμανική ιθαγένεια για ανθρωπιστικούς λόγους.

²⁶³ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1919, φ. Α/5(10), επιστολή Διοικητή της Στρατιωτικής Αποστολής της Κωνσταντινούπολης Κατεχάκη προς το Υπουργείο Στρατιωτικών για το ζήτημα της μετανάστευσης 100 μουσουλμανικών οικογενειών της Δοϊράνης, Κωνσταντινούπολη 2-12-1919, Αριθ. Πρωτ. 5355.

²⁶⁴ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., φ. 9400 Α/69, επιστολή Αδοσίδη στον Πολίτη σχετικά με τους μουσουλμάνους που είχαν επιλέξει οθωμανική ιθαγένεια, Θεσσαλονίκη 3-7-1920, Αριθ. Πρωτ. 12063.

²⁶⁵ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1920, φ. 9400 Α/69, κρυπτογραφικό τηλεγράφημα Αδοσίδη στον Βενιζέλο, Θεσσαλονίκη 5-7-1920, Αριθ. Πρωτ. 1124.

²⁶⁶ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 46, υποφ. 3, επιστολή Νικόλαου Στράτου στον Γεώργιο Μπαλτατζή για το ζήτημα παράτασης της προθεσμίας αναχώρησης των Οθωμανών κατοίκων των Νέων Χωρών, Αθήνα 5-7-1921, Αριθ. Πρωτ. 30768.

Η εμπόλεμη κατάσταση ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Τουρκία καθιστούσε αδύνατη τη μετάβαση και την εγκατάσταση στην Τουρκία των εν λόγω Οθωμανών.

Ο Μπαλτατζής «εμπιστευτικά» ανέφερε στη συνέχεια της επιστολής του προς τον Στράτο, ότι κρίθηκε ως πολιτικά συμφέρουσα η επιλογή, να μην ενισχυθεί η Τουρκία με Οθωμανούς μετανάστες, οι οποίοι θα είχαν τη δυνατότητα να στρατολογηθούν και να ενισχύσουν στρατιωτικά την Τουρκία²⁶⁷.

Στις 10 Οκτωβρίου 1922 ο Πρωθυπουργός και Υπουργός των Εσωτερικών Σωτήριος Κροκιδάς απέστειλε επιστολή στον Υπουργό των Εξωτερικών Νικόλαο Πολίτη, ενημερώνοντάς τον ότι προκειμένου να κριθεί η εγκυρότητα της επιλογής υπέρ της οθωμανικής ιθαγένειας, σύμφωνα με το τέταρτο άρθρο της Συνθήκης των Αθηνών, ήταν απαραίτητο να εξακριβωθεί αν αυτός που είχε δηλώσει επιλογή της οθωμανικής ιθαγένειας είχε νομικά το δικαίωμα να δηλώσει επιλογή, δηλαδή αν είναι ενήλικος, σύμφωνα με τις διατάξεις του Ελληνικού Αστικού Νόμου. Το άρθρο 114 του Νόμου XXΠΟ', «περί ανηλίκων Επιτροπείας κλπ», πιστοποιούσε ότι ενήλικος είναι αυτός που είχε συμπληρώσει το 21^ο έτος της ηλικίας του. Αυτοί που είχαν δηλώσει επιλογή της οθωμανικής ιθαγένειας, είχαν προσαγάγει πιστοποιητικά, τα οποία αποδείκνυαν μόνο τη γέννησή τους, κατά το έτος 1902. Εφόσον δεν είχε επιβεβαιωθεί ο μήνας και η ημέρα της γέννησής τους, δεν μπορούσε να εξαχθεί σε καμία περίπτωση συμπέρασμα ότι, κατά την ημερομηνία της δήλωσης επιλογής, είχαν συμπληρώσει το 21^ο έτος ηλικίας τους και σύμφωνα με τον Αστικό Νόμο δεν θεωρούνταν ενήλικοι. Το Υπουργείο Εσωτερικών δεν είχε τα απαιτούμενα, σύμφωνα με το Νόμο στοιχεία, για να παραπέμψει τις αιτήσεις των Ιωσήφ Μάτσα του Αβραάμ και Μωυσή Ναχμιά του Δανιήλ, προς το Υπουργείο των Στρατιωτικών, προκειμένου να διαγραφούν από τα μητρώα των αρρένων²⁶⁸.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος απέστειλε από το Λονδίνο, όπου βρισκόταν, επιστολή στον Υπουργό των Εξωτερικών Νικόλαο Πολίτη στις 17 Οκτωβρίου 1922. Ο Βενιζέλος ανέφερε ότι η ανάθεση της αποκατάστασης των προσφύγων από την Κοινωνία των Εθνών, στον Νάνσεν ήταν «δῶρο τῆς θείας Προνοίας» λόγω του οργανωτικού δαιμονίου και του παγκόσμιου κύρους που διέθετε ο Νάνσεν, θα μπορούσε να προσφέρει τα μέγιστα στο ζήτημα των προσφύγων. Ο Βενιζέλος στην

²⁶⁷ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1921, φ. 46, υποφ. 3, επιστολή Μπαλτατζή προς τον Στράτο για το ζήτημα παράτασης της προθεσμίας αναχώρησης των Οθωμανών κατοίκων των Νέων Χωρών, Αθήνα 9-11-1921, Αριθ. Πρωτ. 29842.

²⁶⁸ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1922, φ. 85, υποφ. 1, επιστολή Κροκιδά στον Πολίτη σχετικά με το ζήτημα της οθωμανικής ιθαγένειας, Αθήνα 10-10-1922, Αριθ. Πρωτ. 39715.

επιστολή του ανέφερε επίσης, ότι η λύση του προβλήματος της άμεσης στέγασης των Ελλήνων προσφύγων θα ήταν αδύνατη χωρίς την άμεση αναχώρηση των Τούρκων που παρέμεναν ακόμα στην Ελλάδα. Αν ο Νάνσεν δεν κατορθώσει να πετύχει τη συναίνεση της Κυβέρνησης της Άγκυρας στο ζήτημα της άμεσης αναχώρησης των Τούρκων της Ελλάδας, τότε η Ελληνική Κυβέρνηση έπρεπε να είναι προετοιμασμένη, ώστε, μόλις συμπληρωνόταν μετά από 4 ή 5 εβδομάδες η εκκένωση της Ανατολικής Θράκης, να αρχίσει η αναγκαστική αναχώρηση των επί του ελληνικού εδάφους, τουρκικών πληθυσμών.

Η Ελληνική Κυβέρνηση έπρεπε να ζητήσει, η αναχώρηση των τουρκικών πληθυσμών να διεξαχθεί υπό την εποπτεία του Νάνσεν, για να πιστοποιηθεί ότι έγινε με τον πλέον πολιτισμένο τρόπο. Στους απερχόμενους έπρεπε όχι μόνο να επιτραπεί αλλά και να διευκολυνθεί η παραλαβή κάθε κινητής περιουσίας τους. Το έργο έπρεπε να ανατεθεί από τώρα εμπιστευτικά σε Επιτροπή υπό την προεδρία Ανώτατου υπαλλήλου, η οποία θα ορίσει τις προθεσμίες, στις οποίες θα εκκενωνόταν κάθε επαρχία, αρχής γενομένης από τη Δυτική Θράκη, για να επακολουθήσει αργότερα η Ανατολική Μακεδονία και έπειτα η Δυτική Μακεδονία και τα νησιά. Ο Βενιζέλος ανέφερε ότι κατά την εκτίμησή του, ο τουρκικός πληθυσμός της Δυτικής Θράκης ανερχόταν σε 350.000. Στις οικίες του τουρκικού πληθυσμού μπορούσαν να εγκατασταθούν 500.000 τουλάχιστον Έλληνες πρόσφυγες και 700.000. Μ' αυτόν τον τρόπο το πρόβλημα της άμεσης στέγασης των προσφύγων θα διευκολυνόταν, ενώ συγχρόνως το έργο της οριστικής εγκατάστασης των προσφύγων θα εξυπηρετείτο, διότι οι πρόσφυγες θα αναπλήρωναν αμέσως τα κενά τα οποία θα δημιουργούσε η αναχώρηση των Τούρκων. Έπρεπε από την αρχή να ληφθεί η στοιχειώδης πρόνοια, προκειμένου οι αγροτικοί πληθυσμοί να εγκατασταθούν σε αγροτικές περιφέρειες, ενώ οι αστικοί να οδηγηθούν σε πόλεις.

Το έργο της αναγκαστικής απομάκρυνσης των Τούρκων από το ελληνικό έδαφος, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, έπρεπε να ανατεθεί από τώρα εμπιστευτικά σε επιτροπή, διότι ήταν ανάγκη να μην γνωστοποιηθεί από τώρα η απόφαση αυτή της Ελληνικής Κυβέρνησης, πριν συντελεσθεί η εκκένωση της Ανατολικής Θράκης, για να μην δημιουργηθούν πρόσθετες δυσχέρειες στην περιοχή. Ο καταρτισμός της επιτροπής έπρεπε να γίνει τώρα, διότι η οργάνωση της εκκένωσης και της μεταφοράς τόσων χιλιάδων ψυχών απαιτούσε ικανή μελέτη και προετοιμασία, για να πραγματοποιηθεί επιτυχώς και με τρόπο που θα ανταποκρινόταν στο καθήκον πολιτισμένου λαού. Έπρεπε να έχει υπόψη η Κυβέρνηση, ότι σήμερα η θέση της

Ελλάδας στην «πολιτισμένη οικογένεια» ήταν ηθικώς τρομερά μειωμένη, λόγω των εμπρησμών και άλλων βιαιοπραγιών, τις οποίες είχε διαπράξει ο ελληνικός στρατός στη Μικρά Ασία. Τις ενέργειες αυτές του στρατού, τις εκμεταλλεύθηκε αποτελεσματικότερα η φοβερή και τόσο επιτυχώς οργανωμένη τουρκική προπαγάνδα. Έχουμε, συνέχισε ο Βενιζέλος, επείγουσα ανάγκη να ανακτήσουμε την ηθική εκτίμηση του κόσμου και για αυτόν τον λόγο η αναγκαστική απομάκρυνση των πληθυσμών, η οποία καθεαυτή θα έπληττε την παγκόσμια ευαισθησία, έπρεπε να διεξαχθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε το καθαυτό βάρβαρο μέτρο να καταστεί ευκολότερα ανεκτό, σαν μέσο υπέρτατης ανάγκης, που διεξάχθηκε όμως με όλη τη μέριμνα και τη συμπάθεια ενός πολιτισμένου λαού απέναντι στη δυστυχία των ανθρώπων που αναγκάζονταν να μεταναστεύσουν²⁶⁹.

Το Υπουργείο των Εσωτερικών απέστειλε επιστολή στις 6 Οκτωβρίου του 1923, προς το Υπουργείο Γεωργίας, στην οποία ανέφερε ότι θεωρούσε σκόπιμο να αποσταλεί εγκύκλιος του Υπουργείου Γεωργίας προς τους Νομάρχες των Νέων Χωρών σχετικά με τον αριθμό των κατοίκων που είχαν ασκήσει μέχρι σήμερα το δικαίωμα επιλογής της οθωμανικής ιθαγένειας, καθώς επίσης και τις μέχρι τώρα συγκεντρωθείσες σχετικές απαντήσεις των Νομαρχών. Δεν απέμενε αρκετός χρόνος από την έναρξη εφαρμογής της Σύμβασης της Ανταλλαγής των Πληθυσμών.

Το Υπουργείο των Εσωτερικών ανέφερε και τα όσα είχε εκθέσει σε αναφορά ο Νομάρχης Δράμας για το δικαίωμα επιλογής της οθωμανικής υπηκοότητας των ήδη ενηλίκων Οθωμανών. Ο Νομάρχης Δράμας είχε διατυπώσει τη γνώμη, ότι μετά την κύρωση της Σύμβασης υποχρεωτικής Ανταλλαγής των Πληθυσμών, είχε παύσει να ισχύει το παρεχόμενο δικαίωμα της επιλογής, που ίσχυε από τη Συνθήκη των Αθηνών. Το δικαίωμα της επιλογής της ιθαγένειας είχε παύσει να ισχύει και για τον πρόσθετο λόγο ότι οι ενήλικοι Οθωμανοί θα μπορούσαν, με τον τρόπο αυτό, να απαλλαγούν από την Ανταλλαγή και οι ίδιοι και οι περιουσίες τους²⁷⁰.

Ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης Α. Λάμπρος απέστειλε κρυπτογραφικό τηλεγράφημα στις 13 Νοεμβρίου 1923, στον Πρόεδρο της Κυβέρνησης. Ο Λάμπρος ανέφερε ότι οι τηλεγραφικές διαταγές σχετικά με το ζήτημα

²⁶⁹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1922, φ. 88, υποφ. 2, επιστολή Βενιζέλου στο Υπουργείο Εξωτερικών για την αποκατάσταση των προσφύγων και την ανταλλαγή των Ελληνοτουρκικών πληθυσμών, Λονδίνο 17-10-1922, Αριθ. Πρωτ. 3435.

²⁷⁰ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 11, υποφ. 1, επιστολή Υπουργείου Εσωτερικών στο Υπουργείο Γεωργίας σχετικά με το δικαίωμα επιλογής της οθωμανικής ιθαγένειας των μουσουλμάνων των Νέων Χωρών, Αθήνα 6-10-1923, Αριθ. Πρωτ. 33868.

της άρσης των επιτάξεων των οθωμανικών κτημάτων και της παράδοσης των κινητών περιουσιακών στοιχείων που είχαν επιταχθεί, εκτελούνταν με κάθε αυστηρότητα, ώστε να αποκλειστεί η πιθανότητα διατύπωσης παραπόνων από τους Οθωμανούς. Ο Λάμπρος επεσήμανε ότι λαμβάνεται πρόνοια παρεμπόδισης της αναχώρησης των Οθωμανών, ώστε να μην επιτρέπεται η αναχώρηση ακόμη και αυτών που έχουν επιλέξει την οθωμανική ιθαγένεια.

Αντίθετα με τα μέτρα που λάμβανε η Γενική Διοίκηση της Θεσσαλονίκης, Τούρκοι βέηδες, με τη σύμπραξη και μερικών άρτι αφιχθέντων και προσκολλημένων στην Ερυθρά Ημισέληνο, σαν μέλη της, παρακινούσαν με κάθε μέσο τον αγροτικό οθωμανικό πληθυσμό να κατέλθει στη Θεσσαλονίκη, προκειμένου να ισχυριστούν ότι οι ομόφυλοί τους πιάζονταν από τους Έλληνες και δεν μπορούσαν πλέον να συμβιώσουν μαζί τους. Στο πνεύμα αυτό είχε υποβληθεί σωρεία αναφορών στη Μεικτή Υποεπιτροπή.

Ο Λάμπρος, από τις ενέργειες των Οθωμανών προκρίτων, σχημάτισε την εντύπωση ότι οι Τούρκοι θέλουν να ματαιώσουν με κάθε μέσο την ανταλλαγή μέχρι την προσεχή άνοιξη. Την εντύπωση αυτή του Λάμπρου ενίσχυσε η ομολογία του Ελβετού Προέδρου της Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών Χεντς. Στον Χεντς, είχε συσταθεί από τον Μοργκεντάου να ανταλλαχθούν άμεσα οι Οθωμανοί. Ο Λάμπρος, που παρίστατο στη συνομιλία αυτή, παρατήρησε πως χωρίς την αναχώρηση των Οθωμανών δεν μπορούσαν να αποκατασταθούν οι πρόσφυγες. Ο Χεντς απάντησε στον Μοργκεντάου και στον Λάμπρο, ότι έχει σχηματίσει τη γνώμη πως οι Τούρκοι επιδιώκουν τη ματαίωση της ανταλλαγής, για να αποφύγουν τις δυσχέρειες του χειμώνα.

Επίσης ο Χεντς ανέφερε ότι δεν μπορούσε να κάνει τίποτε άλλο, διότι η Ελλάδα βρισκόταν σε κατάσταση ανισότητας έναντι της Τουρκίας. Για αυτήν την κακή τακτική της Τουρκίας είχαν σχηματίσει την ίδια γνώμη και άλλοι ξένοι, οι οποίοι δεν σταμάτησαν να συνιστούν στον Χεντς την άμεση αναχώρηση των Οθωμανών. Ο Λάμπρος ανέφερε επίσης ότι οδήγησε προσωπικά τους ξένους, που αποτελούσαν μέλη της Επιτροπής Ανταλλαγής των Πληθυσμών, στο λοιμοκαθατήριο, όπου είδαν τους 8.000 πρόσφυγες που έφτασαν προχθές στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, με το ατμόπλοιο «Ωκεανός» από την Αρισό, παρά τις αποφάσεις και χωρίς την έγκριση της Μεικτής Επιτροπής της Αθήνας, για την απαγόρευση μετακίνησης προσφύγων. Ο Μοργκεντάου διαπίστωσε την άθλια κατάσταση στην

οποία βρίσκονταν οι πρόσφυγες και βρισκόμενος σε προφανή συγκίνηση, έλαβε φωτογραφίες των ανθρώπινων αυτών σκιών²⁷¹.

Το Υπουργείο των Εξωτερικών απέστειλε επιστολή στις 29 Νοεμβρίου 1923, στο Υπουργείο Εσωτερικών, σχετικά με τους Οθωμανούς κατοίκους των Νέων Χωρών, οι οποίοι είχαν ασκήσει από το Νοέμβριο του 1919 το δικαίωμα επιλογής της οθωμανικής ιθαγένειας, σύμφωνα με το άρθρο 4 της Συνθήκης των Αθηνών. Το Υπουργείο Γεωργίας είχε αποστείλει στις 6 Οκτωβρίου του 1923 έγγραφο σχετικά με το παραπάνω θέμα στο Υπουργείο Εξωτερικών. Στο έγγραφο αυτό δεν περιλαμβάνονταν οι απαντήσεις όλων των Νομαρχών των Νέων Χωρών, στους οποίους είχε αποταθεί με εγκύκλιο το Υπουργείο Εσωτερικών.

Οι πίνακες, στους οποίους εμφανίζονταν ο αριθμός αυτών που είχαν επιλέξει την τουρκική υπηκοότητα, είχαν αποσταλεί στο Υπουργείο Εξωτερικών. Δεν είχε αποσταλεί όμως ονομαστικός κατάλογος των προσώπων αυτών, δεδομένου ότι, η αρμόδια υπηρεσία του Υπουργείου για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών θεώρησε ότι ήταν απαραίτητο να έχει στην κατοχή της τους ονομαστικούς καταλόγους αυτών που είχαν επιλέξει την τουρκική υπηκοότητα, προκειμένου με βάση αυτούς τους καταλόγους να προβεί στην εφαρμογή των διατάξεων της Σύμβασης της Ανταλλαγής Πληθυσμών. Το Υπουργείο Εξωτερικών ζήτησε από το Υπουργείο Εσωτερικών να κοινοποιήσει επείγοντως στις Γενικές Διοικήσεις του Κράτους και στις Νομαρχίες των Νέων Χωρών εγκύκλιο με την οποία θα καλούνταν να καταρτίσουν το ταχύτερο δυνατόν και να διαβιβάσουν στο Υπουργείο Εξωτερικών ονομαστικούς καταλόγους, μ' αυτούς που είχαν ασκήσει το δικαίωμα επιλογής της τουρκικής ιθαγένειας, σε κάθε περιφέρεια²⁷².

Ο Γενικός Διοικητής της Θεσσαλονίκης Λάμπρος στις 15 Δεκεμβρίου 1923 απέστειλε τηλεγράφημα στον Πρωθυπουργό και Υπουργό των Εξωτερικών Στυλιανό Γονατά. Ο Λάμπρος ανέφερε ότι κανένας μουσουλμάνος, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης, δεν είχε απελαθεί από τη Θεσσαλονίκη, το τελευταίο χρονικό διάστημα. Από το τηλεγράφημα του Λάμπρου εξάγεται το συμπέρασμα ότι ακόμα και το Δεκέμβριο

²⁷¹ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 8, υποφ. 2, κρυπτογραφικό τηλεγράφημα Λάμπρου στον Πρόεδρο της Κυβέρνησης σχετικά με τη μετανάστευση των μουσουλμάνων της Ελλάδας, Θεσσαλονίκη 13-11-1923, Αριθ. Πρωτ. 1272.

²⁷² ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 11, υποφ. 1, επιστολή Υπουργείου Εξωτερικών στο Υπουργείο Εσωτερικών σχετικά με το δικαίωμα επιλογής της οθωμανικής ιθαγένειας των μουσουλμάνων των Νέων Χωρών, Αθήνα 29-11-1923, Αριθ. Πρωτ. 32407.

του 1923 η πλειοψηφία του μουσουλμανικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης δεν είχε μεταναστεύσει προς την Τουρκία²⁷³.

Ο Μουφτής της Θεσσαλονίκης Σουλεϊμάν Σιρή, μετά από διαταγή του Τούρκου Πρόξενου της Θεσσαλονίκης Φαχρεσίν Βέη, απέστειλε το Μάρτιο του 1924 τηλεγράφημα στον Ισμέτ Πασά στην Άγκυρα, χαιρετίζοντας την έναρξη των εργασιών της «Μεγάλης Εθνοσυνέλευσης», η οποία καταργούσε τη Χαλιφεία και θα προχωρούσε σε μεταρρυθμίσεις στο χώρο της παιδείας και των μουσουλμανικών βακουφιών. Ο Μουφτής ανέφερε χαρακτηριστικά: «Ἡμεῖς οἱ ἐν Θεσσαλονίκη ἀδελφοὶ καὶ ὁμόφυλοι σας, οἵτινες προσεχῶς θὰ ἐνωθῶμεν μὲ τὴν ἔνδοξον καὶ ἐλευθέραν κοινὴν πατρίδα συγχαίρομεν δι' ὅλων τῶν δυνάμεών μας καὶ χαιρετῶμεν ἐξ ὅλης καρδίας ἕναν ἕκαστον τῶν νομίμων καὶ προοδευτικῶν τούτων ἀποφάσεων». Η «Μεγάλη Εθνοσυνέλευση» της Άγκυρας είχε αρχίσει τις εργασίες της το Μάρτιο του 1924²⁷⁴. Πρόεδρος της Εθνοσυνέλευσης ήταν ο Αλή Φετχί.

Ο Αλέξανδρος Πάλλης ήταν μέλος της Μεικτής Επιτροπής Ανταλλαγής των Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών. Ο Πάλλης απέστειλε κρυπτογραφικό τηλεγράφημα στις 17 Σεπτεμβρίου 1924 στον Γενικό Διοικητή της Θεσσαλονίκης, ζητώντας να ενημερωθεί για το αν η «Ελληνική Τράπεζα» απέδιδε στους ανταλλάξιμους μουσουλμάνους τις καταθέσεις τους.

Παράλληλα ο Πάλλης ζήτησε να εκλείψουν όποιες δυσκολίες προέκυπταν στην απόδοση των καταθέσεων των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων, διότι ετίθεντο σε κίνδυνο οι καταθέσεις των Ελλήνων προσφύγων της Σμύρνης²⁷⁵.

Ο Πρόεδρος της Ελληνικής Αντιπροσωπείας της Μεικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών απέστειλε προς τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης επιστολή στις 27 Οκτωβρίου 1924, αναφέροντας ότι το Υποκατάστημα της Οθωμανικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη αρνιόταν να αποδώσει τις καταθέσεις των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων στους πληρεξούσιούς τους και απαιτούσε η Οθωμανική Τράπεζα την προσωπική παρουσία των δικαιούχων. Ωστόσο, αυτό ήταν αδύνατον, διότι οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι είχαν ήδη

²⁷³ ΙΑΥΕ, Κ.Υ., 1923, φ. 11, υποφ. 6, τηλεγράφημα Λάμπρου στον Γονατά, Θεσσαλονίκη 15-12-1923, Αριθ. Πρωτ. 39303.

²⁷⁴ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 89, υποφ. 1, τηλεγράφημα Μουφτή Θεσσαλονίκης Σουλεϊμάν Σιρή προς τον Ισμέτ Πασά σχετικά με την έναρξη των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης της Άγκυρας, Θεσσαλονίκη Μάρτιος 1924, δεν αναγράφονται οι σελίδες του φακέλου 89, η ημερομηνία και ο αριθμός πρωτοκόλλου του τηλεγραφήματος.

²⁷⁵ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, κρυπτογραφικό τηλεγράφημα Πάλλη στον Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης, 17-9-1924, Αριθ. Πρωτ. 1810.

μεταναστεύσει από την Ελλάδα. Αυτή η απαίτηση της Οθωμανικής Τράπεζας δεν μπορούσε να δικαιολογηθεί σε καμιά περίπτωση, καθώς αντέβαινε προς την υπ' αριθ. 10 απόφαση της Μεικτής Επιτροπής.

Η Ελληνική Αντιπροσωπεία της Μεικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών διατύπωσε παράλληλα την αμφιβολία για το αν η ενέργεια της εν λόγω Τράπεζας ακολουθούσε διαταγές της Ελληνικής Κυβέρνησης ή επρόκειτο για αυτόβουλη ενέργεια της ίδιας της Τράπεζας.

Η Ελληνική Αντιπροσωπεία, στην περίπτωση που αυτή η ενέργεια της Τράπεζας οφειλόταν σε διαταγές της Ελληνικής Κυβέρνησης, παρακάλεσε τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης να πράξει τα δέοντα προς την αρμόδια Υπηρεσία, προκειμένου να αρθούν οι εν λόγω διαταγές. Σε περίπτωση που η Οθωμανική Τράπεζα ενήργησε αυτοβούλως, η Ελληνική Αντιπροσωπεία ζήτησε από τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης να υποδείξει στην Οθωμανική Τράπεζα το αδικαιολόγητο και παράνομο σκεπτικό της απαίτησής της²⁷⁶.

Η Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης με επιστολή της προς την Ελληνική Αντιπροσωπεία της Επιτροπής Ανταλλαγής των Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών, στις 11 Νοεμβρίου 1924 ανακοίνωσε ότι η Οθωμανική Τράπεζα δεν παρέμβαλε πλέον προσκόμματα στην ανάληψη των καταθέσεων των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων ή των πληρεξουσίων τους²⁷⁷.

Ο Διευθυντής και ιδιοκτήτης της εφημερίδας «ΔΙΚΑΙΟΝ» Αλή Σαμή Βέης, ο οποίος είχε διατελέσει Συνταγματάρχης και Υπασπιστής του Σουλτάνου Αμπτούλ Χαμίτ, απέστειλε στις 9 Οκτωβρίου 1924 επιστολή στον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας. Ο Αλή Σαμή Βέης ενημέρωσε τον Γενικό Διοικητή, ότι οι ντόπιοι μουσουλμάνοι της Θεσσαλονίκης καθώς και ο Μουφτής τους θα αναχωρούσαν από τη Θεσσαλονίκη μέσα σε μία εβδομάδα.

Ωστόσο ο Αλή Σαμή Βέης έκανε αναφορά για ένα θέμα που κατά τη γνώμη του δεν συνάδει με τις αρχές της μουσουλμανικής θρησκείας και το βακουφικό νόμο. Συγκεκριμένα κατήγγειλε ότι ο Μουφτής της Θεσσαλονίκης μάζεψε όλα τα χαλιά του τζαμιού του Χαμτζά Μπέη για να τα πάρει μαζί του, αναχωρώντας για την Τουρκία.

²⁷⁶ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Προέδρου Ελληνικής Αντιπροσωπείας Μεικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών προς τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης σχετικά με την απόδοση των καταθέσεων των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων από την Οθωμανική Τράπεζα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 27-10-1924, Αριθ. Πρωτ. 2324.

²⁷⁷ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Γενικής Διοίκησης Θεσσαλονίκης στην Ελληνική Αντιπροσωπεία της Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών σχετικά με καταθέσεις στην Οθωμανική Τράπεζα των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων, Θεσσαλονίκη 11-11-1924, Αριθ. Πρωτ. 20966.

Σύμφωνα με το βακουφικό νόμο, οι τάπητες αυτοί ήταν κτήματα της Εκκλησίας πλέον, διότι σύμφωνα με τον Σαμή Βέη θα παρέμεναν στη Θεσσαλονίκη πολλοί Οθωμανοί ξένης υπηκοότητας, όπως για παράδειγμα αντικεμαλικοί, Τσερκέζοι, Αρβανίτες κ.ά. Ο Σαμή Βέης παρακάλεσε τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας και τον Νομάρχη της Θεσσαλονίκης να δώσει εντολές στις Αστυνομικές Αρχές της Θεσσαλονίκης προκειμένου να επιστραφούν οι τάπητες στο τζαμί. Η εφημερίδα «ΔΙΚΑΙΟΝ» στο εξώφυλλό της έφερε επίσης τους υπότιτλους «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ», «ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ». Δεν υπάρχουν σχετικές πληροφορίες για την εν λόγω εφημερίδα, ούτε και για τον Αλή Σαμή²⁷⁸.

Ο ιστορικός Ευάγγελος Χεκίμογλου διατύπωσε μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία για το παραπάνω θέμα. Ο υπότιτλος της εφημερίδας «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ» είναι άξιος απορίας ιδιαίτερα αν συνδυαστεί με τις παλιότερες ιδιότητες του Διευθυντή της εφημερίδας. Παρουσιάζει επίσης ενδιαφέρον ο υπότιτλος «ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ». Σε ποιους όμως πρόσφυγες αναφέρεται η εφημερίδα; Στους Έλληνες πρόσφυγες από την Ανατολία ή στους ανταλλάξιμους μουσουλμάνους;

Η πρώτη περίπτωση έστω και σαν απλή υπόθεση θέτει τον αναγνώστη της επιστολής σε αμηχανία. Για ποιο λόγο ένας πρώην Συνταγματάρχης του οθωμανικού στρατού και πρώην Υπασπιστής του Σουλτάνου Αμπτούλ Χαμίτ επεδείκνυε ενδιαφέρον για το ζήτημα των Ελλήνων προσφύγων; Η δεύτερη περίπτωση, να εννοεί δηλαδή ως «πρόσφυγες» τους ανταλλάξιμους μουσουλμάνους, φαίνεται πιθανότερη. Ωστόσο διαψεύδεται από το περιεχόμενο της επιστολής, στην οποία ο Αλή Σαμή φαίνεται να ενδιαφέρεται μάλλον για τους «πολλούς Οθωμανούς» που, όπως πίστευε, θα παρέμεναν στη Θεσσαλονίκη, μετά την αναχώρηση και των τελευταίων ανταλλαξιμών, παρά για τους τελευταίους ανταλλάξιμους Οθωμανούς. Ο Αλή Σαμή δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα των ταπήτων του Χαμζά Μπέη τζαμιού, του γνωστού «Αλκαζάρ». Ο Μουφτής του εν λόγω τζαμιού τύλιξε τους τάπητες προκειμένου να τους πάρει μαζί του στην Τουρκία.

Ο υπαινιγμός σ' αυτό το σημείο της επιστολής είναι σαφής: οι μουσουλμάνοι που θα παρέμεναν στη Θεσσαλονίκη, θα χρειάζονταν ένα τέμενος για τις λατρευτικές τους ανάγκες. Η καταγγελία του Αλή Σαμή εναντίον του Μουφτή και το αίτημα

²⁷⁸ I.A.M., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Αλή Σαμή Βέη στον Γενικό Διοικητή Μακεδονίας σχετικά με τον Μουφτή Θεσσαλονίκης και τους τάπητες του τζαμιού Χαμζά Μπέη, Θεσσαλονίκη 9-10-1924, Αριθ. Πρωτ. 12806.

επιστροφής των ταπήτων ήταν αστήρικτα. Ο Μουφτής είχε δικαίωμα να πάρει μαζί του τους τάπητες, διότι η Σύμβαση της Ανταλλαγής των Πληθυσμών σε άρθρο της όριζε ρητά ότι: «τὰ μέλη πάσης κοινότητος (περιλαμβανομένου τοῦ προσωπικοῦ τῶν τεμενῶν) ἥτις θέλει ἐγκαταλείψει τὸ ἔδαφος ἐνὸς τῶν συμβαλλομένων κρατῶν θὰ ἔχωσι τὸ δικαίωμα νὰ συναποκομίσωσιν ἐλευθέρως ἢ νὰ μεταφέρωσι τῆς εἰς τὴν ἑαυτῶν κοινότητα ἀνήκουσα κινητὴν αὐτῶν περιουσίαν».

Για ποιον λόγο λοιπόν ο Αλή Σαμή απηύθυνε επιστολή προς τον Γενικό Διοικητή της Μακεδονίας και τον Νομάρχη Θεσσαλονίκης; Το πιθανότερο είναι στα όσα αναφέρει και υπαινίσσεται ο Αλή Σαμή, μία «πονηρή» κίνηση ομάδας αντικεμαλικών. Διότι, αν αγνοήσουμε τις αναφορές για τους τάπητες και τον Μουφτή, τι άλλο αναφέρει η επιστολή του Αλή Σαμή, παρά μόνον ότι α) οι αντικεμαλικοί επρόκειτο να παραμείνουν στην Ελλάδα, β) ότι ο ίδιος ο επιστολογράφος δεν είχε σκοπό να φύγει από τη Θεσσαλονίκη.

Ωστόσο, η δήλωση κάποιου ότι είναι αντικεμαλικός δεν αποτελούσε λόγο εξαίρεσής του από την ανταλλαγή των πληθυσμών. Η Σύμβαση της Λωζάννης δεν περιείχε απολύτως καμία εξαίρεση, καθώς όλοι θεωρούνταν ανταλλάξιμοι, μουσουλμάνοι και χριστιανοί αντίστοιχα, εκτός βέβαια των περιπτώσεων της Κωνσταντινούπολης και της Δυτικής Θράκης²⁷⁹.

Ο Γενικός Διοικητής Θεσσαλονίκης Ι. Κανναβός στις 9 Ιανουαρίου 1925, απέστειλε «επείγουσα» επιστολή προς την Αστυνομική Διοίκηση της Θεσσαλονίκης, το Κεντρικό Γραφείο Ανταλλαγής Πληθυσμών, τη Γενική Διοίκηση Εποικισμού και τις Νομαρχίες Δράμας και Καβάλας.

Ο Κανναβός ανακοίνωσε στις παραπάνω αρχές ότι, η Μεικτή Υποεπιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών της Θεσσαλονίκης είχε γνωστοποιήσει στη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης ότι η τελευταία αποστολή των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων είχε αναχωρήσει από τη Θεσσαλονίκη στις 26 Δεκεμβρίου 1924. Συνεπώς η Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης θεωρούσε ότι η εκκένωση της Θεσσαλονίκης και ολόκληρης της Μακεδονίας είχε ολοκληρωθεί την 26^η Δεκεμβρίου του 1924. Επομένως κανένας ανταλλάξιμος μουσουλμάνος δε μπορούσε να παραμείνει στην Ελλάδα χωρίς να διαθέτει ειδική άδεια από τη Μεικτή Υποεπιτροπή για προσωρινή παραμονή του στη χώρα, και ιδιαίτερα στην περιφέρεια της Μακεδονίας.

²⁷⁹ Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Θεσσαλονίκη. Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος, Κείμενα για την ιστορία και την τοπογραφία της πόλης*, Εκδόσεις: Έκφραση/1996, UNIVERSITY STUDIO PRESS, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 377-381.

Η ειδική αυτή άδεια αφορούσε και τους μουσουλμάνους που επικαλούνταν ιδιωτικούς λόγους παραμονής στην Ελλάδα, όπως για παράδειγμα επαγγελματικές υποθέσεις. Ειδική άδεια απαιτείτο και στην περίπτωση που κάποιος μουσουλμάνος είχε εκκρεμότητα σχετικά με την επιλογή της ιθαγένειάς του, της αλβανικής καταγωγής του κ.λ.π.

Ο Γενικός Διοικητής Θεσσαλονίκης ζήτησε από τις Νομαρχίες Δράμας και Καβάλας, την Αστυνομική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, το Κεντρικό Γραφείο Ανταλλαγής Πληθυσμών και τη Γενική Διοίκηση Εποικισμού να ελέγξουν κάθε μουσουλμάνο που παρέμενε στην περιφέρειά τους, καθώς και να καταρτίσουν και να αποστείλουν στη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, αν αυτό μπορούσε να καταστεί δυνατόν μέχρι την 20^η Ιανουαρίου του 1925, πίνακα με όλους τους μουσουλμάνους της κάθε περιφέρειας. Ο Κανναβός ζήτησε παράλληλα από τις παραπάνω Υπηρεσίες, ότι σε κάθε περίπτωση ανταλλάξιμου μουσουλμάνου που δεν μπορούσε να δικαιολογήσει την παραμονή του στην εκάστοτε περιφέρεια, να γίνεται σε αυτόν οριστική σύσταση να παρουσιαστεί το ταχύτερο, στη Μεικτή Υποεπιτροπή και να παρακολουθείται μέσω της Αστυνομίας η αναχώρησή του. Ειδικότερα ο Γενικός Διοικητής Θεσσαλονίκης Κανναβός ζήτησε από την Αστυνομική Διοίκηση της Θεσσαλονίκης να μεριμνήσει το ταχύτερο δυνατόν, επιδεικνύοντας παραδειγματικά καλή συμπεριφορά, σε καταγραφή των μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης και να του αποστείλει πίνακες της καταγραφής, αν αυτό μπορούσε να καταστεί δυνατόν ακόμη και πριν από την 20^η Ιανουαρίου του 1925²⁸⁰.

Στις 21 Ιανουαρίου 1925 η Διεύθυνση της Αστυνομίας της Θεσσαλονίκης υπέβαλε στη Γενική Διοίκηση της Θεσσαλονίκης έναν κατάλογο με τους μουσουλμάνους που παρέμεναν στη Θεσσαλονίκη μετά τη λήξη της προθεσμίας που είχαν οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι για να αναχωρήσουν από τη Θεσσαλονίκη, μέχρι την 26^η Δεκεμβρίου του 1924. Ο κατάλογος περιελάμβανε μόνο 97 πρόσωπα, τα οποία διαχωρίζονταν σε δύο κατηγορίες: α) σε αλλοδαπούς (Σέρβους, Αλβανούς), β) σε ανταλλάξιμους μουσουλμάνους.

Από τα 97 πρόσωπα, τα 78 ήταν αλλοδαποί υπήκοοι της Σερβίας και της Αλβανίας, 12 ήταν ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι των οποίων είχε καθυστερήσει η αναχώρηση και 7 άτομα ήταν «άγνωστου ύπηκοότητος» που προσπαθούσαν να αποφύγουν την υποχρεωτική μετανάστευση. Οι μουσουλμάνοι της Θεσσαλονίκης

²⁸⁰ Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Γενικού Διοικητή Θεσσαλονίκης Κανναβού στην Αστυνομική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, Κεντρικό Γραφείο Ανταλλαγής Πληθυσμών, Γενική Διοίκηση Εποικισμού, Νομαρχίες Δράμας και Καβάλας, σχετικά με την κατάρτιση πινάκων καταγραφής των μουσουλμάνων που παρέμεναν στη Θεσσαλονίκη, στη Δράμα και στην Καβάλα, Θεσσαλονίκη 9-1-1925, Αριθ. Πρωτ. 24036.

που διέθεταν σερβική υπηκοότητα ανέρχονταν σε πενήντα άτομα. Οι μουσουλμάνοι που διέθεταν αλβανική υπηκοότητα ανέρχονταν σε είκοσι οκτώ άτομα.

Οι εναπομείναντες μουσουλμάνοι που διέθεταν τουρκική υπηκοότητα ανέρχονταν σε δώδεκα άτομα. Δύο από αυτούς, οι Μιχά Αβδής και Ταρίχ Σιά Βέης ήταν γραμματείς της Μεικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών και διέμεναν στη Θεσσαλονίκη με υπηρεσιακή ιδιότητα. Οι υπόλοιποι ήταν όλοι εύπορα πρόσωπα και παρέμεναν στην Ελλάδα με άδεια είτε της Μεικτής Επιτροπής, είτε της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας. Πρόκειται για τους Νουστρίτ Χατζή Βέη (εισοδηματία), Γκαλίπ Χατζή Βέη (εισοδηματία), Ισάκ Τεφής (δικηγόρος), Ματλή Ετέμ (καπνέμπορο) και Ακή Φουάτ (καπνέμπορο). Επίσης οι καπνέμποροι Μουσταφά Ραχμή και Νεδρές Νεμέτ. Ο Ισμαήλ Χακή ήταν ιδιοκτήτης κινηματογράφων. Αν κρίνουμε από τα ονόματά τους ο Ισάκ Τεφής και ο Ισμαήλ Χακή πρέπει να ήταν ντονμέδες. Εκτός από τους παραπάνω, έχουμε μια ακόμη κατηγορία προσώπων που, αν και κρίθηκαν ανταλλάξιμοι, παρέμεναν ακόμη στη Θεσσαλονίκη. Οι κτηματίες Χατζή Χουσεϊν και Χατζή Μουσταφά Οσμάν κατέβαλαν προσπάθειες να αποκτήσουν την αλβανική υπηκοότητα. Επίσης άλλα τέσσερα πρόσωπα, ένας οπωροπώλης, ένας υπάλληλος και δύο εργάτριες, η Βουσλέτ και η Εμινέ, όλοι κάτοικοι της περιοχής γύρω από τη σημερινή πλατεία Ναυαρίνου, είχαν αποφύγει την αναχώρηση, χωρίς κανένα λόγο. Τέλος, την αναχώρησή της καθυστερούσε για μερικές μέρες η Φατμέ Αβδή Μπέη, λόγω «σοβαρής ασθένειας του υιού της». Αυτοί ήταν σε γενικές γραμμές οι τελευταίοι μουσουλμάνοι της Θεσσαλονίκης που ανέφερε η Αστυνομική Αρχή. Στους παραπάνω δεν περιλαμβάνονταν ο Αλή Σαμή Βέης, πρώην υπασπιστής του Σουλτάνου, ούτε οι Τσερκέζοι αντικεμαλιστές. Ωστόσο στον κατάλογο δεν περιλαμβάνονταν δύο τουλάχιστον πρόσωπα, τα οποία ζούσαν στη Θεσσαλονίκη τη δεκαετία του 1930. Ο ένας ήταν ο Αχμέτ Καπαντζή, γόνος μιας από τις κορυφαίες οικογένειες της υστεροοθωμανικής πόλης. Η μπελ-επόκ βίλα του στεγάζει το σημερινό κτίριο του Ερυθρού Σταυρού (πρώην αρχηγείο του ΝΑΤΟ). Ο άλλος ήταν ο Ομέρ Πρίστινα, ιδιοκτήτης (κατά ένα μέρος) του οικήματος, στο οποίο στεγάζεται η Σχολή Τυφλών. Ο Ομέρ Πρίστινα δολοφονήθηκε μπροστά στο «Αστόρια» της Αγίας Σοφίας το 1938. Ανάμεσα στους ανταλλάξιμους μουσουλμάνους η πιο θλιβερή περίπτωση ήταν εκείνη των ντονμέδων, ιδιαίτερα αυτών που διατηρούσαν συνείδηση της εβραϊκής καταγωγής τους. Πολλοί από αυτούς προσπάθησαν να αποφύγουν τον ξεριζωμό, με την απόκτηση της αλβανικής υπηκοότητας²⁸¹.

²⁸¹ Ευάγγελος Χεκίμογλου, ό.π., σσ. 381-385.

Ο Υπουργός Εξωτερικών Χατζηκυριάκος απέστειλε επιστολή στο Γενικό Επιτελείο Στρατού στις 23 Οκτωβρίου 1925 σχετικά με το ζήτημα της ιθαγένειας των μουσουλμάνων που παρέμειναν στην Ελλάδα και είχαν ασπαστεί το χριστιανισμό. Ο Υπουργός ανέφερε ότι η Σύμβαση Ανταλλαγής των Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών αφορούσε όλους τους μουσουλμάνους Έλληνες υπηκόους, εκτός από τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης και τους μουσουλμάνους Έλληνες υπηκόους αλβανικής καταγωγής. Εκτός από αυτούς τους μουσουλμάνους, υπήρχε και μια άλλη κατηγορία μουσουλμάνων που παρέμεναν στην Ελλάδα, έχοντας οθωμανική, ιταλική, σερβική και συριακή υπηκοότητα. Το ζήτημα της ιθαγένειάς τους εξεταζόταν από ενδεκαμελές συμβούλιο του Υπουργείου Στρατού.

Οι μουσουλμάνοι που θα αποδεικνυόταν ότι είναι Έλληνες υπήκοοι θα υποβάλλονταν στο καθεστώς της Ανταλλαγής των Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών. Τα κτήματά τους θα καταλαμβάνονταν από το Δημόσιο. Για τους μουσουλμάνους που εκχριστιανίστηκαν, απαιτείται η εξέταση του χρόνου κατά τον οποίο έγιναν χριστιανοί. Οι μουσουλμάνοι που εκχριστιανίστηκαν πριν από την υπογραφή της Σύμβασης της Ανταλλαγής των Πληθυσμών και είχαν δηλώσει επιλογή υπέρ της οθωμανικής υπηκοότητας, βάσει της Συνθήκης των Αθηνών, και είχαν παραμείνει στην Ελλάδα, εξακολουθούσαν να θεωρούνται Έλληνες υπήκοοι, διότι το δικαίωμα επιλογής ιθαγένειας είχε ατονήσει από τη μη εκπλήρωση της υποχρέωσης εφαρμογής του άρθρου 4 της Συνθήκης των Αθηνών, που προέβλεπε την εγκατάστασή τους εκτός της Ελλάδας. Αυτοί οι μουσουλμάνοι θεωρούνταν Έλληνες υπήκοοι, από την 1^η Νοεμβρίου 1913, ημέρα υπογραφής της Συνθήκης των Αθηνών. Οι μουσουλμάνοι που είχαν ασκήσει το δικαίωμα επιλογής και δεν είχαν μεταναστεύσει από την Ελλάδα, και παράλληλα είχαν ασπασθεί το χριστιανισμό, μετά τη Σύμβαση της Ανταλλαγής Πληθυσμών (1923) δεν απαλλάσσονταν από την Ανταλλαγή των ελληνοτουρκικών πληθυσμών. Σχετικά με το ζήτημα των Οθωμανών μουσουλμάνων ή ξένων υπηκόων που γίνονταν χριστιανοί, αυτοί δεν θεωρούνταν Έλληνες υπήκοοι λόγω του γεγονότος του εκχριστιανισμού τους, διότι η αλλαγή της θρησκείας δεν συνεπαγόταν και αλλαγή της υπηκοότητας. Ωστόσο ήταν απαραίτητο για να αποκτήσουν την ελληνική υπηκοότητα, να συμμορφωθούν με τις σχετικές διατάξεις «περί πολιτογραφήσεως του ελληνικού αστικού νόμου»²⁸².

²⁸² Ι.Α.Μ., Γ.Δ.Μ., φ. 69, υποφ. 1, επιστολή Υπουργού Εξωτερικών Χατζηκυριάκου στο Γενικό Επιτελείο Στρατού σχετικά με το ζήτημα της ιθαγένειας των εκχριστιανισθέντων μουσουλμάνων Ελλάδας, Αθήνα 23-10-1925, Αριθ. Πρωτ. 33663.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι διακοινοτικές σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων στη Θεσσαλονίκη και στην ευρύτερη περιοχή των γειτονικών νομών την περίοδο 1912-1923, συνέθεταν ένα πλέγμα σχέσεων που περιείχε τα χαρακτηριστικά της έντασης και της σύγκρουσης αλλά και της αρμονικής συμβίωσης.

Οι πολεμικές συγκρούσεις, τα πολιτικά και διπλωματικά γεγονότα που έλαβαν χώρα τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, οι πληθυσμιακές μετακινήσεις, η όξυνση του πολιτικού και του θρησκευτικού φανατισμού, η έξαρση του εθνικισμού δημιούργησαν ένα κλίμα εκατέρωθεν αντεγκλήσεων και προστριβών ανάμεσα στον χριστιανικό και στον μουσουλμανικό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι την περίοδο 1912-1913, ο ελληνοτουρκικός πόλεμος την περίοδο 1919-1922, η Μικρασιατική Καταστροφή, η δραματική έξοδος των προσφύγων από τις πατρογονικές τους εστίες, το κλίμα αμοιβαίας αντιπαλότητας ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία, απότοκο της συγκυρίας των παραπάνω γεγονότων της εποχής, δημιούργησαν αναπόφευκτα χάσματα και ρήγματα στους χριστιανικούς και μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Θεσσαλονίκης.

Οι σημαντικότεροι παράγοντες που ωθούσαν τις δύο κοινότητες στη διάπραξη βιαιοπραγιών, ήταν κυρίως οικονομικοί και κοινωνικοί. Η διεκδίκηση της ακίνητης περιουσίας των μουσουλμάνων από χριστιανούς γηγενείς και πρόσφυγες αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα δημιουργίας έντασης και αντεκδίκησης ανάμεσα στους δύο πληθυσμούς. Κολλήγοι και αγρότες, επιζητώντας την κοινωνική τους απελευθέρωση από το γεωκτητικό καθεστώς των τσιφλικιών, κατέλαβαν κτήματα που ανήκαν σε μουσουλμάνους μεγαλογαιοκτήμονες.

Ωστόσο οι διακοινοτικές σχέσεις ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους την περίοδο 1912-1923 παρουσίαζαν και χαρακτηριστικά αρμονικής συνύπαρξης. Η μελέτη της μικροϊστορίας και της τοπικής ιστορίας αναδεικνύει πολλά παραδείγματα αρμονικής συνύπαρξης των δύο κοινοτικών πληθυσμών.

Οι χριστιανικές και οι μουσουλμανικές κοινότητες συνδέονταν πολλές φορές και με κοινά οικονομικά συμφέροντα. Στη Θεσσαλονίκη συμμετείχαν σε κοινά επαγγελματικά σωματεία μουσουλμάνοι, χριστιανοί και Εβραίοι.

Το 1914 άρχισε ο διωγμός των ελληνικών πληθυσμών της Ανατολικής Θράκης και της Μικράς Ασίας και η μετανάστευση των μουσουλμάνων των Νέων Χωρών. Η Μικρασιατική Καταστροφή, η γενοκτονία του ποντιακού ελληνισμού και η εισροή χιλιάδων προσφύγων στην Ελλάδα, όξυναν ακόμα περισσότερο τις σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων.

Η διεκδίκηση της μουσουλμανικής κτηματικής περιουσίας αποτελούσε για τους πρόσφυγες πηγή επιβίωσης, γεγονός που ενέτεινε τις προστριβές και τις συγκρούσεις χριστιανών και μουσουλμάνων μέχρι την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης το 1923 και την ολοκλήρωση της ανταλλαγής των μουσουλμανικών πληθυσμών της Ελλάδας στα τέλη Δεκεμβρίου του 1924. Περιστατικά βιαιοπραγιών ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους, γηγενείς και πρόσφυγες, σημειώθηκαν και κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου στη Μικρά Ασία (1919-1922). Οι βιαιοπραγίες αυτές ωστόσο δεν έλαβαν εκτεταμένες διαστάσεις και δεν εντάχθηκαν σε κάποιο οργανωμένο σχέδιο της Κυβέρνησης της Επανάστασης του 1922.

Οι διακοινοτικές σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων, γηγενών και προσφύγων, επηρεάζονταν από τη δράση που ασκούσε η τουρκική προπαγάνδα, η οποία εξυπηρετούσε τους στόχους και τις σκοπιμότητες της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής. Η τουρκική προπαγάνδα διενεργείτο με τη στρατολόγηση πρακτόρων και στελεχών στη Θεσσαλονίκη και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας και της Θράκης, οργανώνοντας διάφορες ενέργειες.

Η τουρκική προπαγάνδα επίσης ασκείτο με τη διοχέτευση άρθρων σε εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης αλλά και ευρωπαϊκών πόλεων. Ως προς το ζήτημα της εκπαίδευσης των μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης, την περίοδο 1912-1923, εξάγονται τα ακόλουθα συμπεράσματα: Τα σχολικά κτήρια κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων των Βαλκανικών πολέμων υπέστησαν σοβαρές ζημιές: Η μετανάστευση των μουσουλμάνων το 1913-1914 είχε ως αποτέλεσμα τη διακοπή της λειτουργίας πολλών μουσουλμανικών σχολείων. Η ανάγκη στέγασης των προσφύγων που προέρχονταν από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1914, επιδείνωσε τη μουσουλμανική εκπαίδευση καθώς πολλά μουσουλμανικά σχολεία χρησιμοποιήθηκαν για τη στέγαση των προσφύγων.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, επέφερε νέα πλήγματα στην εκπαίδευση του μουσουλμανικού πληθυσμού της Μακεδονίας καθώς πολλά μουσουλμανικά σχολεία καταστράφηκαν ή επιτάχθηκαν από τις Συμμαχικές και τις Ελληνικές Αρχές για να μετατραπούν σε στρατιωτικά νοσοκομεία και για να στεγαστούν πρόσφυγες.

Το ελληνικό κράτος λόγω των διαφόρων δυσχερειών που αντιμετώπιζε την περίοδο 1912-1923 αδυνατούσε να εξασφαλίσει τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στους μουσουλμάνους μαθητές, κάτι που είχε σαν αποτέλεσμα οι μουσουλμάνοι μαθητές σπάνια να συνεχίζουν τις σπουδές τους στα ελληνικά σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Η αδυναμία του ελληνικού κράτους να εφαρμόσει μια συγκροτημένη πολιτική στο ζήτημα της εκπαίδευσης των μουσουλμάνων αντικατοπτριζόταν στην έλλειψη δασκάλων, σχολικών κτηρίων, επιθεωρητών, στην έλλειψη διδακτικών βιβλίων που θα εκδίδονταν από το κράτος, στο μη καθορισμό ωρολόγιου προγράμματος των μουσουλμανικών σχολείων και στην απροθυμία να αναλάβει το Ελληνικό Δημόσιο τα έξοδα της μουσουλμανικής εκπαίδευσης.

Η Μικρασιατική καταστροφή είχε σαν αποτέλεσμα την έλευση χιλιάδων προσφύγων στην Ελλάδα. Τα μουσουλμανικά σχολεία λόγω των έκτακτων αναγκών σταμάτησαν να λειτουργούν και χρησιμοποιήθηκαν για τη στέγαση των προσφύγων.

Ως προς το ζήτημα της ακίνητης περιουσίας των μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης την περίοδο 1912-1923, εξάγονται τα ακόλουθα συμπεράσματα: . Η πολιτική των Ελληνικών Κυβερνήσεων για τη δημιουργία μιας αγροτικής οικονομίας που θα στηριζόταν στους μικροκαλλιεργητές και που θα επεδείκνυε αρνητική στάση στη διατήρηση της μεγάλης γαιοκτησίας, οι στόχοι της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, το διεθνές περιβάλλον, οι εκλογικές σκοπιμότητες και ο ανταγωνισμός γηγενών και προσφύγων αποτελούν συνιστώσες που επηρέασαν και επικαθόρισαν το ζήτημα της μουσουλμανικής ακίνητης περιουσίας.

Ο διωγμός του ελληνικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας και της Θράκης το 1914, η Μικρασιατική Καταστροφή το 1922, η ανάγκη στέγασης των προσφύγων είχαν καθοριστικές επιπτώσεις στο ζήτημα της μουσουλμανικής γαιοκτησίας.

Στόχος της αγροτικής μεταρρύθμισης που προσπάθησε να πραγματοποιήσει η Κυβέρνηση Βενιζέλου ήταν η δημιουργία αγροτικής οικονομίας, η οποία θα βασιζόταν στους μικροκαλλιεργητές και η οποία θα αποκαθιστούσε τους ακτήμονες κολλήγους που πλήρωναν το «γεώμορο» στους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες τσιφλικιών κατά την περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας.

Η πολιτική των Ελληνικών Κυβερνήσεων στο ζήτημα της αγροτικής μεταρρύθμισης την περίοδο 1912-1923 συνάντησε μεγάλες δυσχέρειες και στην ουσία δεν εφαρμόστηκε. Οι πελατειακές σχέσεις πολιτικών, τοπικών παραγόντων, μουσουλμάνων γαιοκτημόνων αλλά και των χριστιανών μισθωτών ή τσορμπατζήδων, οι οποίοι μίσθωναν είτε από τους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες των τσιφλικιών, είτε από το Ελληνικό Δημόσιο, κατέστησαν ανέφικτη την απαλλοτρίωση των μεγάλων ιδιοκτησιών.

Το 1923 η Επαναστατική Κυβέρνηση αποφάσισε την αναγκαστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, προκειμένου να διατεθούν νέες εκτάσεις για την εγκατάσταση και τον βιοπορισμό των προσφύγων. Μ' αυτόν τον τρόπο ολοκληρώθηκε η αγροτική μεταρρύθμιση.

Αναφορικά με τη μετανάστευση του μουσουλμανικού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης την περίοδο 1912-1923, εξάγονται τα ακόλουθα συμπεράσματα: Οι αιτίες που δημιούργησαν τα μεταναστευτικά ρεύματα του μουσουλμανικού πληθυσμού την περίοδο 1912-1923 έχουν άμεση συνάφεια με τα πολεμικά γεγονότα, τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις της εν λόγω περιόδου. Οι πολεμικές συγκρούσεις που σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια των δύο Βαλκανικών πολέμων, είχαν σαν άμεσο αποτέλεσμα τη φυγή του μουσουλμανικού άμαχου πληθυσμού από τις περιοχές που αποτελούσαν πεδία μαχών σε άλλους τόπους διαμονής. Μετά τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων η Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και τα Βαλκανικά κράτη εφάρμοσαν μια πολιτική εθνικής ομοιογενοποίησης μέσω της εγκατάστασης στο εθνικό κράτος ομοεθνών πληθυσμών. Η θρησκεία αποτελούσε πλέον βασικό παράγοντα διαμόρφωσης ενός εθνικά ομοιογενούς κράτους στην Ελλάδα και στην Τουρκία.

Ο αποκλεισμός και η απομόνωση των μουσουλμάνων των Νέων Χωρών από την πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή του νέου Ελληνικού κράτους επέτεινε τη διόγκωση του μεταναστευτικού ρεύματος του μουσουλμανικού πληθυσμού προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η αγροτική πολιτική των Ελληνικών Κυβερνήσεων, όπως για παράδειγμα η προτροπή από τις οικονομικές αρχές της Μακεδονίας στους κολλήγους να μην πληρώνουν το γεώμορο, δηλαδή την απόδοση μέρους της παραγωγής στους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες γης, δημιούργησε οικονομικούς παράγοντες που ωθούσαν τους μουσουλμάνους σε μετανάστευση. Η διαρπαγή μουσουλμανικών περιουσιών από εγχώριους χριστιανούς κατοίκους, τα περιστατικά βιαιοπραγιών σε

βάρος μουσουλμάνων, οι περιπτώσεις κακοδιοίκησης από τις Ελληνικές Αρχές, διεύρυναν το χάσμα των διακοινοτικών σχέσεων χριστιανών και μουσουλμάνων.

. Η μετανάστευση του μουσουλμανικού πληθυσμού το 1914 έλαβε νέες διαστάσεις και εντάθηκε, καθώς το 1914 ήταν η χρονιά του μεγάλου μεταναστευτικού ρεύματος των ελληνικών πληθυσμών της Ανατολικής Θράκης και της Μικράς Ασίας προς την Ελλάδα. Η άφιξη των Ελλήνων προσφύγων αποτέλεσε σημαντική αιτία της μετανάστευσης των μουσουλμάνων.

Οι Έλληνες πρόσφυγες δεν προχώρησαν σε γενικευμένο διωγμό και σε αντεκδικήσεις εναντίον του μουσουλμανικού πληθυσμού. Ωστόσο ορισμένα μεμονωμένα περιστατικά είχαν καταλυτική επίδραση στην ψυχολογία των μουσουλμάνων, εδραιώνοντας την πεποίθησή τους ότι δεν υπήρχε καλύτερη λύση από την επιλογή για μετανάστευση από την Ελλάδα. Παρά τις αιτιάσεις της Τουρκικής Κυβέρνησης δεν υπάρχει καμία ένδειξη ή στοιχείο για ύπαρξη οργανωμένου σχεδίου εκδίωξης των μουσουλμάνων της Ελλάδας από τις Ελληνικές Κυβερνήσεις της περιόδου 1912-1923. Οι Ελληνικές Κυβερνήσεις θεωρούσαν απαραίτητο τον μουσουλμανικό πληθυσμό για την αγροτική οικονομία των Νέων Χωρών και δημιουργούσαν προσκόμματα στους μουσουλμάνους που επέλεγαν την οθωμανική υπηκοότητα με τη μη αποδοχή των αιτήσεων επιλογής οθωμανικής υπηκοότητας.

Ο Πρωθυπουργός της Ελλάδας Ελευθέριος Βενιζέλος το Μάιο του 1914 αποδέχτηκε την πρόταση της Τουρκικής Κυβέρνησης για σύναψη συμφωνίας εθελούσιας μετανάστευσης του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού της Ανατολικής Θράκης και του βιλαετίου Αϊδινίου και του μουσουλμανικού πληθυσμού της Μακεδονίας και της Ηπείρου. Οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία για ανταλλαγή των πληθυσμών οδηγήθηκαν σε πλήρες αδιέξοδο το Δεκέμβριο του 1914. Η προσπάθεια για σύναψη συμφωνίας εθελούσιας μετανάστευσης των ελληνικών και των μουσουλμανικών πληθυσμών το 1914, λειτούργησε ως προηγούμενο για τη Σύμβαση της Λωζάννης «περί Ανταλλαγής των πληθυσμών» το 1923.

Η Μικρασιατική καταστροφή, η εισροή τουλάχιστον ενός εκατομμυρίου προσφύγων στην Ελλάδα, η ανάγκη αποκατάστασής τους, έθεσε σε νέα καθοριστική βάση το ζήτημα της ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών. Η υποχρεωτική μετανάστευση του μουσουλμανικού πληθυσμού της Ελλάδας, για την ελληνική πολιτική ηγεσία, δεν ήταν τόσο θέμα αρχής όσο λύση ανάγκης.

Συμπερασματικά, οι Ελληνικές Κυβερνήσεις και οι φορείς της Κεντρικής εξουσίας, επεδείκνυαν θετική διάθεση έναντι των μουσουλμάνων των Νέων Χωρών καθώς τους θεωρούσαν σημαντικό στοιχείο της αγροτικής Οικονομίας της Ελλάδος. Η Μικρασιατική Καταστροφή, ο ερχομός χιλιάδων προσφύγων από την Τουρκία, η ανάγκη στέγασής τους, μετέβαλαν καθοριστικά τις αντιλήψεις και την πολιτική των Ελληνικών Κυβερνήσεων έναντι του μουσουλμανικού πληθυσμού.

Η ανταλλαγή των Ελληνοτουρκικών πληθυσμών το 1923 επαναπροσδιόρισε την εθνική ταυτότητα Ελλάδας και Τουρκίας, εντάσσοντας τους πρόσφυγες στο εθνικό περιβάλλον των δύο κρατών, στα πλαίσια διασφάλισης της εθνικής ομοιογένειας, πολιτικής που κυριάρχησε στην απόφαση για την ανταλλαγή των πληθυσμών, από τις Κυβερνήσεις της Ελλάδας και της Τουρκίας.

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1) Αρχειακό Υλικό

α) Γενικά Αρχεία του Κράτους. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας – Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας

β) Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών – Κεντρική Υπηρεσία (1912-1923)

2) Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αλλαμανή Έφη, Παναγιωτοπούλου Κρίστα, «Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας σε διωγμό», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941, τόμος ΙΕ΄*, Αθήνα 1978, 2008, σσ. 97-112.
- Αλλαμανή Έφη, Παναγιωτοπούλου Κρίστα, «Το ζήτημα του Πόντου», «Η Μικρασιατική Εκστρατεία από το Μάιο του 1919 ως το Νοέμβριο του 1920», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941, τόμος ΙΕ΄*, Αθήνα 1978, 2008, σσ. 112-144.
- Αναστασιάδης Γιώργος, «Οι εφημερίδες στη Θεσσαλονίκη και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (1912-1974)», Ι.Κ. Χασιώτης (επιμ.), *τοις αγαθοίς βασιλεύουσα. Θεσσαλονίκη Ιστορία και Πολιτισμός, τόμος Α΄*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 402-406.

- Αναστασιάδου Μερόπη, *Θεσσαλονίκη 1830-1912. Μια Μητρόπολη την εποχή των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, (μετάφρ. Βασίλης Πατσογιάννης), Αθήνα 2008.
- Βερέμης Αθανάσιος, «Το κίνημα των Νεότουρκων και οι άμεσες συνέπειές του», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 ως το 1913, τόμος ΙΔ΄*, Αθήνα 1977, 2000, σσ. 254-257.
- Βερέμης Αθανάσιος, «Το στρατιωτικό κίνημα του 1909», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 ως το 1913, τόμος ΙΔ΄*, Αθήνα 1977, 2000, σσ. 258-266.
- Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από το Σεπτέμβριο του 1921 ως τον Αύγουστο του 1922», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941, τόμος ΙΕ΄*, Αθήνα 1978, 2008, σσ. 186-200.
- Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, «Η Επανάσταση του 1922, η Δίκη των Εξ και η Συνθήκη της Λωζάννης», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941, τόμος ΙΕ΄*, Αθήνα 1978, 2008, σσ. 248-271.
- Γκλαβίνας Γιάννης, *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923). Από την ενσωμάτωση στην Ανταλλαγή*, Θεσσαλονίκη 2013.
- Γούναρης Βασίλης, «Θεσσαλονίκη, 1830-1912: Ιστορία, Οικονομία και Κοινωνία», Ι.Κ. Χασιώτης (επιμ.), *τοις αγαθοίς βασιλεύουσα. Θεσσαλονίκη Ιστορία και Πολιτισμός, τόμος Α΄*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 123.

- Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, «Η Μικρασιατική Καταστροφή», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941, τόμος ΙΕ΄*, Αθήνα 1978, 2008, σσ. 200-233.
- Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, Διαμαντούρου Ιωάννα, Οικονόμου Νικόλαος, «Η Καταστροφή της Σμύρνης και το ξερίζωμα του Μικρασιατικού Ελληνισμού», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941, τόμος ΙΕ΄*, Αθήνα 1978, 2008, σσ. 233-247.
- Δημητριάδης Βασίλης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983.
- Δρογίδης Δημήτριος, *Θεσσαλονίκη 1897-1997. Τα 100 χρόνια της νεώτερης Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης*, Θεσσαλονίκη 1996.
- Ζαφείρης Χρίστος, *Θεσσαλονίκη. Η παρουσία των απόντων. Η κληρονομιά Ρωμαίων, Μουσουλμάνων, Εβραίων, Ντονμέδων, Φράγκων, Αρμενίων και Σλάβων*, Θεσσαλονίκη 2014.
- Ζορζόν Φρανσουά (Georges François), *Θεσσαλονίκη 1850-1918. Η «πόλη των Εβραίων» και η αφύπνιση των Βαλκανίων. Η «Σελανίκ» των μουσουλμάνων και των ντονμέδων*, (μετάφρ. Γιώργος Καλαμαντής), Αθήνα 1994.
- Κανδυλάκης Μανώλης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην Ιστορία του Τύπου, τόμος Β΄ 1912-1923*, Θεσσαλονίκη 2000.
- Καραθανάσης Αθανάσιος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης 323 π.Χ. – 2012*, Θεσσαλονίκη 2012.

- Κλαρκ Μπρους (Clark Bruce), *Δύο φορές ξένος. Οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν την σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία*, (μετάφρ. Βίκη Ποταμιάνου), Αθήνα 2007.
- Λεονταρίτης Γεώργιος, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941, τόμος ΙΕ΄*, Αθήνα 1978, 2008, σσ. 8-46.
- Λεονταρίτης Γεώργιος, «Οικονομία και Κοινωνία από το 1914 ως το 1918», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941, τόμος ΙΕ΄*, Αθήνα 1978, 2008, σσ. 74-85.
- Μαζάουερ Μαρκ (Mazower Mark), *Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, (μετάφρ. Κώστας Κουρεμένος), Αθήνα 2006.
- Μαζαράκης Ιωάννης, «Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 ως το 1913, τόμος ΙΔ΄*, Αθήνα 1977, 2000, σσ. 220-254.
- Μαμώνη Κυριακή, «Η Θράκη υπό ελληνική διοίκηση (1919-1923)», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941, τόμος ΙΕ΄*, Αθήνα 1978, 2008, σσ. 94-97.
- Μέγας Γιάννης, *Η Επανάσταση των Νεότουρκων στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2003.
- Μουτσόπουλος Νίκος, *Θεσσαλονίκη 1900-1917*, Θεσσαλονίκη 1980.

- Ντουντάρ Φουάτ, *Ο Κώδικας της Σύγχρονης Τουρκίας. Η μηχανική των εθνοτήτων της «Ένωσης και Προόδου» (1913-1918)*, (Νίκος Ουζούνογλου, Λιάνα Μυστακίδου, Αλεξάνδρα Μωυσίδου μετάφρ.), Αθήνα 2014.
- Οικονόμου Νικόλαος, «Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 ως το 1913, τόμος ΙΔ΄*, Αθήνα 1977, 2000, σσ. 289-330.
- Οικονόμου Νικόλαος, «Από την άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα ως το τέλος του Πολέμου», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941, τόμος ΙΕ΄*, Αθήνα 1978, 2008, σσ. 46-52.
- Παπαγιαννόπουλος Απόστολος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1982.
- Πετσάλης Διομήδης-Νικόλαος, «Το Βορειοηπειρωτικό ζήτημα και οι εξελίξεις στη Θράκη. Το Συνέδριο της Ειρήνης. Το ζήτημα της Θράκης στο Συνέδριο της Ειρήνης», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1913 ως το 1941, τόμος ΙΕ΄*, Αθήνα 1978, 2008, σσ. 85-94.
- Ρακτιβάν Κωνσταντίνος, *Έγγραφα και σημειώσεις εκ της πρώτης ελληνικής διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913)*, Θεσσαλονίκη 1951.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Η είσοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της Ελλάδος και οι εσωτερικές εξελίξεις από το τέλος του 1909 ως το 1912», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 ως το 1913, τόμος ΙΔ΄*, Αθήνα 1977, 2000, σσ. 266-279.

- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Διπλωματικές εξελίξεις από το 1909 ως το 1912», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 ως το 1913, τόμος ΙΔ΄*, Αθήνα 1977, 2000, σσ. 280-289.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Η Συνθήκη του Λονδίνου. Οι εσωτερικές εξελίξεις στην Ελλάδα. Η δολοφονία του βασιλιά Γεωργίου Α΄. Ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 ως το 1913, τόμος ΙΔ΄*, Αθήνα 1977, 2000, σσ. 330-339.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου», Ανδρέας Μπάγιας (επιμ.), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός. Από το 1881 ως το 1913, τόμος ΙΔ΄*, Αθήνα 1977, 2000, σσ. 352-354.
- Τομανάς Κώστας, *Χρονικό της Θεσσαλονίκης (1875-1920)*, Σκόπελος 1995.
- Τομανάς Κώστας, *Οι κάτοικοι της παλιάς Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1992.
- Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος, «Οι μουσουλμάνοι της Θεσσαλονίκης (1912-2012): Μια διακεκομμένη και άβολη παρουσία», Δημήτρης Καιρίδης (επιμ.), *Θεσσαλονίκη: Μια πόλη σε μετάβαση 1912-2012*, Θεσσαλονίκη 2015, σσ. 391-407.
- Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος, *Αι ανώμαλοι δικαιοπραξίαι επί ακινήτων εν ταις Νέαις Χώραις*, Θεσσαλονίκη 1926.
- Χασιώτης Ιωάννης, «Η Τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη: Η πρώτη περίοδος (15^{ος} αι. – 1830)», Ιωάννης Χασιώτης (επιμ.), *τοις αγαθοίς βασιλεύουσα. Θεσσαλονίκη Ιστορία και Πολιτισμός, τόμος Α΄*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 103-112.

- Χασιώτης Ιωάννης, «Η Πρώτη μετά την Πρώτη», Ιωάννης Χασιώτης (επιμ.), *τοις αγαθοίς βασιλεύουσα. Θεσσαλονίκη Ιστορία και Πολιτισμός, τόμος Α'*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 26.
- Χεκίμογλου Ευάγγελος, *Θεσσαλονίκη. Τουρκοκρατία και Μεσοπόλεμος. Κείμενα για την ιστορία και την τοπογραφία της πόλης*, Θεσσαλονίκη 1996.
- Χριστοφορίδου Σοφία, Κονδυλίδου Αρετή, Μεσοχωρίτη Ευαγγελία, Συργιάννη Άννα, Βαλαβανίδου Αναστασία, «Το Ισλαχανέ της Θεσσαλονίκης. Ένα νεώτερο μνημείο, τεκμήριο της τεχνικής εκπαίδευσης ως εργαλείο επαγγελματικής αποκατάστασης των ορφανών παιδιών», Ευγενία Δραγούμη, Ανέστης Στεφανίδης (επιμ.), *Θεσσαλονίκη, Επιστημονική Επετηρίδα, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, τόμος 8^{ος}*, Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 237-262.

Ξενόγλωσση

- Anastasiadou Meropi, *Salonique, 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des Reformes*, Αθήνα 2008.
- Clark Bruce, *Twice a stranger. How mass expulsion forged modern Greece and Turkey*, Λονδίνο 2006.
- Dündar Fuat, *Modern Türkiye nin Şifresi*, 2013.
- Georgeon François, *Salonique 1850-1918. La "ville des Juifs" et le re'veil des Balkans*, Παρίσι 1992.
- Mazower Mark, *Salonica the city of the ghosts Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, Λονδίνο 2004.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Πληθυσμιακοί Πίνακες

Πίνακας 1. Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης σύμφωνα με την επίσημη επετηρίδα του βιλαετίου (Salname) του έτους 1321 (1905/1906)

Θρήσκευμα	Άνδρες	Γυναίκες
islam (μουσουλμάνοι)	11.749	12.950
rum (ρωμαιορθόδοξοι)	4.951	5.643
ermeni (αρμένιοι)	33	43
bulgar (βούλγαροι)	124	109
katolik (καθολικοί)	27	21
yahudi (ισραηλίτες)	23.510	20.821
su'be-i ecnebiye (η μερίδα των ξένων)	149	169
Σύνολο	40.543	39.756

Πηγή: Μερόπη Αναστασιάδου, *Θεσσαλονίκη 1830-1912. Μια Μητρόπολη την εποχή των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, μετάφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2008, σ. 143.

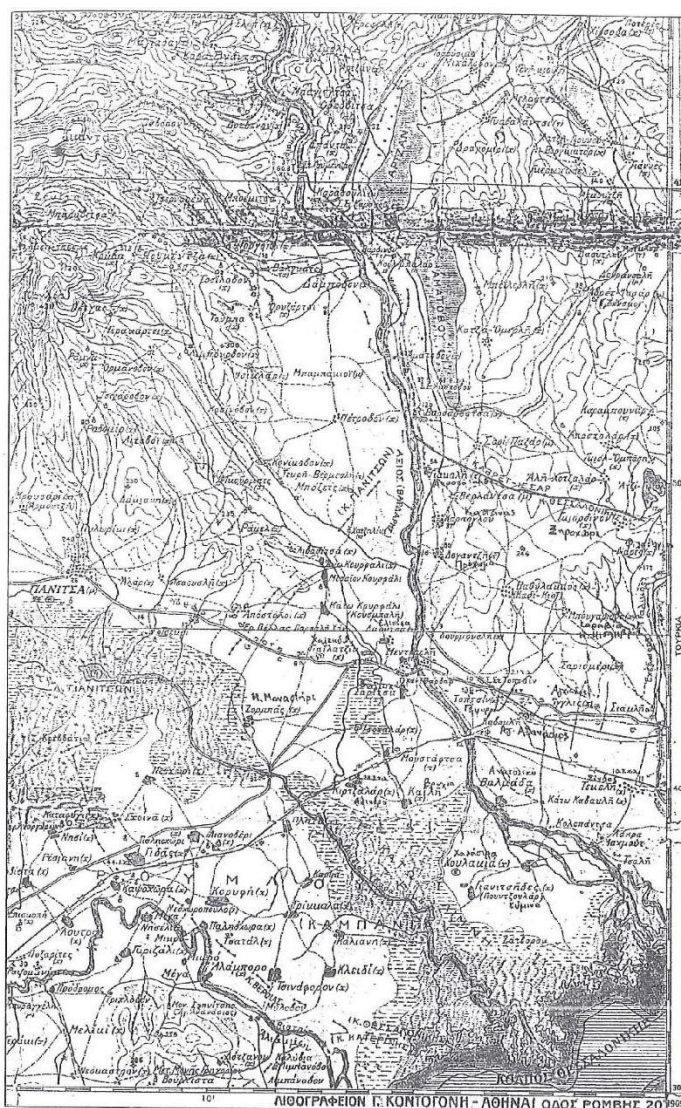
Πίνακας 2.

Διαίρεσις τῆς πόλεως	Οικογέν.	Ἀτομα ἐν ὄλῳ	Ἕλληνες	Ἰσραηλίται	Ὀθωμανοὶ	Βούλγαροι	Ξένοι
Τριῆμ. 1	623	3.175	2.420	499	122	10	214
> 2	797	3.577	2.336	138	885	21	199
> 3	478	2.571	1.179	354	488	432	118
> 4	1.336	6.794	1.645	2.468	2.311	114	356
> 5	1.611	7.192	3.384	2.328	698	506	276
> 6	34	198	118	36	23	—	21
> 7	329	1.842	1.511	15	35	20	261
> 8	2.839	14.364	2.576	11.315	317	22	134
> 9	1.736	8.165	3.797	3.419	915	172	62
> 10	1.954	10.120	7.198	344	1.279	1.145	154
> 11	3.112	13.948	1.437	25	12.174	268	44
> 12	1.298	6.295	597	5.423	47	111	117
> 13	2.003	9.338	734	8.445	61	47	51
> 14	2.582	13.093	1.228	8.241	2.959	546	119
> 15	2.329	12.113	81	1.362	10.596	67	17
> 16	818	3.906	2.169	822	367	107	441
> 17	2.957	14.564	1.623	9.355	2.944	391	251
> 18	1.569	8.593	279	1.398	6.886	21	9
> 19	1.726	7.591	1.138	3.193	1.945	1.082	233
> 20	1.925	9.263	3.531	2.344	1.110	1.181	1.097
> 21	123	1.187	975	5	17	—	190
Ἄθροισ.	32.184	157.889	39.956	61.439	45.867	6.263	4.364

Πηγή: Κωνσταντῖνος Ρακτιβάν, *Ἐγγραφα καὶ σημειώσεις ἐκ τῆς πρώτης ἐλληνικῆς διοικήσεως τῆς Μακεδονίας (1912-1913)*, Ἰωάννης Δημαρᾶς (ἐπιμ.), Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, Δημοσιεύματα τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1951, σ. 51.

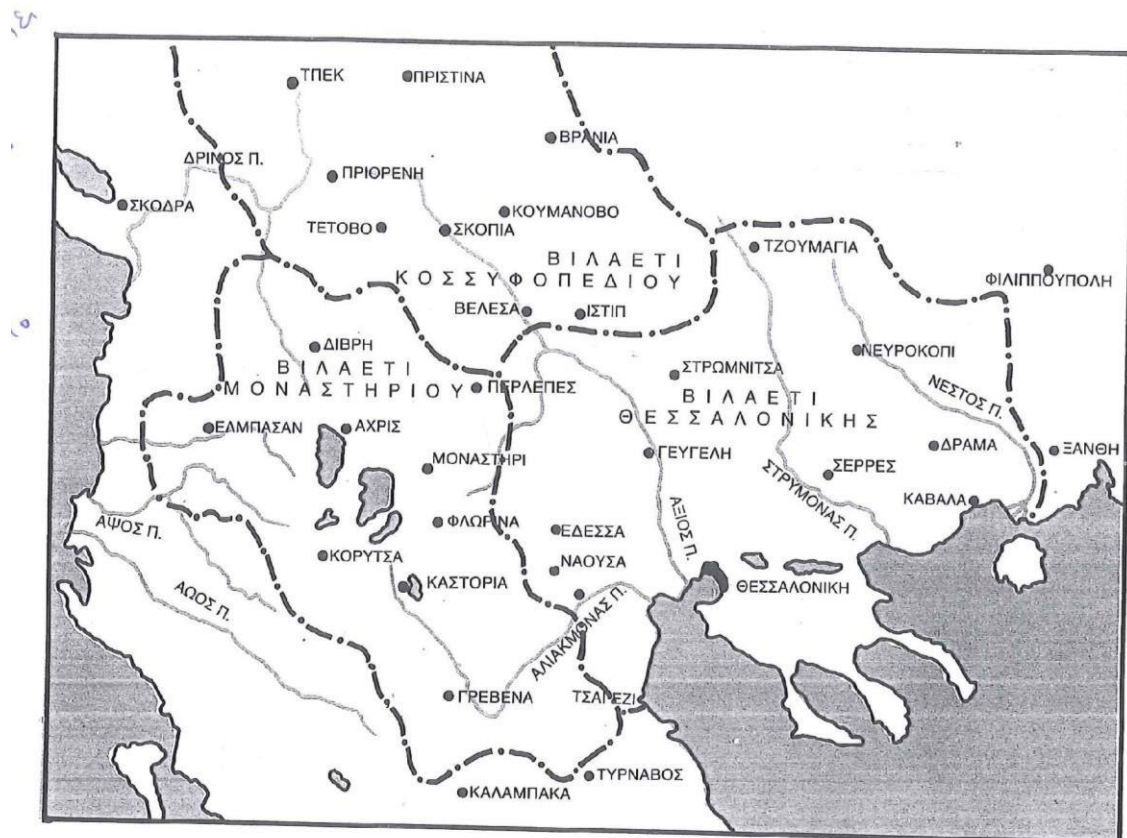
2.Χάρτης 1.

Πηγή: Απόστολος Παπαγιαννόπουλος, *Θεσσαλονίκη...εν θερμώ. Ο συγκλονιστικός 20^{ος} αιώνας της πόλης, τόμος Α΄*, Εκδόσεις Μαλλιάρης, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 149.

Τοπογραφικός χάρτης της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης το 1909. Η περιοχή διασχίζεται από τους ποταμούς Αλιάκμονα, Λουδία, Αξιό και Γαλλικό που σχηματίζουν, πριν την εκβολή τους στο Θεσσαλονικικό κόλπο, με τους παραπόταμους, τη λίμνη των Γιαννιτσών, η οποία αποτέλεσε πεδίο σκληρών αγερούσεων κατά το Μακεδονικό Αγώνα.

Χάρτης 2.

Διοικητική διαίρεση της Μακεδονίας κατά τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας.

Πηγή: Απόστολος Παπαγιαννόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Εκδόσεις Ρέκος, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 172.

3 Εικόνες – Φωτογραφίες

Η παράδοση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους στον Διάδοχο Κωνσταντίνο στο
Τοψίν (σημερινή Γέφυρα) σε λιθογραφία της εποχής.

Πηγή: Αθανάσιος Καραθανάσης, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης, 323 π.Χ.-2012*,
Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 313.

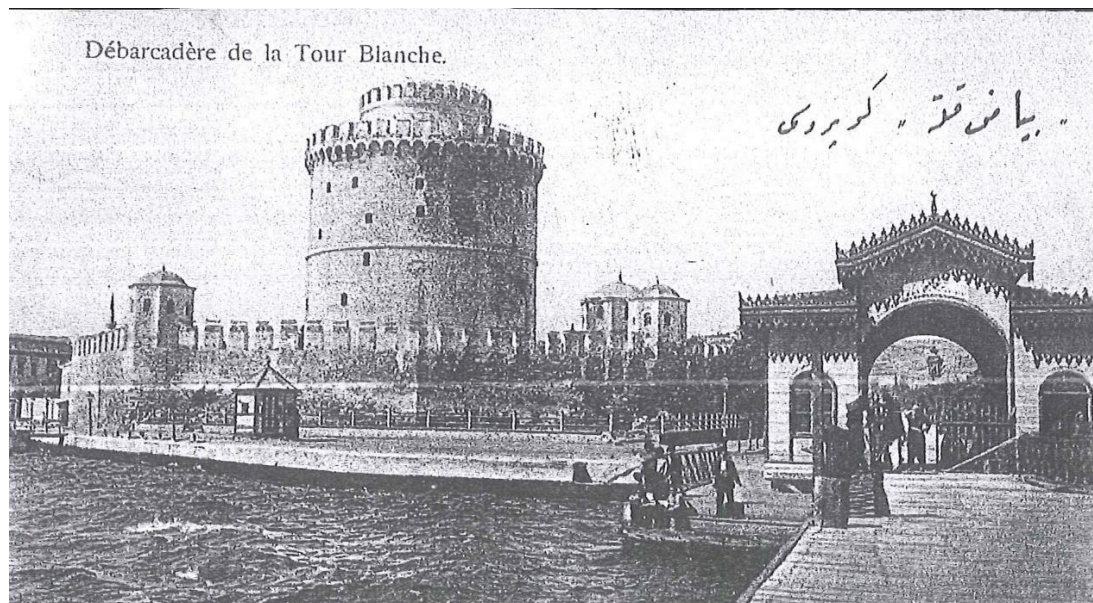
Ο Τούρκος αρχιστράτηγος και «βαλής» της Θεσσαλονίκης Χασάν Ταζίν πασάς υπογράφει το Πρωτόκολλο Παράδοσης της Θεσσαλονίκης στον ελληνικό στρατό. Πίσω του οι Έλληνες επιτελείς Δούσμανης και Μεταξάς και Τούρκοι αξιωματούχοι. (Πίνακας του Κενάν Μεσαρέ, γιου του Χασάν Ταζίν Πασά).

Πηγή: Απόστολος Παπαγιαννόπουλος. *Θεσσαλονίκη...εν θερμώ. Ο συγκλονιστικός 20^{ος} αιώνας της πόλης, τόμος Α΄*, Εκδόσεις Μαλλιάρης, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 213.

Άποψη της πόλεως.

Πηγή: Γιώργος Αναστασιάδης, *Η Θεσσαλονίκη στις συμπληγάδες του 20^{ου} αιώνα*, Εκδόσεις UNIVERSITY STUDIO PRESS, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 140.

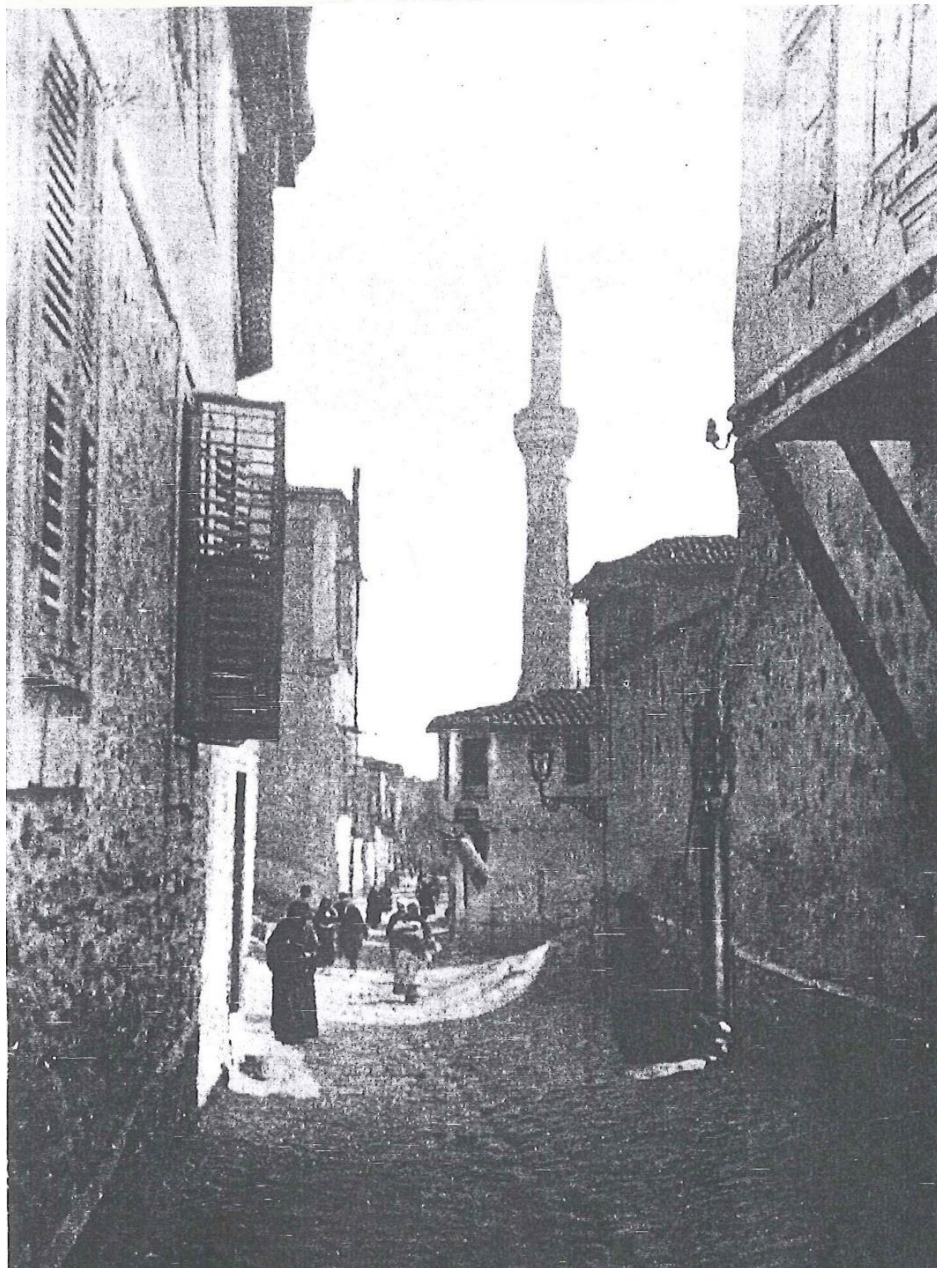
Η αποβάθρα του Λευκού Πύργου το 1900 (παλιά καρτ ποστάλ)
Πηγή: Απόστολος Παπαγιαννόπουλος, ό.π., σ. 680

Η παραλιακή λεωφόρος
Πηγή: Γιώργος Αναστασιάδης, ό.π., σ.144

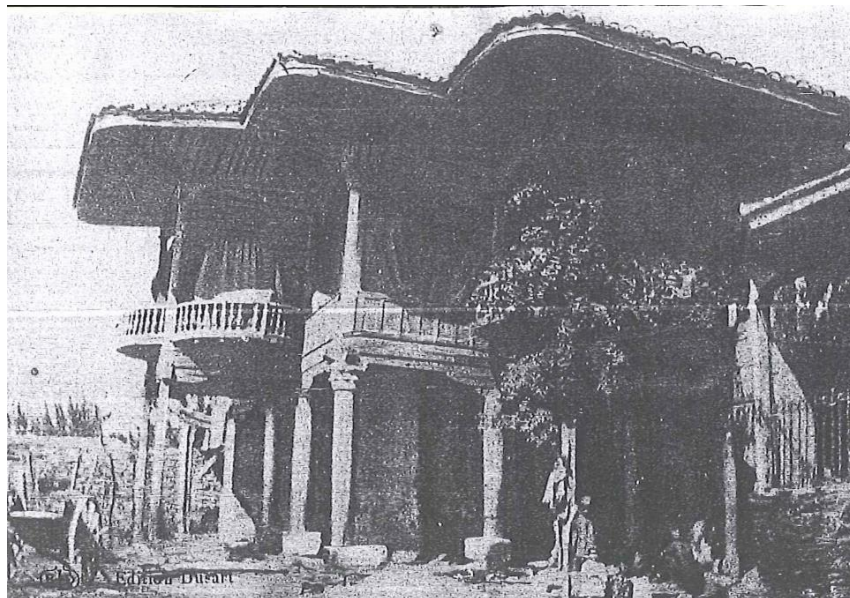
Σπίτια με «σαχισιά» στην Άνω πόλη (1916)
Πηγή: Γιώργος Αναστασιάδης ό.π., σ.127

Πλακόστρωτο δρομάκι στην Άνω πόλη
Πηγή: Γιώργος Αναστασιάδης ό.π., σ.130

Δρόμος στη γειτονιά της Αχειροποιήτου (Eski Cuma cami'i)
Πηγή: Γιώργος Αναστασιάδης ό.π., σ.132

Τούρκικο εξοχικό σπίτι (Συλλογή Χρ. Καββαδά)
Πηγή: Βασίλης Δημητριάδης
Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912
Εκδόσεις: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Βιβλιοθήκη,
Θεσσαλονίκη 1983, σ.65

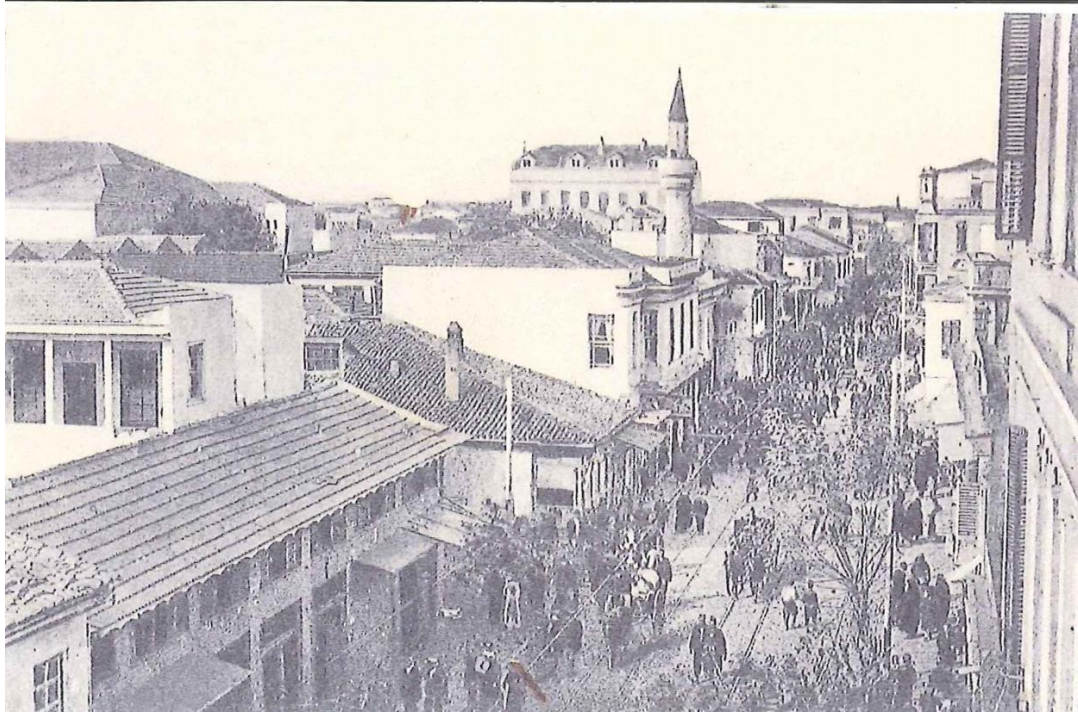

Η βίλα του Αχμέτ Καπαντζή στην περιοχή Μπότσαρη
Πηγή: Χρίστος Ζαφείρης

Θεσσαλονίκη. Η παρουσία των απόντων.

*Η κληρονομιά Ρωμαίων, Μουσουλμάνων, Εβραίων, Ντονμέδων, Φράγκων, Αρμένιων
και Σλάβων*

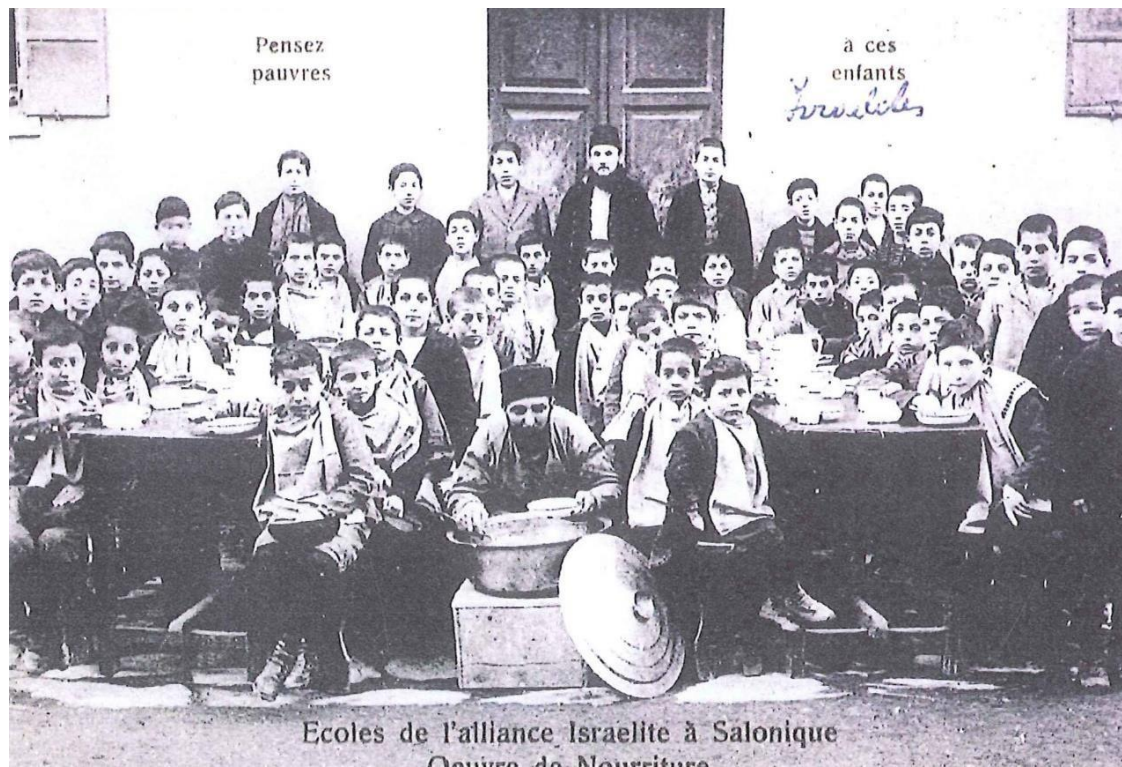
Εκδόσεις: Επίκεντρο Θεσσαλονίκη 2014, σ.175

Άποψη της οδού Βαρδαρίου .
Αριστερά το Μπουρμπαλί τζαμί
Πηγή: Αθανάσιος Καραθανάσης, ό.π., σ.304

Το Αλατζά – Ιμαρέτ του Ishak μπέη (1485)
Πηγή: Αθανάσιος Καραθανάσης ό.π., σ.302

Την ώρα του συσσιτίου των μαθητών της Alliance Israelite
Πηγή: Αθανάσιος Καραθανάσης ό.π., σ.302

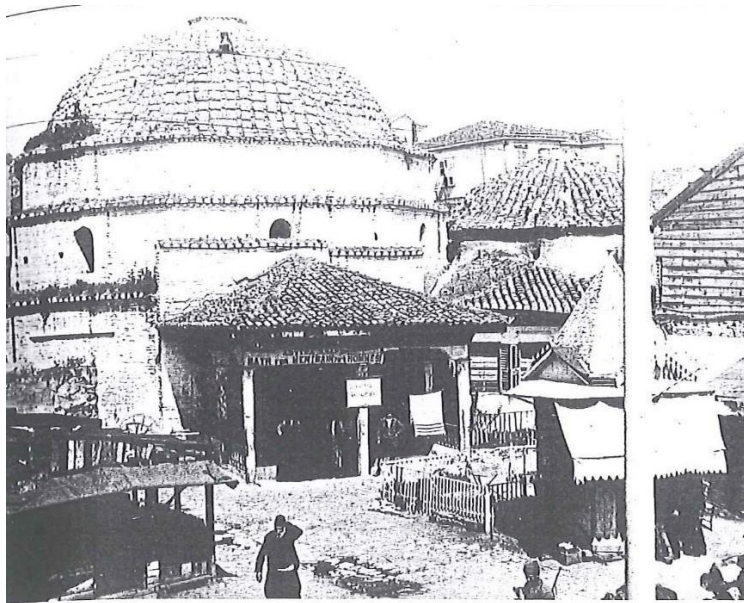
ΒΔ άποψη της Αγίας Σοφίας
Πηγή: Γιώργος Αναστασιάδης ό.π., σ.180

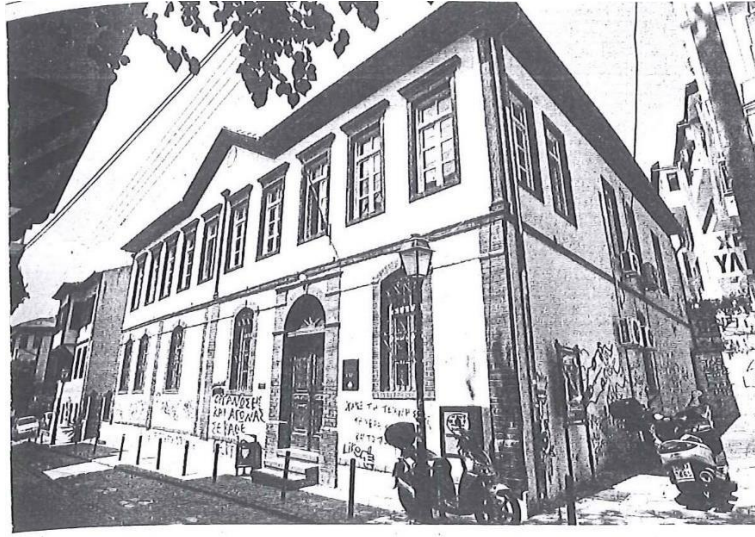
Άποψη της Ροτόντας. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου έγινε τζαμί το 1591
Πηγή: Γιώργος Αναστασιάδης ό.π., σ.175

Το διδακτήριο της σχολής των Ντονμέδων Τερακκί στην οδό Κασσάνδρου στα χρόνια της λειτουργίας του (Συλ. Αγγ. Παπαϊωάννου, ΜΙΕΤ – ΕΛΙΑ)
 Πηγή: Χρίστος Ζαφείρης ό.π., σ.183

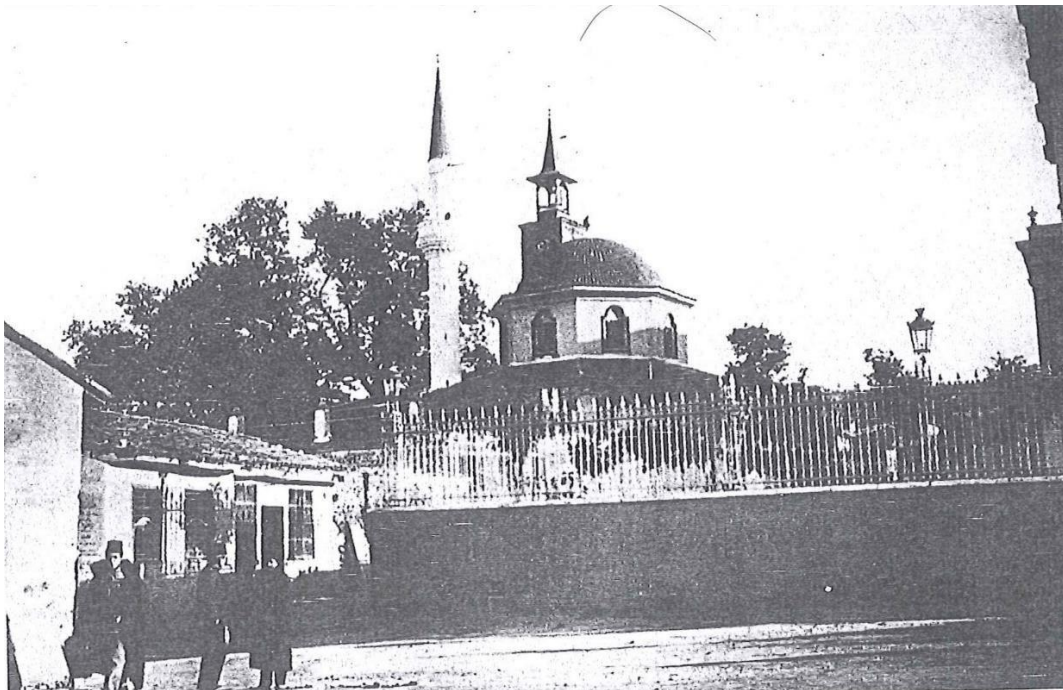

Το Μπέη Χαμάμ (λουτρά «Παράδεισος») κατά τον 20^ο αιώνα, όταν ακόμη ήταν σε λειτουργία (ΚΙΘ).
 Πηγή: Χρίστος Ζαφείρης, ό.π., σ.107

Το κτήριο μουσουλμανικού σχολείου στην Άνω Πόλη (πρώην Αντιδημαρχία Πολιτισμού).

Πηγή: Χρίστος Ζαφείρης, ό.π., σ.93

Το Σαατλί τζαμί (Saatli cami'i) πλάι στο Διοικητήριο

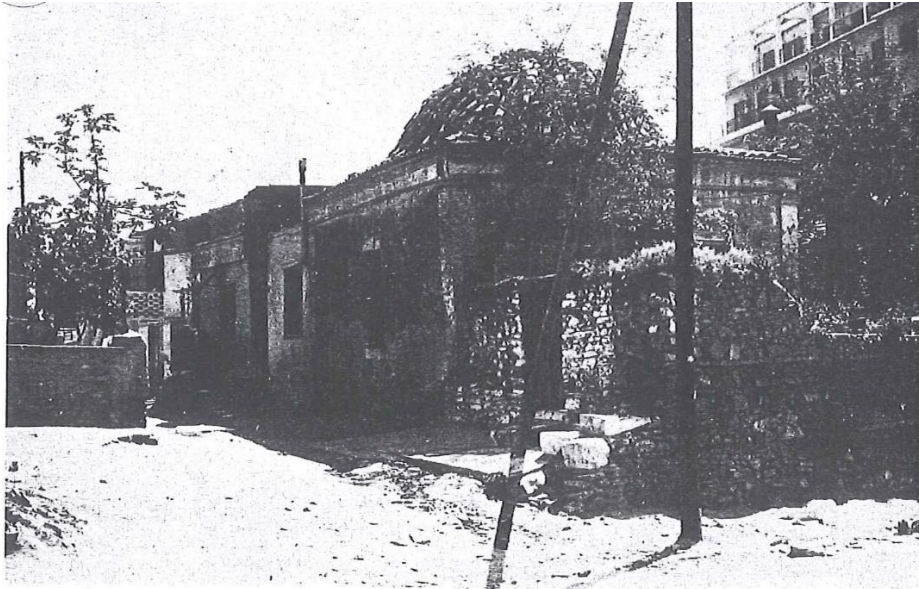
Πηγή: Γιώργος Αναστασιάδης, ό.π., σ.205

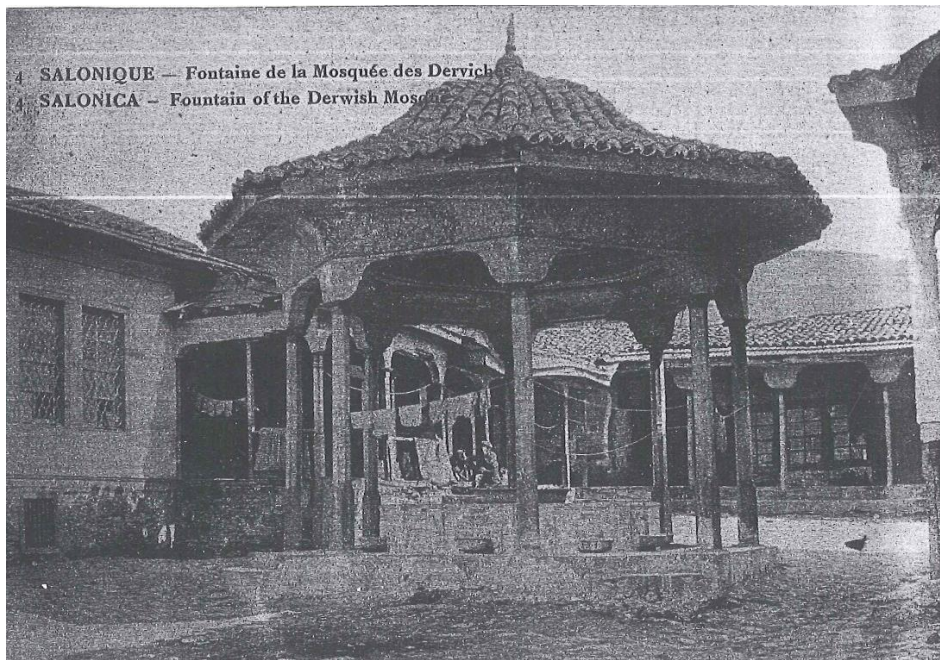
Ο μιναρές του τζαμιού του Ishak Pasa
Πηγή: Βασίλης Δημητριάδης, ό.π., σ.317

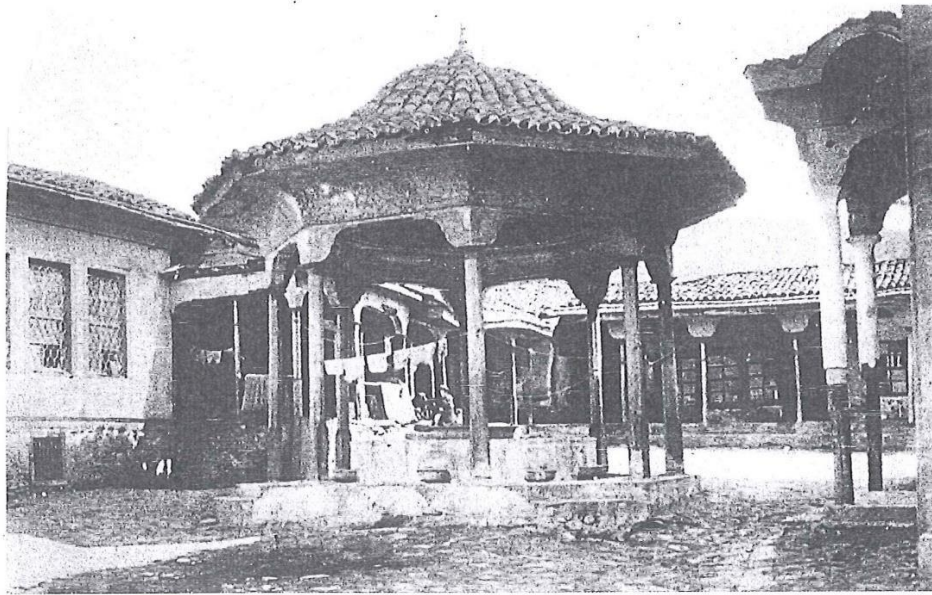
Η επιγραφή στην είσοδο του τζαμιού του Ishak Pasa
Πηγή: Βασίλης Δημητριάδης, ό.π., σ.317

Μαυσωλείο (turbe) στην οδό Nu'man Pasa (Αποστόλου Παύλου)
Πηγή: Βασίλης Δημητριάδης, ό.π., σ.92

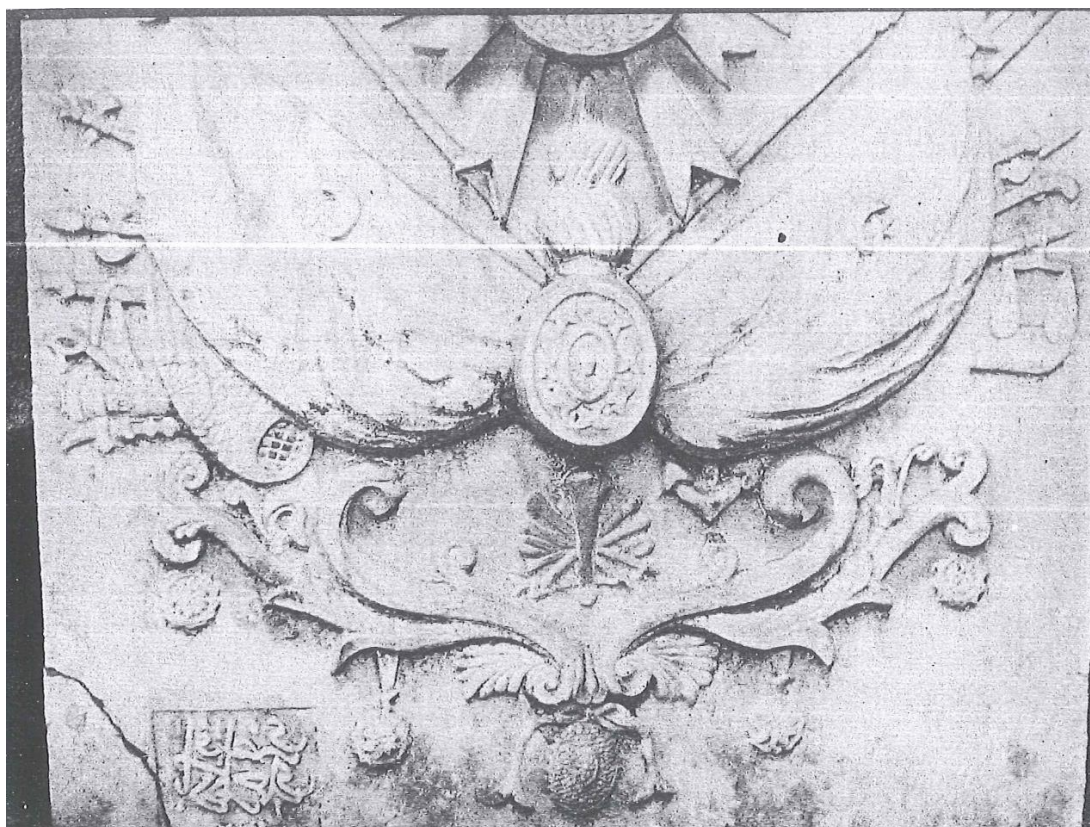
Φιάλη στην αυλή του τεκέ των Μεβλεβήδων δερβίσηδων. (Συλλογή
Αν.Καραναστάση).
Πηγή: Βασίλης Δημητριάδης, ό.π., σ.384

Κρήνη στον τεκέ των Δερβίσηδων Mevlevihane tekkesi) έξω από τα δυτικά τείχη.
Πηγή: Γιώργος Αναστασιάδης. ό.π., σ. 201

Το Bey hamammi τα σημερινά λουτρά «Παράδεισος».
Πηγή: Γιώργος Αναστασιάδης, ό.π., σ.202

Ο θυρεός της οθωμανικής αυτοκρατορίας στο Yeni Cami.
Πηγή: Βασίλης Δημητριάδης, ό.π., σ.335

Η Αλευραγορά (Un Karani). (Συλλογή Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών).
Πηγή: Βασίλης Δημητριάδης, ό.π., σ.195

Τύποι της Αγοράς. Πλανόδιος πωλητής αναψυκτικών (Συλλογή Ιορδ. Βλαχόπουλου).

Πηγή: Βασίλης Δημητριάδης, ό.π., σ.197

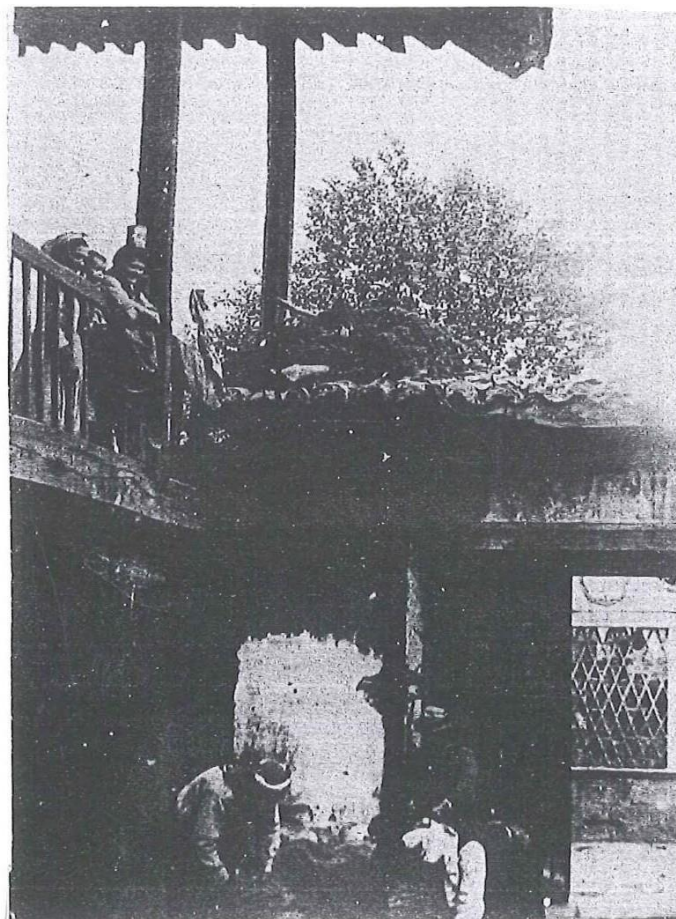

Τύποι της Αγοράς. Έξω από ένα φούρνο. (Συλλογή Ιορδ. Βλαχόπουλου)

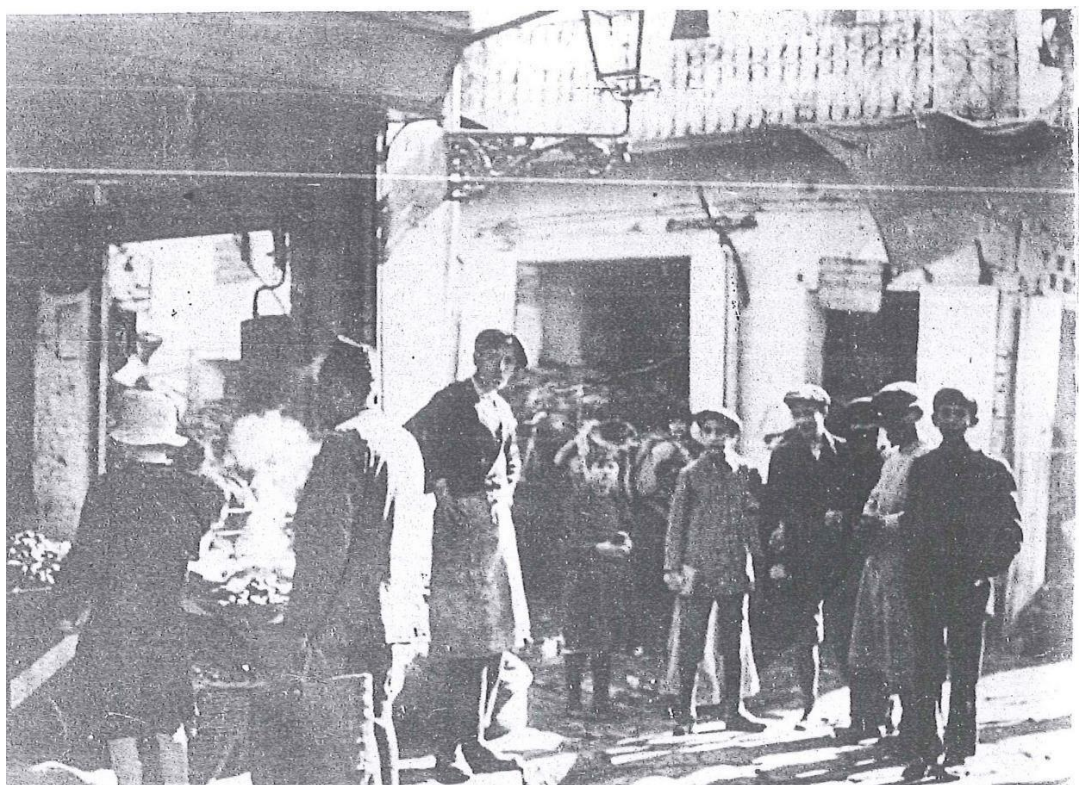
Πηγή: Βασίλης Δημητριάδης, ό.π., σ.197

Τύποι της Αγοράς. Πλανόδιος γαλατάς. (Συλλογή Ιορδ. Βλαχόπουλου)
Πηγή: Βασίλης Δημητριάδης, ό.π., σ.197

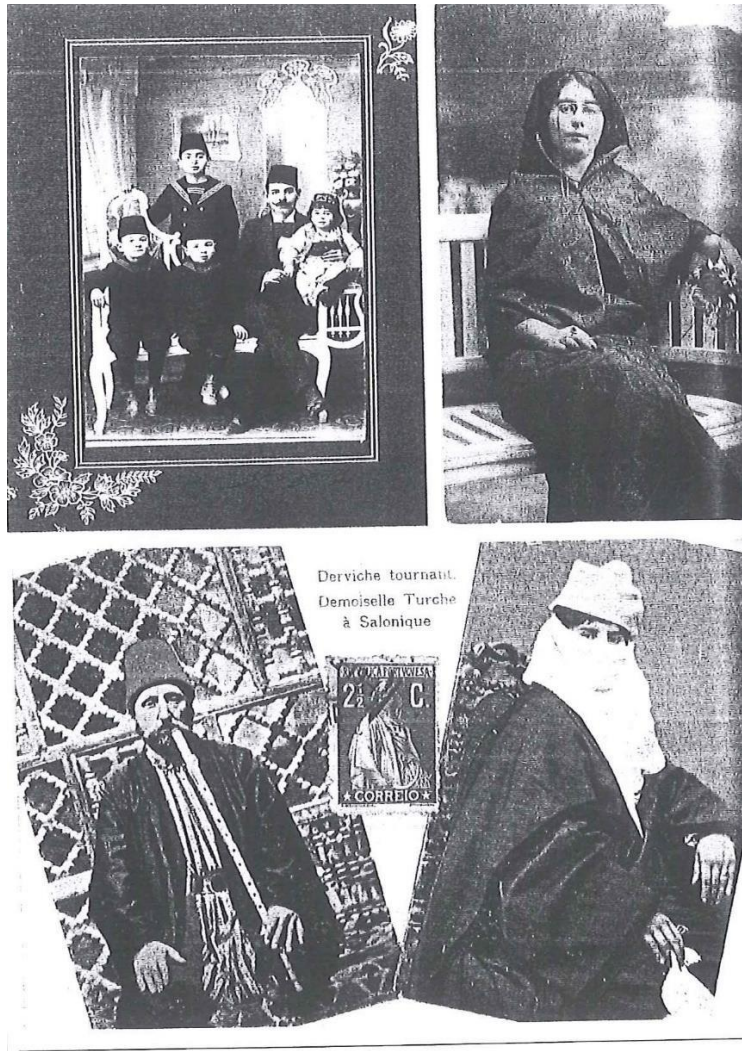
Αυλή σε ένα χάνι. (Συλλογή Ιορδ. Βλαχόπουλου).
Πηγή: Βασίλης Δημητριάδης, ό.π., σ.406

Άποψη της Αγοράς. (Συλλογή Ιορδ. Βλαχόπουλου).
Πηγή: Βασίλης Δημητριάδης, ό.π., σ.199

Τουρκάλα της Θεσσαλονίκης (παλιά καρτ-ποστάλ).
Πηγή: Απόστολος Παπαγιαννόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*,
Εκδόσεις: Ρέκος, Θεσσαλονίκη 1982, σ.149

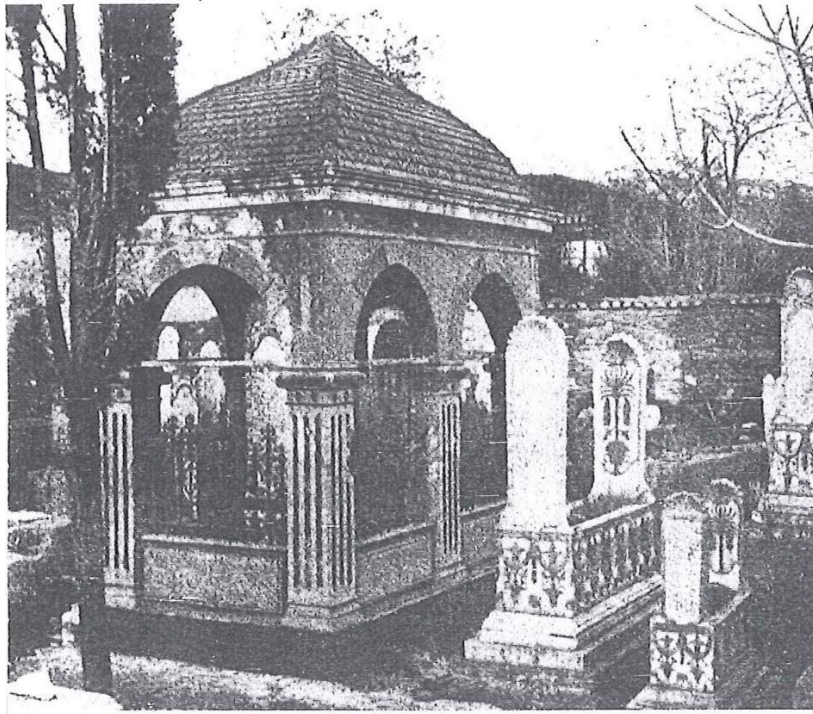

Πορτρέτα και οικογένειες Μουσουλμάνων στη Θεσσαλονίκη (ΚΙΘ-Συλ.Γ.Μέγα)
Πηγή: Χρίστος Ζαφείρης, ό.π., σ.58

Παλιό τούρκικο αρχοντικό στη Θεσσαλονίκη με γέφυρα επικοινωνίας με τον κήπο
(H.G.Dwight, "Saloniki", *The National Geographic Magazine*, τ. XXX.3, 1916,
σ.222)

Πηγή: Γιώργος Αναστασιάδης, ό.π., σ.208

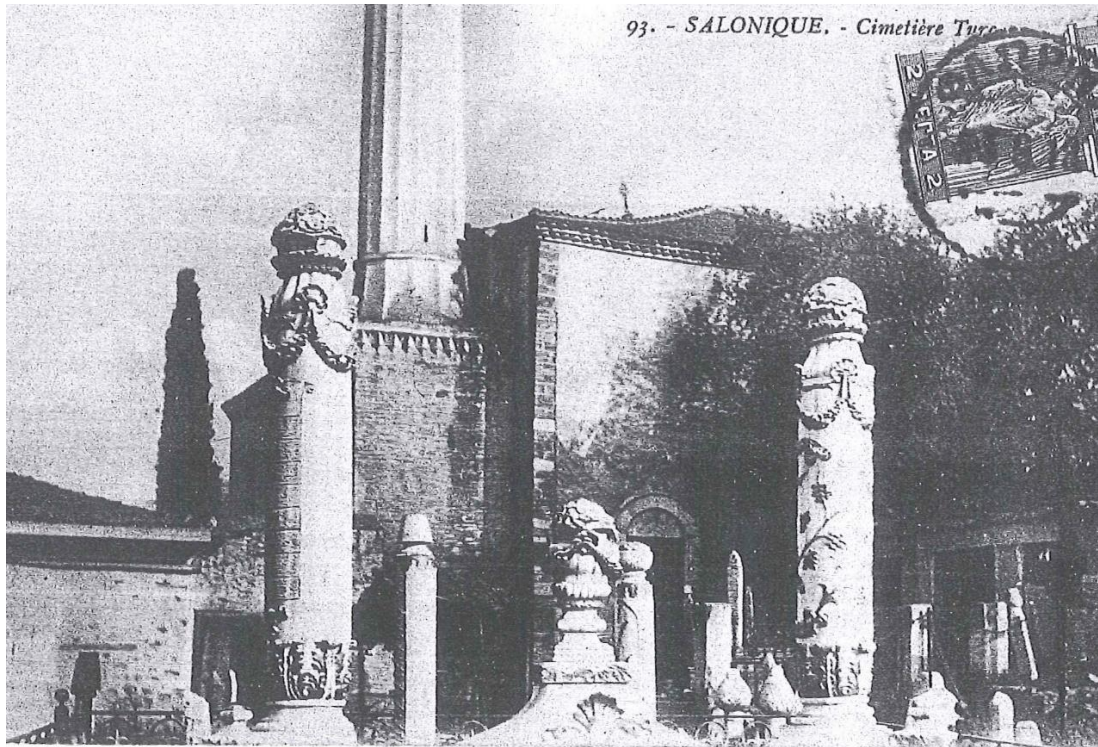
Τάφοι στο τουρκικό νεκροταφείο, στον περίβολο του Horte cami'I (Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου). (Ch. Diehl., *Salonique*, Paris 1920, σ.35).

Πηγή: Γιώργος Αναστασιάδης, ό.π., σ.165

Άποψη του μουσουλμανικού νεκροταφείου στον τεκέ των Δερβίσηδων στο Βαρδάρι (Μεβλεβιχανέ) (Ch. Diehl., *Salonique*, Paris 1920, σ.35).

Πηγή: Γιώργος Αναστασιάδης, ό.π., σ.165

Τουρικοί τάφοι πλάι σε τζαμί (Συλλογή Αν.Καραναστάση).
Πηγή: Βασίλης Δημητριάδης, ό.π., σ.449

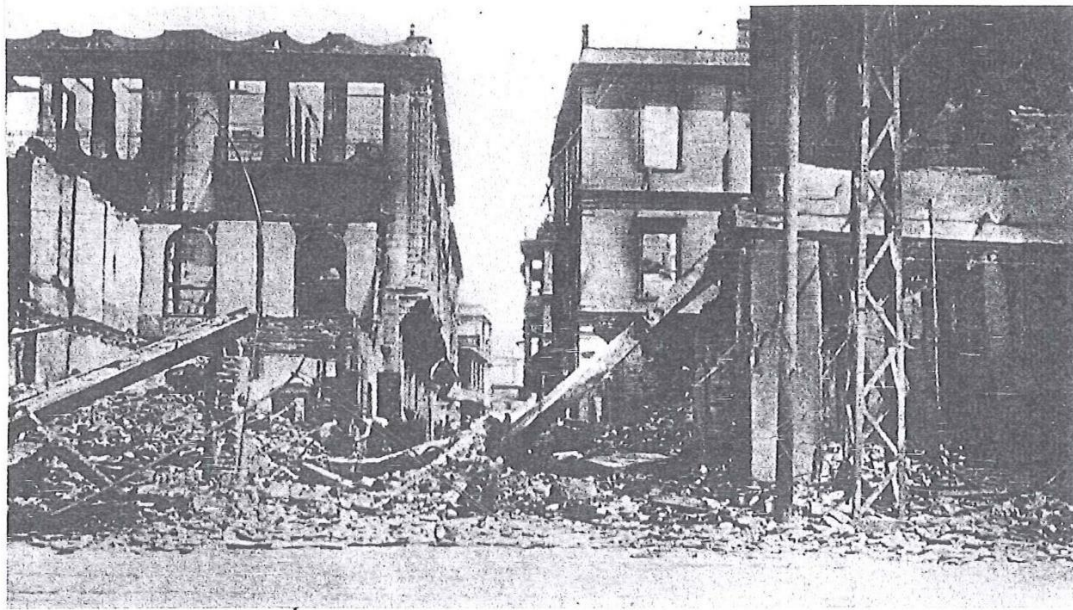
Τούρκικο νεκροταφείο.
Πηγή: Γιώργος Αναστασιάδης, ό.π., σ.164

Μουσουλμάνοι της μακεδονικής ενδοχώρας στο προσφυγικό στρατόπεδο της Αγροτικής Σχολής, λίγο έξω από τη Θεσσαλονίκη (1912-13). (Φ.Α.ΕΛΙΑ)

Πηγή: Τάσος Κωστόπουλος
Πόλεμος και εθνοκάθαρση.

Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης 1912 – 1922
Εκδόσεις: Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ.6

Πάροδος της Παραλίας μετά την πυρκαγιά
Πηγή: Γιώργος Αναστασιάδης, ό.π., σ.269

Τοίχοι σπιτιών μετά τη φωτιά
Πηγή: Γιώργος Αναστασιάδης, ό.π., σ.269

Πηγή: Γιάννης Γκλαβίνας,
Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912 – 1923).
Από την ενσωμάτωση στην ανταλλαγή
Εκδόσεις: Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2013, σ.390